

Tóth Péter köszöntése

1949-ben sok minden történt a világban, hogy csak néhányat említsek közülük: Horthy Miklós és családja Portugáliában telepedett le, megalakult a KGST és kezdetét vette a Mindszenty József hercegprímás elleni koncepciós per, életfogytiglani börtönre ítélték. Megalakult a NATO és az Európa Tanács, létrejött az NSZK és az NDK. Megjelenik George Orwell: 1984 című regénye. Sok kiváló személyiség is ez évben látta meg a napvilágot, többek között Vánca István újságíró, Meryl Streep Oscar-díjas színésznő, Roger Taylor a Queen együttes dobosa, Karinthy Márton író és színházrendező, Bruce Springsteen amerikai énekes, Pedro Almodovar spanyol filmrendező és végül, de nem utolsó sorban szeptember 8-án szegényebb lett a világ Richard Strauss német zeneszerző halálával, és gazdagabb a *polihistor Tóth Péter* születésével. Talán szimbolikus dátum az is, hogy egyetemünk 1949-ben költözött Miskolcra, hogy majd a bölcsészképzés indulásakor oktatói közé fogadja Tóth Pétert. Nyilván azt gondolja a tisztelt olvasó, hogy viccelek, amikor azt írom polihistor, pedig nem. Péter magyar-latin szakot végzett Debrecenben, de történelemből kandidált, miközben eredetileg geológusnak készült. Dolgozott a Miskolci Egyetem levéltárában, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei és a Somogy Megyei Levéltárban, pályája elején középiskolában is tanított, 22 éve egyetemünkön oktat. Ha végignézzük terjedelmes publikációs listáját, láthatjuk, hogy mind korszakban – a középkortól kezdve az újkorig terjedően – mind tematikában egyedülállóan gazdag a kép. Éppúgy maradandót alkotott várostörténetben – Sajószentpéter és Miskolc –, mint társadalomtörténetben, elég ha csak a cigányságtörténeti kutatásokra utalok, vagy megemlítem hihetetlenül magas színvonalú forráskiadásait, a közgyűlési regesztákból egymaga több kötetet publikált, mint a szakma együttvéve. Elsők között tett közzé forráskiadást a Mária Terézia-féle úrbérrendezés paraszti vallomásaiból, de utalhatok kiváló fordításaira is (pl. Bél Mátyás). A sort hosszasan folytathatnánk, a lényeg mindig ugyanaz: kreativitás, precizitás, szerteágazó műveltség, különleges gondolkodásmód, amin a latin szak is otthagya nyomát.

Jelen kötettel kívánunk jó egészséget, aktív évtizedeket, szellemi kihívásokat, hiszen egy tudós soha nem megy igazából nyugdíjba! Isten éltesen sokáig!

Horváth Zita

APÁK ÉS FIÚK ERDŐSZENTGYÖRGYÖN¹

BALOGH JUDIT

Ezzel a tanulmánnyal szeretném köszönteni kollégámat, Tóth Pétert, akivel 1992 óta, azaz már 22 éve dolgozunk együtt. A téma ugyan látszólag távol esik az általa kutattaktól, mivel azonban édesapja révén családi szálak kötik e székely faluhoz, talán ez is egy olyan téma, ahol találkozni tudunk. Sok szeretettel.

Erdőszentgyörgy a mai Maros megye, a közép- és kora újkori Marosszék települése, a Kis-Küküllő középső szakaszánál helyezkedik el. A szék központi városától, Marosvásárhelytől délkeletre található, 37 kilométernyi távolságra. Az előbb említett Kis-Küküllő mindkét partját elfoglalja, sőt itt torkollik a folyóba a Küsmöd pataka is. A kedvelt üdülőhely, Szováta mintegy 26 kilométerre fekszik innen. A település környékét is Erdőszentgyörgyi-medencének hívják, ám a medencén belül található egy erdősséggel borított domb is, ahol a hagyomány szerint egy Szent Györgynek szentelt kápolna állt.²

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² BARTOS 2004, 7–9; ORBÁN 1868–1873, IV. 29–30; BENKŐ 1999, II. 272–277.

Erdőszentgyörgy első említése jelenlegi ismereteink szerint először a pápai tizedjegyzékben történt meg 1333-ban,³ amikor egy bizonyos Péter nevű plébános szolgált itt. A területen azonban már jóval korábban is éltek emberek, hiszen a bronz- és a vaskorból származó régészeti leleteket is találtak a környéken.⁴

A középkorra vonatkozóan a Székelyföldre vonatkozó írott források mennyisége rendkívül csekély általában is, így természetes, hogy Erdőszentgyörgy neve is csak 1501-ben fordult elő a jelenleg ismert iratokban, *Erdeuthgyergh* formában.⁵ Az ezt követő említés már a kora újkorként számon tartott 1567-ből származik, amikor egy adóösszeírásban foglalták össze a marosszéki falvak népessége által fizetett adót.⁶

Már ebben az összeírásban is látható, hogy Erdőszentgyörgy társadalma ugyanazt a képet mutatja, mint Marosszék valamennyi települése a korban. Ez azt jelenti, hogy a faluban erős volt a lófő réteg, azaz a székelység gerincét, legnagyobb tömbjét képező lóval katonáskodók adták a helység lakosságának a zömét. Nem lakott viszont a faluban a középkor folyamán primor család. A primorok a székelység katonai elitjét jelentő társadalmi csoport volt, székenként eltérő számú családdal. A legnagyobb számú ősi primori család Háromszék területén élt. Kiszámú, de tekintélyes primori család volt Csíkszéken belül, a középkor végére elsősorban a Lázárok,⁷ valamint az Andrásyak.⁸ Udvarhelyszékben a 16. századra olyan betelepülő családok foglalták el az elit pozíciókat, akik minden bizonnyal nem tekinthetők ősi székely családoknak. Ilyenek voltak a Kornisok,⁹ a Petkiek,¹⁰ valamint a Gerébek is.¹¹ Ez azt is mutatja, hogy a szék primori családjai nem voltak elég erősek ahhoz, hogy megszerezzék a széken belüli hatalmat, legalábbis nem a 15–16. század folyamán. A beköltözők ellenben magukkal hozták azokat a vármegyei mintákat, amelyeknek a segítségével építeni tudták a karrierjüket. Az ő példájuk minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a székely családok is új karrierstratégiák alkalmazásával emelték a családot a kialakuló új széki elitekbe.

Marosszékben az eddig felsorolt székekhez képest feltűnően kevés primor család élt, a lakosság legnagyobb része a lófői rendhez tartozott. Ez a társadalmi jellegzetesség a kora újkor folyamán is megmaradt. Marosszék volt a leginkább elit nélküli szék, ahol nem emelkedett ki olyan, eredendően széki család, akik olyan politikai, katonai vagy gazdasági hatalmat tudtak volna megszerezni, amelynek révén a szék társadalma fölé emelkedhettek volna. A társadalmi mobilitás inkább

³ BARTOS 2004, 9; HEGYI 2012, 107, 114. Ezt az adatot helytállónak tekinti: Erdőszentgyörgy vagy Szombatfalva (Sanctus Georgius). A probléma itt abból fakadhatott, hogy a marosszéki Erdőszentgyörgy Udvarhelyszékhez soroltatott egyházilag. Uo. 104.

⁴ BARTOS 2004, 9; BENKŐ 2008, 219.

⁵ SzOKL.VIII. 187–191.

⁶ ORBÁN 1868–1873, 29.

⁷ ROL CsLt. F. 27. III. 1.

⁸ GÁL–RUSSU 2002, 7–45; HORN 2000, 67–68.

⁹ A Kornis család felemelkedéséről és hatalomépítéséről lásd: BALOGH–HORN 2011.

¹⁰ BALOGH 2011a, 203–222.

¹¹ BALOGH 2011b, 193–202; BENKŐ–SZÉKELY 2008, 93–99.

olyan módon mutatkozott meg, hogy a 15–16. század folyamán a tehetségesebb széki lófő vagy primori eredetű, de lófői szinten élő családok a saját lokális hatáskörükön belül igyekeztek jobbágyokra szert tenni. Az egész székre vagy akár csak annak valamely régiójára kiterjedő hatalom építéséről azonban nincsen adatunk, már ami az autochton marosszéki családokat illeti.

A széken belül jelentősebb társadalmi emelkedést inkább a szék és egyben az egész Székelyföld legjelentősebb városának, Marosvásárhelynek (a kora újkorig Székelyvásárhelynek) néhány lakosa tudott elérni. Ilyen volt például Borsos Tamás¹² vagy a családjához tartozó Nagy Szabó család¹³ is. Vagyoni erőt és politikai hatalmat tekintve azonban nem voltak képesek ezek a családok sem komolyabb súly megszerzésére.

Marosszék elit nélküli voltát már a kortárs, késő középkori és kora újkori, karriert építő székely és nem székely családok is érzékelték, ezért a 16. századtól folyamatosan igyekeztek kiterjeszteni hatalmukat a szék valamely területére.

E ponton mindenképpen szót kell ejtenünk arról a történeti toposzról, amely a székely társadalom és általában a Székelyföld erősen zárt voltát hangsúlyozta.¹⁴ Az utóbbi évtizedek kutatásai ugyanis azt mutatják, hogy e korábbi tézissel szemben igenis volt beköltözés a Székelyföld különböző területeire.¹⁵ A széki társadalom bármely rétegében kimutathatóak olyan nevek, amelyekkel kapcsolatban feltehető, hogy az illetők nem a Székelyföldről származtak.¹⁶ A primor családok esetében azonban ennél többet is tudunk. Jól látható, hogy a székelység utánpótlást kaphatott a vele szomszédos területekről, tehát a szász székekből, valamint a székekkel határos vármegyékből is. Emellett az is világos, hogy éppen abban a székben kezdődött meg a felső rétegek hatalomépítése, ahol a legnagyobb arányban épültek be a primorok közé nem székely családok, azaz Udvarhelyszéken. A többi székben csak jelentős késéssel zajlottak le azok a társadalmi folyamatok, amelyeket Udvarhelyszék esetében már a 16. század közepétől kimutathatunk. Kézenfekvő feltételezés, hogy a beköltöző nem székely családok a vármegyei mintákat hozták magukkal akkor, amikor már a 16. század elején tudatos karrierépítésbe kezdtek. A 16. század '70-es éveiben kezdte meg rendkívülinek mondható emelkedését a homoródszentpáli Kornis, valamint a derzsi Petki család néhány tagja, részben a széki főkirálybírótság megszerzésével, részben pedig a birtokaik nagyarányú kiterjesztésével, a szegényebb székelyek valamilyen formában történő függésbe kényszerítésével. A 16. század végére az általuk kiépített hálózat uralta nem csak Udvarhelyszéket, de tekintélyük érezhető volt a Székelyföld távolabbi székeiben is.

¹² BORSOS 1968; BALOGH 2005, 115.

¹³ KELEMEN 1901, 396–405.

¹⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS 1927.

¹⁵ BALOGH 2012, 1189–1226.

¹⁶ A Petki család neve a Fejér vármegyei Petekre utal, a Kornisok szintén beköltözők voltak, csakúgy, mint a szász eredetű Geréb családok. E családok mind Udvarhelyszékre költöztek be, de Marosszéken is találunk több családot, például a Barcsay családot.

A századforduló háborús pusztításai a klientúrarendszer tetején elhelyezkedő Kornis családot szinte teljesen eltüntették, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a 17. század első évtizedeiben az addigra kiépült udvarhelyszéki elit súlya fokozatosan csökkent, és Bethlen Gábor uralma idején a vezető szerepeket átvette tőlük az akkorra felemelkedő és meggazdagodó háromszéki és részben csíki elit, akik már valódi székely családok voltak. A 17. század közepére, második felére megerősödő új vezető réteg felekezeti összetételét tekintve is más volt, mint az azt megelőző. Míg ugyanis az udvarhelyszéki elit tagjai főleg unitáriusok, esetleg reformátusok vagy szombatosok voltak, addig a 17. században felemelkedők többsége a katolikus felekezethez tartozott.¹⁷

Marosszék a 16. század második felében a reformáció hatása alá került.

A szék, mint ahogyan korábban említettem, sem a 16. század folyamán, sem pedig a 17. században nem rendelkezett olyan helyi születésű családokkal, akik képesek lettek volna annyira megerősödni, hogy a székelyföldi elitbe emelkedtek volna. Ennek talán a nagyszámú és erős középréteg, a lófők jelentős súlya volt az oka. Tény mindenesetre, hogy ezt mind a vármegyei nemesség, mind pedig az udvarhelyszéki elit érzékelte, és már az 1550-60-as évek folyamán megpróbálták pozícióikat szerezni a székben. 1560 körül már a vármegyei eredetű Mihályfy Tamás¹⁸ és az udvarhelyszéki Kornis Mihály¹⁹ is jelentős birtokokkal rendelkezett itt, olyannyira, hogy érdekellentétük hosszadalmas perekbe, sőt fegyveres konfliktusba is torkollott.²⁰ A vetélkedés nyertese a Kornis család lett, akik éppen Erdőszentgyörgyöt szemelték ki a marosszéki birtokaik központjául.²¹ A települést Kornis Mihály a Barcsai Borbálával kötött házassága révén szerezte más marosszéki településekkel együtt.²² 1579. május 13-án öccsével, Farkassal együtt a fejedelemtől új adományt kapott Havadtón, Vadasdon, Csíkfalván, Szentistvánon lévő birtokai mellett az erdőszentgyörgyi birtokaira is.²³

A település minden bizonnyal korábban is betöltött bizonyos központi szerepet, ugyanis apátsági templom és hozzá kapcsolódó kolostor is épült itt, a történetének

¹⁷ A Kornisok, Petkiek unitáriusok, a családhoz tartozó Péchy Simon szombatos, a vargyasi Daniel család egy része református. A háromszékiek, csíkiek közül Petki István katolikus, csakúgy, mint az Aporok, a Lázár család tagjainak többsége vagy a Kálnokiak. A Béli család Bethlen Gábor uralma alatt katolikus, Béli Kelemen fiai, az országos tekintélyt szerző Béli Pál református volt.

¹⁸ ORBÁN 1868–1873, 109; BALOGH–HORN 2011, 63. Borsos Sebestyén szerint „a Nyárad mellé szállának, az ákosfalvi rétre, honnat... a Mihályfi Tamás házára menének egy szerda nap este és az udvarházat igen megdülák és hordó borokat vivének a táborra”. „Azután egy péntek napra kelve, szállának Koronka mellé és azelőtt való dülástól, ami megmaradott vala a Mihályfi Tamás házánál, azt esmét mind feldülák és a házat is elégeték.” ETA I. 19. A megdülés szokása a székely társadalmon belül egy közösségi aktus volt, a közösség normáiból „kilógókat” büntették meg ilyen módon. BALOGH 2005.

¹⁹ EOE II. 105, 151, 187, 327; SZOKL II. 194, 273; VASS 1909, 22.

²⁰ HORN 2005, 79–85; BALOGH 2011, 64–65.

²¹ MNL OL. P. 1870. 19.

²² Habsburg Ferdinánd 1554. december 8-án Bécsben írta át és erősítette meg Barcsai Borbála Kornis Mihályné végrendeletét. SZOKL II. 209–210.

²³ VASS 1909, 23.

a megállapításához azonban további régészeti feltárások szükségesek.²⁴ A kolostor az 1560-as években már bizonyosan romos volt, mert a Kornis család éppen ezeknek a romoknak a felhasználásával a korábbi kolostor helyén építette föl az udvarházát.²⁵ Az unitárius Kornisok hatása a település felekezeti összetételét is meghatározta. Erdősztgyörgy ugyanis majdnem a 17. század közepéig masszív unitárius közösség volt, templomában 1618-ban unitárius zsinatot is tartottak.²⁶ A zsinat a Bethlen Gábor uralma megszilárdulását követő református–unitárius konfliktus részeként azt a vitát követte, amelyet a fejedelem jelenlétében tartottak Geleji Kátóna István gyulafehérvári református iskolai rektor és Csanádi Pál kolozsvári unitárius iskolai rektor között.²⁷ A vitán elhangzottak gyanúba keverték a szombatossággal kapcsolatosan az unitáriusokat is. Ráadásul a Kornis családhoz tartozott az egyik Kornis lány férjeként a szombatos felekezet fő szervezője, Péchi Simon, talán ez is indokolta a zsinat Erdősztgyörgyre helyezését. A zsinatra mindemellett a fejedelem kötelezte az unitáriusokat. Az 1618. évi (november 4–21.) országgyűlésen ugyanis éppen a fejedelem terjesztette elő azt a törvényt, amely a szombatoság terjedésének megakadályozását írta elő, valamint a szombatosok megbüntetését. Az országgyűlés az év karácsonyáig adott haladékot a szombatosok áttérésére. Mivel azonban az augusztusi vitán az unitáriusokat is meggyanúsították azzal, hogy teológiájuk inkább hasonlít a zsidó és muszlim vallásokhoz, Bethlen Gábor elrendelte, hogy az unitáriusoknak ki kell zárni soraik közül azokat, akik olyan radikális nézeteket vallottak, amelyek inkább a szombatossághoz sorolták őket. A zsinatot ebből a célból kellett összehívni. A színóduson Keserői Dajka János református püspök elnökölt, mellette Radeczki Bálint szuperintendens volt jelen. Együtt hirdették ki a szombatosok kitiltását az unitárius egyházból.²⁸

Az erdősztgyörgyi unitáriusok az 1640-es évekig gyakorolhatták a településen unitárius vallásukat. A birtok ura a század elején a Kornis család egyetlen életben maradt férfi tagja volt, Kornis Ferenc, aki képességeit és politikai súlyát tekintve is messze alatta maradt apjának és testvéreinek. Ferenc apja Kornis Farkas volt, az eddig említett Kornis Mihály testvére, a Kornis-birodalom voltaképpeni feje és Mihály halálát követően annak örököse.²⁹ 1569-ben János Zsigmond még Mihálynak adományozta a falu egy részét, aki Erdősztgyörgyöt tekintette maros-széki központjának, hiszen innen indult többek között hadakozni is 1581-ben.³⁰ 1599-ben azonban az erdősztgyörgyi uradalom már Kornis Farkas birtokában volt, akit Mihai Viteazul Gyulafehérváron a sellenberki csata után kivégeztetett.³¹

²⁴ BARTOS 2004, 9.

²⁵ B. NAGY 1970, 25, 46, 83, 91, 97, 98, 257.

²⁶ Az 1618. november 11-én megnyílt erdősztgyörgyi zsinaton az unitáriusok a szombatos váddal szemben kívánták tisztázni magukat. Lásd: <http://www.unitarius.hu/magyar/adatok2.htm>, letöltés: 2014. július 24.

²⁷ SZABÓ 2003.

²⁸ GÁL 1912, 129–144.

²⁹ BALOGH–HORN 2011, 67–97.

³⁰ VASS 1909, 263–265; MNL OL. F. 1. I. 28; ROL Fond m16. II/2. F. 1581/172.

³¹ BALOGH–HORN 2011, 65.

Kornis Farkas örököse, Ferenc ekkor még gyermek volt, ezért a 17. század első évtizedében a birtokai is veszélybe kerültek.³² Az 1608-ban fejedelemmé választott Báthory Gábor a Kornis család és az udvarhelyszéki elit még akkor is nyomasztó hatalmától félve igyekezett mindent megtenni a megmaradt befolyásuk csökkentése érdekében. Emellett, mivel uralma első éveiben példaként lebegett előtte Báthory István lengyel királysága, fokozott katonai készülétekbe kezdett a székely lőfő réteg minden korábbinál nagyobb arányú megerősítése révén.³³ Ezen belül érdekes módon a legtöbb lőfősítő oklevelet maroszéki székelyeknek adományozta.³⁴

Erdőszentgyörgy lakossága a 17. század elején még elsősorban szabad székelyekből és jobbágyokból állt. Az 1602–3-ban keletkezett Basta-féle összeírás korántsem megbízható adatai szerint³⁵ 15 szabad székely családfő vett részt Basta mellett a harcokban, mellettük 5 jobbágyot jegyeztek fel.³⁶ Az összeírás nyilvánvalóan nem volt teljes, az 1614-es Bethlen Gábor által elrendelt lustra során már összesen 71 családfőt írtak össze. Feltűnő azonban, hogy csupán egyetlen lőfő rendű volt a településen, az a Nagy János, akinek a lőfősítése éppen az előbb említett Báthory Gábor fejedelem nevéhez köthető. 1608. szeptember 28-án Kolozsváron kelt az az oklevél, amelyben az uralkodó erdőszentgyörgyi Nagy Jánost a hűséges katonai szolgálataiért, amelyeket a háborúk során tanúsított, a szabad székelyek közül kivéven a lőfők rendjébe emelte.³⁷ Az 1614-es lustrában, azaz hat év elteltével is egyetlen lőfőt, Nagy Jánost írták össze Erdőszentgyörgyön. Mellette a gyalog puskások között szerepelt Mihály Mester, Sebe Márton és Sepsi Tamás, a szabad székelyek között pedig szintén egy Nagy, Nagy István neve tűnt fel. A lustrában 11 konfiskált jobbágyot írtak össze 3 ősjobbágy mellett, a legtöbben azonban a Kornis Ferenc szolgálatában álló fejekötött jobbágyok, illetve zsellérek voltak.³⁸ A fejekötött jobbágyok közül többen is, Csiki János, Bernát György, valamint Abodi Mihály a szabad székelyek között íratott össze 1602-ben.³⁹ A széki periratok nagy számban bizonyítják, hogy Kornis Ferenc a század elején hatalmaskodással szerezte jobbágyainak jelentős részét.⁴⁰ Az 1614-es lustrában a fejekötöttek esetében a jobbágyul kötés okát is megemlétték az összeírók. Ebből egyértelműen kiderül, hogy például a korábban szabad székely Bernát Ferenc „oltalomért” kötötte el magát, míg Csiki Jánost és Felszegi Gergelyt egyszerűen beperelte „egy farkas miatt”

³² LÁZÁR, 82. fol.

³³ Erről: BALOGH 2009.

³⁴ BALOGH 2009, 154–155.

³⁵ SZOKL Ús IV. 139.

³⁶ Az összeírás szerint a szabadok között írták össze Gagy András, Balás Márton, Székely Mihály, Nagy Pált, Veres Mihályt, Rab Györgyöt, Csiki Jánost, Sós Balázst, Bernád Györgyöt, Kovács Jakabot, Szabó Márton, Vadasdi Pétert, Kompott Ambrust, Abodi Mihályt és Jakabfi Márton.

A jobbágyok nevei (Vadasdi János, Rab Balázs, Nagy Mihály, Fábrián Márton, Karácsonfalvi András) azt mutatják, hogy a jobbágyok is a szabadok rokonai lehettek, akiket elszegényedés vagy egyéb okok miatt vontak személyi függésbe, nem pedig máshonnan költöztek be.

³⁷ MNL OL. F. 1. VI. 412.

³⁸ SZOKL Ús IV. 266.

³⁹ SZOKL Ús IV. 266.

⁴⁰ ROL Fond m16.Protokollumok. 1611. D. 2/153, 172, 188; 1614. B. 1/27, 29.

Kocsis Györgyöt Kornis Ferenc azzal ijesztgette, hogy „kihányja a házból”, a többieket erőszakkal kényszerítette a jobbágyaivá.⁴¹ A zsellérei között viszont, a jobbágyokkal szemben sok nem székelyt is találunk, például Oláh Dész és Oláh Keresztély, valamint két Karácsony Cigányként összeírt zsellér minden bizonnyal román volt. A zsellérek a Kornis-udvarházak szolgálatában álltak. Demény Lajos emellett úgy látja, hogy a tizenötéves háború pusztításai éppen Marosszéken eredményeztek olyan jelentős népességfogyást, hogy lehetőség volt külső jobbágyok betelepülésére. Erdőszentgyörgyön a külső jobbágyok, az úgynevezett extranei kategória nem volt jelentős, összesen négyen találhatók ezzel a megjelöléssel, Szász István és Sánta István magyarországiak, valamint Szalma Gergely és Nagy Pál marosújváriak.⁴²

1614-ben Erdőszentgyörgy urának, Kornis Ferencnek a településen 31 jobbágya volt, míg az egész széken belül 51 jobbággal rendelkezett. A Kornis-uralom alatt tehát a szabad székelyek által lakott település társadalmának összetétele alapvetően változott meg. A zsellérekkel együtt a kívülről betelepülők száma meghaladta a lakosság szám felét, és folytatódtak az udvarházzal kapcsolatos építkezések is. A zsellérek között megjelent egy szücs és egy sípos is.

Az öntudatos unitárius Kornis Ferencnek nem volt felnőtt kort megért fia, Margit nevű leányát szombatosságra hajló felesége a legenda szerint meg sem akarta kereszteltetni.⁴³ Az 1625-ben bekövetkezett halálát követően azonban a fejedelem házassító politikája az unitárius fellegetvát is sikeresen vette be. A fejedelmi családdal rokonságban álló és református elkötelezettségéről híres Rhédey család egyik tagja, János vette feleségül Kornis Margitot, megszerezve ezáltal a Kornis vagyon nagy részét, nem székelyként betelepülve a Székelyföldre és jelentős támogatást biztosítva a marosszéki reformátusságnak is.⁴⁴ Az esküvőre 1627-ben került sor.⁴⁵ A Székelyföld addig vezető családja, a Kornis így rokona lett annak a családnak, amely talán a leginkább élvezte Bethlen Gábor fejedelem támogatását. Kis-rédei Rhédey János apja, Rhédey Pál annak a Rhédey Ferencnek volt a testvére, aki bihari és máramarosi főispán és váradi kapitány volt, férje nagykárolyi Károlyi Katalinnak, aki a fejedelem első feleségének a testvére volt.⁴⁶

Az 1604 előtt meghalt Rhédey Pálnak több gyermeke is jól házasodott. Pál felesége losonczy Bánffy Zsuzsanna volt, István, aki szepesi alispán volt, elefanti Elefánty Katalinnal kötött először házasságot.⁴⁷

Bethlen Gábor uralma alatt a Ferenc ága tett szert nagyobb tekintélyre, de a család Erdélyben karriert kezdő része mind jól járt. 1635-ben Erdőszentgyörgy széke-lyeinek lustrálásakor Kornis Ferenc özvegye mellett már Rhédey János is a telepü-

⁴¹ SzOKL Ús IV. 266.

⁴² SzOKL Ús IV. 267.

⁴³ KOMÁROMY 1884, 556.

⁴⁴ BARTOS 2004, 9–10.

⁴⁵ KOMÁROMY 1883, 44.

⁴⁶ KOMÁROMY 1883, 46–48.

⁴⁷ <http://genealogy.euweb.cz/hung/rhedey2.html> (2014. július 24).

lés nemesei között íratott össze.⁴⁸ Az I. Rákóczi György által elrendelt összeírás a katonaképes székelyekre volt kíváncsi, így a jobbágyok és a zsellérek nevei nem szerepeltek benne. A lófők száma továbbra sem nőtt, még ekkor is Nagy Jánost tartották számon ekként, aki ekkor már kiérdemesült katonaként a nemesi uradalom számadója volt. A gyalog puskások közül hárman szintén számadóként szolgáltak ugyanott, Sepsi Tamás, Kis Sebe Márton és Mátyus Mihály. Sepsi Tamás emellett a falu bírója is volt. Gyalog puskás volt még Máté Gergely és Vadasdi György, ám a két utóbbi helyzete bizonytalan volt, mert Bethlen Ferenc tekintette a jobbágyának.

Az Erdélybe a Rhédey család másik ága után beköltöző János Kornis Margittal történt összeházasítása a fejedelemnek azt a célját szolgálta, hogy Marosszéken megerősítse a református egyházat. Erre nagy szükség volt részint az erős unitarizmus miatt, részint pedig azért, mert az éppen Bethlen segítségével a széken belül egyre nagyobb hatalomra szert tevő katolikus Tholdalagy Mihály komoly térítésbe kezdett a fennhatósága alatt álló területeken.⁴⁹ Ez a két hatás a marosszéki reformátusság korábbi súlyának az elvesztésével fenyegetett, és szemben állt Bethlen Gábor azon tervével, hogy a kálvini egyházat államegyházzá tegye.⁵⁰ 1629. március 21-én a fejedelem Fogarasban az erdőszentgyörgyi uradalom tulajdonjogát adománylevele segítségével Kornis Ferenc örökösire, köztük Rhédey Jánosra ruházta.⁵¹ Bethlen Gábor társadalompolitikai intézkedéseiből világosan kirajzolódik az a szándék, hogy a református vezetés mellett kialakítson egy református elitet, és ezt a hálózatot rokoni szálakkal is megerősítette. A Rhédeyek, Bethlenek, Kemények egyre szorosabbra szövődő szövetségi rendszere a század második felére alakult ki, de Kemény János és Rhédey János kapcsolata már 1640-ben létezhetett, legalábbis ezt mutatta levelezésük és az is, hogy Kemény Rhédey segítségére volt az erdőszentgyörgyi birtoktest kiváltása körüli ügyek intézésében.⁵²

Erdőszentgyörgy lakói felekezeti hovatartozásának megváltozása már I. Rákóczi György fejedelemségének idejére esett. A „bibliás örálló”-ként emlegetett fejedelem feltett szándéka volt a református egyháznak akár erőszakkal történő megerősítése.⁵³ Ehhez remek partnerre talált a háromszéki Basa Tamásban,⁵⁴ valamint a marosszéki Rhédey Jánosban. Brandenburgi Katalin rövid uralma alatt a katolikus székelyföldi urak missziós tevékenysége új lendületet kapott,⁵⁵ amellyel szemben Rákóczi György minden erőt mozgósítani próbált. Így Rhédey János viszonylag szabadon hatalmaskodhatott a saját jobbágyaival annak érdekében, hogy unitáriusságukat feladva csatlakozzanak a református egyházhoz. A történethez kapcsó

⁴⁸ SZOKL Ús V. 381.

⁴⁹ BALOGH 2012, 1215; SZOKL VI. 193.

⁵⁰ BALOGH 2014.

⁵¹ KOMÁROMY 1883, 47.

⁵² BARTOS 2004, 10.

⁵³ BALOGH 2012, 1212.

⁵⁴ BALOGH 2012, 1197–1198.

⁵⁵ POKOLY 1904, II. 91, 94, 123, 148, 202.

lódó legenda szerint 1640 tavaszán Rhédey egyenesen a fogarasi várba záratta a jobbágyait addig, amíg jobb belátásra nem térnek, és át nem térnek a református vallásra.⁵⁶ A kissé erőteljes térítés meghozta a gyümölcsét, ugyanis már április 3-án szabadon engedték a jobbágyokat, mert „immár Istenhez és az igaz hitre megtérnek és abban megmaradnak végig reverzalist adván erről...”⁵⁷ Az a szóbeszéd járta, hogy Rhédey a saját, még ekkor is a szombatosságra hajló anyósát is bezárta annak konverziója érdekében. A büszke özvegynek azonban a szóbeszéd ellenére is lehetett némi befolyása vallási kérdésekben, mert a vallásváltásra csak az addig Erdőszentgyörgyön szolgáló unitárius lelkész halálát követően került sor. Akkor a marosvásárhelyi református esperes, Tiszabecsi István utasította az unitárius pap özvegyét, hogy költözzön ki a lelkészlakból. Az unitárius gyülekezet tagjai a fejedelemhez fordultak azzal a panasszal, hogy Rhédey János erőszakkal vette el tőlük a templomukat. A fejedelem azonban, akinek az egyházpolitikájába jól illeszkedett Rhédey erőszakos reformátussága, nem nyújtott védelmet a kilakoltatott felekezettnek.

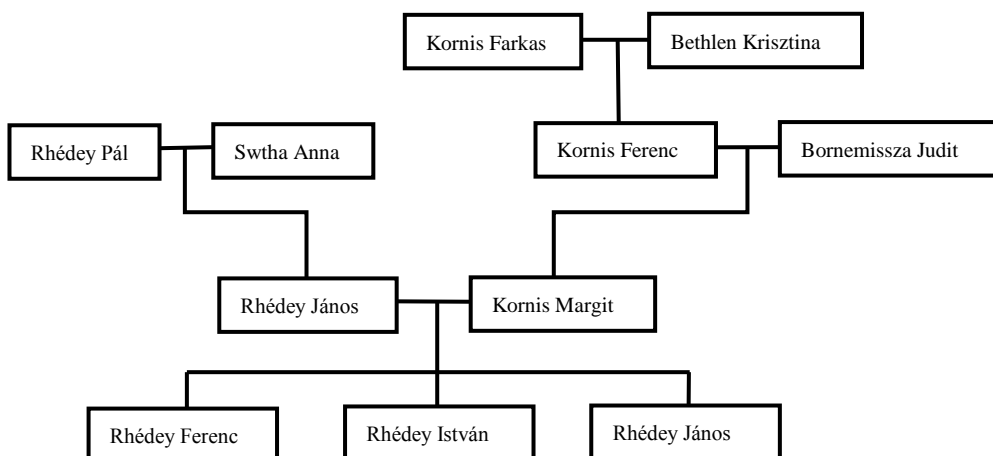
A buzgóság eredményes volt, mert Rhédey megszerezte az udvarhelyszéki főkirálybíróságot, amely a székely főtisztek sorába emelte, valamint sikeresen kiváltotta a kincstártól 3000 forintért a Szentgyörgyi fiscus jószágát már 1645-ben, amelyre 1651. május 1-jén II. Rákóczi Györgytől adománylevelet is kapott. Rhédey János és felesége az 1640-es évekig nem költöztek ki az addig a Kornis-özvegy által irányított székelyföldi birtokokra, hanem Kolozsvárott éltek, ahol házzal is rendelkeztek. Az első két gyermekük is ott született, a többi, összesen 12 utód azonban már Erdőszentgyörgyön jött a világra. Az egykori Kornis udvarház átépítése is megkezdődött, amelyre 1647-től kezdték használni a „Rhédey kastély” elnevezést.

Erdőszentgyörgy kora újkori sorsa jól szemlélteti cseppként a tengerben az egész Marosszék 16–17. századi változásait. Az elit nélküli, de viszonylag erős katonáskodó középréteggel rendelkező marosszéki társadalom a 17. század kezdetén még elsősorban katonai társadalomként identifikálta saját magát, és tömegesen volt képes jelen lenni Báthory Gábor hadaiban. Valószínűleg már ekkor is megerősítésre szorultak a marosszéki lófők, ezt mutatja Báthory Gábor szokatlanul nagyszámú lófősítése éppen Marosszéken. Az udvarhelyszéki primorok karrierstratégiái között már a 16. század második felében szerepelt a szomszédos székekre való áttérjeszkedés. A 16. század legambiciózusabb családja, a Kornisok ekkor szereztek meg házasság útján Erdőszentgyörgy és környéke birtokát. A terület értékét mutatja, hogy Kornis Mihály csak követte azt a Barcsai családot, akik szintén beköltözőként, ráadásul a vármegyei területekről érkeztek a székbe. Míg azonban a Barcsaiak betelepülése nem változtatta meg a tradicionális székely falusi társadalom összetételét, addig a Kornisok kevesebb mint fél évszázad alatt a település lakosságának több mint felét vonták személyi függésbe. Ez alapvetően alakította át

⁵⁶ BARTOS 2004, 10; POKOLY 1904, 254.

⁵⁷ BENKÓ 1869, 221.

a falu társadalmát, a hadakozó szabad székelyek száma itt jelentősen megfogyatkozott, és mellettük egyre nagyobb számban és arányban jelentek meg az inkább letelepedett, földművelő életmódot folytató jobbágyok és zsellérek, akik közül sokan érkeztek a Székelyföldön kívülről. A homoródszentpáli Kornis család férfiágon történt kihalása után az a Rhédey család lett Erdőszentgyörgy földesura, amely a Magyar Királyság területéről érkezett Erdélybe és Bethlen Gábor feltétlen támogatását élvezte. Uralmuk alatt kiépült a kastély, és végérvényesen megszűnt a település korábbi társadalmi struktúrája. Erdőszentgyörgy kora újkori változásai egész Marosszékből végbementek. A sok betelepülő és az öntudatos katonaréteg fogyása identitásváltással is járt egyidejűleg. A kora újkor végére már nem csak a városiasodás útján legjobban előrehaladott Marosvásárhely lakosai tettek különbséget önmaguk és a székelység között, de a székely társadalom egésze is másnak látta őket, egyre kevésbé székelynek, még akkor is, ha ez az identitásváltás még századokon át folytatódott.

A Kornis–Rhédey-családja

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MNL OL. F. 1.

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, F. 1. Erdélyi Fejedelmi Kancellária, Libri Regii.

MNL OL. P. 1870.

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, P. 1870. Rhédei (kisirédei) család levéltára: Homoródszentpáli Kornis és rokon családok I. cs. 5. t. Kornis Mihály birtok- és vagyonjogi iratai. ROL Fond m16.

Román Országos Levéltár – Kolozs Megyei Igazgatóság. Fond m16. Törvénykezési jegyzőkönyvek.

ROL CsLt. F. 27.

Román Országos Levéltár – Csíkszeredai Igazgatóság. F. 27. Csíkszeredai Levéltár: Csíkszék iratai.

BIBLIOGRÁFIA

- B. NAGY 1970
B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1970.
- BALOGH 2005
BALOGH Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata*. Kolozsvár, 2005.
- BALOGH 2009
BALOGH Judit: A székely társadalom Báthory Gábor korában. In: *Báthory Gábor és kora*. Szerk. PAPP Klára–JENEI-TÓTH Annamária–ULRICH Attila. Debrecen, 2009, 153–174.
- BALOGH 2011
BALOGH Judit: *Székelyföldi karrier*. Budapest, 2011.
- BALOGH 2011a
BALOGH Judit: A dersi Petki család felemelkedése a 16. század második felében. In: BALOGH Judit: *Székelyföldi karrier*. Budapest, 2011, 203–222.
- BALOGH 2011b
BALOGH Judit: Geréb András, a professzionális székely katona karrierje. In: BALOGH Judit: *Székelyföldi karrier*. Budapest, 2011, 193–202.
- BALOGH 2012
BALOGH Judit: Politikaformáló székely főemberek II. Rákóczi György Erdélyében. *Századok* 146/5. 2012, 1189–1226.
- BALOGH 2014
BALOGH Judit: Bethlen Gábor, a református fejedelem. *Egyháztörténeti Szemle*. 2014 (megjelenés alatt).
- BALOGH–HORN 2011
BALOGH Judit–HORN Ildikó: A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története. In: BALOGH Judit: *Székelyföldi karrier*. Budapest, 2011, 57–112.
- BARTOS 2004
BARTOS Miklós: *Erdőszentgyörgy*. 2004.
- BENKŐ 1869
BENKŐ Károly: *Marosszék ismertetése*. Kolozsvár, 1869.
- BENKŐ–SZÉKELY 2008
BENKŐ Elek–SZÉKELY Attila: *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*. Budapest, 2008.
- BENKŐ 1999
BENKŐ József: *Transsilvania specialis*. I–II. Bukarest–Kolozsvár, 1999.
- BORSOS 1968
BORSOS Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek*. Kiad. KOCZIÁNY László. Bukarest, 1968.
- EOE
Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1875–1898.
- ETA
Erdélyi történelmi adatok. I–IV. Szerk. MIKÓ Imre–SZABÓ Károly. Kolozsvár, 1855–1862.
- GÁL 1912
GÁL Miklós: A dési komplanáció létrejötte és hatása. *Keresztény Magvető* 47/3. 1912, 129–142.
- GÁL–RUSSU 2002
GÁL Mária–RUSSU Tibor: *A csíkszentkirályi és krasznahorkai Andrassy család nyomában*. Csíkszentkirály, 2002.
- HEGYI 2012
HEGYI Géza: A pápai tizedjegyzék tévesen azonosított helynevei. In: *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*. Szerk. SÓFALVI András–VISY Zsolt. Énlaka–Székelyudvarhely, 2012.

- HORN 2000
HORN Ildikó: Lorántffy Kata. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*. I–II. Szerk. TAMÁS Edit. Sárospatak, 2000.
- HORN 2005
HORN Ildikó: *Tündérország útvesszői. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest, 2005.
- KELEMEN 1901
KELEMEN Lajos: Nagy-Szabó Ferencz és a marosvásárhelyi szabó-czéh. *Erdélyi Múzeum* 18/7. 1901.
- KOMÁROMY 1883
KOMÁROMY András: A kis rhédey gróf Rhédey család levéltára a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. *Magyar Könyvszemle* 8/1–4. 1883.
- KOMÁROMY 1884
KOMÁROMY András: Paczolay Péterné Kornis Borbála szombatosságára vonatkozó tanúki-hallgatások. *Történelmi Tár* 7/3. 1884, 546–557.
- LÁZÁR
LÁZÁR Miklós: *Székely főtisztek*. Kézirat.
- ORBÁN 1868–1873
ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása*. I–IV. Pest, 1868–1873.
- POKOLY 1904
POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. I–V. Budapest, 1904.
- SZABÓ 2003
SZABÓ András Péter: A dési per történeti háttere. *Egyháztörténeti szemle* 4/2. 2003, 29–56.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1927
SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927.
- SZOKL
Székely oklevéltár. I–XXI. Szerk. SZABÓ Károly–SZÁDECZKY Lajos–BARABÁS Samu. Budapest, 1872–1934.
- SZOKL Ús
Székely Oklevéltár. Új sorozat. Szerk. DEMÉNY Lajos–PATAKI József–TÜDÖS S. Kinga. Bukarest–Kolozsvár, 1983–1998.
- VASS 1909
VASS Miklós: A homoródszentpáli Kornis család. *Turul*. 1909.

TÖRÖK FOGSÁGBÓL BORSOD VÁRMEGYÉHEZ ÍRT KÖNYÖRGŐ LEVELEK

BODNÁR TAMÁS

Az elmúlt években Pálffy Géza volt az, aki az oszmán–magyar végvári szokás-jog történetén belül a rabkereskedelem és rabtartás gyakorlatának és szokásainak legfontosabb elemeit egybegyűjtötte. Cikkéből ismerhetjük meg részletesen, hogy a sarcért folytatott határ menti török–magyar rabkereskedelem és rabtartás igazi virágkorát a két nagy török háború közötti, XVII. századi hosszú békeidőszakban élte. A béke ellenére ezek a rabszedő akciók nem csak közönséges portyák, hanem túllépve ezen, a békeszerződések nyílt megszegésével fenyegető vállalkozások voltak. Ezek a „megeresztett zászlókkal” jellemzett csatázások ugyanis a legalkalmasabbak a korszakban nagyobb számú rab ejtésére és jelentősebb zsákmány szerzésére. Ennek során, legyenek a portyázók akár törökök, akár magyarok, zászlót bontva és azok alatt felvonulva, ellenséges céljaikat nem palástolva, nyíltan és nagy számban indultak a szembenálló fél országrészének kirablására.¹ A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban az 1606-os zsitvatoroki békeszerződés törökök általi megszegése kapcsán készült tanúkihallgatásban hét alkalommal említik a megkérdezettek a „megeresztett zászlók” alatt foglyokat szedő, rabló, gyilkoló, gyűjtogató egri török vitézeket.²

Röviden az alábbiak szerint jellemezhetjük a rabszedés folyamatát:

A végvári vonal mindkét oldalán szedett, lehetőleg minél értékesebb rabokat bebörtönözték. Török oldalon a foglyok a XVII. században már ritkán kerültek igazi „rabszolgavásárra”, bár még sok esetben ekkor is a török polgári réteg szerezte meg a munkára alkalmas rabokat speciális tevékenységek elvégzésére, vagy egyszerűen ház körüli kisegítőnek, szolgának. Környékünkön ez elsősorban Egerre, illetve azokra a megerősített helyekre jellemző, ahol a törökök meg mertek folyamatosan telepedni. A bevett gyakorlat azonban a rabok bebörtönzése és belőlük lehetőleg minél nagyobb sarc, azaz váltságdíj kikényszerítése volt. A tömlöcökben a rabokat élelemmel megfelelő módon ellátták, nehogy megbetegedjenek, azonban különböző közmunkák elvégzésére is felhasználták őket. Emellett sokszor rákényszerültek kisebb, önfenntartó kézimunkákra, amelyeknek csekély hasznával saját ellátásukon javíthattak. A rabság sok esetben évekig eltartott, ennek hosszát a sarc összeszedésének ideje szintén meghatározta. A rabok vagy saját sarcukat gyűjtötték össze, és kezeseket hagytak fogolytársaik közül a börtönben, vagy több rab sarcát egy megbízott rab gyűjtötte össze. Emellett megvoltak a szabályai a rabok és a külvilág közötti levelezésnek, amely a kapcsolattartást és így a sarc folyamatos beáramlását biztosította. A rabtartók kivételes esetektől eltekintve nem kegyetlenkedtek a foglyokkal, azonban a váltságdíj összegének megállapításakor és az ebben

¹ PÁLFFY 1997, 21.

² MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. II. I. 6. 2.

történt „megalkuváskor” nem bántak kesztyűs kézzel rabjaikkal. A rabok származásának, vagyonának kipuhatólása, sarcuk megállapítása több kemény, de mara-dandó sérülést nem eredményező verés útján történt meg.

A sarcban történő megegyezést jól szemlélteti egy, az 1660-as években az egri törökök fogságába esett ónodi végvári katona visszaemlékezése:

„...lefektettek, befogták a lábunkat kalodába, hogy a lábunk egymás felett állott, mire irgalmatlanul, de szép lassan verni kezdték a talpukat és rendszerint egyre erősödő veréssel követelték rajtunk a váltságot.” „... előbb keresztben felvágták a talpamat, kinyomták belőle az összefutott vért, s felhígított lótrágyával bekötözték, hadd szíja ki belőle a gennyedtséget. Ettől megcsillapodott a fájdalom, s begyógyult a seb. Volt, akinek nehezen gyógyult a bőre, az ilyenek sokáig sínylődték.” „Az efféle »váltságot«, igazából verést, háromszor kellett elszenvedni. Éjszakára kezünkkel, lábunkkal soronként egymáshoz láncoltak bennünket. Annyit adtak enni, hogy nem éhezünk, de nem is tartottak valami bőségben. Ha nagyon keményen megvertek, vagy rossz volt az élelem, Ónodra írtunk, s akkor ugyanígy bántak a fogoly törökökkel.”³

A fent említett „megeresztett zászlók alatt” történt összecsapásokat jól jellemzi Hatvany András szendrői várkapitány levele, amelyet 1655-ben írt arról, hogy hogyan ütött rajta saját várának és Ónod várának vitézeivel az egri törökökön:

„Kegyelmes úr, szolgálók nagyságodnak.

Istennek ő szent fölségének kegyelmességéből az egri törököt ma megverénk úgy, hogy mostani életbéli ember ilyen dolgot nem említ, hogy lett volna az egri fölfuvalkodó törökön. Ma szombaton, 16. Octobris, reggeli könyörgéskor hozának egy levelet Ónodbul, hogy az Hantalt(?) révén által ment az török az elmúlt éjjel. Megyaszo fele megyen rablani feles török, az lesét Arnotnál hagyta az Sajó mellett. Én lóra kapván, fél óra alatt magyar és német vitézlő renddel megindulván Szendrőből igyenesen siettem odamenni, az hol az lesét hallottam lenni az töröknek. Az mikor oda érkeztem, szintén akkor egyezett meg Arnotnál az rabló az lesével, feles gyalogja volt ott. Én Vámosnál mentem által az Szendrői haddal, az Ónodiakat nem tudtam hol legyenek. Az miskolczi pázsiton mindjárt elértem és ellenkezőt bocsájtottam az Szendrői seregből. Egynéhányszor reánk hajtottak, se-regestől megsegítettem, az német seregeket rendelve vittem az ellenkező katonáim után. Az töröknek immár akkor megszállott volt nagyobb része Miskolczon, az sem vette tréfára. Dob, trombita szavai alatt mentünk Miskolcz felé rendelt seregekben. Az török Miskolczról kijött, megindult előttünk, az csabai hídnál, víz mellett meg-várt bönnünket. Vitéz módon szembe mentünk egymással egynéhányszor. Nehezen indult meg az hídtul, én pedig az gyalog németet elhagytam volt, sietvén az lova-sokkal menni. Az ónodiak az dolgot nézték az Sajó mellől, az miskolczi mezőről ők is látták az mi harcolásunkat, eljűttenek hozzánk. Két óráig veszekedtünk ott az törökkel, lövöldöztünk, vagdalkoztunk egymással. Az török nem állhatta, megin-dult előttünk, az csabai hídtól fogvást Cserepig hajtottuk, sok jó törököt fogtunk,

³ SPEER 1998, 161.

fejetlen részét százig olvastam az nyomon visszajűvőben az úton. Még most nem írhatom mennyi számú eleven fő török van kezünkben, mivel csak most szállottam lóruul Miskolczon, hogy írjak nagyságodnak. Megmutatták az német vitézek az vitéz hírt, mert magam forgottam vélek. Magam alatt két paripámot lőtték, még én is fejet vettem, s elevenet fogtam P. 5.

Mostan az egri török lovása, gyalogja együtt volt, az ki ki szokott járni rablani reánk, magyar módon hozzányúltunk vala. Zászlót is nyertünk, az gyalogját vágtuk elsőben, azután az lovassal vagdalkoztunk.

Miskolczon szombaton östve 10 óraker, 16 october. Hatvany András⁴

Levéltárunk további dokumentumai azt is elárulják, mi történt néhány, a fenti összecsapás során elfogott törökkel. Széki Péter, Szendrő alkapitánya 1660-ban három török rab sorsára emlékszik vissza, amelyeket a „csabai harc” után a Diósgyőrben tartott kótyavetyén Bay István vásárolt meg. Az egyiket Ónodba vitte, és ott valószínűleg a vár börtönébe rabnak eladta. Ennek sorsa bizonyára a váltságdíjuk megfizetéséért küzdő rabok sorsa lett. Második rabját egy egri fogságban lévő magyar rabért cserélte ki, de oly módon, hogy a kiszabadult magyar legénynek a török rab árát a rabtartó Bay Istvánnak meg kellett fizetnie. A harmadik rabot Széki Péter vitte magával Szendrő várába, miután Bay Istvánnak mintegy száz tallér értékben adott érte lovakat, posztót, pénzt. Az így megvásárolt a törökkel megalkudott sarcában, és beküldte Egerbe, hogy hozza meg a váltságát. A török azonban csak Bárius Andrásnak egy Egerben lévő, hetven tallér értékű hitlevelét adta ki sarcában, amelyet Bárius Andrásnéval rendezett el az alkapitány. Az asszony viszont csak egy kerekded török sátracsát adott ötven tallér áraban és tíz forint értékű bort.⁵ Ebből kiderül, hogy a foglyokkal történő kereskedés nem mindig váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

A török hódoltság közelsége, Borsod megye félig-meddig hódolt volta, illetve a közel 150 éves török jelenlét ellenére levéltárunkban nem túl sok olyan irat vagy szövegrész maradt fenn, amelyből a török–magyar együttélésre vagy egyáltalán a hódítók közelségére lehet következtetni.

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Borsod vármegyei irata között az egyik ilyen összefüggőnek mondható irategyüttes a IV-501/b, „Acta politica” állagban található. Ezen belül a VII. matériában, a kérvények között találunk a törökök fogságából Borsod vármegyéhez írt könyörgő leveleket. Ennek első iratcsomójában van az a 20 db magyar nyelvű kérvény, amelyet itt szeretnénk közreadni. A levelekben a foglyok a fogságból való szabadulás reményében anyagi segítséget kérve fordulnak a nemesi vármegyéhez.

A forrásokat a Századok 1974/2. számában közölte, *A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata* szerint közöljük.

⁴ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 2001/b. Fs. 224. No. 332.

⁵ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/a. VII. köt. 521.

FORRÁSKÖZLÉS

Az Atya Mindenható Úr Istentől, szent fiáért az mi érettünk dicsőségesen halottaiból feltámadott Úr Jézus Krisztusért kívánok nagyságtoknak, uraságtoknak és kegyelmeteknek minden kívánsága szerint való jókat és szent lelkének minden igazságra való vezérlését.

[Nagyság]tokat, uraságtokat és ti kegyelmeteket nemes nemzetes és vitézlő uraim [kény]szeríttettem ez alázatos könyörgő supplicatiómmal megtalálnom, mivel [ho]gy ez elmúlt esztendőben, ugyan az magam házából, Tengerfalván erősz[ak]kal kihoztatván, estem vala véletlenül az pogány rabló törököknek kemény, [sú]lyos és elviselhetetlen fogságokban. Mivel hogy penig történt nagy sum[má]n való megszabadulásom, kényszeríttettem nagyságtoknak, uraságtoknak és ti kegyel[meteknek] kegyes tekintető színe és személye eleiben folyamodnom ez könyörgő le[vel]emmel. Kérem azért alázatosan nagyságtokat, uraságtokat és ti kegyelmeteket, hogy [...]másokra tekintett nagyságtok uraságtok és ti kegyelmetek én reám is hasonlóképpen tekintsen, [ne feled]kezzék meg nagyságtok, uraságtok és ti kegyelmetek az én atyámnak hazája és nem[zet]sége mellett való forgolódásáról, és ezért is cselekedjek nagyságtok, uraságtok ti kegyelmetek [...] velem valami irgalmasságot, hogy én is ennek utána is hálaadó szolga és fia [segí]tsek nagyságtoknak, uraságtoknak és ti kegyelmeteknek. Ezeknek utána kívánom, hogy érjen [...] éljen nagyságtok uraim és ti kegyelmetek sok esztendeig békességben, adja és terjessze [nagyság]tokra, uraimra és ti kegyelmetekre az Isten Dávidnak jóságát, Salamonnak békességét és gazdagságát, hogy Istennek és az ő ez földön vitézkedő anyaszent[egyhá]zának szolgálhasson nagyságtok, uraságtok és ti kegyelmetek.

Nagyságtoktól, uraságtoktól és ti kegyelmetektől jó és kegyes választ várok én Inárczi Nagy András nagyságtoknak, uraságtoknak és kegyelmeteknek szegény alázatos szolgája.

Külzeten: Nagyságtokhoz és kegyelmetekhez alázatos supplicatiom [1639]⁶

Alázatos, Istenbéli imádságom után, az Úr Istentől kívánok nagyságtoknak s kegyelmeteknek szerencsés boldog előmeneteleket ez új esztendőnek minden részeiben.

Semmi kétségem nincsen, hogy nem tudja nagyságtok és kegyelmetek, minémő számtalan sok nyomorúságokban szakadt az pogány kézben esett szegény raboknak állapotjuk forogni, legfőképpen az kiket szép sokat nemesi szabadságotól megfosztatnak, nagy erős, kemény rabságra vitetnek. Én is azok közül egyik lévén kit 1637 esztendőbeli Szent Mihály napján kiütvén az egi török és engem tengerfalvi házamnál tapasztalván, az egi basának kemény fogságában vittének. Semmi egyéb úttal és móddal nem szabadulhattam, hanem megsarcolván nagy nehezen másfél ezer tallérban, hat vég karazsia posztóban, hat puskában, mely specifikált summának letételéhez nem elégséges vagyok. Hanem kényszeríttettem mostani

⁶ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 3. A dátum becsült!

supplikációmmal nagyságtok és kegyelmetekhez revidálnom, kérvén annak okáért alázatosan az egy élő Istenért nagyságtokat és kegyelmeteket, megtekintvén nyomorodott állapotomat, méltóztasson valami segítséggel lenni, mely nagyságtok és kegyelmetek ebbéli hozzám megmutatandó jó akaratjáért, köröszvényi indulatjáért Isten ez élet után nagyságtoknak és ti kegyelmeteknek kifolyó mértékkel fog megfizetni. Jó és kegyes választ várok nagyságtoktól s ti kegyelmepektől. Ezek után tartsa és éltesse Isten nagyságtokat s ti kegyelmeteket sok esztendeig, kedves jó egészségben.

Nagyságtoknak s ti kegyelmeteknek szegény alázatos, engedelmes Nagy András fia, ugyan Nagy András rab.

Külzeten: Nagyságtokhoz ti kegyelmetekhez alázatos suplikációm [1639]⁷

Alázatos és Istenbéli imádságunkat ajánljuk nagyságtoknak és kegyelmeteknek az mi Istentől, ő szent felségétől nagyságtoknak és kegyelmeteknek, jó egészséget, hosszú életet, jó szerencsét kívánunk szívünk szerint megadatni.

Nagyságtoknak és kegyelmeteknek nyilván lehet, hogy némely elmúlt időkben, egyen-egyen, külön-külön időkben és helyeken, az pogány török ellenségnek kezekben esvén, nagy keserves és kínos rabságokat szenvedvén, setét tömlőc fenekén hevertünk és kínlódtunk. Az honnét semmi úttal és móddal egyébképpen meg nem szabadulhattunk, hanem vereségünk és szenvedésünk után bizonyos summa pénzben kellett megsarcolnunk. Az melynek magunk javaiból való megfizetésére elégtelenek vagyunk. Hanem kényszerített reánk az Istenes keresztyénekhez folyamodnunk. Annak okáért kérjük nagyságtokat és kegyelmeteket, mind azelőtt Istent, meggondolván [...] az mi tetemes rabság szenvedésünket előtte viselvén nagyságtok és kegyelmetek legyen segítséggel, hogy az nagyságtok és kegyelmetek segítségével által szabadulhassunk, és az nagyságtok és kegyelmetek velünk való jó létének, mind az jelen való életben, s mind az következő örök életben érdemes jutalmát élvezhesse és [...] lehessünk nagyságtokért és kegyelmeitekért. Nagyságtoktól és kegyelmeitektől jó választ várunk.

Nagyságtoknak és kegyelmeteknek alázatos szegény szolgálói, az egri tömlőcben heverő szegény rabok. Önokban, Kis István. Szendrőben, Nagy János és Szabó Miklós.

Külzeten: Az nemes Borsod vármegyéhez önagyságokhoz és ökegyelmekhez. [1639]⁸

Az én teljes életembeli alázatos szolgálatomat, Istenhez való szívbeli imádsággal ajánlom nagyságtoknak és uraságtoknak!

Nyilván vagyom, elhihetem nagyságtokval és uraságtokval, énnekem szerelmes házastársommal s két szép nevetlen édes magzatimmal egyetemben, siralmas elviselhetetlen rabságra való vitetésem. Nemrég az felső- és alsó gagyvi megkese

⁷ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 4.

⁸ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 5.

redett hívekkel az egri pogány törökök miatt miképpen esék. Mely siralmas rabsá-gomból édes hazám népével magam erejével, meg nem menekedhetem, hanem kényszerítettem az nagyságtok és uraságtok kegyelmességéhez alázatosan folya-modnom. Esedezem annak okáért nagyságtoknak és uraságtoknak legyen méltó minden kegyelmességével, mely nagyságtoknak és uraságtoknak nyilván nyújtandó kegyelmessége által megszabadulván, édes hazám népével, nagyságtok és uraság-tokkal az én Uram Istenem nevét áldhassam éltemben.

Nagyságtok s uraságtoknak alázatos szolgája, Monadi Márton, felső- és alsó gagyri rabságra vitetett keresztyéneknek néhai prédikátora szolgál, s kegyes választ vár. [1640]⁹

Alázatos szolgálomat ajánlom nagyságtoknak s kegyelmeteknek, mint uraim-nak és fautorimnak, az Úr Isten nagyságtokat s kegyelmeteket minden üdvességes és boldogságos javaival és békességes megmaradással szerencsésen koronázza meg, szívből kívánom.

Ez elmúlt esztendőben való Gagy rablásakor az pogány ellenség mennyi sok ke-resztyén atyánkfiait levágott, megégetett és rabságra vitt, tudom nagyságtoknál s kegyelmeteknél nyilván vagyon. Mely kemény és súlyos rablásakor engemet is hatod magammal, feleségemmel, gyermekimmal kemény rabságra vetvén, és mind az időtül fogva kemény és súlyos fogságban és rabságban tartván, és sanyargatván. Mely kemény, súlyos és sanyargató kezit rajtam az pogány ellenségnek szintén nem viselhetvén és el nem szenvedhetvén, kényszerítettem harmad magammal megsarcolni ezer magyar forintban, két pár nyestben és négy bokor gyöngyházás késben. Mivel pedig ennyi summa pénznek megfizetésére magam elégtelen ember vagyok, alázatosan könyörgök és esedezem nagyságtoknak és kegyelmeteknek, mint fautorimnak nagy bizodalmasan. (Most ugyan Isten után nem egyébben, ha-nem csak az nagyságtok s kegyelmetek atyai jó akaratjában vagyon minden bizo-dalmam és erős reménységem.) Nagyságtok s kegyelmetek méltóztassék ilyen sze-gény megesett és siralmas rabságban esett, régi, szegény szolgájához, ilyen meg-nyomorodott, keserves, siralmas és rabi állapotomban atyai jó akaratjával és subsidiumával subveniálni s segítségével lenni. Hiszen ha nagyságtok s kegyelme-tek akármely nagyságtok s kegyelmetekhez folyamodó idegennek is minden segít-ségével és atyai jó akaratjával vagyon, mennyivel inkább ilyen szegény megesett és siralmas rabságban lévő szegény szolgájához, az ki minden nagyságtok s kegyel-metek csak legkisebbik parancsolatjára tehetségem szerint mindenkor kész voltam illendő és méltó tekinteni, hogy én nagyságtoknak s kegyelmeteknek. Hogy az nagyságtok s kegyelmetek segítségével annyival inkább több szegény gyermekim-mel az pogánynak kemény rabságos igája alól szabadulhassak meg. Ezen is aláza-tosan könyörgök nagyságtoknak s kegyelmeteknek, mivel az török úr, Korlátt Fe-renc úrnak hitlevelét kívánta. Ajánlván ugyan ökegyelme minden jó akaratját, csakhogy ökegyelme is kívánta azt tüllem, hogy kezeseket állatnék ökegyelmének,

⁹ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 6.

kiknek keresésére, látja nagyságtok s kegyelmetek, mind az lábamon való vas miatt, mind pedig az időnek rövid volta miatt el nem érkezem és elégtelen vagyok. Hanem azon könyörgők nagyságtoknak s kegyelmeteknek, nagyságtok s kegyelmetek méltóztatnék egynéhány emberséges fő ember uraimnak mellettem intercedálni, hogy Korlátth uramnak, őkegyelmének, őkegyelmek lennének érettem kezesek, hogy őkegyelme nagyobb securitással és bátorsággal adhat reám hitlevelet. Továbbá azon is alázatosan kérem és esedezem nagyságtokhoz s kegyelmetekhez, mivel Kovacz András úr ajánlotta magát, hogy fáradtságát nem szánja tüllem, kérem nagyságtokat s kegyelmeteket, adjon levelet Kovács András uramnak, mivel sokan ajánlották őkegyelmének magokat rabságomban, hogy segítséggel lesznek őkegyelmének örömet, ha valamit sarcomban megkereshetne, hogy annyival hitelesebb lenne az őkegyelme szava. Mert magam bizony elégtelen vagyok az pénznek megkeresésére, hogy míg odabe lennék, talán valami keveset sarcomban megkereshetne. Mely nagyságtok s kegyelmetek hozzám, szegény alázatos megnyomorodott s kisebbik szolgálcskájához megmutatandó atyai jó akaratját, Isten az pogány ellenségnek kemény, sanyargató és rabságos igája alól felszabadítván, szolgálhasam és köszönhessem meg, mind magam és maradékim nagyságtoknak s kegyelmeteknek. És könyörgők azon Istenemnek, hogy nagyságtokat s kegyelmeteket ilyen keserves és siralmas sanyargató kezitül az pogány ellenségnek oltalmazza és tartsa meg, hogy el ne vesszen.

Jó és kedves választ vár nagyságtoktól és kegyelmeiktől Fülöpssy Ferenc.

Külzeten: Ad universitati dominorum magnatorum et nobilium cottus Abauyvariensis, Suplex libellus [1641]¹⁰

Tekintetes, nagyságos, nemes és vitézlő uraink, és Isten nevében gondviselő gyámolink.

Alázatos szolgálatunknak és Istenbéli imádságinknak ajánlása után, lölki és testi jókat kívánunk nagyságtoknak és kegyelmeteknek megadatni. Ennek előtte alkalmas idővel földesurunk, nemes Inárchy Nagy András, az pogány egri török kemény rabságában esvén, kénytelenség alatt való kezességet köllött föl vállalnunk őkegyelméért. Mely kezesség dolgában midőn minket felől megírt földesurunk megfogytatott volna, sarcának eleget nem tévén, az egri pasa minket bevitetett, és kemény rabságban tartván bennünköt. Istennek úgy tetszett, hogy kettőnk megszabadult, a három kezestársaink pedig most is ott benn szenvedjük az rabságnak igáját. Mivel pedig az mi földesurunk miatt szenvedjük az rabságnak súlyosságát, kötelessége lévén az minket ebből megszabadításra, egynéhány ízben siralmas esedezésünkkel találtuk meg őkegyelmét, hogy fogadásáruul megemlékezvén, rajtunk könyörülne és az siralmas rabságbul szabadтана ki, eleget tévén a kezességnek. Mely mi siralmas könyörgésünkre csak könnyen mulasztván el őkegyelme, kényszerítettünk nagyságtok és kegyelmetek lábaihoz esvén könyörgéssel folyamodni. Alázatosan könyörögvén, hogy ez mi megszabadulásunknak módját

¹⁰ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 8.

bölcsedelméből találja fel, földesurunknak is hathatóképpen eleiben adván, menyire tartozék fogadásának mind eleget tenni, s mind pedig minket a nyomorult rabságból kimenteni. Mely nagyságtok és kegyelmetek hozzánk megmutatandó jóakaróját imádságunkkal igyekezünk meghálálni. Kívánatos választ várván nagyságtoktól és kegyelmepektől. Hosszú, idvösséges és vígasságos életet kívánván Istentől nagyságtoknak és kegyelmekeknek.

Nagyságtok és kegyelmetek szegény alázatos szolgálói, Inárchy Nagy András uram kezessi: Velezdi Nagy György, Jakab Miklós, Balas Mihály, Thot Szele Gergely

Külzetten: Nagyságtokhoz és kegyelmekekhez, mint Isten után nekünk gyámo-linkhoz és gondviselő urainkhoz alázatos könyörgésünk, belül megírt kezes foglyoknak [1642]¹¹

Siralmas és keserves rabságombul való megszabadulásom után alázatos szolgálatomat ajánlom nagyságtoknak és kegyelmekeknek, mint nekem kegyelmes jóakaró uraimnak, patrónussimnak és fautorimnak. Istentől ő szent felségétől minden kívánsági szerint való sok jókat, jó egészséget és jó szerencsüket, hozzá tartozóival egyetemben nagyságtoknak és kegyelmekeknek megadatni szívem szerint kívánok.

Az elmúlt 1641. esztendőnek, februáriusnak 4. napján az kegyetlen egri pogány pribékek keresztyén atyánkfiaiinak vadászására kiütvén, végházunknak tövét és mezejét nyargalta. Kit elkeseredett hazánknak oltalmára, s hitünknek megfelelésére nem szenvedvén, mi is vitézi mód szerint Apátfalva és Mikófalva közt lévő Szent Márton nevű pusztáig Eger felé üztünk és kergettünk. Az, holott mostoha szerencse bennünket megkörnyékezvén és számtalan pogányságtul lesre vettvén, ugyan ott megverettünk, és sokan kegyetlen pogány dühödt ellenségnek keserű rabságára vitettünk. Az honnan különben nem szabadulhatván, sok külön-különbféle kínzások, verések, kötözések, fenyegetések és szidalmazások által kényszerítettem én is szegény nyavalyás, árva és gyámoltalan fejemnek megszabadítására, nyolcad fél-száz magyar forintig, két puskáig és egy vég karazsia posztóig megsarcolnom és azont megígérnem. Mely nagy summának letételére magamtul, szegénységem és sok kárvallásim miatt elégtelen lévén kényszerítettem nagyságtokhoz és kegyelmekekhez alázatos könyörgésemet fordítanom. Nagyságtok és kegyelmetek szíve ily keseredett és szegény szolgáján megesvén és megindulván, esedezem azon nagyságtoknak és kegyelmekeknek Istenért legfőképpen, és nagyságtok s kegyelmekek jó szerencséjéért keserves rabságomban, (Kit hazám és őfelsége hűsége mellett szenvedek.) méltóztassa nagyságtok és kegyelmekek úri méltóságához illendő segítségbeli keresztyéni kegyes alamizsnáját hozzám megmutatni, és azont effectuáltatni. Had szabadítsa meg szegény keserves rabságban esett és kárvallott fejemet az nagyságtok és kegyelmekek szép segítése, méltósága és embersége által, kegyetlen pogány ellenségnek torkábul. Kiért Istentől örök érdemét veszi nagyságtok és kegyelmekek és engem is Isten megszabadítván, holtig megszolgálni

¹¹ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 9.

igyekezem nagyságtoknak és kegyelmeteknek. Mely alázatos supplicatiómra minden kegyes választ várok nagyságtoktól és kegyelmetektől, mint nekem kegyelmes jóakaró uraimtól, patrónusimtól és fautorimtól.

Tartsa és éltesse az kegyes Isten nagyságtokat és kegyelmeteket, kedves jó egészségben, boldog hosszú életben és sok jó szerencsékben, sok jó esztendeig, szívem szerint kívánom.

Nagyságtoknak és kegyelmeteknek, mint jóakaró uraimnak, patrónusimnak és fautorimnak alázatos szegény elkeseredett szolgálója.

Putnoki Ferenc deák, szegény megromlott Putnok végházunknak lovas strázsa-mestere.

Külfeten: Nagyságtoknak, uraságtoknak és kegyelmezeknek mint kegyelmes jóakaró uraimnak, patrónusimnak és fautorimnak alázatos szegény nyomorodott szolgálója, Ferenc deák, szegény megromlott Putnok végházunk Őfelsége strázsa-mestere [1643]¹²

Alázatos szolgálatomat ajánlom nagyságtoknak s kegyelmeteknek az Úr Istentől kívánok nagyságtoknak s kegyelmeteknek minden kívánata szerént való jókat.

Mely véletlenül nem valami magam haszna keresésében, sem valami prédálásban estem az egi törökök kezében, az melyet nagyságtok s kegyelmetek nyilván tudhat. Az mely nagy nyomorúságos rabságból kölömben ki nem szabadulhattam, hanem kész, kintelen megsarcolva kijőni kilencszáz forintban és egy vég karazsia posztóban. Az mely nagy summa pínzt jószágocskámnak az áraban fel nem érem. Hanem kényszerítettem az keresztyíni segítségékhez folyamodnom. Ennek okáért nagyságtokat és kegyelmeteket alázatosan kérem, szokott keresztyén indulatja és szokása szerént legyen segítségem nékem is, szegény alázatos rab szolgálójának, had szabadíthassam szegény rab fejemet az nagyságtok és kegyelmetek segítségével. Kiért az Úr Isten éltesse és tartsa meg nagyságtok és kegyelmetek. Én is teljes életben meg igyekezem szolgálni nagyságtok és kegyelmeteknek az nagyságtok és kegyelmetek szegény alázatos rab szolgálójával cselekedett irgalmasságát.

Nagyságtok és kegyelmeteknek alázatos rab szolgálója Keörösy János.

Külfeten: Nagyságtokhoz és kegyelmetekhez alázatos supplicatioja Joannes Keörösy [1643]¹³

Alázatos könyörgésemnek utána: Az Úr Istentől nagyságtoknak s kegyelmeteknek az új esztendőnek minden részeit jó szerencsés, egészséges állapottal szerencsétetni kívánom.

Nagyságtokhoz s kegyelmetekhez, mint Isten után kegyelmes gyámolimhoz kellett folyamodnom. Ez felül elmúlt 1640. esztendőben Szendrőből, édes hazám oltalmazása mellett vitézkedvén, estem volt az töröknek rabságában, az honnét különben ki nem szabadulhattam és nem szabadulhatok, hanem sarcomban vöttem

¹² MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 11.

¹³ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 13.

meg egy török rabot, mely török rabért való megfizetésem elégtelen lévén, nagyságtoknak s kegyelmeteknek igen nagy alázattan könyörgök, legyen valami pénzbeli subsidiummal nagyságtok s kegyelmetek, had szabadulhassak annyival inkább az nagyságtok s kegyelmetek segítségével. Én is az én Istenemet éjjeli-nappali imádkozásommal kérem, az nagyságtok s kegyelmetek békességben való megtartásáért.

Nagyságtoknak és kegyelmeteknek alázatos rab szolgálja Komáromi György.

Külzeten: Nagyságtok s kegyelmetekhez alázatos supplicatioja Komáromi Györgynek [1646]¹⁴

Az minden jónak bőséges kútfejétől, az mindenható Istentől kegyelmet, békeséget, üdvösséges és szerencsés hosszú életet, az Úr Jézus nevében nagyságtoknak, uraságtoknak és ti kegyelmeteknek megadni boldogul, tiszta szívből kívánom.

Kényszerítettem ez kis könyörgő írásom és supplicatiom által nagyságtok uraságtok és ti kegyelmetek méltóságos színe eleiben alázatosan folyamodnom, mivel ez elmúlt esztendőkbeli siralmas sok káros támadásokban az idegen nemzetség török pogány miatt minden kedves jószágocskáimtól megfosztattam. Úgy annyira, hogy még csak mindennapi reám való öltözetemben sem maradtam, hanem mások, rajtam könyörülvén keresztyéni indulatjokkal adtanak ruhát nyakamban. Szorongattatván azért az nagy szegénység, mezítelenség, éhség és az megepedett gyámoltalan és erőtelen vénség miatt kényszerítettem folyamodni az nagyságtok uraságtok méltóságos színe eleiben. Esedezvén azon, nagyságtoknak uraságtoknak és ti kegyelmeteknek jó reménység alatt, megtekintvén nyomorult vénségemet, ügyefogyott, gyámoltalan árva voltomat, idvezült szegény uramnak sok időktől fogván való régi, jámbor és hűséges szolgálatját. De mindezek felett inkább Istennek Ófelségének parancsolatját, nyújtózó irgalmasságát és irgalmasságokkal kezébeni alalmazását és segítségét, melyet Istenes nagyságtoktól, uraságtoktól és ti kegyelmeitektől jó néven vévén, én is teljes életemben Istenes imádságommal igyekezem meghálálni nagyságtoknak uraságtoknak és ti kegyelmeteknek.

Nagyságtok uraságtok és ti kegyelmeteknek alázatos szegény szolgálója, néhai nemes és vitézlő Szász Jánosnak megmaradott özvegye, alázatosan szolgálva kegyes választ vár.

Külzeten: Alázatos supplicatiom nagyságtokhoz uraságtokhoz és ti kegyelmeitekhez [1646]¹⁵

Alázatos szolgálatunkat ajánljuk nagyságtoknak és kegyelmeteknek Istentől, Ószent felségétől minden kívánta jókat szívből kívánjuk.

Alázatosan kelleték nagyságtokat és kegyelmeteket ez könyörgő levelünk által megtalálnunk az mi keserves és siralmas rabságunkbul. Azért, nagyságtokat és kegyelmeteket kérjük az felséges Istenért, legyen segítséggel, had szabadulhassunk

¹⁴ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 14.

¹⁵ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 15.

nagyságtok és kegyelmetek embersége által, az mely alamizsnálkodását Isten ő szent felsége fizetése még nagyságtoknak és ti kigyelmeteknek. Isten tartsa, éltesse nagy sok időkig nagyságtokat és kigyelmeteket, tiszta szívből kívánjuk.

Nagyságtoknak és kigyelmeteknek alázatos rabbéli szegény szolgálái, Fileki Szabó György, és Bély András mp.

Külzeten: Humilissima supplicatio [1648]¹⁶

Szomorú rabságunkbul való megszabadulásunk után alázatos szolgálatunk ajánlván Istentül boldog, szerencsés hosszú életet kívánunk nagyságtok s nagyságtok s kegyelmeteknek megadatni.

Alázatosan akarok nagyságtoknak kegyelmeteknek jelenteni, mivel az felső esztendőkbén bizonyos és szükséges igaz dolgainkban lévén foglalatosa, az keresztységnek vérét szomjúhozó pogány törököknek estünk volt kemény és sanyarú fogságokban. Az kiknek kemény fogságokbul másképpen ki nem szabadulhatunk, hanem sok keserves számú verésink által kényszerítettünk magunktul megfizethetetlen summa pénzben megsarcolni és aképpen fejünket az kemény fogságokbul szabadítani. Annak okáért nagyságtok s kegyelmeteket alázatosan kérjük, hogy mind kemény és keserves rabságunkbul való szabadulhatásunkat előtte viselvén, s mind pedig magunk erejébül való megfizethetetlen summánkat megtekintvén, az Istentül nagyságtok és kegyelmekre kiadatott jókbul méltóztassék illendő, istenes alamizsnálkodása által szabadíthassuk fejünket az pogányok rabságából. Kit az úr Isten mind az életben s mind pedig az következő, örök életben cum fenore nagyságtok kegyelmeteknek [...] tartsa az Úr Isten hosszú időkre kedves egészségben nagyságtok kegyelmeteket, szívünk szerint kívánjuk.

Kegyes választ várunk nagyságtok kegyelmektül ezen nyomorult rabok, Ónodi Virágh Lukács, és Nagyrévi Gergely ötödmagokkal [1649]¹⁷

Illustrissimi, reverendissimi, spectabiles, magnifici admodum, reverendi generosi egregii et nobiles domini vicini fratres et fautorum observandissimi

Servitorum meorum paratissimam semper commendatione

Isten nagyságtokat s kegyelmeteket minden idvességes javaival s békességes megmaradással hogy megáldja, szívem szerint kívánom.

Nagyságtokat s kegyelmeteket nagy bizodalommal kellett meg találnom ilyen dolog végett. Mivel ez levelem deputalo nemes vármegyénkben lakó nemes személy böcsületes atyánkfia, Varanay János az elmúlt esztendőkbén, midőn idvezült Kemény János úr tatárok rabságában esett, őkegyelme is akkor esvén a pogányok rabságában. Az honnan hat esztendeig való rabságából különben ki nem szabadulhatván, hanem sok kínzási, verési után kényszerített tizedfél száz ezüst tallérokban megsarcolni, melyet érette Nagy Tamás úr adott meg, s úgy hozta ki az pogányok közül. Kit már őkegyelmek maga javaiból meg nem fizethetvén, hanem kény

¹⁶ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 17.

¹⁷ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 18.

telen kelletik az nemes vármegyéhez s istenes adakozásihoz folyamodni, s úgy nagyságtokhoz s kegyelmetekhez is. Minek okáért kérem nagy bizodalommal s szeretettel nagyságtokat s kegyelmeteket, értvén igaz infansnak lenni, mutassa minden jóakaróját nagyságtok s kegyelmetek hozzája és legyen illendő adakozással s segítséggel szabadulásában. Isten éltetvén velem együtt nagyságtok s kegyelmetek jó akaratját igyekezi megszolgálni s hálálni, ennek az édesatyja is, nemes vármegyéhez tisztül Önöd végvárában böcsületesen s dicséretesen viselvén magát, hazánk szolgálatja mellett, életét ugyan ott tette le is. S fia is nem lesz háládatlan szolgája a nemes vármegyéknek. Nagyságtok s kegyelmetek énnekem is jóakaró szolgájának parancsolván, valamire elégségesnek ítélni, minden alkalmatossággal jó szívvvel szolgálom nagyságtoknak s kegyelmeteknek. Ezek után kívánom, hogy Isten éltesse jó egészségben nagyságtokat s kegyelmeteket. Datum in Szerdahely, 30. Martii anno 1664.

Stephanus Boczkay

Külzeten: Illustrissimis, reverendissimis, spectabilibus magnificis admodum reverendis generosis egregiis et nobilibus dominis N. et N. supremo et vicecomitibus, iudlium, jurassoribus, toti denique universitati dominorum magnatum et nobilium comitatus Borsodiensis etc. dominis vicinis fratribus et fautoribus obstitutis [1664]¹⁸

Érsekújvári Nagy Lukács, Bészperni¹⁹ Horvát János, Fileki Nagy Pál, Polgári Gáll Mihály, szegény sarcukat kereső rabok nagyságtokhoz és kegyelmetekhez alázatosan könyörögnek.

Nagyságtok és kegyelmeteket kelletik ez alázatos suplicatióink által búsítani, hogy ez elmúlt fellebb való siralmas esztendőkből estünk vala, az természet szerént való pogányok köziben, szegény megromlott édes hazánk mellett szenvedvén kimondhatatlan rabságot. Ahonnét különben nem szabadulhatunk, hanem sok kénzásoknak miatt kényszerítettünk külön-külön sarcokon megsarcolni. Mely derék, megfizethetetlen summáknak megfizetésére elégtelenek vagyunk a magunk szegény rab fejétül. Minek okáért kényszerítettünk jóakaró urainkhoz folyamodni, az okáért kérjük nagyságtokat és kegyelmeteket is alázatosan, de nagy bizodalommal Istenért, boldog, hosszú ideig való jószerencséért, méltóztassék nagyságtok s kegyelmetek Istentől adatott javaiból segíteni. Ki által szabadíthassuk szegény rab fejünket, mely mihozzánk megmutatandó Istenes alamizsnálkodásáért az egek urától bőségesen megjutalmaztatik. Melyet mi is teljes életünkben, koporsóink bezártáig meg igyekezünk nagyságtok és kegyelmeteknek szolgálni és hálálni. Jó és kívánatos választ várván nagyságtok és kegyelmetektől.

Idem qui supra mp.

Külzeten: Nagyságtok és kegyelmetekhez ez alázatos szolgálatunk [1665]²⁰

¹⁸ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 20.

¹⁹ A tartalom kivonatában: Veszprémi.

²⁰ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 23.

Az Istentől minden idvösség és lelki és testi jókat, jó egészséget, hosszú életet kívánok nagyságtoknak, kegyelmeteknek megadatni.

Nagyságtokat kegyelmeteket nagy alázatos könyörgésem által kellek megatlánnom. Mivel ez elmúlt esztendőkből estem volt Kadar István mellől az pogány tatár kezében, és onnan vitettem Tatárországban, Bakcza Szalyaban. Az honnan különben nem szabadulhatni, sok kínzásim utáni kényszerítettem megsarcolni, úgy mint száz tallérokban, de abból is magam javaiból szerit tehetem, hanem emberséges erdélyi nemesember Beldi Pál uram megkönyörülvén rajtam, őkegyelme tette le érettem. Minek okáért kérem nagyságtokat kegyelmeteket, hogy Istentől vett javaiból legyen hozzám segítséggel, hogy én is az velem jól tett böcsületes uramnak hálaadással megfizethessek az nagyságtok kegyelmetek szép emberséges segítése által. Ki érett az örökké való Isten is megfizet nagyságtoknak kegyelmeteknek Istenes jó tettéért. Ezek után Isten éltesse nagyságtokat kegyelmeteket jó egészségben.

Nagyságtoktól kegyelmetektől jó választ vár szegény rab szolgája, Segesdi Mihály.

Külfeten: Nagyságtokhoz kegyelmetekhez alázatos supplicatiom [1665]²¹

Alázatos szolgálatunkat ajánljuk nagyságtoknak, mint kegyelmes urunknak. Isten szerencsésen, jó egészségben áldja meg nagyságtokat s kegyelmeteket.

Hogy nagyságtokat kegyelmeteket ez mostani könyörgő supplicationkkal búsítjuk, róla engedelmes bocsánatot várunk. Mivel ez elmúlt esztendőben némelyikünk és ismét némelyik közülünk ez elmúlt napokban az természet szerint való pogány ellenségnek erős rabságában esvén, különben szabadulásunk nem lehetett, hanem nagy summa sarcban. Mely miatt teljességesen ha az nagyságtok és kegyelmetek irgalmassága hozzánk nem járulna, szabadulásunk is, sokunknak nem lehetne. Hanem alázatosan kérjük nagyságtokat kegyelmeteket, nagyságtok Istent megtekintvén, és az mi nyomorúságos rabságunk s szabadulásunk után való szolgálatunkat is, legyen valami segítséggel. Melyen Isten megfizetvén, nagyságtoknak kegyelmeteknek meg szolgálhassuk, még életünk folytáig nagyságtoknak kegyelmeteknek. Nagyságtoktól, mi kegyelmes urunktól jó és kegyelmes választ várunk.

Nagyságtok szegény keresztény alázatos rab szolgái igyekezünk életünk fogytáig szolgálni nagyságtokat, kegyelmeteket.

Külfeten: Alázatos supplicationk nagyságtokhoz, mint kegyelmes urunkhoz [1665]²²

Szétseni Csikor István, egri tömlöcben fetregő szegény rabnak alázatos supplicatioja nagyságtokhoz, kegyelmetekhez.

Alázatosan jelentem nagyságtok kegyelmetek előtt az egri tömlöcben már tizenegy esztendő alatt keserves fogságomat, és mi úton-módon lehessen szabadulá

²¹ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 24.

²² MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 25.

som, csak az jó Isten tudja. De még éhem táplálása is többire halál. Annak okáért nagyságtokat kegyelmeteket demisse kérem, meggondolván ily szegény, ügyefogyott rabnak, gyámoltalan állapotját, az irgalmassághoz hajolván. Istenes alamizsnálkodását nyújtsa hozzám, hogy magamat ez ügyes-bajos állapotomban tudjam táplálni és szabadítani. Mely Istenes hozzám mutatandó kegyes irgalmasságért én is Istenemhez való háládatosságomnak zsoldját az nagyságtok s kegyelmetek életének terjesztéséért szerencsés állapotjáért életemben bemutatni meg nem szűnöm. Isten oltalmazza és védelmezze nagyságtokat és kegyelmeteket ily siralmas rabságtul.

N.K.K.V.V. [1665]²³

Hogy az felséges Úr Isten ez új esztendőnek minden résziben áldja s látogassa meg nagyságtokat és kegyelmeteket, több számos esztendőket egészségben, szívünk szerint kívánjuk.

Mi szegény keresztény vasas és kolduló rabság, az kik édes megromlott hazánk mellett és nemzetünkért viselünk az nagy erős és súlyos vasnak terhét, igáját, kényszerítettünk nagyságtokat és kegyelmeteket alázatos és könyörgő supplicationk által megtalálnunk. Sok keserves ínség és keresztviselés által úgy annyira megfogyatkozván, hogy testünk táplálására való sem lehet. Minek okáért kérjük alázatosan, de nagy bizodalommal az egy élő Istenért, és ez világon boldog és hosszú ideig való sok jó szerencsét, az édes Jézusért, méltóztassék nagyságtok és kegyelmetek Istentül adatott javaiból segíteni és adakozni minket, szegény megkeseredett rab szolgálait. Az mely mihozzánk megmutatandó Istenes adakozásáért a mennyei nagy Úrtól bőségesen megjutalmaztatik, mind itt az világon, s mind az másón, az örök életben. Mi is teljes életünkben és koporsónk lezártáig, éjjeli és nappali buzgó, hálaadó, könyörgő imádságunkkal meg érkezünk hálálni és szolgálni nagyságtoknak és kegyelmeteknek.

Nagyságtok és kegyelmetek szegény, gyámoltalan rab szolgálai szolgálunk, az Somodi György, Konya Mihály, Bako Mihály, Nag Balázs, Komáromi Nagy István, Erdeli Mihály diák mp.

Külzeten: Nagyságtok és kegyelmetekhez alázatos és könyörgő supplicationk egri vasas és kolduló raboknak [1666]²⁴

Az kegyelmes Isten nagyságtokat s kegyelmeteket minden lelki és testi dolgiban boldogítsa, kívánom!

Mivel nagyságos és nemzetes uraim az felső esztendőkben Isten bölcs ítéletéből rabságbeli súlyos ostorát reám bocsátván, az alázatos supplicationmmal akarom nagyságtok s kegyelmeteket megtalálnom, bízván nagyságtok s kegyelmetek jóakarathoz. Úgy vagy on istenes hozzám való indulatjából egy jó akaró uram tekintsed sokszori esedezésemet s nyomorúságos állapotomat, nagy summa pénzen

²³ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 26.

²⁴ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 27.

az pogány rabságából kihozat, melynek megfizetésére, úgy mint százhetvenöt tallérnak, elégtelen vagyok. Azért nagyságtokat s nemzeti uraim kegyelmeteket alázatosan kérem, tekintse meg ily igyefogyott nyomorúságos állapotomat, mutassa nagyságtok s kegyelmetek hozzám illendő Istenes jóakaróját, hogy így az nagyságtok s kegyelmetek jóakarója által fejemet az rabságnak nehéz terhe alól szabadíthassam. Ezek után Istennek kegyelmes gondja viselése s oltalma alá ajánlom nagyságtokat s kegyelmeteket.

Nagyságtoknak s kegyelmeteknek szívvel szolgáló szolgálója Varadi György mp.

Külzeten: Nagyságtok s kegyelmetekhez alázatos supplicatioja Váradi Györgynek [1666]²⁵

Illustrissimi, spectabiles, magnifici, generosi, praenobiles, nobiles ac egregii domini domini mei observandissimi, etc.

Az változandó világnak állapotja kényszerített reá, hogy nagyságtok s kegyelmeteket ez supplicatio levellemel megtaláljam. Kilenc esztendeig való tatár rabságból nem régen szabadulván ki, nemkülönben hanem nyolcezer tallérokat in specie megadván, sok egyéb rendbeli költségeken kívül. Az mely pénzt le nem tehettem, míg az egyetlen egy fiamot zálogban hagyván, három udvarházamat jószágostól zálogban nem vettem, melyeket, hogy kiválthassak, s hazámnak is, magyar nemzetnek ezután is szolgálhassak. Remélem, hogy nagyságtok s kegyelmetek keresztény indulatból segítséggel léssen, minthogy magam személyemben nagyságtok s kegyelmetek köziben menni nem érkezhettem, meghitt, jóakaró Szuhai Gáspár uramra bízam nagyságtok, kegyelmetek istenes segítségét, ökegyelme kezéhez szolgáltatván. Kiért az úristen nagyságtokat s kegyelmeteket boldog állapotban mind fejenként megtartsa. Én is nagyságtok istenes beneficiumát igyekezem hűségesen megszolgálni, nagyságtok jó hírét, nevét promulgálni. Éltesse Isten nagyságtokat s kegyelmeteket boldog állapotban, szerencsésen. Datum ex Göncz 11. Decembris 1667.

Nagyságtoknak s kegyelmeteknek alázatos szolgálója, néhai Csikgyörgy és Kászonszéknek fő királybírája Domokos Tamás.

Külzeten: Suplex libellus introscripti ad ineditum comitatem Borsodiemsem [1667]²⁶

²⁵ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 28.

²⁶ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. VII. I. 29.

FORRÁSOK

- MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/a.
Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, IV. 501/a. Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Közgyűlési, részgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek.
- MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b.
Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, IV. 501/b. Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok – Acta politica.
- MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 2001/b.
Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, IV. 2001/b. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai, Szirmay-Kazinczy-féle történelmi iratok – Acta politica.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOROVSKY 1909
BOROVSKY Samu: *Borsod vármegye története a legrégibb időktől a jelenkorig*. I (A vármegye általános története az őskortól a szatmári békéig). Budapest, 1909.
- NAGY 1976
NAGY Lajos: *Wathay Ferenc énekes könyve*. I–II. Budapest, 1976.
- PÁLFFY 1997
PÁLFFY Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. *Fons* 1. 1997, 5–78.
- SPEER 1998
Daniel SPEER: *Magyar Simplicissimus*. Miskolc, 1998.
- SZÁZADOK 1974/2.
SZÁZADOK 1974/2. *A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata*.
- TAKÁTS 1915–1917
TAKÁTS Sándor: *Rajzok a török világból*. I–III. Budapest, 1915–1917.
- TARDY 1977
TARDY Lajos: *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*. Budapest, 1977.
- TÓTH 1990
TÓTH Péter: A török elleni felszabadító háború dokumentumai Borsod vármegye és Miskolc város levéltárában (1683–1699). *Borsod-Abaúj-Zemplén levéltári évkönyve*. 1990, 89–145.

A PARASZTI GAZDÁLKODÁS – AZ EGYÉNI EMLÉKEZETEK BEN

CSÍKI TAMÁS

A paraszti gazdálkodás néprajzi vizsgálata az anyagi kultúra kutatásának részeként kezdődött, és a gyűjtések interpretációját az etnográfia szemléleti premisszái, valamint a parasztságról alkotott társadalomképek határozták meg.¹ Györffy István az agrármunkák: az aratás, a nyomtatás és a cséplés ősi módjait kereste, ami a magyarság keleti örökségének és a néphagyomány folytonosságának igazolására egyaránt alkalmas lehetett. Gunda Béla az 1930-as évek második felében a Bódva-völgyében gyűjtötte a „tárgyi néprajz” adatait, s örökítette meg fotókkal és rajzokkal szemléltetve a „népi mezőgazdálkodás” munkafolyamatait, tereit és eszközeit (a szántást, a kaszálást, a cséplést, a nyomtatás helyszíneit, az eke- és sarlótípusokat, a boronákat). Mindezt Györffy tipológiája szerint rendszerezi, és arra a következtetésre jut, hogy a Bódva mentén az Alföld és az Északkelet-Kárpátok mezőgazdálkodásának elemei találkoznak, melyek a termelés „ősi rétegeivel”, a „lapangva élő reliktumokkal” egészülnek ki (pl. a gabona nyűvésével vagy a kalászkok lábbal kitaposásával). A fiatal etnográfus az öregek emlékeit is felhasználja („emlékeznek a szabad gazdálkodás idejére, amikor mindenki azt vetett a földjébe, amit akart”), mégis a megfigyelt gazdasági eszközök és épületek, a munkafolyamatok, a faluhatárok és a településrend materiális valóságukban tanúskodnak a gazdálkodás jelenbeli (1930-as évek) és egyben ősi formáiról.²

Az efféle terepmunka minden bizonnyal kulturális élményt nyújtott (Gunda Bélának Szőlősardón egy cséptáncot is bemutattak), mások azonban egyéb szempontokat is figyelembe vettek. A gazdagparaszti családból származó Bátky Zsigmond 1905-ben úgy látja, hogy a földművelést az ország nagy részén „sajnos meglehetősen primitív módon üzik. Erdélyben pl. még bővében találunk faekéket, faásókat, primitív arató sarlókat, más gyatra munkaeszközökkel egyetemben... és sokfelé még most is ősi módon lovakkal nyomtatnak”.³ Az egykori dél-dunántúli tanító, Gönczi Ferenc 1914-ben elégedettebb a göcseji falvakban tapasztaltakkal: „A föld műveléséhez használt eszközeik egy része már kielégítő. A régi faekék kikerültek a használatból, azonban a modernebb vaskéket még mindig nem merik használni, mert »azután nem lesz kenyír«, vagyis kevés terem... Különben a gyakorlatilag jól bevált eszközöket szívesen beszerezik. A vagyonosabbak kisebb gazdasági gépeket, szecs kavágót, konkolyrostát is beszereznek. A drágábbba kerülőket közösen veszik meg.”⁴ Ezekben a szövegekben tehát a földművelés „elmaradottságának” közép-osztályi bírálata, valamint a falusi agrármodernizáció igénye fogalmazódik meg.

¹ A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával, az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programja keretében készült.

² GYÖRFFY 1928, 1–46; GUNDA 1934, 1–16; GUNDA 1937, 45–70.

³ Idézi: SZILÁGYI 2000, 462.

⁴ GÖNCZI 1914, 562–563; SZILÁGYI 2000, 462.

Az 1940-es évek végétől a történeti néprajz számára új perspektívák nyíltak. Etnográfusok kutatták a középkori földművelési rendszereket és a határhasználatot vagy az állattartás évszázadait,⁵ monográfiák születtek egy-egy kultúrnövény történetéről,⁶ de a hagyományos témák, pl. az aratás és a nyomtatás technológiájának vizsgálata is népszerű maradt, és új szempontokkal: a munkaszervezet és a migráció „szociológiai vonatkozásaival” egészült ki.⁷ Ezekben az évtizedekben népes munkaközösségek árasztották el a falvakat, és az emlékezők tucatjait mozgósították: „18 falu több száz adatközlőjének ezernyi cédulája biztos alapot teremt egy letűnt feudálkapitalista korszak paraszti gazdálkodásának felvázolására” – fogalmazott magabiztosan a Tápió-vidéken gyűjtő etnográfus.⁸ Ugyanilyen tömegessé vált, és sokszor egyoldalú faktológia jellemezte az archivális források gyűjtését, melyek a szájhagyomány és a visszaemlékezések „tényleges forrásértékével kapcsolatos problémákra” irányították a figyelmet. A 19. századi agrárszakemberek, illetve a szakigazgatás terminológiáját pedig (két- és háromnyomásos gazdálkodás, nyomáskényszer, vetésforgó, bakhátas szántás stb.) a parasztiként számon tartott termelés fogalmaiként vették át, és az adatközlők által mondottakat eszerint értelmezték.⁹

Több évtized távlatából bizonyára nem lehet az egykori gazdálkodás sokszínűségét, gazdag tapasztalati világát felidézni, a folyton változó nyelv sem alkalmas erre. Különösen akkor, ha az etnográfusok a beszélgetőpartnereiket adatközlőknek tekintették, és a tudományos koncepcióikhoz igazodó, eldöntendő vagy kiegészítendő kérdéseket tettek fel: pl. használtak-e a századfordulón faekét, mikor volt a tagosítás? Fennmaradtak azonban olyan szövegek is, melyek alkalmasak lehetnek annak szemléltetésére, hogy az egykori szereplők miként észlelték gazdasági környezetüket és kapcsolataikat, az agrárátalakulás milyen közösségi és egyéni cselekvésekben vagy magatartásokban fejeződött ki, és ennek miféle narratívái voltak.

I. A határhasználat emlékei

Az etnográfusok generációról generációra nagy figyelmet fordítottak a művelési rendszerek és a határhasználat vizsgálatára. Molnár Balázs a Magyarorságtudományi Intézet támogatásával 1940-ben szülőfalujában, a Bihar megyei Komádiban végzett terepmunkát.

⁵ Pl. BELÉNYESY 1954, 387–415; BELÉNYESY 1955, 57–98; SZABADFALVI 1970.

⁶ Balassa Iván az ergológiai és tipológiai elemzésekre, Kósa László a termelés üzemszervezetére és kulturális kontextusaira koncentrált. BALASSA 1960; KÓSA 1980.

⁷ Pl. KÓSA 1967, 22–40.

⁸ IKVAI 1985, 171.

⁹ Az 1950-es és a '60-as években jellemzővé vált a „feudalizmus” és a „kapitalizmus” terminusok használata is, ami ugyancsak a falusi életvilág külső, normatív értékeléséhez vezetett: „A megkérdezett parasztok között jó egynehány akadt, aki a hagyományos kézütechnikákat, a feudális termelés technológiáját nemegyszer indokolatlanul magasra értékelte, és úgy nyilatkozott, mintha a faeke, a cséphadaró és a lovasnyomtatás a mezőgazdaság fejlődésének, a rentábilis termelés történetének soha utol nem érhető aranykorát fémjeleznék.” HOFFMANN 1963, 296–297.

„Komádiban rígen nyomás szerint gazdálkodtak. Úgy értse meg, hogy egyik idén az egyik vót bevetve, másik idén a másik.¹⁰ Később már ugart is hagytak, most nincs, mert sok az adó. Egyik idén az egyik legelő, másik idén a másik. Ezelőtt csak búzát, árpát vetettek, hiszen az se ír semmit, ha mindig nyúzza a földet. Jószág sok vót! Az meg mindig dongotta. Ezelőtt ha kimentünk a művesre, egy nap meg több kellett, kün vót az Isten háta megett, arra kün, az egész Obis legelő vót. Most a lú bejár a faluba, arra értve, hogy közvetlen a falu alatt van a legelő félkörben. Igaz, most az időjárás se olyan, de az emberek se. Az emberiség most kofa, kurva kopec, a dógot nem szereti senki, csak a másikat igyekszik becsapni. Akkor ám télen sem ültünk a kocsmában, hanem vágtuk a nádat. Hiszen az állomástól befelé, itt meg a K. Nagy Sándor tanyájáig, azon kívül pedig mindenütt nád vót, nád, de vágtuk is sokan.

Ezelőtt a tengerit a föld alljassába vetettük. Akkor ám alig volt gazda, akinek 2-3 köblösnél több lett vóna, akkor ám meg kellett kapálni a földet. Csak kétszer kapálták, arra nem kapálták, hogy háromszor is. Széll Sándor apjának 13 esztendeig voltam harmadosa, 84-ben, túl a Keressen kapáltam, sok jó tengerim lett. Most ki van a föld ilve. Nem lehet rajta csudálkozni.¹¹

A megszántott földbe ősszel búzát, tavasszal árpát, zabot, ebbe ősszel ismét búzát vetettek, majd tavasz búza, árpa, őszi búza, utána ugar következett. Nem hiába mondták: kétszer szántás, két szelet kenyír, de úgy is vót az. Fekete ugart hagytak, akinek kevesebb vót, újra bevetette bökkönnyel. Most már nincsen ez, nyúzzák a földet. Van úgy, hogy kétszer is vetnek búzát, de csak egyszer írvínyes! Egy évig ugar, majd fekete ugar, nyárban kétszer megszántotta, harmadszor ősszel, mikor vetette a búzát. Nem termeltek ezelőtt annyi mindent. Mégis mikor megszedte a gazdasszony a paszulyt, még több maradt rajta, mint most, mikor az egész rajta van. Nem mondom, az időjárás sem olyan, de az emberek se – urhatnék ma a világ. Már akinek száz keresztje termett, abban az időben nagy burzsuj vót. Termett azelőtt annyi árpa, de szükség is vót rá... Igen, mint mondom ezelőtt summáskodtunk, nem riszibe arattunk. 5-6 mázsa búzát, 1 mázsa árpát, meg szalonnát kaptunk.”¹²

A néprajzosok Tagányi Károly nyomán a tagosítatlan határookban a falvak „egy darab történetét” látták, melyek felosztása és művelése – miként érveltek – a jogi és történeti hagyományokkal (a jobbágy- vagy szabad közösségeknek a használatot szabályozó intézményeivel), valamint a természeti környezet változásaival függött össze, és a népesség életmódját is meghatározta.¹³ Ezért e narratíva, ahogyan a

¹⁰ Darab föld (Molnár Balázs megjegyzése).

¹¹ Ti, hogy nem terem (Molnár Balázs megjegyzése).

¹² Varga András (sz. 1855. Komádi). Néprajzi Múzeum, EA 168.

¹³ Pl. VARGA 1973, 139–154.

továbbiak is, e változatos: határrészenként és dűlőként eltérő „történetek” megalkotásáról tanúskodik.

A sárréti település lakója a határ használatát és a gazdálkodás mozzanatait az emlékezet által létrehozott mentális térkép elemeihez köti. A legelők és a vetett földek évről évre (*idénenként*) váltakoztak, a (köz)legelő közelebb került a faluhoz (a távolság mértékegysége az eléréséhez szükséges idő), tengerit a „föd alljassában” termeltek, a nádasok „K. Nagy Sándor tanyájáig és azon kívül” találhatóak. E térképen tehát a tér elemei mozgásban vannak, a múlt időmetszetei elmosódottak (a *rígen, később, ezelőtt, abban az időben, most* a linearitás hiányát jelzik), és jelölései és jelentései is egészen mások (*műves, Isten háta megett, túl a Keressen*), mint amivel a 19. századból ránk maradt kataszteri és határtérképeken találkozunk.¹⁴

A narratíva asszociációi, melyek sokszor a múlt és jelen ellentétén alapulnak, nem teszik lehetővé a határhasználat és annak változásainak rekonstruálását. Az elbeszélés inkább azt jelzi, hogy a falusi hagyomány éppúgy megőrizte a vetett és legeltetett területre osztott (kétnyomásos), a határt átalakító, az őszi, a tavaszi gabonát és az ugart váltogató (háromnyomásos), valamint az ugart takarmánnyal bevető (javított háromnyomásos) gazdálkodás emlékét, mint e normatív rendet megszegő gyakorlatokat (pl. több évig bevetetlenül hagyott földek).

Az adatközlő a határhasználat közösségi hagyományába saját gazdálkodását integrálja. Ennek legfontosabb mozzanatai és az emlékezet „támpontjai” a részes kukoricát adó gazda neve, egy kimagasló termésű (több mint fél évszázaddal korábbi) év, valamint a megélhetését biztosító aratóbér.

Említettük, az emlékező a mezőgazdasági kultúrához értékeket társít, és ez alapján a jelent (az 1940-es évek elejét), valamint a múltat szembeállítja. „Ezelőtt” csak búzát és árpát termeltek, „azóta” a vetésszerkezet bővült, és az ugar is megszűnt, ez azonban „nyúzza a földet” (a kifejezést többször használja), ezért „most ki van írve”, azaz kevesebbet terem. A stadiális tipológiát megalkotó agrártörténészek a 18–19. századot az agrármodernizáció, sőt az „agrárforradalom” időszakának nevezték, melyet a „hagyományos” nyomásos gazdálkodás és az ugarhasználat felszámolása, a váltógazdálkodás elterjedése, valamint a gépesítés jellemezte.¹⁵ Az adatközlő az ezt „megelőző időszak” termelésének két, a talaj termőképességét fenntartó elemét: a pihentetést és az állatokkal járatást (a „dongatást”) idealizálja, ami a kenyérgabonát és a takarmányt biztosító föld művelésének sajátos erkölcsi attitűdjét jelenti.¹⁶

¹⁴ A falubeliek által jól ismert elnevezések számunkra már megfeyjthetetlenek, és sokszor az egykori határhasználat emlékeit őrizték meg. Az 1950-es évek elején Szentistvánon az egyik adatközlő így azonosította a faluhatárt: „Nagykúti járás, első osztás, első nyíl, hozzá nagyobb Montály... Második osztás, első nyíl, hozzá a ... járás. Harmadik osztás, első nyíl. Hozzá a kis Montály” – amihez Fél Edit azt a megjegyzést fűzte, „tehát három osztás van, nyilakkal, amiket nem értek egészen jól, és ezekhez járasok.” Néprajzi Múzeum, EA 2515.

¹⁵ WELLMANN 1961, 346–350.

¹⁶ Sok más narratívában jelent meg a földek pihentetése és a múlt már-már kánaáni gazdagságának a képzete: „77-ben volt a kiegyezés Ferenc Józseffel, felosztották a földeket, mert látták, hogy a nép

A parasztember nem csak a föld jelenbeli kiuzsorázását ítéli el, hanem – egészen nyersen – a merkantilizációt is, melyet a nyereszkeskedéssel, mások megtévesztésével azonosít, és ezzel szemben a kétkezi szorgos munkát tekinti értéknek. („Az emberiség most kofa, kurva kopec, a dógot nem szereti senki, csak a másikat igyekszik becsapni.”) Nem tudjuk, ennek miféle konkrét tapasztalata lehetett egy Bihar megyei faluban 1940-ben, az azonban látható, hogy a jelenséget a környező világ egészére általánosítja. (Az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy az emlékező a néhány keresztrel több gabonát betakarító gazdát az utóbb a vállalkozó polgárság számára kisajátított „nagy burzsuj” jelzővel illeti.)

A faluhatárok mentális térképeinek másfajta változatai is fennmaradtak. Hoffmann Tamás 1954-ben a Nógrád megyei falvakban a gabonaneműek nyomtatásának emlékeit kutatta, és egy rimóci parasztember szavait jegyezte fel:

„Egy dűlőben voltak még a földek, mindenki egyszerre szántott, ökrökkel. Összeálltak többen is: sógor, koma, rokon, csakhogy hamarabb megtegyék a szántást. Biztatták az ökröket, cselő ne, hajsz! Meg daloltak. Olyan nótás volt a határ, még a madárral is versenyeztek. Aztán bejött a tagosztály, és vége lett. Már tán a madarak is elköltöztek, azoknak sincs kedvük énekelni.”¹⁷

E narratívában mintha a Gemeinschaft-eszme metaforája tárulna elénk. A falubeliek együtt dolgoznak a határban, a rokonok és a barátok segítik egymást, az előljáróság vagy a faluközösség által szabályozott munkarend (az agrárirodalomban: „nyomáskényszer”) tehát egyáltalán nem kényszerként, a hagyományos határhassználat „bilincseként”,¹⁸ hanem az egyéneknek biztonságot adó összefogásként és közösségi élményként jelenik meg.

A hiányként megélt múlt sajátos emlékezeti-narratív formáját figyelhetjük meg. Nincsenek ebben konkrét alakok, földrajzi terek vagy művelési módok, ehelyett különféle hangok, dallamok és mozgalmas képek „keltik életre” a határt, egy pittoreszk falurajz tárul elénk, melyet a Svetlana Boym által reflexívnek nevezett nosztalgia ural. A munka ünnepi alkalommá válik, és mindez a hagyományt kulturális emlékeztető avatja, s a közösség ősi múltját teremti meg. Ennek aztán a tagosítás vet véget, mely egy értékvesztett világ kezdetét jelenti.¹⁹

Molnár Balázs 1951-ben visszatért szülőfalujába, Komádiba, és folytatta egy évtizede abbahagyott gyűjtőmunkáját. Ezúttal másokat kérdezett, akik a faluhatár másfajta történetét alkották meg.

szaporodik. Németországból jöttek ide nézni, annyit hozott a föld. Annyi volt a termés, mert pihent volt a föld. Akkor hozott 18 mázsát egy katasztrális hold. Olyan kukoricákat, hogy ma látni se lehet olyat”, „Olyan búza lett, magasabb mint én. Nem fért a földön, hogy hova tegyem a csomót... Egymást érte a kereszt” – szólnak az 1950-es évek elején a mezőkövesdi és az átányi visszaemlékezések. Néprajzi Múzeum, EA 2617; FÉL-HOFER 1997, 24.

¹⁷ Hegedüs Lajos (sz. 1874. Rimóc). HOFFMANN 1963, 297.

¹⁸ WELLMANN 1961, 346–350.

¹⁹ BOYM 2001, 49–50; ASSMAN 1999, 57–59.

„1850 körül nem volt még búzakenyér. Csak a Hati szigeten termett egy kis búza. Hati sziget Hati Mihály dédnagyapjáié volt. Pógár József kivitt egy búzakenyeret meg egy darab szalonnát, azért vette meg Hati szigetet, 60 kataszteri hold földet. Hati már a nagyvíz idején belegázolt a vízbe, és kicsőlöpölte birtokának határát. Rávéste bicskával a nevit, az az ő földje vót. Majd mikor tagosítottak, csak akkor csinálták meg a jegyzőkönyvet. Ezenkívül csak Gombosnak, Gargya unokájának vót ott 3 hold földje. Gargya Mártonfiéknak adta a földet, 1 mázsa búzáért és évi kitartásért, de Gargya csak egy évig élt... Sepernyi András és Márton a mai B. Nagy tanya környékén együtt gazdálkodtak, azoknak termett a legtöbb búzájok, 1890-91-ben kb. 70 mázsa búza. Mondták is, na Seprenyieknek 70 mázsa búza termett... Ha valakinek több szik esett, parcellázáskor az oszt több földet kapott. Rös Károlynak jutott 22 hold. Nem ér az 2 holdat sem. 1905-ben törték fel... A múlt század 60-as éveiben a tengerit is elszórták, mint a búzát, csak ritkábban. Azután jött divatba a pergető, a 80-as évekbe. 1893-94-ben csak úgy vetettünk, hogy egy darabon víz volt, azután poronty. Csak a porontyra tudtunk vetni, a porontyokon termett valami, közbe kaszáló volt... A határ nagyobb része herceg Esterházy Miklósa volt, és Móricz Pálnak volt még nagyobb darab földje a határból. Móricz Pál a herceg ügyvédje volt. Móricz Pál és a herceg is a falu közösségének hagyták a földet, de a gazdák elhunytkodták és maguk között osztották szét.”²⁰

Ebben a narratívában az uradalmi és a jobbágyföldek elkülönítésének, a határrendezésnek, valamint a gazdálkodásnak az emlékezete tárul elénk. A földek jobbágyi vagy földesúri eredete és a jobbágyfelszabadítás sem jelenik meg a múlt számon tartott eseményei között, a polgári földtulajdon kialakulását a határrészek, földdarabok és a tulajdonjog mitikus eredete, illetve a birtokbavétel legendás történetei helyettesítik.²¹ A két adatközlő tehát Anonymus és az egyéb gestaszerzők mintájára népesíti be komádi családokkal a település határát (a gesta motívumai a 19. századi populáris irodalom közvetítésével válhattak a helyi folklór részévé²²), amit éppúgy a hagyomány őrzött meg, mint a határhasználat és a termelés más mozzanatait: az egykori vízzel borított és mocsaras szántók és kaszálók speciális megmunkálását, egy-egy kimagasló és a falusi közvélemény számára presztízst jelentő terméseredményt („mondták is, na Seprenyieknek 70 mázsa búza termett”) vagy a falu közösségére „hagyott” Esterházy-birtok „szétosztását”. (Ennek szintén nem a jogi aktusa, hanem informális mozzanatai: a gazdák egyéni érdekeinek és

²⁰ Vásári Gyula (sz. 1891. Komádi) és Molnár Gyula (sz. 1887. Komádi). Néprajzi Múzeum, EA 2616.

²¹ Osváth Pál sárréti csendbiztos és helytörténész az 1870-es évek közepén Hathi pusztáról mint 16. századi önálló faluról talált feljegyzést. OSVÁTH 1996 [1875], 272.

²² MIKOS 2007, 116.

befolyásának az érvényesülése maradt meg, ám ez az „elhuncutkodás” az adatközlők számára nem különösebben visszatetsző.)²³

A szóbeli tradíció adja tehát a parasztemberek ismereteinek forrását (időhorizontjuk 3–4 nemzedéknyi idő, 80–100 év), amelyet személyes tudásként adnak tovább az etnográfusnak. A narráció sémája mégsem változatlan. A Hati sziget és birtok eredetét legenda övezi (és a „nagy víz idejére” datálódik), utóbb azonban a múlt történeti periodizációját, laza időrendbe illesztését és „pontos” adatokhoz kötését figyelhetjük meg (1890–91-ben 70 mázsa búza termett, a legelőt 1905-ben törték fel, a pergető a '80-as években terjedt el). E „történelmesítés” megítélésem szerint a narratív szituációból: a tudományos interjú igényéből és az „adatközlői” szereppel való azonosulásból adódik, ugyanakkor az elbeszélés egy ponton T/1. személyre vált („1893–94-ben csak úgy vetettünk, hogy egy darabon víz volt”²⁴), ezáltal az emlékezők a közösségi múlt részesévé és az orális hagyomány alakítójává válnak.

II. A gazdálkodás stratégiái

A paraszti gazdálkodás vizsgálata a hazai agrártörténet-írásban meghonosodó családi gazdaság csajanovi modelljére épült: ez a paraszti birtok önellátását feltételezte, melyben a piaci részvétel legfeljebb kényszerű vagy járulékos szerepű. Nem idegen ez a szemlélet a hazai néprajztudománytól sem. Igaz, Molnár Mária a hazai társadalomnéprajz összefoglalásában bonyolult tipológiát alkot a saját szükségletre és a piacra termelés kombinálásával (önellátó, hiányos önellátó, önellátó és feleslegget termelő, önellátó és piacra termelő, hiányos önellátó és piacra termelő gazdaságok), utóbb azonban azt írja, hogy a parasztgazdaság „jellegéből” adódóan, azaz tértől és időtől függetlenül „elsősorban háztartása ellátására termel”.²⁵ Mohay Tamás egy két világháború között készült parasztnapló feldolgozása nyomán az önellátás és az árutermelés „megszokott dichotómiáját” mint értelmezési paradigmát elveti, mégis Nagy Sándor ipolynyéki gazdaságát (akitől a napló származik), illetve gazdasági magatartását az 1980-as évek eleji mezőgazdasági kistermelők szocioló-

²³ Az 1863-as úrbéri egyezség szerint Esterházy Pál az uradalmi legelőt és más vízmentesített területeket (13 500 hold kivételével) a komádi volt úrbéres lakosságnak engedte át, akik ezért 20 év alatt 20 ezer forintot kötelesek fizetni. Az említett Osváth Pál, aki feltehetően Tisza Kálmán híve volt, úgy tudja, hogy a „hercegi háznak jutott birtokot Tisza Kálmán és társai vették meg, kik közül Tisza Kálmán azon az okon mert Komádi város az ő közvetítésével óhajtott a birtokhoz jutni, a vétel után mindjárt felhívta a lakosságot, hogy a vett birtokból annyit enged nekik át, amennyit meg bírnak venni, és 1868-ban 2580 hold földet 60 frtjával csakugyan meg is vettek”. OSVÁTH 1996 [1875], 274.

²⁴ Az egyik adatközlő ekkor 2, a másik 6 éves.

²⁵ Fél Edit és Hofer Tamás hasonló következtetésre jut: „Ha egy közgazdász megkérdezné az átányi parasztembereket, hogy gazdaságuk milyen arányban termel önellátásra s milyen arányban piacra, eladásra – nem értenék a kérdést, nem értenék, hogy miért lenne itt szó két különböző kategóriáról. Minden, amit megtermelnek, a család javát szolgálja – egyesek közvetlenül, mint a búza, amiből liszt és kenyér lesz, mások bizonyos átalakulás után.” FÉL–HOFER 1997, 457; MOLNÁR 2000, 494, 501.

giai vizsgálata során keletkezett tipológia szerint jellemzi (piac által nem érintett, piacérintett, piacorientált, piacra szerveződő).²⁶

E munkák sajátossága, hogy az eltérő gazdálkodói habitusokat a termelés piaci-vá válását jelző stadiális tipológiákhoz rendelik hozzá (a piac ezekben önálló és személytelen entitásként jelenik meg), azaz a sokféle magatartásformát az etnográfusok és a történészek egyaránt saját fogalmaikkal és modelljeikkel interpretálják, s a termelés „paraszi” minőségeként homogenizálják. E tanulmányban ehelyett továbbra is azt tartom szem előtt, hogy a gazdálkodásnak maguk az egykori szereplők milyen jelentéseit, illetve emlékezetét alkották meg. Hoffmann Tamás 1953-ban a Békés megyei Dévaványán a következő interjút készítette:

„Mink már vadmadár-tojást nemigen szedtünk, de az apám idejében még voltak olyanok, akik szedték kint a csíkot. Mi csak annak örültünk, ha a laposban vadruca tojást szedtünk. Mert akkor szabad világ volt. Ahol csik volt, ott a víz soha nem fagyott be, mert az olyan töborben van. Olyan kis horoggal is fogtak halakat. Több volt egy zsinóron, azt leengedték.

Az olyan szegény emberek elmentek innen a gyarmati, szeghalmi, komádi birtokokra aratni. De jobban nyomtatni jártak el, aratni, az ritkábban volt. Szombaton este, ha haza akartak jönni, meg kellett kötözni a lovakat, mert a betyárok ellopták. Egy meg vigyázott mellettük. 3-4 hétig is elvoltak. Keresetek 4-5 köből életet. A hegyeken túl nem jártunk át, ott már nem is igen van termés. Az apám meg a sógorai összefogtak, így négyen voltak összefogva. A Baki sógor azt mondta, hogy ő nem köti éjjelre a kocsihoz a lovakat, hanem majd legelteti. Mégis ellopta tőle a betyár. De meg az uraság adott takarmányt, szénát, teljes ellátás volt. Meg amikor rostáltak, akkor loptak második búzát abraknak. Ha meg nyomtatott, akkor is csak harapott, mikor jól megjáratták a lovat, a szűrű szélébe állították, hadd harapjon. Nem volt az rosszabb, mintha a kettős ekét húzza.

Itt a mi utcánkban olyan szegények voltak, hogy csak 3 helyt öltek egy kis malacot. Mert hát minden víz volt... 63-ban szűk esztendő volt. Az apámnak két lóva volt, meg egy szekér. Azt a jászol be volt tapasztva, leverte és meg-etette a nádat. A gyerek reggel egy kis tengeris kenyeret kapott, este meg egy kis tengeri kását zsíros kanállal széjjel nyomkodva. Az én gyerekkoromban az volt a jelszó a családban, hogy a málé, meg a tengeri kása a jó kenyérpótlék, tej az volt bőven, de zsírozó az nagyon szűken. Aztán a tengerit megőrölték, a lisztet megkeverték, kiöntötték és tepsiben megsütötték, ez volt a málé. Ha megfőzik kotliban, azt zsíros kanállal kiszaggatják. De mikor már a földek felszabadultak, akkor jó világ volt. Az a szűkös idő 92-ig tartott. Már mikor az iskolát elhagytam, azután jó volt, de még akkor is csak úgy et-tünk, hogy a földre kivettek egy pokrócot, azt ettünk ott fatálon. Már 900-ra özön termett itt a határ... Búza az itt nemigen termett meg, ha termett is, kicsi volt, a föld még gyep volt. Mikor 20 éves voltam, az első gazdám nem sü

²⁶ MOHAY 1994, 137, 173; KOVÁCH 1988, 92–96.

tött soha tiszta búzakenyeret, hanem rozssal kavarta meg. Kölest és zabot is egy kicsit vetettek, krumpli az nemigen volt. Kása nélkül egy nap se múltott, különösen nyárbán. A gazdánál minden fölöstökre egy nagy bogrács öreg kása volt, délbe meg kenyér, este meg a sületlen lebbencs. Volt olyan gazda, aki nemigen adott rendesen a cselédnek, de az ilyent elnevezik ennek meg annak.

Az olyan magunkfajta embernek sokat kellett dolgozni. Az apám nem adott semmit, cselédnek voltunk, azt dolgoztunk. Aztán meg béreltünk földet. Apámnál zsiros kenyeret, puliszkát, málét meg görhét ettünk, azt láttam, hogy a szomszédban – ott lakott egy olyan jobb gazda – fehér kenyeret esznek, hát odamentem. Azt mondta az apám, majd meglátod, hogy édes volt az anyád teje, keserű a más kenyere. Engem csak a szükség vitt rá, hogy munkába menjek... Az apám nem termelt annyi búzát, hogy egész évre elég lett volna kenyérnek. Volt úgy, hogy 24 köből kellett volna, azt csak 14 lett, hát tett hozzá rozstot.”²⁷

Az elbeszélő a mindennapi létfenntartás gondjait és praktikáit örökíti meg.²⁸ Gyermekként hozzájárul a saját és a családja megélhetéséhez, és szocializációjának talán legfontosabb tapasztalata az enivaló, elsősorban a kenyér szűkössége (többször említi a „szűk esztendőt” vagy a „szűkös időt”). Fél évszázad távlatából is számon tartja, hogy az egész évre szükséges 24 köből búza helyett 14 köből termett, a narratívában többször visszatérő motívum az étkezés, a gazdákat aszerint minősíti, „adtak-e rendesen a cselédnek”, és oda szegődik, ahol „fehér kenyeret esznek”, de a praktikák része a takarmánylopás is. A létfenntartás és a kényszerű napi döntések azonban nem csak a gyermekkor tapasztalatai, hanem a családi hagyomány részei (az 1863-as alföldi éhínség idején az apja náddal etette a jószágot), igaz, az elbeszélő megpróbálja eltávolítani és lezárttá tenni a múlt így megélt szakaszát. A cezúra ezúttal is a határrendezés, amely – az előző narratívákkal ellentétben – a terméshozamok emelkedését eredményezi, ezáltal a „jobb világ” kezdetét jelenti („mikor már a földek felszabadultak, akkor jó világ volt. Az a szűkös idő 92-ig tartott... Már 900-ra özön termett itt a határ”).

Az adatközlő tehát a szűkös életfeltételeket a természeti adottságokkal indokolja, ami feltehetően épp úgy e léthelyzet értelmezésének kognitív eszköze, mint az elbeszélés egyéb technikái. A szegénység megalkotott fogalmáról van szó, melynek az attribútumai a közösség számára meghatározottak: a saját gazdaságból, azaz önállóan megélni nem tudók tartoztak vagy sorolták őket ebbe a társadalmi kategóriába („az olyan szegény emberek elmentek innen a gyarmati, szeghalmi, komádi birtokokra aratni”, „itt a mi utcánkban olyan szegények voltak, hogy csak 3 helyt öltek egy kis malcot”). S vajon hogyan helyezi el az emlékező önmagát és családját ebben a csoportban? Megpróbál távolságot teremteni, ami tudati konfliktussal, az

²⁷ Egry Zsigmond (sz. 1889. Dévaványa). Néprajzi Múzeum, EA 15324.

²⁸ A gazdasági antropológiában ennek különféle jelentésárnyalatokat magába foglaló elnevezései vannak (Subsistenzökonomie, economy of poor, economy of makeschift). GROH 1992, 54–113.

elhatárolódás és az azonosulás folytonos elbizonytalanodásával jár, és a perspektívák (az igeidők: ők és mi) váltogatásával fejeződik ki: „Mink már vadmadár-tojást nemigen szedtünk... annak örültünk, ha a laposokban vadruca-tojást szedtünk”; „Az olyan szegény emberek elmentek innen aratni... a hegyeken túl nem jártunk át, ott már nem is igen van termés.”

Ez a töredezettség, az egyéni, a családi és a falusi múlt mozaikjainak, illetve különböző idősíkjainak összefonódása, s a személyes élmények és a közösségi tradíciók egysége, melyben az 1863-as éhínség, a betyárvilág és az éjszakai legeltetés, az egymásnak segítő családtagok és az „uraság” kijátszása vagy a halfogás technikája és a kukoricamálé készítési módja együtt van jelen, feltehetően a múlt megélésének és emlékezetének természetes módusza. A narratíva mégis az önazonosság nem konfliktus nélküli megalkotásának az eszköze lehet. Az emlékező a szegénységet és a „más kenyeren élést” nem szociális igazságtalanságként vagy a bérmunka egyenrangú elfogadásaként, mint inkább szégyellnivaló bélyegként éli meg („csak a szűkség vitt rá”). Ezt az apa szájába adott szentencia is nyomatékosítja („édes volt az anyád teje, keserű a más kenyere”), és amivel szemben a földszerzés, legalább bérlet révén, kínál alternatívát („aztán meg béreltünk földet”).

A következő interjút két évtizeddel később, az 1970-es évek elején Szabó István és Szabó László készítette az Ipoly-menti Vámosmikolán.

„Többnyire burgonyát termeltem sokat, meg oszt állatokat tartottam. Búzára én nem sokat adtam. Ebből a tíz hold földből szoktam egy hold burgonyát vetni és abba vót úgy, hogy 150-170 zsák burgonyát fölszedtünk egy esztendőben. Nekünk oszt abból kevés kellett. Ugye, mi kellett volna megenni? Esetleg az apraját megették a disznók, a többit meg behordtam kocsival Esztergomba. Ugyhogy háromszoros árat, négyszeres árat kaptam, mint hogyha búzával lett volna bevetve a föld. Sokkal többet hozott. A föld többi részében vót egy kevés búza, hogy szalma legyen, aztán takarmány. Lucerna, lóhere. Búzát olyan két és fél holdat vetettem, többet nem. A többi takarmánynövény volt inkább. Hát persze, felosztódott az azér. Lucerna volt, tavaszinak is köllött egy kis árpát ugyi, legalább egy fél holdat, vagy egy holdat, árpának is, aztán lucerna is vót egy hold vagy, vagy kettő ugye, lóhere is egy kicsi és csalamádénak. Takarmányrépát természetünk az állatoknak télire. Meghát a krumplinak is ugye valami kellett. Fölosztódott az azér. Konyhakerti növényeket meg itthon termeltek a kertben, ami így köllött. A feleségem el szeret bibelődni még most is. De most is annyit termel, hogy eladja.”²⁹

Az emlékező a család múltjának néhány mozzanatát is felelevenítette. Apja mindössze két és fél holdat örökölt, melyet felesége hozományával és vásárlásokkal tíz és fél holdra növel. István öröksége, mivel négyen vannak testvérek, ugyancsak két és fél hold, melyet ő is házassága, valamint földvétele révén egészíti ki hat

²⁹ Vékony István (sz. Vámosmikola). A Szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattára 4897-03.

holdra. Ehhez bérel további négy holdat, állatállománya pedig, ahogy apjának és nagyapjának, 2 ló, 1 tehén, 2–3 növendék marha és 6–12 sertés.³⁰ A gazdálkodás tehát – ahogyan annak az adatközlő jelentést ad – generációról generációra a családi státusz reprodukcióját biztosítja.

Az elbeszélésből a termelés egyéb részleteit is megismerhetjük. A kenyérgabonát a gazda nem tartja fontosnak (arra „én nem sokat adtam”), az inkább csak a szénát adja, és a vetésszerkezet kalkulációjában is az állatok takarmányozása az elsődleges. A búza helyett pedig burgonyát termel, melyet a piacon értékesít.

Vékony István kb. 10 holdon gazdálkodott, és áruja, melyet évtizedekkel később is számon tart, nem több mint 150–170 zsák burgonya és egy-két növendékállat, mégis amikor gazdasága éves beosztását eltervezi, nagyobb készpénzbevétellel és magasabb jövedelemmel kalkulál („háromszoros árat, négyszeres árat kaptam, mint hogyha búzával lett volna bevetve a föld”). A termelés optimalizálására törekszik („sokkal többet hozott”), ami kockázatvállalással jár, ugyanakkor a természeti és talajadottságok rugalmas adaptálását jelenti.³¹ Ezt szolgálta a saját birtokkal csaknem azonos nagyságú bérelt föld és a konyhakerti növények termelése is, amely ugyancsak piaci értékesítést tesz lehetővé.

Ebben a narratívában a létfenntartás és a gazdasági antropológia által ehhez kapcsolt magatartásformák (az alacsony termelékenység és a kényelmes munkatempó, a kockázatminimalizálás vagy az „elegendő élelem” prioritása³²) nem jelennek meg, az elbeszélő a bevétel növelését teszi a gazdálkodást szervező stratégiává. A termelés másfajta értékrendszere, valamint nyelvhasználata figyelhető meg egy orosházi gazda, Györgyi Lajos (1908–1981) visszaemlékezésében.

„Édesapám egy közepes képességű gazda volt. Fiatal korában, az 1900-as években a tőkés verseny még nem támasztott a paraszttal szemben nagy követelményeket. Az igények csak a technika fejlődésével tarthattak lépést, ha visszatekintünk a 60-70 évvel korábbi idők technikai fejlettségére, ez akkor még a városokban is »gyerekcipőben járt.« Nálunk, parasztoknál gépesített háztartásról még nem is beszélhattunk, az utazások kényelme a mainak még csak nyomába sem ért. Ami igény volt akkor, különösen a tanyákon lakó parasztok nagy átlagánál, ez kimerült abban, hogy legyen mit enni, olyan ruhánk legyen, hogy ne fázzunk (legfeljebb egy öltöny ünnepi ruhánk) és ha lehet, a birtokot növelhessük... Önállóságom kezdetén, 1931-ben, teli ambícióval magam is latolgattam, hogy a belterjes gazdálkodás mely ágának a megvalósításával kezdjem. Tanyai lakosként adott helyzetem volt, forgótőkéim szerény volt, és a felvevő piactól jelentős távolságra termeltem. Így a napi piacozásra nem gondolhattam, de ilyen vágyam se volt. Azzal a 12 kat. hold szántóval, melyet szüleimtől bérbe vehettem, kezdtem az önálló gazdálkodást. A talaj adottsága jó volt. S ami nagyon lényeges volt, lucerna díszlett rajta és bő termést adott, évente négyszer kaszálhattunk, de ha hosszú,

³⁰ A Szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattára 4897-03; SZABÓ I.–SZABÓ L. 1977, 462.

³¹ SZABÓ I.–SZABÓ L. 1977, 465–466.

³² GROH 1992, 66–67.

meleg, esős volt az ősz, úgy nem ritkán ötször is. A lucerna sikeres termesztése számomra döntő volt, mert nagy kedvvel természettem, hogy törzsállat tenyésztéshez foghassak...

Ki is béreltük³³ több évre 90 mázsa búzáért és évenként 1 db 140 kilós hizósértéért. Ez a bérlet akkor még merész vállalkozásnak számított a kis gazdaságunk számára, de mert ott volt helyben és a két kat. hold legelő egész tavaszon és nyárelőn a legtermészetesebb takarmányt biztosította az egyre szaporodó legelő állataink számára, így vállaltuk a rizikót. Némi biztosítékot jelentett a feleségem tulajdonát képező 14 kat. hold bérbe adott földért járó haszonbér, mely földterületet a nagy távolsága miatt sohasem vettük saját kezelésbe. De bíztunk abban is, hogy a kezelésünkbe került 33 kat. hold szántón már gazdaságosan ki lehet használni 4 igás lovat, így a talajmunkákat idejében jó minőségben tudjuk elvégezni, aminek nyilvánvalóan lesz majd termésfokozó hatása... Nagy súlyt helyeztünk rá és nagyon fontosnak tartottuk az okszerű vetésforgó betartását. Az volt akkor a kialakult véleményem, hogy a vetésforgó következetes betartása már maga képes 20-25 % terméstartósságot biztosítani. Mi akkor az úgynevezett norfolki négyes vetésforgót alkalmaztuk...

Az 1930-as években a magyar kisbirtok általában tőkeszegény volt. Így a folyamatos termelést biztosító legszükségesebb forgótőkével sem rendelkeztek. Ebből aztán az a baj származott, hogy a kisebb-nagyobb, de halaszthatatlan kiadásaira valamit mindég a piacra kellett vinniük, mert a kiadásait biztosító árut nem mindég akkor értékesíthették, amikor annak idényszerűen a legjobb ára volt... ki tudja hány és hány paraszt élt állandóan szűkös pénzügyi helyzetben csak azért, mert forgótőke-szegény volt, és nem volt kevés azoknak a parasztgazdaságoknak a száma sem, akik azért kerültek tőkeszegénységbe, mert megszállottjai voltak a földingatlan vásárlásnak... Mi, akik átéljük még fiatalon az első világháború utáni világgazdasági válságot, megfogadtuk önmagunknak, hogy a leendő gazdálkodásunkat úgy igyekszünk kialakítani, hogy biztosított legyen egy optimális forgótőkeszükségletünk. Arra helyeztünk fősúlyt, hogy csak olyan újításunk legyen, olyan beruházást eszközöljünk, amely jövedelmezőnek ígérkezik. Egy példa: még földes tanyai szobában laktunk búbos kemencével, de már saját traktorral és hozzávaló munkagépekkel rendelkezünk..."

A terjedelmes memoárból csupán részleteket tudunk idézni, ám ez is szemlélteti Györgyi Lajos gondolkodásának és a múlt elbeszélésének a korábbiaktól eltérő módját.³⁴ A takarékos életmód, a szorgalmas munka, valamint a független léthely

³³ Ti. a szomszéd tanyaföldjét.

³⁴ A Parasztszemmel című, több mint 900 oldalas kézirat az 1970-es évek második felében készült, Györgyi Lajos (talán a feleségének vagy egy gépíróőnének) diktálta a szöveget, az egyes fejezetek laza kronologikus rendben, illetve tematikus egységek szerint követik egymást. A memoár a szerző halála miatt befejezetlen maradt, az 1946–47-es politikai események felidézésével zárul, holott – miként tervezte – a következő időszakokból is lett volna mit elmondania. 1944-ben az Ideigle-

zet áthagyományozódó családi érték („munkára nevelődtünk..., olyan birtokkal rendelkezünk, ami egész éven át állandó munkát” kíván), mégis szembevető kulturális különbséget teremt önmaga és az előző generációk között. Ők ugyanis – interpretációja szerint – megelégedtek az élelmezés és a ruházkodás elemi igényeinek kielégítésével, valamint a földbirtok gyarapításával és a szemre tetszetős állatállománnyal, melyet a „tőkés versenyt” nélkülöző „külterjes gazdálkodás” biztosított. De a tudati elhatárolódás része az elődök „hagyományos” paraszti életformájának és értékrendjének elutasítása is.

Györgyi Lajos a gazdasági válság éveiben önállósodik, ami egy tudatos és kiszámítható családi-örökösödési stratégiaként jelenik meg a visszaemlékezésben. A katonai szolgálat letöltése után, 1931-ben (23 éves korában) veszi feleségül menyasszonyát, és kap 13 hold bér földet szüleitől, a hozzá tartozó állatokkal (2 ló, 1 tehén, 1 anyakoca és hízó), valamint gazdasági felszerelésekkel. Felesége egyes lány, aki szintén 13 holdat kap, és mivel leendő „lakásunk már tető alatt volt Pusztaföldváron” (ebben szintén a szülei segítették), semmi sem gátolta az önálló gazdálkodás elindulását.

Erről hosszan ír a szerző, ami alapján egy ambiciózus, a „korszerű” termelés újabb és újabb lehetőségeit kereső és megvalósító öntudatos gazda alakja tárul elénk. (Az emlékirat fejezetcímei is árulkodóak: „cél, hogy korszerű legyen a gazdálkodásom”, „terveim”, „eredmények, új feladatok”, „újabb rizikóvállalás”, „a siker mindég ösztönzőleg hat”, „egy újabb vállalkozás”). Törzskönyvezett és államilag ellenőrzött baromfi- és sertés tenyésztést folytat,³⁵ baromfikeltető- és tejfőzőgépet vásárol, az 1930-as évek közepén kedvezőnek ítélt banki kölcsönből tenyésztinókat és -bárányokat szerez be, a norfolki négyes vetésforgót vezet be, és a növekvő takarmányigény biztosítására további 21 hold földet bérel, ami az időszakos munkások és napszámosok alkalmazása mellett 3 állandó cseléd tartását tette szükségessé.

A „korszerű” technológia a gazdákkal való együttműködést és az újabb vállalkozásokat is ösztönzi. Három társával „szövetkezeti alapon” vásárol silótöltő gépet, egy gépész „barátjával” pedig bérszántást és bércséplést végez. Nem kevésbé fontos számára az önképzés és szakismereteinek folytonos bővítése, valamint a kisüzemi számtartás bevezetése, emellett tagja lesz a szakmai és érdekképviseleti funkciót ellátó Baromfitenyésztők Országos Egyesületének is. Végül az orosházi gazda a két világháború közötti agrármarketing szinte minden lehetőségét kihasználja.

nes Nemzetgyűlés tagja, majd 1945 és '49 között a Kisgazdapárt országgyűlési képviselője. Ezt követően orosházi tanyáján próbálja újjászervezni gazdaságát, ám *kulákként* sorozatos megaláztatások érik. Városi házából kiköltöztetik (saját kamrájában húzza meg magát), és mivel helyben nem kap munkát, az Országos Sertésenyésztő Vállalat dunakeszi telepének segédmunkása, később telepvezetője lesz. 1956-ban újra Orosházán találjuk: a kertészet, majd a helyi termelőszövetkezet dolgozója, ám 1963-ban ismét költözni kényszerül. Budakeszin kertészeti munkás, és itt megy nyugdíjba 1971-ben. A kéziratból az Agrártörténeti Szemle közölt az 1930-as évek gazdálkodására részleteket. Néprajzi Múzeum, EA 15992/1–V; GUNST 2000, 201–268.

³⁵ Ő kérte, hogy baromfitelepét – a korszerű tenyésztés, valamint a folyamatos értékesítés érdekében – a Földművelésügyi Minisztérium Baromfitenyésztési Főosztálya felügyelje.

nálja: évről évre részt vesz pl. a budapesti országos mezőgazdasági kiállításokon és vásárokon, a baromfi exportjában pedig szakember segítségére támaszkodik.

Györgyi Lajos a két világháború közötti gazdálkodására emlékszik vissza, és eközben a paraszti termelés modernizációjának, tőkésedésének és piacosodásának ideáltípusát alkotja meg. *Belterjes gazdálkodásról, talajerő-utánpótlásról, forgótőkéről, tőkés versenyről, jövedelmezőségről* ír (olyan terminusokat, kifejezéseket használ, mint *agrárrolló, az inflációs koronát devalválták, tuberkulin próbák* stb.), azaz e modernizáció – a szakigazgatás, az érdekképviselések, illetve a szaklapok által kialakított és közvetített – nyelvi univerzumát használja.³⁶ Ezáltal olyan értékrendszert teremt, melynek az egyéni érdekelttség és haszon, a vállalkozói önállóság és rizikóvállalás, a szövetkezeti együttműködés, valamint az állam kezdeményező szerepe és szakmai felügyelete egyaránt része. S ez a parasztság társadalmi emancipálódásának és nemzeti integrációjának is az eszközévé válhat. („Fiatalkok voltunk, bírtuk és szerettük a munkát, alkotni akartunk, magunknak, a családjunknak és a nemzetünk javára.”)

Ha e fejezetben idézett három szöveget összehasonlítjuk – a tapasztalati világok, a mentalitások, illetve a múlt elbeszélésének különbségei könnyen felismerhetőek. A dévaványai Egry Zsigmond narratíváját a létfenntartás és a generációról generációra öröklődő szegénység tapasztalata szervezi. Mozaikosságot és az idősíkok váltogatását figyelhettük meg, ugyanakkor történeteket idéz fel (pl. az éjszakai legeltetést), amivel a múlt életszerűségét teremti meg. A vámosmikolai parasztember, Vékony István gondolkodását, bár csak 10 holdja van, gazdaságának precíz beosztása, a piaci értékesítés és a haszonszerzés vezérli (még ha ez mindössze néhány pengő vagy fillér), s mintha az elbeszélése is ezt a folytonos kalkulációt rekonstruálná, ami szintén a valóságosság benyomását kelti („lucerna volt, tavaszinak is köllött egy kis árpát ugyi, legalább egy fél holdat, vagy egy holdat, árpának is, aztán lucerna is vót egy hold vagy, vagy kettő ugye”). A rendszeres eladás, az állandó számítás, mely tehát független a birtok nagyságától, nem azonos a vállalkozói szellemmel – az sokkal inkább Györgyi Lajos gazdálkodását jellemzi. Ő nem csupán a „napi piacozást” utasítja el („ilyen vágyam sem volt”), hanem az előző generációk és a kortársai „külterjes” gazdálkodását is, melyet egy átfogó kulturális értékrendszer részeként jellemez („ami igény volt akkor, különösen a tanyákon lakó parasztlakó nagy átlagánál, ez kimerült abban, hogy legyen mit enni, olyan ruhánk legyen, hogy ne fázzunk, és ha lehet, a birtokot növelhessük”). Az általános tudás birtokában nagyobb perspektívában tekint vissza a paraszti világra, narrációja lineárisan halad, közben racionálisan érvel, elvont fogalmakat használ, és az életszerűség, a beleélés helyett a minden kétséget kizáró tényszerűség igazolására törekszik.³⁷ Az eltérő narratíváknak többféle oka lehet (Egry Zsigmond az etnográf

³⁶ Györgyi Lajos a Baromfifitenyésztők Országos Egyesületén kívül a Békés vármegyei Gazdasági Egyesületnek és a járási adófelszámolási bizottságnak volt a tagja, majd az 1940-es évek elejétől községi gazdasági előljáró.

³⁷ E kétféle gondolkodásmódra és verifikációs eljárásra („a történetek életszerűsügről, az érvelések igazságukról győznek meg”): BRUNER 2001, 27–28.

fussal beszélgetett, Györgyi Lajos a memoárját fogalmazta), ám ezek között talán az 1950-es évek elején még eleven emlékezetközösség bomlása is helyet kapott.

III. Az innovációk emlékezete

Az orosházi gazda visszaemlékezésében az agrármodernizáció nyelvének és absztrakt tudáskészletének internalizálását figyelhettük meg. De vajon a falvakban ez volt a gazdálkodás ismereteinek egyedüli forrása? A következő interjúrészletek erre a kérdésre adnak választ.

„1910-11-ben termeltünk nagyban a búzát. Nyóc magyar hódban 80 mázsa árpám vót. Akkor az vót az első, akinek több búzája vót. Ha 50 kilogrammal is, csak több legyen. Kérdezték az emberek egymástól: na, elgépeltél? – El. – Mennyi lett? – Nekem még több lett, ennyivel és ennyivel – mondták. Fagerendelyű ekével szántottam fiatal koromban. Bácskai ekének mondtuk. Azután terjedt el a Sack eke. Kettős ekét is tartottak a nagyobb gazdák. Vót Vatainak meg Szeghőnek. Szeghőnél négy ökörrrel szántottak vele... Gazdálkodó emberek sokszor beszélgettek a faluházánál, nem egyszer mondták, hajják, nem jó volna ezt a régi földet megugározni nekünk, ugarnak hattuk, majd megszántottuk négyszer, bevetettük búzával és bizony olyan búza lett a darab földön, hogy csodálkoztak rajta. Még a szegényemberek is azt mondták, haj de jó.”³⁸

„Amivel én szántottam gyerekkoromban, kovácsolt vasból volt. Ráhúzó-dott a vasa, nem anyával fogattuk rá. A vas a csúszója volt, ami most ekefő, az is vas volt. Szarva fából volt, és a gerendelye fa volt. A Vidacs eke 1893-ban jött be. Amikor a faekét használták Tardon, az uraságnak Vidacs ekéje volt. 1896-1900 körül volt először vetőgépe Tardon a papnak és a zsidónak. Őket utánozták a gazdák.”³⁹

„A mi időnkben ezelőtt vótak a kanalas gépek. 50-60 éve biztos megkezdték a használatát. 42 éves vagyok, de a gyerekkorom óta mindig látom. Vót itten Szabó Pálnak, az vót a legelső gép a faluban, büszke is vót rá nagyon, mert olyan parasztgazda féle. Ha idegen ember gyött, ha venni akartak tőle, kérdezték tőle, hol van, hol keressék, csak mondták, keresse azt az embert, akinek 16 soros vetőgépe van, úgy megtalálja. Úgy mondom, hogy az öregektől hallottam, fennmaradt ez, úgy tájszólásnak emlegették.”⁴⁰

Már olvashattunk olyan interjúrészletet, mely pontosan idézte fel egy-egy év kimagasló terméseredményét. A 80 éves sajóecsegi gazda szintén „határozottan” emlékszik a fél évszázaddal korábban betakarított gabona mennyiségére, mely a falusi kommunikáció állandó témája volt, és az egymás közötti versengés, illetve a

³⁸ Kapusi Ferenc (sz. 1883. Sajóecseg). Molnár Balázs sajóecsegi gyűjtése (1963). A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára 1714.

³⁹ Pelyhe József (sz. 1874. Tard). Fél Edit tardi gyűjtése (1951). Néprajzi Múzeum, EA 2371.

⁴⁰ Joó (?) (sz. 1908. Tiszaigar). Hofer Tamás tiszaigari gyűjtése (1950). Néprajzi Múzeum, EA 4091.

presztízs növelésének az eszköze lehetett. Hasonló szerepe volt a korszerű talajművelésnek, pl. a 4 ökörrrel húzott kettős ekéknek is, melyek használatát az adatközlő a név szerint említett „nagyobb gazdákhöz köti”.

A napi beszélgetések nem csak a termelés mázsákban és literekben mért eredményességéről informáltak, és helyezték el ez alapján az egyént a falusi hierarchiában. Az adatközlő olyan diskurzusokat idéz, melyekben az ugar hagyásáról a gazdák együtt döntenek, azaz a közösségi-tapasztalati tudás érvényesül. (Talán nem véletlen: a döntés színtere a település hatalmi centruma, a faluháza.) Megfigyelhetjük továbbá, hogy a parasztember elfogadja a határozatot („beszélgettek..., mondták”, „ugarnak hattuk, megszántottuk, bevetettük”), amit annak eredményességével és a „szegényemberek” számára is hasznos voltával indokol. A narratívában tehát egyszerre és nem egymást kizáró ellentétként van jelen a gazdálkodás „hagyományos” eleme, az ugar hagyása, ami a közösségi tudást reprezentálja, valamint az individuumhoz kötött és az egyéni presztízst növelő újítás (a kettős ekék használata).

Mások mintaadása fogalmazódik meg a következő szövegekben is. A tardi parasztember fiatalkorában fagerendelyű ekével szánt, a vaseke és a vetőgép a falu rendies tekintélyeinek (az „uraság” és a pap), valamint a sikeres gazdálkodással minden bizonnyal szintén elismerést szerző zsidó birtokos kezdeményezésére terjed el, az ő tudásuk internalizálódik a közösség értékeként. A tiszai narratíva pedig arra utal, hogy maga az újítás, a föld megmunkálását korszerűsítő technológia válik az emlékezeti hagyomány részévé.

Az egykori szereplőknek adtuk át ezúttal múltjuk megalkotásának lehetőségét – ennek további értelmezése aligha szükséges. Annyi azonban bizonyos, hogy amikor az etnográfusok érdeklődésére az adatközlők a termelési kultúra részleteit (a határhasználatot, a megélhetés módjait, az innovációkat vagy a tranzakciókat) fellelevenítették, annak közösségi jelentéseit és diskurzusait, valamint életútjuk tapasztalatait is belefoglalták. Több narratívában egy földdarab birtoklása és művelése nem csak a család folytonosságát biztosította, hanem a közösséghez tartozást szimbolizálta, ezért annak átadása, illetve megőrzése generációról generációra erkölcsi kötelességnek számított.⁴¹ E sajátos „ösiség” miatt vált a birtokrendbe beavatkozó tagosítás az idealizált és nosztalgikus múlt, valamint a jelen közötti szakadékká, vagy „vélhette” úgy egy mezőkövesdi parasztember, hogy a földadásvételek a „mai napig” a rokonok között zajlanak.

E *hagyományörző* értékrendet, melyet az 1970-es évek szociológiai kutatása a falusi népességhez kapcsolt,⁴² mégsem tekinthetjük kizárólagosnak. Egry Zsigmond, a dévaványai földnélküli szegényember bizonyosan nem ragaszkodott az „ösi” birtokszervezethez, és a határrendezésnek másfajta, „racionális” jelentést ad (a termelékenység ezután növekedett, így a megélhetés biztosabbá vált – s talán nem véletlen, ő a „földek felszabadulásáról” beszél). Az orosházi gazda, Györgyi

⁴¹ NASH 1966, 34.

⁴² KAPITÁNY Á.–KAPITÁNY G. 1983, 26–27.

Lajos pedig az 1970-es években a parasztságot (a szülők és a nagyszülők generációját) mint homogén életformát mutatja be, és a megőrzéssel szemben a meghaladást, a változtatást teszi feltétlen értéké.

Az idézett szövegek módot adnak az önellátás és a piaci termelés kategóriáinak újragondolására. Az előbbi és az utóbbi mögött is különböző gondolkodásmódok, cselekvések és személyközi kapcsolatok feltételezhetőek, s ezek teremtették meg mindkettő jelentéseit. A dévaványai szegényember elbeszélésében az önellátás a létfenntartás napi kényszereivel azonos, tiszai sorstársa a vágyott autonómia feltételének tekinti, míg egy átányi gazda számára az autarkia a társadalmi státuszát és közösségi presztízsét reprezentálta.⁴³

A piacnak ugyancsak eltérő képzeteit és az adásvételek sokféle gyakorlatát figyelhettük meg. A vámosmikolai Vékony István narratíváját a kistételű eladások, a folytonos kalkuláció, a haszonként elkönyvelt bármily csekély bevétel élménye határozza meg. Azt nem tudjuk, hogy e jövedelmet a 10 holdas parasztember mire fordította, ám úgy tűnik, ez az állandóan ismétlődő cselekvés rögzült megszokássá és hosszú távon fennmaradó mentalitássá („a feleségem el szeret bibelődni még most is. De most is annyit termel, hogy eladja”). Györgyi Lajos emlékiratában a két világháború közötti sikeres agrárvállalkozó ideáltípusát teremti meg, akitől elválaszthatatlan a piaci innováció: a baromfi exportra termelése, valamint a rugalmasság, a kereslet és a kínálat szabályozta árak figyelembevétele.

BIBLIOGRÁFIA

ASSMANN 1999

Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz, 1999.

BALASSA 1960

BALASSA Iván: *A magyar kukorica*. Budapest, Akadémiai, 1960.

BELÉNYESY 1954, 1955

BELÉNYESY Márta: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. *Ethnographia* 65. 1954, 387–415; 66. 1955, 57–98.

BOYM 2001

Svetlana BOYM: *The Future of Nostalgia*. New York, Basic Books, 2001.

BRUNER 2001

Jerome BRUNER: A gondolkodás két formája. In: *Narratívák*. V (Narratív pszichológia). Szerk. LÁSZLÓ János–THOMKA Beáta. Budapest, Kijarat, 2001, 27–58.

FÉL–HOFER 1997

FÉL Edit–HOFER Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi, 1977.

GÖNCZI 1914

GÖNCZI Ferenc: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár, Szabó Ny., 1914.

⁴³ Orbán Ferenc ezt úgy fogalmazta meg: „nem vettem se egy szálát, se egy szemet egész életemben, megvótunk a magunk vagyonába.” Fél Edit és Hofer Tamás átányi gyűjtése (1961). Néprajzi Múzeum, EA 12083.

- GROH 1992
Dieter GROH: Strategien, Zeit und Ressourcen. Risikominimierung, Unterproduktivität und Mußpräferenz – die zentralen Kategorien von Subsistenzökonomien. In: Dieter GROH: *Anthropologische Dimensionen der Geschichte*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1992, 54–115.
- GUNDA 1934
GUNDA Béla: Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból. *Néprajzi Értesítő* 26. 1934, 1–16.
- GUNDA 1937
GUNDA Béla: Népi mezőgazdálkodás a Boldva-völgyében. *Néprajzi Értesítő* 29. 1937, 45–70.
- GUNST 2000
GUNST Péter: Egy parasztgazdaság az 1930-as években. Györgyi Lajos visszaemlékezései. *Agrártörténeti Szemle* 42. 2000, 201–268.
- GYÖRFFY 1928
GYÖRFFY István: Takarás és nyomtatás az Alföldön. *Néprajzi Értesítő* 20. 1928, 1–46.
- HOFFMANN 1963
HOFFMANN Tamás: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztsok gazdálkodásában*. Budapest, Akadémiai, 1963.
- IKVAI 1985
IKVAI Nándor: A paraszti gazdálkodás és változásai a Tápió mentén a XVIII–XX. században. In: *Tápió mente néprajza*. Szerk. IKVAI Nándor. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985, 171–318.
- KAPITÁNY Á.–KAPITÁNY G. 1983
KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor: *Értékrendszereink*. Budapest, Kossuth, 1983.
- KÓSA 1967
KÓSA László: Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata. Adatok a sarló–kasza eszközváltáshoz. *Ethnographia* 78. 1967, 22–40.
- KÓSA 1980
KÓSA László: *A burgonya Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1980.
- KOVÁCH 1988
KOVÁCH Imre: *Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet, 1988.
- MIKOS 2007
MIKOS Éva: Anonymus és a folklór, avagy esettanulmány arról, miképpen lett az ismeretlen mester műve mindenkié a 19. században. In: *Folklór és történelem*. Szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes. Budapest, Akadémiai, 2007, 102–122.
- MOHAY 1994
MOHAY Tamás: *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolyvölgyen*. Budapest, ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék, 1994.
- MOLNÁR 2000
MOLNÁR Mária: Társadalmi tagozódás. In: *Magyar Néprajz*. VIII (Társadalom). Szerk. SÁRKÁNY Mihály–SZILÁGYI Miklós. Budapest, Akadémiai, 2000. 484–531.
- NASH 1966
Manning NASH: *Primitive and Peasant Economic Systems*. San Francisco, Chandler, 1966.
- OSVÁTH 1996 [1875]
OSVÁTH Pál: *Bihar vármegye sárréti járásának leírása*. Debrecen, Ethnica, 1996.
- SZABADFALVI 1970
SZABADFALVI József: *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon*. Debrecen, KLTE, 1970.
- SZABÓ I.–SZABÓ L. 1977
SZABÓ István–SZABÓ László: Az Ipoly-völgy népi társadalma. In: *Börzsöny néprajza*. Szerk. IKVAI Nándor. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1977, 443–486.
- SZILÁGYI 2000
SZILÁGYI Miklós: Hagyomány és újítás a népi gazdálkodásban. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 39. 2000, 461–480.

VARGA 1973

VARGA Gyula: Határhasználat egy szabad paraszt faluban a XX. század első felében. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 1. 1973, 139–154.

WELLMANN Imre 1961

WELLMANN Imre: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. *Agrártörténeti Szemle* 3. 1961, 344–366.

ZRÍNYI DORICA ÉLETE LEVELEI TÜKRÉBEN (1550–1620)

GRAMANTIK CSILLA

Tisztelt Tanár Úr!

Jelen írásommal nem csak ünnepelni, hanem köszönetet mondani is szeretnék. Köszönetet a magvas gondolatokért, az inspirációkért, a rengeteg derűért, a sok törődésért.

Zrínyi Dorica nem tartozik a kora újkori magyar történelem ismert alakjai közé, annak ellenére sem, hogy édesapja a szigetvári hős, Zrínyi Miklós, férje pedig a szintén kiemelkedő jelentőséggel bíró Batthyány III. Boldizsár. Bár mind a Zrínyi, mind a Batthyány familia igen terebélyes családfával büszkélkedhet, az érdeklődés homlokterébe csupán a családtagok töredéke került, és azok többsége is férfi volt. A nőkről a kora újkor tekintetében nagyon kevés adat maradt fenn, életük alakulásáról, szokásaikról elsődlegesen magánleveleikből értesülhetünk. Ennek okán Zrínyi Dorica alakjának, életének megismerésére is kevés forrás áll rendelkezésre, tulajdonképpen csak az általa írt és a neki címzett levelek segíthetnek ebben. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Batthyány-missilisek gyűjteményében 86 db általa írt,¹ illetve 178 db neki címzett levél található, amelyek híven tükrözik egy 16. század végi, 17. század eleji arisztokrata feleség mindennapi életét.

Zrínyi Dorica levelei 1566 és 1620 között kelteződtek, azaz mintegy kétnemzedéknyi időt ölelnek fel. Többségük magyar nyelven íródott, néhány német, latin és szlovák nyelvű is található közöttük, horvát nyelvűt azonban sem az általa, sem a hozzá írt levelek között nem találhatunk, ami azért érdekes, mert mind az édesapja, mind az édesanyja, Frangepán Katalin ősi horvát familiából származnak. A Dorica által írt levelek címzettje általában a család valamelyik tagja, elsősorban a férje, majd később a fia, Ferenc, de ugyanez a helyzet a neki címzett levelek esetében is.

A 16. századi leveleknél gyakran nehéz megállapítani, hogy ki az írójuk. A főnemesi családok ugyanis köztudottan íródeákat alkalmaztak, így azt, hogy a magánlevelek írása során a levelek teljes szövegét a küldő diktálta-e, vagy – a levél

¹ MNL OL P 1314 № 3143–3153; 53479–53552. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P szekció (Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai 13–21. század) 1314 (Batthyány család levéltára Missiles 1527–1944. A XVI–XVII. századi levelezés numerusai: P 1314 № 1–110324). A Batthyány-missilisek adatai kereshetők a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára internetes adatbázisában is: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/batthyany-missilisek> (2014. október 14).

vázlata ismeretében – már maga a deák fogalmazta meg utólag, lehetetlen megállapítani.² Az úr vagy az úrnő általában csak a kész szöveget írta alá, vagy még azt sem.³ Zrínyi Dorica levelei esetében, sajnos, egyetlen alkalommal sem tudjuk bizonyítani a sajátkezűséget, még a levelek végén található aláírások esetében sem (igaz, annak ellenkezőjét sem).

A mohácsi vereséget követő polgárháborús időszakban nem volt az országban olyan királyi udvar, amelyben összegyűlhetett volna a magyar arisztokrácia, ezért a főnemesi várakban, uradalmakban a főurak köré nemesi familiárisok egész serege csoportosult, és a kultúra is ezekbe az udvarokba helyeződött át. Ilyen udvar volt Batthyány Ferenc (1497–1566) udvara is, aki – mivel saját gyermeke nem született – mások gyermekeit fogadta magához. Mindig volt náluk néhány fiatal nemes, akiket szüleik az udvari műveltséget elsajátítandó adtak hozzájuk. Így került oda édesanyja halálát követően Zrínyi Dorica is, két nővérével együtt, és ott bontakozott ki a szerelem a két fiatal, Dorica és Batthyány Boldizsár (1535 k.–1590) között. Kölcsönös vonzalmukat nem csak Batthyány Ferenc és felesége, hanem Zrínyi Miklós is örömmel fogadta. Nem úgy Boldizsár édesapja, Batthyány Kristóf, aki átkot mondott a fiára, amiért az akarata ellenére eljegyezte a Zrínyi-lányt. Erről az ellentétéről Batthyány Ferenc feleségének, Svetkovics Katalinnak a leveleiből tudhatunk, aki megpróbálta az apát összebékíteni a fiával, sikertelenül.⁴

Érdekes módon a Dorica által írt, fennmaradt levelek közül a legkorábbi keltezésű (Németújvár, 1566. máj. 26.) éppen egy apósának, Batthyány Kristóf pohárnokmesternek küldött levél,⁵ vagyis valamiféle kapcsolat mindenképpen megmaradt a családtagok között. A legkésőbb keltezett levelet 1620. november 11-én írta Zrínyi Dorica, címzettje Jobbágy János szalónaki udvarbíró.⁶ Mivel ez idáig későbbi keltezésű levelet nem találtunk, amelynek címzettje vagy írója Zrínyi Dorica lett volna, ezért 1620-at tekinthetjük halála évének is.

Zrínyi Dorica és Batthyány Boldizsár menyegzőjére 1566. január 30-án került sor, bár II. Miksa király levélben kérte Batthyány Ferencet, hogy halasszák el az esküvőt, mivel magával szeretne volna vinni Boldizsárt az augsburgi birodalmi gyűlésre. A család azonban kitartott az eredeti terv mellett, valószínűleg Batthyány Ferenc betegsége miatt, aki novemberben meg is halt.⁷ Egybekelésük éve nem volt túl szerencsés, hiszen ekkor veszítették el Dorica édesapját, Zrínyi Miklóst is. A menyegzőt követően az ifjú pár valószínűleg Szalónakon rendezkedett be, Dorica első

² PÉTER 2010.

³ HARGITTAY 2002.

⁴ TERBE 2010.

⁵ MNL OL P 1314 Missiles № 53492. Az MNL OL adatbázisa, tévesen, ennek a levélnek a címzettjét Batthyányi Boldizsárral azonosítja: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/batthyany-missilisek/adatlap/55220> (2014. október 14).

⁶ MNL OL P 1314 Missiles № 53547. Zrínyi Dorica leveleinek jelzeteire (MNL OL P 1314 № 3143–3152; 53479–53503) a továbbiakban nem hivatkozunk külön.

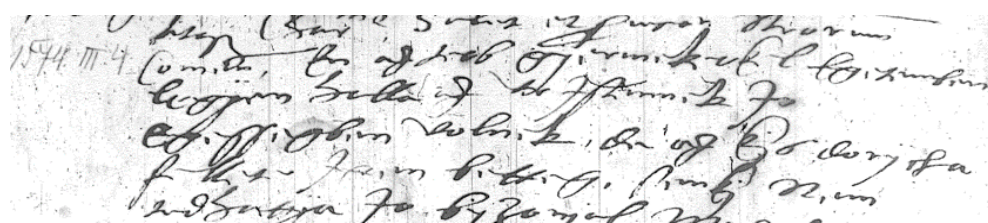
⁷ KOLTAI 2002.

levelei ugyanis innen kelteződtek, majd 1575-ben, az özvegy Svetkovics Katalin halálát követően helyezték át székhelyüket Németújvárra.

A pár egymásnak írott leveleiből arra következtethetünk, hogy házasságuk a korszakra jellemző, irányított házassággal ellentétben szerelmi házasság volt. A levelek hangneméből egyértelműen érezhető a mindkét fél részéről meglévő szerelem, háztársi szeretet. Erről az érzelemről tanúskodhat az is, hogy bár Boldizsár élete teljében halt meg 1590-ben, és Dorica harminc évvel élte túl, soha többé nem ment férjhez.

A kora újkori Magyarországon nem volt egyszerű dolog özvegynek lenni, hiszen igencsak korlátozottak voltak a nők jogai, és az özvegy gyámolításánál nagyobb hangsúlyt kapott a birtokaikkal és a vagyonukkal való törődés. Sokszor ez a vagyon döntötte el azt is, hogy a nő újra férjhez ment-e vagy sem, a férj ugyanis kiköthette végrendeletében, hogy özvegye csak addig jogosult örökségét élvezni, amíg elhalt férje nevét viseli. Más esetekben ugyanakkor ez a vagyon tette lehetővé, hogy – rendelkezve elhunyt férje vagyona felett – az özvegy családfővé válva, önállóbb, szabadabb életet élhetett. Batthyány Boldizsár végrendelete nem ismert, így nem tudjuk, az abban leírtak hozzájárultak-e ahhoz, hogy Dorica nem ment többet férjhez, vagy tényleg csak jó házasságuk emléke akadályozta ebben.

A jó házasság azonban nem kímélte meg őket a sorscsapásoktól. Kisebbségi gyermekeik halálát – mint szinte minden családnak abban a korban – nekik is át kellett élniük. Arról, hogy hány gyermekük született, a fennmaradt levelek nem adnak pontos tájékoztatást, más forrásokból azonban tudjuk, hogy hárman érték meg a felnőttkort: Ferenc, Katalin és Dorica. A levelekben természetesen számos említés történik a gyermekekről, azonban név szerint csupán eggyel, Doricával találkozhatunk a gyermekek közül. Egy 1574. március 4-én kelt levélben olvashatjuk: „En az teob gyermekekel egetemben legyjen halla az Vr Jstennek jo egességben volnek, de az kjs dorjczya fellete jgen betteg”.

Nem tudunk arról, hogy a fiatal pár ebben az időben más családok gyermekeit fogadta volna be az otthonába – ahogyan Batthyány Ferenc és felesége, Svetkovics Katalin tette –, így a „gyermekekel” kifejezés saját gyermekeket kell, hogy jelentsen. Szintén több gyermek meglétét bizonyítja Liszti János győri püspök 1575. május 8-án kelt levele is, amelyben azt írja Batthyány Boldizsárnak: „Az wristen ez el mult eztendewben ighen megh were, hertelen chak nem egy nap három zeph

gyermekedeth el wewe”.⁸ Az ilyen eset, hogy egy család egyszerre három gyermeket veszítse el még abban a korban is, amikor a csecsemő- és gyermekhalandóság igen magas volt, ritkának számított. Azonban sem a püspök leveléből, sem máshonnan nem tudjuk, hogy mely gyermekek és milyen betegségben haltak meg.

1604. november 24-én a menyének, Poppel Évának írott levelében Dorica egy Zsófia nevű leányról tesz említést: *„Kýgelmedet igen kerem edes io akaro Azzonyjom | hogý kýgelmed chýnalna Egy koronat az en | sofiarnak az mýnt kýgelmednek szebnek techýk.*” Egy másik 1616. július 12-én kelt levélben hasonlóan: *„Az | Soffýat Nyozolyo leannak valasztottak, kerlek azert | mýnt szerelmes fiamat, hogý olý modot mutas az el | menetelben hogý fogiatkozás nélkül io modgiaval el| mehessönk...”*. Mind a két alkalommal menyegzőre készültek a családban. Kérdés, ki lehet Batthyányné Zrínyi Dorica „Zsófiája”. Az eddig feldolgozott források alapján három gyermeküket ismerjük név szerint, de lenne egy negyedik is? Ennek megválaszolására csak a tágabb rokonság levelezésének feltárásával lenne lehetőség.

Zrínyi Dorica levelezése arról sajnos nem tanúskodik, hogy a házaspár miként nevelte gyermekeit. Egy 1618. július 22-én kelt levele érdekes problémát vet fel. Ebben az anya így ír a fiának, Batthyány Ferencnek, aki újszülött kisfiához dajkát kért tőle: *„Ez ejel hozák megh az melj levelet az daika feleol irz, ha eleob erkezet volna, vgian ma el kwdtettem volna az daikat, de ez estve az vra zentgothartra ment az sokadalomra s az nélkül nem mer el menný, hanem ha megh ma megh iw holnap koran el kwdem, ennekem ugý teczik hogý niugodalmatokra leszen”*. A következő napon visszatér a dologra: *„Az Dajka feleol azt irhatom hogj az vra semmikeppen nem akaria ell bochiatanj eoszeis vesztem vele, de mind az altal ha akariatok egieb megh ninchien erouelis el kwldeom chiak hogj talam nem teczik hogý leány giermeke vagion”*. Ez utóbbi mondat alapján megkérdezhettük, miért zavarná Batthyány Ferencet, hogy az anyja által átküldött dajkának lánya van. Talán, mert neki fia született, és egy lányos dajka teje nem megfelelő egy fiúgyermek számára?

Itt jegyezzük meg, hogy Zrínyi Dorica menyével, Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Évával folytatott levelezésének fennmaradt töredéke alapján anyós és meny nagyon szerette egymást, anyósok csak ritkán szoktak olyan bensőséges hangon írni a menyüknek, ahogy Zrínyi Dorica írogatott Poppel Évának.

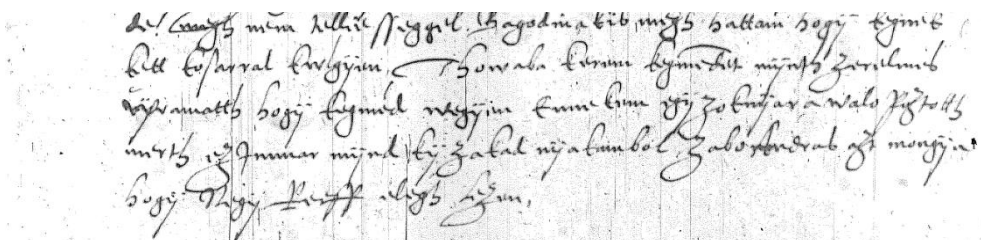
A kora újkorban a levelezés a mainál jóval fontosabb szerepet töltött be, a rokonok kapcsolattartásának és a hírek átadásának egyetlen formája a levél volt, ezért – főleg a nők egymásnak írott leveleiben – arról is információkat kaphatunk, ami máshonnan alig ismerhető meg, az olyan hétköznapi eseményektől kezdve, mint főzés, öltözködés, kertészkedés, gyermeknevelés kérdése, egészen a szinte tabutémának számító fogantatásig, szülésig vagy női betegségekig.

Zrínyi Dorica leveleiből egyértelműen kiderül, hogy egy nő a kora újkorban is nő volt. Dorica nagyon szeretett öltözködni, és szerette a szépet maga körül. Szinte nem volt olyan férjének szóló levele, amelyben ne kért volna valamit. Elsősorban

⁸ BOBORY 2007, 64, 195. jegyzet.

anyagokat ruhák varrásához, cipőket, ékszereket vagy különféle háztartási eszközöket. Egy 1569. május 23-án kelt levelében írja a következőt: „kegmedet kerem mÿnth zerelmes wramat hogÿ kegmed | wenne ennekem egÿ kapztat de ne legÿen igen öreg”, vagyis egyértelműen a férje tudtára adja, hogy csak új, divatos holmit hozzon.

Egy másik levélben így panaszodik férjének: „wegÿen ennekem egÿ zoknyara walo poztotth merth ez immar mÿnd kÿ zakad nyakambol”.

1574. január 2-án kelt levelében ezt olvashatjuk: „azonis kerem kegelmedett hog kegelmed kÿlgen fÿsersamott mertt chak eg ettkett sinchen mjwel borsolnj thowaba azonnis kerem kegelmedet hogh kegelmed kÿldene kett weg golchott mertt wngö, mett mÿnd el loptak az mososhazbul jmmar ninch mÿbe jarnom... azonnis kerem kegelmedett hog kegelmed sapanth wegen mertt azon sinchen azonnis kerem kegelmedett hog kegelmed wegen ennekem thafotta selmett sederiest weresettis kegelmed az fÿsersamott el ne feletse”.

Zrínyi Dorica, kora nagyasszonyaihoz hasonlóan, szívesen foglalkozott a kertjével és gyógyítással is. Ez a kettő bizonyos fokig összekapcsolódik, hiszen abban az időben a betegségeket különféle gyógynövényekből készült főzetekkel próbálták gyógyítani, kisebb-nagyobb sikerrel. A főúri asszonyok, a házi gyógyszerek készítésének a módját illetően, gondosan őrizték az előző generációk tapasztalatait. A sikeres gyógyításoknak hamar híre ment, és az ilyen asszonyokhoz sorba érkeztek az orvosságkérő levelek, amelyekben a betegek leírták tüneteiket, és így kapták meg, távolról, a főzeteket, minden személyes kontaktus vagy szemrevételezés nélkül. A Batthyány-feleségek sikeres és éppen ezért híres gyógyítók voltak, és – bár nem ő volt a leghíresebb gyógyító közöttük – Doricához is sokan fordultak különféle nyavalyáikkal.

Zrínyi Dorica 1572. október 18-án kelt levelében három vasfazekat kért a férjétől, amelyekben liktáriumot főzhet, ugyanebben a levélben skatulyácskákat és nádmézét is kért. Ez utóbbi a gyógynövényekből előállított orvosságok egy másik fajtájára, illetve annak készítésére, a julapiumra utal. Ez úgy készült, hogy az apróra vágott növényt (a julapium esetében ez a legtöbbször virágot jelentett) áttörték, levét kifacsarták, és nádmézzel összefőzték.⁹

⁹ KINCSES 1993.

A gyógynövényekből készült főzetek alapja a desztillált víz, amelynek készítését „vízégetés”-nek nevezték. 1593-ból való az első utalás arra vonatkozóan, hogy a Batthyány birtokon ezzel is foglalkoztak, Zrínyi Dorica utasítására ugyanis Jobbágy János szalónaki udvarbíró vásárolt egy házat a Rohoncon működő vízégető asszonyoktól, 1595-ben pedig ugyanott új vízégető kemencét építettek.¹⁰

Zrínyi Dorica, a legtöbb arisztokrata nőhöz hasonlóan, legalább évente egyszer fürdőkúrára utazott, egészségét megőrzendő. Leggyakrabban Regedén és Taplicán töltötte az időt. Egy 1607. február 18-án kelt levelében így ír fiának, Batthyány Ferencnek a regedei fürdőkúráról: „*azt jrhatom hogÿ az Doct[or] kiualkeppen most kezdet az giogÿetashoz, mert jtalokat ad es föröztÿs, azt mongÿa hogÿ ket het muluan mongÿa meg az mÿkor mehetek el jnned haza*”. Dorica idősebb korában többször is panaszkodott leveleiben rossz egészségi állapotára: 1609. január 13-án menyének, Poppel Évának írta a következőket: „*Magam alapatia felliolis ast irhatom, hogÿ chiak aligh wagiok az fejem fadjalma miat.*” 1618. június 20-án a fiának számol be egészségi állapotáról: „*Az magam allapottja felöl azt irhatom Fiam hogÿ en mint regi ember hol iobban s hol gonozban wagiok semmj keppen nem iobbulhatnak az labam*”.

Bár Takáts Sándor felvette Zrínyi Doricát kora magyar nagyasszonyai közé,¹¹ nevével a történetírásban alig találkozhatunk, akkor is főleg az apjáról és férjéről szóló művekben. Saját korában játszott társadalmi szerepe azonban jelentősebb lehetett, hiszen férje vagy a törökkel hadakozott, vagy valamilyen országos ügyben járt éppen el, így nagyon sokat volt távol otthonától; Doricára ezért nemcsak a gyermeknevelés és a háztartás ügye maradt, hanem a hatalmas uradalom működésének irányítása is. Ez akkor is nehéz feladat volt, ha tudjuk, hogy voltak segítői. Jótékony lelkületére vall, hogy rossz termés idején – amikor magának is csak anynyija volt, hogy háznépét ellássa – falvai jobbágyainak ellátására saját költségén szerzett gabonát.

Batthyány Boldizsárné Zrínyi Dorica leveleiből kora tipikus nyugat-magyarországi főúri asszonyának képe sejlik fel, a Batthyányak és Zrínyiek között ugyanakkor sok tekintetben (szerelmi házasság, hosszú özvegység, jótékonyosság, esztétikai érzék stb.) egyedi vonásokat és egyedi életsorsot is visel.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BOBORY 2007

BOBORY Dóra: *Boldizsár Batthyány (c.1542–1590) Erudition, natural sciences, patronage and friendship in the life of a sixteenth-century Hungarian nobleman*. Budapest, CEU, 2007 (PhD dissertation in Medieval Studies, CEU eTD Collection).

HARGITTAY 2002

Régi magyar levelestár. XVI–XVII. század. Szerk. HARGITTAY Emil. Budapest, Neumann Kht., 2002.

¹⁰ TERBE 2010.

¹¹ TAKÁTS 1982.

KINCSES 1933

KINCSES Katalin: „*Im küttem én orvosságot*”. *Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644*. Budapest, OMIKK, 1993.

KOLTAI 2002

KOLTAI András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. Budapest–Szeged, Országos Széchenyi Könyvtár, 2002.

PÉTER 2010.

PÉTER Katalin: Az asszony neve. Arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 52/2. 2010, 167–168.

TAKÁTS 1982.

TAKÁTS Sándor: *Régi magyar nagyasszonyok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.

TERBE 2010.

TERBE Erika: *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2010.

*Ismeretlen festő:
Zrínyi Dorica, 17. század
Vászon, olaj.
Magyar Nemzeti Múzeum
Történelmi Képcsarnok*

**A FÜZÉRI URADALOM FALUJA A 14–16. SZÁZADBAN –
FÜZÉRKOMLÓS (ABAÚJ M.) BIRTOKOSAI ÉS
ADÓZÓ NÉPESSÉGE (1270–1567)**

GYULAI ÉVA

Komlós neve és vidéke

Borsod–Abaúj–Zemplén megye, illetve a történeti Abaúj(vár) vármegye egyik községe, Füzérkomlós a középkorban és az újkorban nem mai nevét viselte, hanem egyike volt a Magyar Királyság jó néhány Komlós nevű helységének. A polgári korszakot megelőzően számos azonos nevű település létezett az ország térképén, amelyeket általában a vármegye, esetleg a földesúr vagy az uradalom megjelölésével különböztettek meg egymástól. A több évszázadig használt Komlós név is a 19. század végén változott meg hivatalosan a Füzérkomlós helységnévre.¹ A település egy Közép-Európában honos növényfajtáról kapta a nevét, amelyet a magyar nyelvben ótörök eredetű szóval komlónak (*Humulus lupulus*) neveznek.² A komló szó a magyarországi írásbeliségben már a 12. században megjelenik mint földrajzi név.³ Ez a kenderfélékhez tartozó kacsos-indás futónövény a baranyai Komló, a Bereg és a Torontál vármegyei Komlós falvak, a békési Tótkomlós névadója, akárcsak a somogyi Komlósdé (ez különben kicsinyítő képzős alak).⁴ Erdélyben és a kora újkorban hozzá kapcsolt Magyarországi Részekben is több helység hordozta ennek a növénynek a nevét, így a Kolozs megyei Komlós, a szatmári Komlódtótfalu vagy a Doboka vármegyében fekvő Komlósújfalú. Komlós volt Biharban és Ugocsa vármegyében is, s ez volt a másik neve az Arad megyei Ószentanna falúnak is.⁵ De ismerünk Komlóst a brassói kerületben is, ezt a birtokot 1462-ben I. Mátyás Brassó városának adományozta.⁶ Magyarország északi részén az Abaújjal szomszédos Sáros vármegyében 1352-ben említik a Pósfalva, más néven Komlós helységet, amelyet 1458-ban Kereszteskomlósnak is hívnak.⁷ Az Árpád-kori sárosi Újvár (amely a 15. században a Perényiek kezére jut)⁸ szolgálonépeit 1251-ben Komlóson említik,⁹ s a sárosi vár egykori várjobbágyainak utódai a 14–15. században már a Komlósi kismemesi család tagjai.¹⁰ Sárosban a 15. század közepén Kom

¹ KOVÁCS 2000, 141.

² TESZ II. 537.

³ [a]d caput vallis que vulgo dicitur Qumlouzhou. TESZ II. 537; SZAMOTA–ZOLNAI 1984, 514.

⁴ FÉNYES 1851, I. 244.

⁵ LIPSZKY 1987, 156.

⁶ MNL OL DL 45457.

⁷ CSÁNKI I. 800.

⁸ CSÁNKI I. 284.

⁹ SZÚCS 1993a, 24.

¹⁰ AO III. 361. sz.; VII. 316. sz.; CSÁNKI I. 321; ZSO V. (1415–1416) 269. sz. Ezt a családot az Anjou-korban Abaújvár megyeiként is említik, mivel Sáros vármegye ekkor még nem vált el véglegesen Abaújtól.

lós néven várat is építettek a vidék akkori urai, a cseh husziták, feltehetően az említett Komlós falu mellett. A várat nem csak magyar nevéen, hanem csehül is megnevezték: Chmelow (*chmel* = a komló cseh neve).¹¹ Füzérkomlóshoz még közelebb, a történeti Zemplén vármegyében fekszik Komlóska, amely az Abaújvár megyéhez tartozó regéci vár uradalmának faluja. Ezt a helységet 1414-ben Komlóstelek néven említi egy oklevél.¹²

A helynevek mutatják, hogy főként az ország északi s leginkább a keleti vidékein volt ismeretes ez a növénykultúra, amely nem csak – a középkorban és újkorban inkább a városokban és uradalmi központokban gyakorolt – sörfőzésnek, hanem a paraszti élelemnek is fontos eleme volt. A korai középkortól fogyasztott, tésztaerjesztéssel készült kelesztett kenyér erjesztőanyagához ugyanis gyakran komlóvirágot használtak, s ezt egyes vidékeken komlóskorpának nevezték, de ismerték „sütnivalóként” is.¹³ Kezdetben vadon termő komlót használhattak, de a középkorban már ismert a komló termesztése is. Egy 1416-ban kelt királyi oklevélben írják le, hogy (feltehetően egy zempléni birtokon) bizonyos jobbágyasszonyokat, akik komlót szedtek, megverték, s a komlót a zsákokkal együtt elvették tőlük.¹⁴ Hogy a mai Füzérkomlóson mióta ismerik vagy termesztik a komlót, a források nem igazítanak el, de a falu neve már a 13. század végén (1270) feltűnik, mégpedig ugyanabban az oklevélben: egyrészt a füzéri vár körüli birtokon, mind a falu (*villa Kumlovs*), mind egy föld (vagyis birtok: *terre... Kumlovs*), másrészt egy patak (*ad rivum Kumlovs*) nevéként.¹⁵ A patak és a falu neve összeforrt az évszázadok alatt, s nem dönthető el, melyik kölesönözte a másiknak a nevét. A komló gyakran kapcsolódik össze vízfolyással, földrajzi névként egyik legelső említése is egy patak. 1212-ben II. András király Sáros vármegyében egy Hidegkút nevű földet adományoz a Szent Sír lovagrendnek, valamint egy erdőt, amelyet három patak mos, az egyik neve Komlós patak (*Cumluspotoc*).¹⁶ Komlóspataka nevű helységről is megemlékeznek a 15. század eleji oklevelek Sárosban, ez a makovicai vár tartozéka.¹⁷

Füzérkomlós neve a vidék Árpád-kori eredetű komlótermesztésére utal. Bél Mátyás nagyobb részt kéziratban maradt, a 18. század első felében szerkesztett országleírásában, Abaúj vármegye községeit tárgyalva, Komlósnál ezt jegyzi meg: „a komló egykor bő terméséről nevezték el”.¹⁸ A vidéken termesztett komló a történeti korokban nem csak a paraszti kenyérsütést szolgálta ki, hanem a füzéri vár mint birtokközpont és nemesi rezidencia, háztartás szükségleteit is. A vár 1620. évi leltárának tanúsága szerint a kápolna mellett „az öreg palotában” a „fejér cipónak való liszt”, zab, búza, árpa mellett 3 köből komlót is őriztek,¹⁹ minden bizonytal

¹¹ CSÁNKI I. 281; TÓTH-SZABÓ 1917, 316.

¹² CSÁNKI I. 354.

¹³ BALASSA 1997, 453–457; ORTUTAY 1982, IV. 511; V. 220, 276.

¹⁴ ZSO V. 1588. sz.

¹⁵ MNL OL DL 705; GYÖRFFY 1987, I. 83, 114.

¹⁶ ÁUO XI. 69. sz.

¹⁷ CSÁNKI I. 300.

¹⁸ *Komlós, olim a lupuli forte proventu sic dictus*. BÉL 1730 k. f. 80.

¹⁹ *Vagyon komló cub(uli)* 3. MNL OL UeC 15/9. Közli: ÉBLE-PETTKÓ 1911, I. 232; FELD-CABELLO 1980, 107.

kenyérsütéshez. Ugyanez az összeírás igazolja, hogy a vár alatti majorságban a 17. század elején (s talán már előbb) sört is főztek, hiszen az istálló mellett külön „sernevelő ház” áll, ahol üstökben főzték az italt. 1620-ban a másik, pálházi „újonnan épített sernevelőben” is összeírnak kádakat, csöbröket és üstöket a füzéri uradalomban,²⁰ ami a várbeli serfözde korábbi létesítésére utal. A sörfőzés is komlót igényelt az erjesztéshez, így nem csodálható, hogy a füzéri uradalomban szokássá vált jobbágyi szolgáltatások között a hagyományos paraszti termelvények mellett komlót is követeltek; érdekes, hogy a 16. század közepétől fennmaradt összeírások éppen Komlóson nem említik ezt a növénykultúrát. A Komlóssal határos Nyíri 1567. évi urbáriumában a falu kötelességeként fektetik le, hogy a jobbágyok évente 1 köből komlót adnak a földesúrnak.²¹ Később Nyíriben már nem természetnek komlót, az uradalomban Pálháza és Vily adózik ezzel a növényvel. 1567-ben említik Pálháza komlóföldjeit (*de lupulis campis*), ugyanekkor Vilyben minden jobbágy évi 1 köből komlóval adózik földesurának. Biste minden jobbágya karácsonykor egy fertály (*quartale* = száraz űrmérték) komlót ad, de Radványban is természetnek komlót a 16. században, amelyből egy fél köből jár karácsonykor minden egésztelek után az uraságnak.²² A komlótermesztés továbbra is jellemző marad a füzéri jóságban, 1622-ben a pálházi jobbágyok a falu egész komlótermését kötelesek az uradalomnak beszolgáltatni.²³ Ugyanekkor Biste falu jobbágyai 6 köből komlóval tartoznak évente. 1671-ben Pálházáról ezt jegyzik fel az urbáriumban: „Ezen falu határán vagyon komlótermő hely, mellyet beszedvén, tartoznak az úrnak beadni”.²⁴ Vily határában is terem a komló,²⁵ amelyből 1628-ban a negyedtelkes jobbágyok évente fél fertállal szednek a földesúrnak.²⁶ Pálháza 17. század végi urbáriumában is lefektették, hogy jobbágysága köteles évente két köből komlót adni az uradalomnak.²⁷ 1644-ben a füzeraljai uradalmi majorházban szintén összeírnak komlót.²⁸ A vidék néprajzában is ismeretes a komló használata a népi táplálkozásban, a 19. és 20. század fordulóján ugyanis kovász helyett a komló levét használták kenyérsütésnél, s a 20. században sört is főztek vele a hegyközi parasztok.²⁹ Talán

²⁰ ÉBLE–PETTKÓ 1911, I. 243.

²¹ *In festo Nativitatis Christi quilibet integer jobagio... lupulorum cub(ulum) 1, antea similiter cubulum 1. [Karácsonykor minden egésztelkes jobbágy 1 köből komlót ad, azelőtt is egy köböllel adott].* MNL OL UeC 15/1.

²² MNL OL UeC 15/1.

²³ *Pálháza. In hocce territorio quantum lupuli creverunt, id totum tenetur congregari et sic ad allodium deferre. [Ami komló területén terem, a falu köteles összegyűjteni, és a majorságba behordani.]* 1622. MNL OL UeC 15/13.

²⁴ MNL OL UeC 15/11.

²⁵ *Ezen villi határban vagyon valami komlótermő tilalmas, nem tartoznak beszedni és beszolgáltatni Füzérben.* 1671. MNL OL UeC 15/11.

²⁶ *Ezen Wiliak minden negyed részes jobbágy ad önagyságának fél fertály komlót.* 1628. MNL OL UeC 15/6.

²⁷ *Census et taxa. Komló 2 cub(ulos).* 1689. MNL OL P 392. Lad. 22. № 7.

²⁸ *Majorház. Az pitvarból nyílik egy öreg kamora ajtaja... Ez kamorában... komló két hordóban vagyon.* MNL OL UeC 15/7. Idézi: FELD–CABELLO 1980, 125.

²⁹ PETERCSÁK 1978, 16.

nem véletlen, hogy Komlós nevű falvak középkori uradalmak területén jelennek meg, akár a Sáros vármegyei újvári és makovicai, akár az Abaúj megyei regéci és füzéri váruradalom példáját tekintjük, hiszen a birtokközpontok, várak háztartása jelentős komlómenyiséget fogyasztott a kenyértészta és a sör erjesztéséhez.

Füzérkomlós nevének előtagja alig szorul magyarázatra, hiszen a falu első említésekor már része a füzéri vár – másként Füzér vára vagy Füzér – köré szerveződő birtokkomplexumnak, s a rendiség századain keresztül, a birtokjogot tekintve, mindvégig az uradalom része marad. A települést majdnem pontosan 500 évig, a polgári korszak kezdetéig úgy ismerik, mint a füzéri vár tartozékát, a füzéri uradalom faluját. A feudalizmus jogrendszerében mind a várépítés, mind a vár névadása királyi engedélyhez volt kötve, de nevét a vár birtokosa és építtetője adta.³⁰ A vár neve először 1264-ben jelenik meg (*castrum Fizer*), majd ugyanabban az 1270-ben kelt oklevélben, amelyben Komlóst is említik (*castrum Fyvzer*).³¹ A vár nevének eredetét a „füzér” (felfűzött tárgyak, virágok sora; koszorú) szóban találják meg a nyelvészek, s így ősi finnugor szavunkkal, a „füz” igével rokon.³² Egyébként a füzér a 16–17. századi források tanúsága alapján hordók ürtartalmát mérő fonal, huzal vagy bot neve is volt.³³ Kérdés azonban, hogy vajon nem a „füzér” másik jelentéséről van szó, vagyis a „füzes ér” (= fűzfákkal övezett vízfolyás) összevont alakjáról. 1412-ben egy nádori ítéletlevélben a Zemplén megyei Lesztmér (Lasztómér, ma: Lastomír, Szlovákia) falu határjárásában említenek egy patakot, amelyet a felperesek Gímpatakának (*Gympataka*), az alperesek Füzérnek (*Fyzer*) neveznek.³⁴ Füzérkajata földrajzi nevei között 1935-ben feljegyeznek egy Füzes-ér nevű patakot, amelyet Füzérnek is hívnak.³⁵

A középkorban és a Mohácsot követő kora újkori két évszázadban Komlóst a füzéri várhoz való birtokjogi tartozása és egy másik joghatóság, a vármegye szerint nevezték meg. Mindkét meghatározottság egyben a szűkebb és tágabb környezetben, tájban is elhelyezi a települést. Abaúj(vár) vármegye mind nevében, mind területi azonosságában változott a középkor folyamán. A királyi megyét még Szent István király alapította, központja és ispánjának székhelye a 11. század elején (a mai Abaújvár község területén) felépült Újvár nevű erősség volt, amelynek neve bizonyítja, hogy a honfoglalás után már létezett a megye területén egy másik, régebbi vár is. A megyét előbb Újvár, majd a 13. századtól egyre inkább Abaújvár megyeként említik az oklevelek, s csak az újkortól lesz szokásban a rövid, Abaúj megyenév, amelynek névadója az Árpád-korban még igen nagy területen birtokos Aba nemzetség. A királyi vármegye, élén az ispánnal, igazságszolgáltatási és katonai funkcióval megbízott, bizonyos meghatározott területen és határok között létrehozott közigazgatási intézmény volt, amely nem csak a királyi várbirtokokat foglal

³⁰ FÜGEDI 1977, 10–11.

³¹ GYÖRFFY 1987, I. 82.

³² TESZ I. 1007–1008; KISS 1988, I. 486.

³³ SZABÓ T. 1975–2014, IV. 484; SZAMOTA–ZOLNAI 1984, 288.

³⁴ ZSO IV. 2952. sz.

³⁵ KOVÁCS 2000, 135.

ta magába, hanem határain belül mindenkit joghatósága alá vont. Abaúj megye Árpád-kori határai elnyúltak a Mátra aljáig, északon pedig a későbbi Szomolnok–Kassai hegységig, de ebből a területi képződményből a 14. századra levált a déli Heves és az északkeleti Sáros megye, s ezzel létrejött az újkorig változatlan Abaúj(vár) megye.³⁶ A megye mint szláv eredetű szó eredetileg határt jelentett, s egy 1327-ben kelt oklevélben írják, hogy Kalsa falu és Füzér között, Újfalu határában, a Tereblye patak mellett folyik a Megyepataka (*Megepathaka*) nevű víz.³⁷ Ez a vidék már az Árpád-korban Abaújvár megye keleti – Zemplén megye felőli – határa, s később is az marad. A füzéri vár és a környező települések, így Komlós is, mindvégig Abaúj mint megye és régió részét képezték, a változások nem érintették közigazgatási státusukat a rendi társadalom korában sem, amikor a lassan elhaló királyi megye helyébe a nemesi vármegye lép.

A 16. századtól, a török korban azonban az ország közigazgatási beosztása és határai alapvetően megváltoznak, hiszen a középkori Magyarország területén három államalakulat osztozik: a Magyar Királyság, a török uralta, az Oszmán Birodalomhoz tartozó Hódoltság és az Erdélyi Fejedelemség. Abaúj vármegye a Pozsonyból és Bécsből igazgatott Királyság része marad, igaz, kisebb részét a török is adóztatja, így a kettős adóztatású peremvidék része lesz. A hegyvidéki területek helységei, így Füzér falvai szerencsére nem tartoznak a hódolt települések közé. A Magyar Királyság katonai és polgári igazgatása a török háborúk közepette megkövetelte a regionális kormányzást, így jött létre a 16. század közepétől a külön gazdasági irányítás (a pozsonyi székhelyű Magyar és a kassai Szepesi Kamara) alá eső Alsó- és Felső-Magyarország. Mivel a két országrészt a Duna, illetve a hegyvidékeken a Duna meghosszabbításaként egy virtuális határvonal választotta el, Abaúj vármegye a Pozsonytól távolabbi Felső-Magyarország területére esett, sőt központja, Kassa szabad királyi város is Abaúj megyében feküdt. Kassa katonai centrum is lett a török korban, főkapitánya egész Észak- és Kelet-Magyarország királyi haderejének és végvárainak parancsnoka volt. Az északi vármegyék bizonyos közös katonai kormányzása már a 15. században elkezdődött, hiszen Jan Giskra (Jiskra) cseh huszita hadvezért 1445-ben a hét magyarországi főkapitány között az ún. Felső Részek főkapitányává nevezték ki, egyelőre csak időleges jelleggel. Később a husziták hatalmukba kerítik ezt az országrészt, míg I. Corvin Mátyás ki nem űzi őket Királyságából. Ez az északi terület még a 16. században is viselte a felső részek (latinul: *superiores partes*) elnevezést, s a 16. századtól csak lassan gyökeresedett meg a Felső-Magyarország terminus. Felső-Magyarország területi és politikai tartalma korszakonként és hivatalonként, hatalmi központonként változott, hol csak a Hódoltság peremvidéke északi, északkeleti vármegyéit értették rajta, hol pedig a Tiszántúlt, sőt délebbi vidékeket is. Abaújvár megye mindig a szűkebb értelemben vett felső-magyarországi vármegyék közé tartozott. A közös ellenség, a török miatt a 17. században a felső-magyarországi vármegyék, különösen az a hét

³⁶ Abaúj megyéről bővebben: GYÖRFFY 1987, I. 38–58; WOLF 2000, 14–19.

³⁷ AOK XI. 446. sz.

megye, amelyeknek egy része meghódolt a töröknek (Abaújvár, Torna, Zemplén, Szabolcs, Borsod, Gömör, Heves), évente gyűlésen találkoztak, s közösen küldték követeiket az országgyűlésre.³⁸ A 17. század első felében Bethlen Gábor erdélyi fejedelem uralkodása alatt az államhatalmi viszonyok is változtak Felső-Magyarországon. Abaújvár megye egyike volt annak a 7 vármegyének (Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod megyék mellett), amely – a nikolsburgi béke pontjainak értelmében – 1622-től ideiglenesen a Magyar Királyságtól Bethlen Gábor Erdélyi Fejedelemségéhez került. Ezek a magyarországi vármegyék Bethlen haláláig az Erdélyi Fejedelemségnek s nem a magyar királynak adóztak, igaz, követeik ott voltak a pozsonyi országgyűléseken is. Nem sokkal később, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem hadjárata következtében, a linzi béke értelmében – egészen a fejedelem haláláig, 1648-ig – a 7 felső-magyarországi vármegyét ismét Erdélyhez számították. A katonai, köz- és államigazgatási változások azonban alapvetően nem rendítették meg a vidék hovatartozását, hiszen megmaradt kontinuitása a középkori, majd a török kori Magyar Királyság térképén.

A füzéri várhoz tartozó birtokok a középkori és kora újkori vármegyei közigazgatásban is együtt szerepelnek. Abaújvár megyét járásokra osztják a megyei adminisztráció, de főként az állami adók beszedése miatt, s a négy járás élén egy-egy szolgabíró áll. A szolgabírói intézmény az ispán (később főispán) és az alispán mellett már a 13. század végén megjelenik, Abaújban 1303-ban említik először együtt a szolgabírót, még név nélkül.³⁹ A középkorban a járásokat szolgabírájukról nevezték meg, csak később kaptak önálló nevet. 1427-ben az állami adó beszedésekor a négy Abaúj vármegyei járás (*reambulatio*) közül az utolsó Hegyaljai Baglas Péter szolgabíróé, s ebben közel száz helységet sorolnak fel.⁴⁰ A 4. járás határait jól érzékelhetően a vármegye északkeleti szélén, két erősség, a füzéri és a szalánci vár körül húzták meg, s ez a terület mint táji-geográfiai és közigazgatási egység a későbbiekben is fennmarad a rendi korszakból jól ismert kisebb változtatásokkal. Nem csak a vármegye jelölt ki járást a füzéri vár körül, hanem az egyházi tized adminisztrációja is. A füzéri vár alatti helység, Füzérváralja plébániaegyháza a középkorban a környékbeli faluk dézsmaközpontja volt, ezért az egri püspöknek a füzérialjai dézsmakerületben szedték a paraszti termelvények után járó tizedet.⁴¹ Az egyházi tized dézsmakerülete nagyjából ezt a területiális egységet foglalja magában a 16–17. században is füzéri vagy füzérialjai kerület (*districtus Fuzer/1578; districtus Fuzeralja/1594*) néven.⁴² Egyébként az újkori modern közigazgatás is megőrizte a vár nevét, pedig a 17. század végén lerombolták a sziklára épült erősséget, s ettől kezdve csak romként meredezett. Bél Mátyás nagy államismereti

³⁸ KEMÉNY 1913–1915, 6, 219, 224–225.

³⁹ KEMÉNY 1911, 142.

⁴⁰ ENGEL 1989, 36–41.

⁴¹ László egri püspök oklevele a füzérialjai és a Füzérialjához tartozó plébánosoknak a bordézsáról. Eger, 1455. máj. 24. MNL OL DL 57719. Bernát püspöki tizedszedő nyugtája a füzérialjai bortizedből fizetett pénzről. 1478. szept. 5. MNL OL DI 81809.

⁴² MNL OL E 158 Abaúj 1579, 1594/11.

munkája is az ország közigazgatási beosztása szerint halad, s Abaúj vármegye második járása nála is a füzéri (*processus Füzériensis*), amelynek táji szépségét és változatosságát igen dicséri. Feltűnő, hogy bár három középkori vár is fekszik a területén (Füzér, Szalánc, Abaújvár), s itt van két nevezetes egyházi alapítvány, a mislyei prépostság és a széplaki apátság (ma: Nižná Myšľa és Opátska, Szlovákia), csak egyetlen mezővárosa van (Telkibánya, eredetileg bányaváros), helységei mind falvak, írja Bél Mátyás.⁴³ A középkorban megszilárdult katolikus egyházi igazgatás beosztása nem követi a világi kormányzás megszabta határokat, Abaújvár megye több más megyével az egri püspökség joghatósága alatt áll, a protestantizmus pedig új egyházi területi beosztást hoz létre, amelyben a füzéri vár környéke a zempléni egyházmegye vagy senioratus része lesz.

A történeti Abaúj megye keleti határán húzódó, Füzér központú vidék földrajzilag igen változatos tájképet mutat. A Zempléni-hegységben a füzéri vár környéki falvak is egy kis medencére települtek, amelyet kistájként a néprajz és földrajztudomány Hegyközként ismer, de ez a terminus igen kései, a 19. századból való, korábban nem ismerték.⁴⁴ Az elnevezés is mutatja, hogy a Zempléni-hegységnek a késői vulkanizmus által felszínre hozott kőzeteiből álló hegyek övezte területéről van szó, amelyre bizonyos elkülönülés, zártság jellemző. A füzéri vár környékét az itt lakók is összefüggő táji-történeti képződménynek tartották, a 19. század elején nyíri katolikus lakosai egy levelükben így említik: „ez a völgy, a füzéri uradalom.”⁴⁵ A kistájat északról egy magas hegycsoport zárja le, amelynek legmagasabb csúcsa a Nagy-Milic (896 m). Ennek déli magaslata a füzéri várhegy, amely 550 m magas. A hegyeket bükk-, tölgy- és gyertyánerdők borítják. A felszíni kőzetbe, amelynek legnagyobb részét a vulkanikus riolittufa alkotja, a vidék folyócskája, a Ronyva, s mellékágai, a Bózsva patak v. folyó és a hegyekből lezúduló patakcskák mély vágatokat mostak, a termékeny talajt pedig a két folyócska, valamint mellékvizeik töltötték fel. Ezek a feltöltések kisebb medencéket hoztak létre a hegyek között, a legszélesebb medencét éppen a füzéri vártól délre, erre települt Komlós is. A vidék két fő folyójának leírását Bél Mátyás 18. század eleji monográfiájában is megtaláljuk: a szalánci vár környékén eredő Ronyva folyó Sátoraljaújhely felett fogadja magába a Bózsvát. Az utóbbi folyócska a Telkibánya környéki hegyek forrásaiból indul meg, majd a füzéri hegyekben eredő bő vizű patak

⁴³ *Processus Füzériensis traxit nomen ab arce Füzér... Positus est amoenissimi, quod et montibus inhorescit, et collino passim situ depressior in planitiem, pone Hernadum, laxatur rusticationi apprime commodam... Sunt orae huic nostrae arces tres, duo insignia sacerdotia, oppidum unicum... arcem Füzériensem tractui isti denominationem impertivit. [A Füzéri járás a füzéri várról veszi nevezetét. Gyönyörű helyen fekszik, vidékén magas hegyek meredeznek, közöttük mindenütt alacsonyabb dombok, és a Hernád paraszti gazdálkodásra igen alkalmas síksága. Ezen a vidéken három vár, két neves egyházi intézmény és csak egyetlen mezőváros van... A füzéri adta ennek a kerületnek a nevezetét.] BÉL 1730 k. f. 70.*

⁴⁴ A vidék földrajzára bővebben: PETERCSÁK 1978, 5–7; PETERCSÁK 2001, 7–10; KERÉNYI 1998; VANCZA 2000, 17–20; WOLF 2000, 8–13.

⁴⁵ A nyíri római katolikus levele Károlyi grófnénak. 1808. nov. 16. A füzéri katolikus plébánia protocolluma 1802–1828. Füzéri Róm. Kat. Plébánia irattára.

bővül, s több falu mellett elfolyva, Mikóháza érintése után szakad a Ronyvába.⁴⁶ A Bél Máttyás említette Füzér környéki patak lehet a Komlós is, de gondolhatunk a Komlóssal szomszédos Nyíri hasonló nevű vizére is, hiszen a környékről több vízfolyás is a Bózsva mellékága.

Ezen az őskőr óta lakott kistájon a kora középkor óta számos település kialakult, amelyek nem csak néprajzi, geográfiai, hanem sokszor történeti szempontból is összekapcsolhatók. A hegyközi falvak közé korábban az alábbiakat sorolták: Hollóháza, Füzérkomlós, Füzér, Pusztafalu, Nyíri, Filkeháza, Füzérkajata, Kisbózsva, Nagybózsva, Pálháza, Kishuta, Nagyhuta, Füzérradvány, Kovácsvágás és Vágáshuta, de ma már idevesznek további községeket is: Vilyvitány, Mikóháza, Felsőregmec, Alsóregmec, Széphalom, Rudabányácska.⁴⁷ Ma ezt a kistájat az országhatár zárja le, de a Magyar Királyság korában több, ma Szlovákiához tartozó helység története is kapcsolódott ehhez a vidékhez (pl. Biste ma: Byšta, Kalsa ma: Kalša). A falvakat nem csak hasonló természeti környezetük közelítette az évszázadok során, hanem sokszor egyazon uradalom keretei között termeltek, közös plébániákhoz, egyházközséghez tartoztak. A vidék földrajzi nevei közül több a legkorábbi okleveles forrásokban is feltűnik. A mai helységek szinte mindegyike szerepel az ország középkori (1526 előtti) topográfijában is. A füzéri vár tartozékaként már 1270-ben említett Nyíri a nyíres erdők emlékét őrzi. Az Abaúj megye északi részén húzódó erdőséget Bükkerdő vagy Nagyerdő néven ismerik a 13. században, a vidék legmagasabb pontjának Milickő a neve (1270), de megőrizték a korai források a Bükk, a Komlós és a Bózsva patakok nevét is.⁴⁸ A Komlós falun átfolyó patakot a füzéri uradalom 1689-ben készült urbárium is megemlíti: „a Komlós-pataka a falu között [= közepén] foly el.”⁴⁹ Ugyanezen patakról írja Komlós 1567. évi urbárium, hogy csak kis kövihalakat lehet benne fogni.⁵⁰

Az Árpád-kori Komlós falu a füzéri uradalomban: Aba nemzetség és királyi birtoklás

Komlós topográfija már jelezte, hogy ez a település a feudalizmus évszázadai-ban mindvégig a füzéri várral tart szoros kapcsolatot, sorsa, története összefonódik a vidék legfontosabb objektuma történetével. Magát a füzéri várat először 1264-ben említi egy pápai levél, ebből és az 1270. évi donációs oklevélből sok minden

⁴⁶ *Boszva: montibus editur versus Telkibanyam procurentibus. Vix a fontibus stadia provectus aliquot, rivo e montibus Fezeriensibus ruente et strepito et copioso augetur. Tunc vicis aliquot praecipiti undarum lapsa sublatis Mikóházam intercurrit, demumque supra oppidum Újhely cum Ronyva commiscetur. [A Bózsva a Telkibánya környékén magasodó hegyekben ered. Forrásaitól alig halad valamennyit, a füzéri hegyekből lerohanó gyors és bő vizű patak bővíti. Ezután tarajos hullámokkal zúdul tovább, s elhagyva több falut, Mikóházán folyik keresztül, végül Újhely fölött egyesül a Ronyvával.] BÉL 1730 k. f. 4.*

⁴⁷ PETERCSÁK 1978, 5–6.

⁴⁸ GYÖRFFY 1987, I. 40.

⁴⁹ MNL OL E 392. Lad. 22. № 7. Idézi: KOVÁCS 2000, 149.

⁵⁰ *Piscaturas... habent, in quibus funduli solum capi solent.* MNL OL UeC 15/1.

kiderül a vár évtizedekkel korábbi sorsáról is.⁵¹ A vár ugyanis eredetileg egy Vak Andronicus mester nevű, Kompolt nemzetségbeli birtokosé volt, akitől II. András (†1235) pénzen vette meg. Bár az adásvétel dátumát nem közli az oklevél, ennek mindenképpen a király halála előtt kellett megtörténnie. A vár birtokosváltásának ideje azért különösképpen fontos, mert az a magyar korai középkor döntő eseménye, a muhi csata, illetve tatárjárás (1241) előtti korszakra esik, amikor magánföldesurak még alig birtokoltak várat Magyarországon. A Kompolt nemzetségről a történeti kutatás valószínűnek tartja, hogy ez az előkelő család a neves és sok ágra szakadt Aba genusból szakadt ki. Az Árpád-kori úri nemzetségek általában attól a névadó őstől származtatták magukat, aki Szent István idején élt. Az Abák Aba Sámuel személyében a 11. században uralkodót is adtak Magyarországnak, s valószínű, hogy a nemzetséget Aba Sámuel után nevezték el. Az Abák összekapcsolódtak Északkelet-Magyarország Árpád-kori történetével, amit az a tény is mutat, hogy a vármegyének is ez a nemzetség lett a névadója. Korai krónikáink az Aba nemzetséget a honfoglaló magyar törzsekkel szövetséges kabar–kazár nemzetségekhez tartozónak s így kun, hun, káliz eredetűnek mondják, amely főként a Mátra alján és a Hernád folyó völgyében, illetve a Taktaközben volt birtokos. A 14. század elején Abaújvár megyének mintegy harmada tartozott a nemzetség tagjainak birtokába. Vak Andronicust, a vár előző birtokosát a mester (*magister*) címmel együtt nevezik meg, amely a 13. században viselőjét a lovagi vagy vitézi rend, vagyis a világi elit tagjai között helyezi el. Ezt erősíti a Kompolt családdhoz való tartozás is.

Bár a megye névadója az Aba nemzetség, a királyi ispán várát – Újvár néven – nem az Abák feltételezett várainak helyén emelték a 11. században, hanem fontos hadi és kereskedelmi utak mellett (a mai Abaújvár község területén). Ez a később lehanyagolt vár lett a Szent István által létrehozott, de még évszázadokig képlékeny megye Árpád-kori központja is, amelyhez várföldek és várnépek tartoztak. Abaújvár megye kezdetben az ország határain megszervezett, azok őrzésével megbízott határvármegyék egyike volt, a területén létrejövő megyék kialakulásában azonban a királyi magánuradalmak is szerepet játszottak. Az északi és keleti hegyvidékek ritkán lakott rengetegekben az uralkodó a 12. századra erdőispánságokat hozott létre, élükön ispánnal, aki a királyi vadászterületeket irányította, s felügyelte az itt létesült s a királyi vadászokat kiszolgáló udvarházakat. A Zempléni hegyységnek a Milickőig terjedő tölgyes-bükkös erdeiben létrejött pataki erdőispánsághoz Abaújvár déli részén a Radvány (ma Füzérradvány) központú uradalom tartozott, Göncről a zempléni határig terjedve, vagyis a 13. században a király és az Abák hatalmas birtoktömbjei szomszédosak voltak a megyében.⁵²

II. András közelebbről nem ismert indítékát, amely a füzéri vár megszerzéséhez vezette az uralkodót, a pataki erdőuralomhoz való közelsége,⁵³ s így a királyi

⁵¹ GYÖRFFY 1987, I. 82; FELD–CABELLO 1980, 6–9; SIMON 2000, 10; ÉBLE–PETTKÓ 1911, I. 223–224.

⁵² KEMÉNY 1911, 23–26; GYÖRFFY 1987, I. 41–47; WOLF 2000, 14–19.

⁵³ A pataki erdőuralomról bővebben: SZÜCS 1993a.

magánbirtok kiterjesztésének szándéka magyarázhatja. Füzér és a körötte kialakuló királyi birtok IV. Bélának a tatárjárást követő, az elnéptelenedett területek újrabenépesítését és az ország újjászervezését célzó politikájának eszköze lett. A telepítés egyik fontos területeként a Hernád Kassától délre fekvő völgyét célozták meg, kiegészítendő a 12. század közepén létrejött Vizsoly környéki német hospesfalvak övezetét. Ez a tekintélyes, telepesfalvakból álló territórium a királyi magánuradalommal, Füzér vidékével érintkezett, s az így létrejött hatalmas birtokvagyon folytán, a régi várispáni szervezet lehanyaglása ellenére, a király a 13. század második felében is megmaradt jelentős birtokosnak Abaújvár megyében. Nem sokáig volt azonban uralkodói kézen Füzér, igaz, a királyi család tulajdonából még nem került ki, hiszen IV. Béla lányának, Annának adományozta, aki 1243-ben ment nőül a tatárok elől a magyar királyi udvarba menekült – magyarul Ratiszlónak is nevezett – Rosztiszlávhoz, Mihály csernyigovi, majd kijevei nagyfejedelem fiához (†1262). Apósa, a magyar király reá ruházta elhalt fiának, Kálmánnak halicsi királyi címét, de a halicsi trónt többszöri próbálkozás után sem sikerült Ratiszlónak elnyernie. Az „orosz úr” IV. Béla legszűkebb körének egyik leghűségesebb tagja lett, s a király tatárokkal szemben kiépített déli védőövezetében hódítván, a Bosznia és Macsó hercege címet is kiérdemelte, de viselte a halicsi hercegi titulust is. Rosztiszláv házassága, karrierje része volt IV. Béla tatárjárás utáni bel- és külpolitikájának, amely megerősítette, kiszélesítette az ország keleti és déli vidékeit, megelőzendő az újabb mongol betöréseket.⁵⁴ Nem tudjuk, hogy Füzér adománya mennyiben volt a király eszköze szövetségese megnyerésében, az oklevelek ugyanis sem az adomány keltét nem közlik, sem azt nem árulják el, vajon kinek szólt eredetileg, a macsói hercegnek, neki és feleségének, vagy csak Annának, netán férje halála után. Az előbbi tűnik valószínűnek, hiszen Rosztiszláv halicsi herceg már korábban is birtokos volt a környéken, apósa 1251-ben neki adományozott egy Rátka nevű földet az Abaújvár melletti várföldeken,⁵⁵ amely alig harminc év múlva a füzéri váruradalom részeként tűnik fel. Azt sem tudjuk, hogy Füzérhez milyen birtokok tartoztak, amikor az Aba–Kompolt nemzetségtől királyi tulajdonba került, bár István ifjabb király 1270-ben kelt oklevelében azt írja, hogy nagyatyja, András király annak idején a falukkal együtt vette meg Füzért, s így örököltette tovább IV. Bélára, aki leányának, Annának adományozta; ez azonban a későbbi állapot visszavetítése is lehet.⁵⁶

⁵⁴ SZÜCS 1993b, passim.

⁵⁵ [t]erram Ratka vicinam castro Novo Abe, quam karissimo genero nostro R. Duci Gallicie dederemus. [az Abaúj várunkhoz közeli Rátka földet, melyet legdrágább vőnknek, a halicsi hercegnek adományoztunk.] MNL OL DL 354; ÁUO XI. 260. sz.; GYÖRFFY 1987, I. 134.

⁵⁶ [C]astrum Fyzer cum vndecim villis ad ipsum pertinentibus, videlicet Fyuzer, Cumlovs, Nyri, Capulna, Teluky, Wereng, Ratka, Kanasfelde, Koycha, Ders Teluky et Bysta, quod castrum cum villis memoratis Rex Andreas clare memorie auus noster ab Andronico ceco de genere Cumpolth, cui jure hereditario pertinebat, precio conpararat, quo auo nostro defuncto karissimus pater noster Rex Bela, qui sibi successit, filie sue domine Anne karissime sorori nostre donauerat possidendum. [amely várat az említett falukkal együtt nagyatyánk, boldog emlékezetű András király a Kompolt nembeli Vak Andronicustól, aki örökjogon bírta, pénzen vett meg, majd nagy-

Nem lehet véletlen, hogy IV. Béla Anna halicsi és macsói hercegnének – s talán az egykor Halicsért küzdő orosz hercegnek – az ország keleti részén, az „orosz kapu” közelében adományozott birtokokat, Füzér mellett a Bereg vármegye területén lévő beregi várat és borsovai uradalmat (ma: Borzsava, Ukrajna).⁵⁷ A királylány azonban nem sokáig élvezhette keleti birtokai jövedelmeit, hiszen ezek az uradalmak, éppen földrajzi helyzetüknél fogva, bekerültek IV. Béla és fia, István közel egy évtizedig tartó dinasztikus konfliktusába. Az 1262 őszen kezdődött, fegyveres harccá fajult összeütközés során ugyanis Magyarország két részre szakadt a király, illetve fia külön kormányzata alatt, az utóbbi „István ifjabb király” néven uralta az ország keleti felét, amelynek határait szerződés szabta meg. A Dunától, illetve a Szepesség-től keletre eső országrész lett Istváné, aki a továbbiakban igyekezett egységes territóriumra formálni, ezért erőszakkal elfoglalta saját – királyi – családjának női javadalmait, egyrészt anyja, másrészt az apja oldalára állt nővére, Anna birtokait. Az 1262-ben megözvegyült Anna hercegnőtől, aki férje halála után felvette a Macsó és Bosznia hercege nevet, 1263 végén vagy 1264 elején mind hatalmas borsovai uradalmát, mind füzéri várat erőszakkal elfoglalta, s birodalmához csatolta. IV. Béla követe 1264 nyarán Orvietóban IV. Orbán pápa elé tárta az eseményeket, így István birtokfoglalásait is, s a pápa több levélben foglalkozott az ügygel.⁵⁸ Ezek egyikében, az 1264. július 16-án kelt levelében inti a katolikus egyház feje az apja ellen forduló Istvánt, hogy adja vissza az özvegy halicsi hercegnőnek, Macsó és Bosznia úrnőjének és árváinak birtokaikat, a beregi és füzéri várat, valamint a borsovai uradalmat, ellenkező esetben egyházi fenyítést helyez kilátásba.⁵⁹ A füzéri vár első említése is ehhez a pápai levélhez kötődik. Anna hercegnő azonban sohasem kapta vissza a keleti országrészen fekvő jószágait, pedig amikor IV. Béla 1264-ben két seregével fia ellen vonult a Maros völgyén Erdély, illetve Heves vidékén északkelet felé, az utóbbi haddal együtt ment Anna is, hogy birtokait újra kezébe vegye. Az erdélyi sereg ellenállás nélkül haladt, a másik viszont a hevesi Ágasvár elfoglalása után a Nyitra megyei Temetvény (ma: Hrádok, Szlovákia) és az abaúji Füzér – Anna elorzott birtoka – bevételével nem boldogult, Patak várat viszont elfoglalta. A Béla király hadainak sikeresen ellenálló várakat Rosd nembeli Mihály tartotta meg István hűségén.⁶⁰ Apja, IV. Béla király 1270-ben bekövetkezett halála után Anna özvegy hercegasszony nyomban lányának, Kunigundának férje, a cseh király prágai udvarába menekült, szekerére téve számos kincset is a királyi kincstárból.

A füzéri vár új birtokosa, István ifjabb király nem kívánt hosszabb ideig Füzér birtokában megmaradni, 1270-ben – még apja életében – eladományozta a várat és

atyánk halála után a birtoklásban őt követő legdrágább atyánk, Béla király leányának, Anna úrnőnek, a mi legdrágább nővérünknek adományozta.] István ifjabb király, 1270. ÁUO VIII. 175. sz.

⁵⁷ GYÖRFFY 1987, I. 533–535.

⁵⁸ SZÜCS 1993b, 112–120; ÉBLE–PETTKÓ 1911, I. 223–224.

⁵⁹ ÁUO III. 70. sz.

⁶⁰ SZÜCS 1993b, 120.

a hozzá tartozó falukat.⁶¹ Az adománylevélben egy másik vár, a Nyitra megyei Temetvény is szerepel, nem véletlenül, hiszen az oklevél kiadója részletesen megokolja nagy értékű adományát. A két várat Endre fia Mihály ispán kapta, aki Istvánt már gyermekségében szolgálta a királyi udvarban, s amikor az ifjú herceg apja ellen fordult, akkor is az oldalán maradt. István rábízta Temetvény és Füzér védelmét, amelyet Mihály a legnehezebb időkben is teljesített, sőt a fegyveres harcokban is részt vett ura szolgálatában. Az adománylevélben a várak mellett egyéb, Bereg vármegyében fekvő birtokokat is felsorolnak.⁶² Mihály, aki az ifjabb király várainak katonai és feltehetően gazdasági vezetője, várnagya volt, már a füzéri adomány előtt is birtokos a füzéri vár környékén. Éppen adománylevelében említik, hogy a várbirtokkal határos Vily föld az övé. Bár Vily birtokosát csak Mihály ispánként nevezik meg, az oklevélben megírt „szintén” szó kétségtelenné teszi, hogy a füzéri adománnyal saját birtokszomszédja lett.⁶³ Hogy mikor szerezte István ifjabb király hűséges embere a vilyi birtokot, nem lehet tudni, talán éppen füzéri várnagyként nyerhette el a keleti országrész urától az 1260-as években, nem zárhatjuk azonban ki, hogy mint a királyi udvarban szolgáló nemes már korábban megkaphatta IV. Béla királytól.

A Mihály ispánnak szóló oklevelet nemsokára egy másik adománylevél követi, abban azonban már Mihály fivére is szerepel. Az adományos fivérek, Endre fia Demeter és Mihály ispánok az oklevél tanúsága szerint hűségesen harcoltak az ifjabb király oldalán atyjával vívott háborújában. Egyikük, Demeter ispán Istvánnal együtt (1264 őszén) a barcasági Feketehalom várába (ma: Codlea, Románia) szorult, s amikor ura a várból apjához, Béla királyhoz küldte követségbe, Kemény fia Lőrinc országbíró, az ostromló seregek vezére elfogatta, és kegyetlenül megkínóztatta. A várból kitörő István herceg azonban szembeszállt Lőrincsel, s a csatában Demeter is hősiességgel küzdött. Másikuk, Mihály ispán az ifjabb király kezén lévő várakat, Temetvényt és Füzért védte meg IV. Béla ellen, hiába ígért adományokat neki a várostromot irányító király, meg sem hallotta, hanem István hűségén maradt. Az oklevél a két testvér további (a feketehalmi győztes ütközetet követő hadjárat során tanúsított) hősiességéről is megemlékezik. Először az Ernye bán elleni (tiszántúli) ütközetben, majd az isaszegi (1265. március elsején lezajlott) csatában küzdöttek, ahol Henrik nádor István ifjabb király életére tört. Itt a fivérek az ifjabb király szeme láttára „oroszlánként ágaskodva vetették magukat az ellenség sorai közé, dicsőségre és győzelemre törve, az elfogottakat fogolyként vitték az ifjabb király színe elé; majd súlyos sebeket szenvedve, vérbe fagyva feküdtek”.⁶⁴ István az

⁶¹ MNL OL DL 705; ÁUO VIII. 175. sz.; GYÖRFFY 1987, I. 82–83.

⁶² ÁUO VIII. 176. sz.

⁶³ [t]erre Bodoan... hinc tendit ad partes orientales ad duas metas, quarum una pertinet ad terram Fyuzer, alter vero ad Wyl, que *eciam* est terra Comitum Michaelis. [Radvány földje... innen a határ kelet felé halad két határjelig, ezek közül az egyik Füzér földhöz, a másik pedig Vily földhöz tartozik, amely *szintén* Mihály ispáné]. MNL OL DL 705; ÁUO VIII. 175. sz.

⁶⁴ [c]oram oculis nostre Maiestatis more leonis esurientis ijdem Demetrius et Michael Comites hostium cuneos penetrarunt, victoriam gloriosam optinendo, captosque et captiuos nobis presentarunt, uulnera letalia in se excipiendo, in suis sanguinibus iacuerunt. István ifjabb király,

oklevél tanúsága szerint részben vérük ontása ellentételezéseként adományozta nekik a várakat és azt a 11 füzéri falut, amelyet ez az oklevél nevez meg először. Az adományozó V. István királyként sem szüneteltette kegyét, több mellette küzdő párthívéhez hasonlóan Demetert és Mihályt is megyésispánsággal jutalmazta, Mihály nyitrai, Demeter szatmári és krasznai ispán lett.⁶⁵ A vitéz fivérek címe, az ispán (*comes*) általában minden bíraskodási hatalommal rendelkező világi személyt megilleshet a középkorban. Mihály a füzéri és temetvényi várakban ura, István herceg képviselőjeként viselhette ezt a titulust, a királyi vármegyék élén pedig megyésispán lett a két testvér. Egyébként a 13. században a nemzetségek fejének is kijárt a *comes* cím, Mihály és Endre pedig a Rosd nem tagjai voltak. A Rosd úri nemzetség gazdag, de nem a legelőkelőbb genusok közé tartozott, s eredetileg a – mai Szentendrei – Duna-sziget körül voltak birtokai, ezt Rosd-szigetnek is nevezték. A nagy karriert befutó Rosd nembeli Mihály és Demeter nem csak megyésispánok lettek, hanem a királytól megkapták a nyugati határszélen álló Borsmonostora bencés apátság (ma: Klostermarienberg, Ausztria) kegyuraságát is.⁶⁶ A két ispán, Füzér urai nem tudták a vártartományt utódaikra örökíteni, Demeter ugyanis fiúörökös híján volt, Mihály egyik fia (Demeter) pedig 1282-ben a hódtavi csatában esett el, másik fiának, aki szintén a Mihály nevet viselte, nem volt fiági leszármazója, aki örökölhette volna a birtokot.⁶⁷ Az uradalom utolsó Rosd nembeli birtokosa: Kis (*Parvus*) Mihály, Demeter fia 1285-ben.⁶⁸ A két „oroszlán” családjának váruasága alig töltött ki egy emberöltőt.

Az 1270-ben kelt, majd 1272-ben ünnepélyes formában megújított adománylevél – térkép és telekkönyv nem lévén – határjárás leírásával azonosította a birtokot.⁶⁹ A határjárást a vidéket jól ismerő János pataki plébános jelenlétében végezték el, aki jelentést tett az aktusról a királynak. A füzéri várbirtok határát így húzzák meg a latin nyelvű leírásban: a mai magyar–szlovák határ környékén, kelet felől a Rednek föld (*terra Rednuk*) nevű birtoktól indulnak a határjárók, amelynek tulajdonosait is ismerjük, egy Grab nevű személy fiai. Ez a földrajzi név a későbbiekben nem szerepel a forrásokban, Füzérkajata határában azonban máig ismert: egy kutat és sziklából előtörő forrást, illetve az ezek által táplált patakot hívják így.⁷⁰ A határjárók észak felé haladnak a Sáros út és Sáros patak mellett (*via Zurusut... rivus Saruspotok*), majd egy völgybe érnek, ahol egy Bükk nevű forrásnál (*Bykfev*), majd a Sebes pataknál (*Sebuspotok*) találják meg a földből hányt határjeleket. A határ az Izra-mocsár (*stagnum Isra*) mellett húzódik, amely tóként még az újkorban is megmarad (ma: Izra, Slanska Huta/Szalánchuta község mellett, Szlovákia). A tótól a Hosszú-hegyre hág fel a határ, itt a birtok szomszédja a Kozma nevű föld

1270. MNL OL DL 705; ÁUO VIII. 175. sz.

⁶⁵ SZÜCS 1993b, 148–149.

⁶⁶ KRISTÓ 1994, 581.

⁶⁷ SIMON 2000, 10.

⁶⁸ GYÖRFFY 1987, I. 83.

⁶⁹ V. István, 1270. febr. 26. MNL OL DL 705.

⁷⁰ *Rednek-kút, Rednek-patak*. KOVÁCS 2000, 139.

(*terra Cosma*), amely ma szintén szlovák terület (ma: Kozmice, Szlovákia). Tovább észak felé egy réten át a Milickő nevű patakhoz érnek (*rivus de Mylichkew*), amely a mai Nagy-Milic egyik vízfolyása lehet, egyébként Füzér határában a 19. században ismertek egy Milic-kút nevű forrást.⁷¹ A patakon túl a határ közös a Kalsa nevű földdel (*terra Kolsa*), amely ekkor a keresztesek birtoka, ma pedig szlovák község (Kalša). Innen nem messze Szalánc föld a szomszédos birtok (*terra Zalanch*), földesura az Aba nembeli Chama fia Péter. A szalánci határ mellett van a Bükk-erdő (*bykerdev*), ez Füzér mai határnevei között is megvan.⁷² A bükkerdőben több patakot is átszel a határ, itt a határjeleket a fákba vésték. A szomszéd, Aba fia Miklós szintén az Abák közül való, az ő földje Szkáros (*terra Skarus*), amely ma szintén az államhatáron túl van (Skerešovo, Szlovákia). Innen egy magas hegy déli oldalán haladnak tovább a határjárók, amíg egy mocsaras helyhez nem érnek, amelyet ugyancsak Bükk-forrásnak (*bykfev*) jegyeznek fel, ez a Füzéren ma is ismert Bükk patak forrása lehet.

Mezőn, dombon át haladva Miklós birtoka után István fia András Komlós nevű földje a következő szomszéd (*terra Kumlovs*). Itt egy völgy következik, majd egy ideig az országúton megy tovább a határ nyugat felé. Ezután egy kisebb hegyen és völgyecskekben haladnak a határjárók, míg el nem érnek a Komlós és az Ölyves patakokhoz (*rivus Kumlovs... Vluespotok*). A következő határszomszéd Pányok (Panyk), majd kisebb utakon át a Ravaszlik nevű helyhez (*Rowozlyk*) ér a határ. Innen nem messze hegyek ormán, többek között a Pányoki hegyen (*mons Panyk*) vezet tovább a határ, majd a Mohos patak (*Muhuspotok*) következik. Ennek közelében Újvár földjével határos a füzéri birtok. Egy völgyben az Ilsa patakon (*rivus Ilsua*) kelnek át a határjárók, itt Gönccel (*terra Gunch*) határos az uradalom, majd a Bózsva-forráshoz (*Bursuafev*) jutnak el, később több patak következik (*rivus Azev... rivus Bruzov... Ozevspotok*), és hegyeken át a király Radvány nevű földjéhez érnek, ahol egy tölgyfába vésvé találják meg a határjelet. Nem messze Vily földdel (*terra Wyl*) szomszédos a füzéri uradalom, amely szintén Mihály ispánnak, vagyis Füzér adományosának birtoka. A következő birtok szomszéd egy Úz (?) nevű birtokos Jolóc nevű földje (*terre Uch Jolouch*), amely máshol nem szerepel a forrásokban. Két vízfolyáson, a Bükk és Szék patakokon (*Bykpotok... Scekpotok*) átkelve, majd kelet felé haladva a Kolbása pataknál (*rivus Kulbasa*), amely a hasonló nevű falu (ma szlovák község) vízfolyása lehet, lassan a kiindulási helyre ér a határ.

A határjárás a középkori birtoknak nem csak határszomszédait nevezi meg, hanem természeti környezetét is lefesti: bükkerdők, tölgyesek, dombok és magas hegyek, kisebb-nagyobb völgyek, sok forrás és patak, füves ösvények, egyéb utak teszik változatossá a tájat. Magához a birtokhoz Füzér várán kívül további 11 falu tartozik (*castrum Fyuzer cum undecim villis ad ipsum pertinentibus*), ezek alkotják a vár „tartozékait” vagy uradalmát: Füzér, Komlós, Nyíri, Kápolna, Telki, Vereng,

⁷¹ Kovács 2000, 123.

⁷² Kovács 2000, 113.

Rátka, Kánásfölde, Kajata, Derzstelke és Biste. Ha a határjárás útvonalát járjuk be, a birtoktömb keleti szélén Biste ma szlovák község (Byšta), Derzstelke a továbbiakban nem tűnik fel a forrásokban, helye ismeretlen, Kánásfölde helye szintén ismeretlen.⁷³ Kajata ma Füzérkajata, Rátka később szintén eltűnik a forrásokból, de tudjuk, hogy már 1251-ben Rosd nembeli Mihály adománya. Ugyancsak nem ismerjük Vereng helyét, pedig még a későbbi századokban is szerepel a füzéri birtokok között mint vámhely. Telki azonos a későbbi Telkibányával, amely a 14. században szerveződik bányavárossá, s ekkor már kiszakad az uradalomból. Komlós és Nyíri ma is rajta van a térképen, akárcsak Füzér, melyet a későbbiekben inkább Füzéralja néven ismernek, megkülönböztetendő a vártól. Kápolna a középkorban Nyíri mellett egyházas falu volt, később pusztá lett, több helynév is viseli emlékét Nyíri határában.⁷⁴ A füzéri katolikus egyház irataiban és Abaúj megye millenáris monográfiájában írják, hogy templomának köveiből épült a nyíri református templom.⁷⁵ A II. József-féle első katonai felmérés (1780–1784) térképén Nyiritől délre, a Telkibánya felé vezető hegyi út mellett jól láthatóan berajzolták a falu egykori templomának helyét „régii templom” (*alte Kirche*) megjelöléssel.⁷⁶

Ha a határjárás és a birtoktömb adatait összevetjük, észrevehetjük, hogy a Komlós nevet nem csak a füzéri vártartomány faluja, hanem egy patak és egy szomszédos föld (= birtok) is viseli, ez utóbbi 1270-ben éppen egy István fia András nevű (talán Aba nembeli) nemes birtoka. Ez a tény azt igazolja, hogy korábban a Komlós patak teljes vagy majdnem teljes, Szkáros felé eső völgyét – a Kassára vezető út mentén – Komlósnek nevezték, feltehetően összefüggő birtok volt, amelyet a király az Árpád-korban csak részben tudott az uradalomnak megszerezni. Ezt igazolja, hogy a Komlós patak felső folyásán lévő települést, Hollóházát, amelyet 1402-ben említenek először a források, 1417-ben így nevezi meg egy oklevél: „Hollóháza más néven Felső-Komlós (*Hollohaza alio nomine Felsekomlos*).”⁷⁷

A 11 faluból álló füzéri uradalom, annak ellenére, hogy 1270-ben szerepel először oklevélben, nem alakulhatott ki egyik napról a másikra, ezért feltehetjük, hogy talán már a Kompolt (Aba) nemzetség birtoklása idején, még inkább a királyi család kezén szerveződött a sziklavár köré. A vár és a körötte fekvő birtokok uradalommá szerveződése része volt IV. Béla birtokpolitikájának, várépítési mozgalmának, amelyben a nagybirtokos arisztokrácia is támogatta. „A várépítő arisztokrácia szeme előtt már nem csak az országvédelem magasztos feladata lebegett, hanem egy új életforma csillant meg előtte, amelynek fókuszában újszerű – bár egyelőre elég komor – lakóhelye állt, keretét pedig egy ugyancsak újszerű képződmény alkotta: a vár «tartozékai». Vár és uradalom eleve összetartozott. Ilyesmi még fél

⁷³ WOLF 1989, 142.

⁷⁴ KOVÁCS 2000, 242–243.

⁷⁵ SZIKLAY–BOROVSKY 1896, 282.

⁷⁶ XXXIII/10. szelvény. Hadtörténeli Intézet és Levéltár, Budapest. A katonai felmérések térképeit a miskolci Herman Ottó Múzeum Régészeti Osztályának számítógépes adattárában kutattam. Ezúton köszönöm meg Csáki Csilla segítségét.

⁷⁷ CSÁNKI I. 208.

évszázada ismeretlen volt. Az új látható formához, a várhoz az egész struktúra mélyreható változása is hozzátartozott: jobbágyháztartások, falvak csoportja, ahol a parasztnép immár a maga szántóföldi külsőségein, saját munkaeszközeivel dolgozva a késő középkori értelemben úrbéri kötelezettségekkel tartozott, s azokat befumarozta a földesúr állandó lakóhelyére. A várhoz sok minden hozzátartozott tehát, agrárátalakulás, jobbágytelek, a falu új települési formája... Ez tette lehetővé... a falvak rendszerének, a «tartozékoknak» – az uradalomnak – tervszerű és céltudatos kialakítását, hogy megjelenjék az érett feudalizmus vizuális képlete is: a magaslaton, a szirten a vár, lábánál meglapulva egy-két házsor, a «tartozék» falu, s odább minél több ilyen falu még. Ami aztán visszahatott: a vár a nagybirtok hatalmának és presztízsének, az arisztokrata új életformájának köbe formált jelképe lett” (Szűcs Jenő).⁷⁸ Ilyen uradalom volt a füzéri is, amely királyi igazgatás alatt fejlődött, hogy a belpolitikai harcok miatt ismét magánföldesúri hatalom alá kerüljön.

A füzéri uradalom központja a vár volt, de a sziklára épült erősség nehézkes megközelítése miatt feltehetően már az Árpád-korban létrejött valamiféle gazdasági központ, major a „váraljai” faluban, Füzéralján. Füzér a királyi birtoklás alatt nem volt rezidencia, csak a vár személyzete és főnökük, a várnagy lakta, aki ura nevében gyakorolta a joghatóságot, főként az uradalomban élők feletti bíraskodást és adószedést. A füzéri várhoz és a váraljai faluhoz a legközelebb éppen a Komlós patak völgyébe települt Komlós falu esett. Füzér a megye legfontosabb útjától, a Hernád völgyében vezető kassai és lengyelországi kereskedelmi-hadi úttól viszonylag messze, elzártan, a hegyektől koszorúzva feküdt, egy kisebb, Zemplén megyéből induló út azonban éppen a Komlós patak völgyében vezetett Szkároson keresztül Kassára, miután Zsadánynál csatlakozott a hernád-völgyi országútba. Ez az út nem a füzéri vár mellett, hanem Komlóson keresztül haladt. Az 1270. évi határjárásban is szerepel ez az út a szkárosi határ közelében: „István fia Miklós Komlós nevű földjénél a határ egy völgybe ér, és [egy ideig] egy nagy úton halad nyugati irányba, majd erről az útról déli irányba letérve, egy dombon megy keresztül.”⁷⁹ Természetesen a füzéri várhoz is vitt út, ezt a kora újkori források hadi útnak nevezik, s a zemplén-kassai országútról ágazott el, majd a vár alatti Hadi-rét nevű mezőn vezetett keresztül, s bizonyosan alkalmas volt arra, hogy rajta lovasok, gyalogos katonák, harci eszközöket szállító szekerek haladjanak.⁸⁰

⁷⁸ Szűcs 1993b, 30.

⁷⁹ [t]erre Andree filij Nicholai Kumlovs uocate, et in eadem parte intrat vallem ad duas metas, in qua uenit ad magnam uiam, et in ipsa uadit ad partes occidentales, de qua uia exit ad partes meridionales et transeundo monticulum... 1270. MNL OL DL 705.

⁸⁰ [i]n territorio Füzériensi Hadi-út, ubi hodie parochus habet agros [a Füzér területén lévő hadi út, a plébános szántóföldje mellett]. 1676/1810. év. Proventus parochi... agrorum situs est sequens... alium Hadirét dictum... ab occidente via regia [A plébános jövedelmei... szántóföldjeinek fekvése... a másik Hadirét nevű szántó... nyugat felől az országút közelében]. 1769. év. A füzéri egyház 1810. és 1769. évi canonica visitatio jegyzőkönyve. Füzéri Róm. Kat. Plébánia irattára. Tavaszai vetések azon főzéri majorsághoz valók. Hadi út felett tábla földén... 1626. ÉBLE–PETTKÓ 1911, I. 243.

Az uradalom és paraszti népessége 13. végi gazdálkodására csak következtetni lehet. Az uradalom gazdaság- és természetföldrajzi adottságai nem kevés jövedelmet juttathattak a tulajdonosoknak. Legnagyobb gazdasági előnyének a birtoktömb kompakt, összefüggő voltát tekinthetjük, amelynek szinte a közepén magasodott a sziklavár, ahonnan a vártartomány minden falujába eljuthatott a birtokos vagy képviselője, anélkül, hogy idegen földre lépett volna. Bár ennek a várat körülvevő zárt kismedencének viszonylag alacsony az éves középhőmérséklete, alkalmas mind kenyér-, mind takarmánygabona termesztésére, gyümölcstermesztésre pedig egyenesen kiváló. A hegyvidék legnagyobb kincse pedig az erdőség. A tölgy- és bükk-erdők az erdőélés különböző formáit feltételezik, a favágást és fafaragást, ács munkát, erdei gyümölcsök gyűjtését. Vadalmafáról a határjárás is megemlékezik, az (aba)újvári határon a határ jelzésére két vadalmafa szolgál, amelyeknek tövére földet hánytak (*ad duas arbores pomi silvestris habentes subtus se duas metas terrestres*).⁸¹ Bizonyosan ismert volt az állattartás, főként makkoltatás, illetve az oklevélben is említett erdei legelőkön szarvasmarha nevelése. A patakokon nem említenek malmot, ami nem jelenti azt, hogy ne lett volna, csak a határra nem esett vízáramlás. Komló termesztésén kívül a medence-jellegű földeket gabonával is bevetették. Az uradalom falusi népességének jogállását nem ismerjük, de éppen az uradalmi szervezet gyorsította meg az egységes jobbágyi státusz kialakulását. Bár közel estek a Hernád völgyének különleges jogállású hospesfalvai, a füzéri falvak nem tartoztak ezek közé. Az adománylevélben a határos birtokokat még „föld” (*terra*) minőségben említik, de az uradalmi tartozékokat már falunak (*villa*) nevezik, amely önálló határral, bizonyos települési formával rendelkező közösséget jelent. Lakói olyan félig földbe vájt veremházakban élhettek, amelyeket Abaújvár területén tártak fel a régészek.⁸²

A 13. században nincs írott forrás a füzéri falvak egyházi életére, egyedül a Kápolna falunév mutatja, hogy már az Árpád-korban egyházi objektum állt a területén. Abaújvár megye a Szent István által alapított egri egyházmegyéhez tartozott, az egri püspök egyházi joghatósága alá. Az egyházmegyét esperesi kerületekre osztották, élükön az esperes vagy főesperes állt. A megye területén már a 11. században megszervezték az újvári esperességet, amely az ispáni várban székelte. A 11. század végére datált templomát a vár területén tárták fel, téglalap alakú hajóját félköríves szentély zárta, sík födéme volt, padlóját kőlapok borították, fából ácsolt karzattal is ellátták. A 13. század végén vélhetően átalakították.⁸³ Ez a kőtemplom mintául is szolgálhatott a környék plébániatemplomainak. Az esperes felügyelte az esperesség területén lévő falusi plébániákat. Hogy a füzéri uradalom területén hány plébánia – a vasárnapi szentmisék végzése mellett keresztelő, eskető és temető plébános és temploma – volt, nem tudjuk, az első megbízható forrás a 14. század első harmadából való. Füzér község jelenlegi plébániatemplomának műemléki feltárása, a templom későromán stílusú bélétes, festett kapujának és faragott osz

⁸¹ MNL OL DL 705.

⁸² WOLF 2000, 36–37.

⁸³ WOLF 2000, 41–49.

lopfőinek rekonstrukciója bizonyítja, hogy a vár alatt már a 13. század végén kőtemplomot emeltek, feltehetően több település plébániaegyházaként. Nem tudjuk, vajon a királyi család uralma alatt vagy a Rosd nemzetségből való rövid birtoklás idején épült-e. A füzéri templommal stílusában, főként a kapuzatot tekintve, rokon a felsőregmeci Árpád-kori templom, amelyet a füzéri váruradalommal szomszédos – később az uradalomhoz kerülő – település plébániájaként a 13. század közepe táján építettek a kegyurak.⁸⁴ A kései középkor forrásainak bizonyos visszavetítése arra enged következtetni, hogy a váraljai településsel, a mai Füzérral szomszédos Komlós parasztnépének is a füzéri egyházban szolgáltatták ki a szentségeket az Árpád-kor végén. Sajnos a templom patrocíniuma nem ismert, a források nem őrizték meg, melyik szentnek, illetve a katolikus vallás mely szent titkának nevét viselték. Az uradalom Kápolna falujának neve is korai egyházra, talán plébániára utal.

Az Anjou-kor

A környék egyházi életére, szervezetére Magyarország legfontosabb középkori egyházi forrása, az 1330-as években keletkezett pápai tizedjegyzék szolgálhat először adatokkal. A füzéri vár környékén három plébánia fizet a pápának az egyházi tizedből, Füzéralja, ahol István a plébános, Kajata, itt Miklós pap szolgál, illetve Kápolna, melynek papját Tamásnak hívták. Telkibányának is van plébániája a tizedjegyzék szerint, de 1332 körül feltehetően már nem tartozott a füzéri uradalomhoz. Az egyházi tized nagysága következtetést enged a plébániák népességére. Györffy György számításai szerint Füzéralja évi átlagban 10 garast, Kajata 12-t, Kápolna 7 ½ garast fizetett a pápának egyházi tizedéből, ami a csekélyebb népességű egyházak közé sorolja a füzéri vártartomány plébániáit, bár ennél kevesebbre is van példa Abaújvár megyében.⁸⁵ Elgondolkodtató, hogy Füzéralja és Kápolna viszonylag közel van egymáshoz, az előbbi egyházhoz tartozhatott még Komlós és talán Vereng, míg Kápolnához feltehetően csak Nyíri. Sajnos, az Árpád-kori egyházalapítás homályba vész, így nem tudjuk meg, miért épült viszonylag közel két templom a füzéri jószág területén. Annyi bizonyos, hogy az egeri egyházmegye újvári főesperessége alá tartozott, s plébániája az újvári esperes és az egeri püspök egyházi joghatósága alatt működött.

A füzéri uradalom földesurairól 1285 után, amikor még a Rosd nemzetség tagjaié volt, évtizedekig hallgatnak a források, pedig mind az ország, mind vidékünk köztörténetében izgalmas és megörökítésre méltó események történtek. A magva szakadt nemzetség földjei jog szerint visszaháramlottak az uralkodóra, de Füzér esetében erre nincsen adat. A történeti irodalom sokkal valószínűbbnek látja azt, hogy az Árpád-ház kihalása körüli zavaros politikai viszonyok közepette a füzéri vár és tartozékai is a tartományúri hatalom kiépítésért folytatott harc eszközeivé váltak. Északkelet-Magyarország leghatalmasabb ura Aba Amadé lett, aki a vidék ősi birtokos nemzetségének sarja volt. Már a 13. század legvégén több várat sike

⁸⁴ FELD 1999.

⁸⁵ GYÖRFFY 1987, I. 54–55.

rült megszerezni (Boldogkő, Regéc, Nevicke, az utóbbi ma: Nyevicke, Ukrajna), majd Gönc mellett és Tokajban maga épített erősséget. Feltehető, hogy már ekkor az övé lett Füzér is. Észak felé terjeszkedvén 1304-ben Kassa mellett is várat épített (Szakalya, ma: Hernádszakoly/Sokol, Szlovákia), tartományának kiépítését pedig Munkács (ma: Mukacsevo, Ukrajna) és Szádvár megszerzésével koronázta meg. Sorsát azonban nem kerülhette el, a gyors fejlődésnek indult Kassa város polgárai megölték.⁸⁶ Bár Füzér nem rendelkezett olyan stratégiai fontossággal, mint Gönc, Tokaj vagy Munkács, a Hernád-völgyhöz, Regéchez való viszonylagos közelsége, a zempléni országút nyújtotta kommunikációs lehetőség vonzóvá tehetta a tartomány megszervezésénél, nem beszélve az attraktív sziklavár nyújtotta presztízsbeli értékekről. Füzér, az egykori Aba-birtok határos volt Szalánccal (ma: Nagyszalanc/Slanec, Szlovákia), ahol Aba nembeli Dávid fia, Finta nádor épített várat, amelyet 1281-ben IV. László megostromolt.⁸⁷ Nem hihetjük, hogy Aba Amadé Füzért kihagyta volna a számításából.

Közvetve Amadé uraságát igazolja a vár további sorsa is, hiszen 1312-ben már I. Anjou Károly, népszerű nevén Károly Róbert király kezén van, aki Amadé örököseit éppen ebben az évben veri le Rozgonyánál (ma: Rozhanovce, Szlovákia), s vet véget végképp a tartományuraknak. A rozgonyi csatában talán odavész az előző birtokos hatalma, de megszületik az új birtokos, Drugeth Fülöp, aki I. Anjou Károlyval együtt érkezik új hazájába, s kora egyik legvitézebb lovagja, hadvezére, majd legnagyobb birtokosa lesz. Hűségéért a király a levert tartományúr, Amadé váraival, birtokaival jutalmazza, s az ország bárói közé emeli előbb – szepesi és abaújvári – megyésispáni, majd nádori méltósággal. Füzér ismét királyi vár lesz, de honorként, vagyis szolgálati birtokként Drugeth Fülöp abaújvári ispán kapja meg, ugyanakkor több más várat adományként nyer el. 1320-ban már bizonyosan ő a füzéri vár ura, hiszen füzéri várnagyát említik egy oklevélben Lampert fia, Mihály személyében, akit a korabeli oklevelekben – a családnevek megszilárdulása előtt – Füzéri néven is illetnek.⁸⁸ Füzéri Mihály neve mellett általában a *magister* titulus áll, amellyel a rendiség korszakának első századában az udvari nemesség alacsonyabb presztízsű lovagjait illették. Társadalmi emelkedését és birtokait egyrészt annak köszönheti, hogy Drugeth Fülöp familiárisa, másrészt a királynak is tett nem csekély szolgálatokat. Drugeth Fülöp nádor embereként Füzéri Mihály eljár a nádor hivatalos ügyeiben, így 1323-ban egy Borsod megyei határjárásban.⁸⁹ Várnagyi működésének helyszínétől nem messze esik az Abaújvár megyei Kalsa, más néven Ingó falu, amelyet előbb urától, a nádortól szerez meg, majd 1327-ben I. Károly is megerősíti a birtokadományt.⁹⁰ Az egyik oklevél azzal indokolja a donációt, hogy Füzéri Mihály vitézül kivette részét I. Anjou Károlynak a tartományurakkal szembeni hadviseléséből. Előbb Sáros (ma: Šariš, Szlovákia) várának ost

⁸⁶ FÜGEDI 1977, 63–64.

⁸⁷ GYÖRFFY 1987, I. 141; FELD–CABELLO 1980, 23.

⁸⁸ GYÖRFFY 1987, I. 82–83; FELD–CABELLO 1980, 27.

⁸⁹ AKO VII. 440. sz.

⁹⁰ AKO XI. 422. sz.

románál sebesült meg súlyosan, majd Trencsén (Trenčín, Szlovákia) és a Borsod megyei Dédes várak visszavételénél kapott szintén életveszélyes sebet.⁹¹ Füzéri Mihály, az arisztokrácia nagyhatalmú családjának, a Drugetheknek familiárisa, mint középnyemes és királyi várnagy maga is tart szolgálatában alacsonyabb rangú nemest, 1325-ben említik, hogy Szántói Albert fiát, Mihály füzéri várnagy familiárisát (*serviens*) véletlenül megölték.⁹² A familiaritás a hűbériséghez hasonló – szóbeli szerződésen alapuló – kapcsolat nemes úr és szolgálatába fogadott alacsonyabb rangú személy között, amely az urat védelemre, nem egyszer adományra, a familiárist pedig katonai, uradalmi és egyéb szolgálatra, ura iránti hűségre kötelezi.

Az Anjou-korban a füzéri vár és jószág végig honorbirtok marad, a mindenkori abaújvári ispán – ekkor Drugeth Fülöp nádor – javadalmaként annak igazgatása alatt áll, az ispánt egyébként várnagyai, alvárnagyai képviselik birtokán.⁹³ A várnagy urának teljes jogú meghatalmazottja mind a vár, mind a birtok ügyeiben. A nádor nem csak saját, hanem várnagya és – familiárisa – karrierjét is egyengeti, így Füzéri Mihály több birtokot szerez a királytól, a füzéri uradalommal határos Kalsa falu után (1327) adományba kapja a Bereg megyei lónyai uradalmat, amely egykor a Rosd nembeli Mihály és Demeter, Füzér urai birtokában volt, s azóta is a vár tartozékának tekintették.⁹⁴ Az adományok jelzik, hogy a király és báróinak hűséges emberei általában működésük, tisztségük helyszínének közelében, családi és familiárisi kapcsolataik révén kérnek és kapnak adományt. Drugeth Fülöp 1327-ben bekövetkezett halála után fivére, János, majd ennek fia, Vilmos öröklő nagybátyja méltóságát és hatalmas birtokait, várait. A gönci, regéci, füzéri várak mellé újabb erősséget szerez Abaújvár megyében, Szaláncot.⁹⁵ A Drugethek birtoklásának idején az uradalom életéről, falvairól hallgatnak források, pedig váraik igen közel estek egymáshoz, s gazdaságukat könnyebben lehetett kezelni, összehangolni, mint a korabeli arisztokrácia birtokait, a legtöbben ugyanis távol eső jószágokat voltak kénytelenek kormányozni. Valószínű, hogy a bányavárosi fejlődés során megindult Telkibánya ekkor szakad ki a füzéri jószágból, hiszen 1341-ben már királyi bányavárosként említik.⁹⁶ Egyébként a 14. században valamelyest változik az uradalom területe, a térképen megjelenik Pusztafalu és Pálháza, amelyek a század végére már füzéri tartozékok lesznek.⁹⁷ Az Árpád-korban még ismeretlen új települések feltűnése az uradalom bizonyos gazdasági fellendülésére mutat, mindezt feltehetően telepítéssel is elősegítette az ország egyik leghatalmasabb és legnevesebb családja. Bár a füzéri vártartományba való telepítésre nincsen adatunk, más korabeli birtokokra vonatkozóan azonban kitűnik, hogy Drugeth Fülöp támogatta megyéinek benépesítését. 1320-ban szepesi és abaújvári ispánként biztosítja az

⁹¹ AKO XI. 508. sz.

⁹² AKO IX. 316. sz.

⁹³ SIMON 2000, 10.

⁹⁴ GYÖRFFY 1987, I. 83.

⁹⁵ FELD–CABELLO 1980, 29.

⁹⁶ CSÁNKI I. 201.

⁹⁷ CSÁNKI I. 214–215.

egyik földesurat arról, hogy az ő oltalma alatt bármely jogállású népeket szabadon birtokaira telepíthet. Az új telepések védelmezőjéül füzéri várnagyát, Mihály ispánt jelöli ki.⁹⁸ Füzér-vidéki telepítésekre mutat, hogy a 14. században több új falu is megjelenik, így Pálháza, Mikóháza és Mátyásháza, amelyek a század végén, illetve a 15. század elején már a füzéri uradalomhoz tartoznak.

1343-ban Drugeth Vilmos fiúörökös nélkül hal meg, s I. Anjou (Nagy) Lajos király visszaveszi Füzér várát. Sajnos éppen Nagy Lajos birtoklásának évtizedeiből nincsenek írásos források a várról és uradalomról, pedig ez az időszak a magyarországi jobbgátság egységesülésének, a földesúri szolgáltatások megszilárdulásának korszaka. Egyébként Nagy Lajos király a hegyek között megbújó várnál és kis falvainál többre becsülte egyéb erősségeit, így a Borsod megyei Diósgyőrt gazdag mezővárosaival, amelyet fényes rezidenciává épít ki. Nagy Lajos füzéri várába, apjához hasonlóan, familiárisai közül választ várnagyokat, akik mind az erősségekben, mind az uradalomban a király képviselői. Ismert Tullosi Mátyás várnagy (1340–1342) és Szendi András fia, Tamás alvárnagy neve.⁹⁹ Az utóbbi feltehetően az Abaújvár megyei Szendből való. I. Anjou Lajos 1350-ben egy magszakadást miatt visszaháramlott Abaújvár megyei birtokát, Kutlint adományozza neki, mert különböző hadjárataiban, nevezetesen Szicíliában hűséges szolgálatozott.¹⁰⁰ A másik várnagy neve Nagy Lajos diósgyőri uradalmának egyik – később elpusztult – települése, Tullos felé mutat.

I. Lajos utóda, Zsigmond már nem is ragaszkodott Füzérhez és tartozékaihoz, ezért 1387-ben, más királyi várral együtt, ezt az erősséget is zálogba adja. A zálog intézménye sajátos kölcsönügylet volt a feudalizmus viszonyai között, értékes jószágok (várak, uradalmak) birtokosai, sokszor maga az uralkodó bizonyos nagy összegű készpénzes kölcsön fejében, a hitel lejártáig, átadta ingatlanát a hitelezőnek, aki a kölcsön kamatai fejében élvezte az ingatlan hasznát. A füzéri uradalomért, több más jószággal együtt, Ilsvai Lesták, Zsigmond király udvarmestere 3000 forintot fizetett.¹⁰¹ Ilsvai Péter fia, Lesták királyi ajtónállómester 1388. július 10-én a zálogbirtokot átadja feleségének, Annának.¹⁰²

A Perényiek uradalma I. (1389–1490)

A rendi korszak első századaiban a füzéri uradalom s így Komlós birtoktörténetében bekövetkezett legfontosabb változás a Perényiek uraságának kezdete. A Perényi család az utolsó Árpádok alatt tűnt fel, s nyomban három ágra szakadt. A család második, kisebb vagy ifjabb ága, amelyet Kisperényi névvel is ismernek (a 16. század végétől leggyakrabban bárói ágak neveznek), Abaúj és Ugocsa megyékben volt birtokos, Nagyida (ma: Veľká Ida, Szlovákia) és Nyalábvár (ma:

⁹⁸ AKO V. 783. sz.

⁹⁹ SIMON 2000, 11.

¹⁰⁰ MNL OL DI 89307.

¹⁰¹ ÉBLE–PETTKÓ 1911, I. 224–225; SIMON 2000, 11.

¹⁰² ZSO I. 643. sz.

Királyháza/Koroleve mellett, Ukrajna) központtal.¹⁰³ Egyébként a családnak nevet adó Perény (ma: Perín vagy Perín-Chym, Szlovákia) is Abaújban van, s a Perényiek által 1411-ben épített Nagyida várának tartozéka.¹⁰⁴ Nagyida azonban részben kikerül a fennhatóságuk alól, hiszen Giskra János (Jan Jiskra) cseh huszitavezér 1441-ben nemtelen eszközökkel megszerzi, majd kölcsönök fejében Modrar Pálnak adja tovább, aki a körmöcbányai polgárok elitjéhez tartozott. A Perényi család harmadik ága az idősebb vagy nádori, illetve terebesi ág, mivel a Zemplén megyei Terebesen (ma: Trebišov, Szlovákia) volt síkvidéki vára, a család legnagyobb hatalmú csoportja lett. Hatalmas birtokaik alapján a 15. században az ország hetedik leggazdagabb családjának számítottak. Ekkor az alábbi várak uraságában találjuk őket: Terebes, Sztropkó (Stropkov, Szlovákia), Füzér, Újvár (Sáros m.), Csorbakő, Sáros, Füle (ma: Šariš, Filakovo, Szlovákia), valamint több mezőváros, köztük az abaúji Szinye (Svinica, Szlovákia) és Vizsoly.¹⁰⁵

Ennek az óriási Perényi-birodalomnak lesz része 1389-ben a füzéri uradalom. A Perényiek már előzőleg is szereztek szomszédos birtokokat, 1386-ban Péter Redmecs¹⁰⁶ kapja adományba Mária királynőtől, majd a következő évben Vily is az övé lesz,¹⁰⁷ már csak Füzér hiányzott, nem sokáig. Zsigmond király ugyanis Füzért és tartozékait kétéves zálogbirtoklás után visszaváltja, és 1389. február 2-án a Perényi fivéreknek – Miklósnak, Jánosnak és Imrének – adományozza.¹⁰⁸ Apjuk, Perényi Péter Zsigmond király kíséretének tagja volt, s regéci várnagyként lódult meg karrierje. Kérdemelte a diósgyőri királyi várnagy, majd több megye ispáni tisztét. Fia, Miklós, apja után diósgyőri castellanus, bekerült az országos főméltóságok közé, pohárnokmester, majd szőrényi bán lett, a főpohárnokságot egyébként őt követően, öccse, János nyerte el. Öccsük, a prágai egyetemen tanult Imre is elindult a főurak korabeli életpályáján, Mária királynő udvarában apródként növekedett.¹⁰⁹ A fivérek és apjuk sokáig gyakorolták magukat az északkelet-magyarországi várak és uradalmak igazgatásában, így nem csodálható, hogy a Regéhez közeli füzéri királyi vár lett az övék. A vár tartozékai ekkorra tekintélyes birtokot alkotnak: Váralja más néven Füzér, Komlós (*Kumlos*), Nyíri, Kápolna, Biste, Pusztajúfalu, Radvány, Kajata, Vereng és Pálháza, valamint a középnémeti vám (ma: Hidasnémeti, amely nem tartozik szorosan a füzéri jószághoz). A feltehetően telepítéssel létrejött Pusztafalu és Pálháza először szerepel az uradalom jószágai között, az előbbi többször visszakerül majd a szomszédos szalánci váruradalomhoz. Füzérhez tartozik már az egykori pataki királyi erdőuradalom birtoka, Radvány is, amelyet valószínűleg Füzér királyi birtoklása idején kapcsoltak a vártartományhoz. 1405-ben Zsigmond megerősíti a donációt, de ekkor már Vily, Alsó-

¹⁰³ TRINGLI 1992, 176–177.

¹⁰⁴ CSÁNKI I. 197.

¹⁰⁵ TRINGLI 1992, 179–180.

¹⁰⁶ A mai Alsó- és Felsőregmec neve a középkori forrásokban mindig Redmec, soha nem Regmec.

¹⁰⁷ ÉBLE–PETTKÓ 1911, I. 225.

¹⁰⁸ MNL OL DI 7480; ZSO I. 915. sz.; SIMON 2000, 11.

¹⁰⁹ FELD–CABELLO 1980, 33–34.

és Felsőredmec, valamint Mikóháza¹¹⁰ is szerepel a füzéri tartozékok között. Az eredeti birtokosok közül ebben az időben Perényi Miklós és János már nem él, elestek a nikápolyi csatában a zászlajuk alatt harcoló kísérekkel és familiárisaikkal együtt. A csatát – amint a füzéri adományt megerősítő királyi oklevélben¹¹¹ olvashatjuk – a családból csak Perényi Imre titkos kancellár élte túl, aki ezután még többször is megsebesült Zsigmond király és trónja védelmében. A nádori ág feje, Imre szintén pohárnokmester és diósgyőri várnagy, a király leghűségesebb híve, kancellár, aki a borsodi Csorbakőn épít várat.¹¹² 1405-ben nagybátyjukkal, Imrével Miklós fiai, Miklós és László, valamint János fia, Miklós osztoznak Füzéren és a nádori ág másik várán, Terebesen.¹¹³ Perényi Imre és unkaöccsei: László és Miklós közösen, feltehetően osztatlanul birtokolták a javakat. Az 1420-as évek végén a kancellár fia, Perényi Imre fia, János és Miklós (szörényi) bán fia, Miklós bírták az óriási birtokokat. 1427-ből fennmaradt egy fontos késő középkori forrás, az állami adó, az ún. kamarahaszna Abaújvár megyei összeírása. Ebben Kajata, Füzér(alja), Kápolna, Komlós, Mikóháza, Biste, Felsőredmec, Alsóredmec, Nyíri Perényi Miklós bán, míg Pálháza, Mátyásháza, Németi Perényi Imre fia, János birtokában van. Vilyt s feltehetően Füzéralját is megosztva bírják. Az adóösszeírás Alsó- és Felsővadászt és Selyebet is a füzéri uradalomhoz számítja. Miklós bán és Imre királyi kancellár fia, János az uradalmi birtokokon kívül további falvakat is birtokolnak Abaújvár negyedik járásában, így a szinyei és nagyidai uradalom falvait is.¹¹⁴ A füzéri uradalom birtokosok közötti megosztása nagyjában a birtok genezisést is tükrözi, a vártartomány magva, az Árpád-kori részek, így Komlós is, Miklóst illetik, míg az újabb szerzemények inkább Imre fia, János birtokában vannak. Füzéralja mint birtokközpont s így valószínűleg a vár is két részre van osztva, ezeket feltehetően együttesen birtokolják a rokon főurak. A jogbiztosító oklevelek általában nem emlékeznek meg a javak birtokostársak közötti megosztásáról, s az adóösszeírásról kívül semmi más forrás nem árulkodik arról, hogy a bárói család tagjai miként tettek osztályt a jószágban.

1429-ben meghal Perényi Miklós, s Füzér birtokában néhai Imre fiait, Jánost és Istvánt találjuk.¹¹⁵ A füzéri uradalom Perényiek alatti birtoklási története 1430-ban fordulóponthoz ér. Perényi Imre kancellár fiai családi egyezséget kötnek a másik ágbeli rokonaikkal, Perényi Péter székely ispán fiaival, Jánossal és Miklóssal. A szerződés lényege, hogy ha az egyik családnak magva szakadna, birtokai a másik családban öröklődnek.¹¹⁶ Ezért Péter fiait is beiktatják az előbbieik birtokaiba, amelyek három részből állnak: a füzéri javak, Sáros vármegyei faluk és a borsodi Csorbakő vára tartozékaival. A füzéri uradalom ekkorra óriásivá duzzadt, mivel a

¹¹⁰ SIMON 2000, 11.

¹¹¹ MNL OL DI 7480; ZSO II. 4095. sz.

¹¹² FELD–CABELLO 1980, 34.

¹¹³ ÉBLE–PETTKÓ 1911, I. 225–226.

¹¹⁴ ENGEL 1989, 36–40.

¹¹⁵ FELD–CABELLO 1980, 38.

¹¹⁶ MNL OL DL 70864, 70870; ÉBLE–PETTKÓ 1911, I. 226.

szinyei uradalom falvait is ideszámították, a szűken vett Füzér környéki birtokok a következők: Nyíri, Komlós, Kápolna, Kajata, Füzéralja, Biste, Pálháza, Radvány, Vily, Mátyásháza, Alsóredmec, Felsőredmec, Mikóháza.

Feltűnő, hogy 1430-ban mind a szerződésben, mind az iktatólevélben a két szomszédos település egy faluként, Nyíri-omlós néven (*Nirykomlos*) szerepel, míg Redmec esetében megkülönböztetik Alsó- és Felsőredmecet.¹¹⁷ A jelenségre nem találunk kielégítő magyarázatot, kivéve, hogy az uradalom „kemény magjához” tartozó két falu igen közel fekszik egymáshoz. Magyarázhatja az is az összevonást, hogy Komlóst egy másik, hasonló nevű, de nem Nyíri melletti birtoktól megkülönböztessék. Ez a birtok az említett Felsőkomlós vagy Hollóháza (1412),¹¹⁸ amely az Árpád-korban a füzéri váruradalom határosaként említett Komlóssal lehet azonos. Érdekes, hogy ezt a Komlós patak felső folyásán fekvő birtokot csak évszázadok múlva sikerült a Perényieknek Füzérhez csatolni. A füzéri uradalmon kívül eső „másik” Komlós 1310-ben egy abaúji nemes család birtoka, ekkor Kékedi Jóka fia, Pócs és ennek fiai: László, Péter és András osztoznak Kéked, Komlós, Pihnye (talán Pányok?) és Kapronca birtokokon.¹¹⁹ Ezek közül Kéked és Komlós igen közel fekszik egymáshoz, s ha a harmadik birtok Pányok lenne, a Kékedi nemesek egy tömbben birtokolnának a füzéri jószág határán. A 15. század elejétől Hollóházának nevezett kis birtokot a füzéri uradalom árnyékában valószínűleg nem kezelhették jövedelmezően kisnemes birtokosai, hiszen a 15. század közepén már pusztaként (*predium*) említik, ami elnéptelenedésére utal. Ekkor Hollóháza pusztá tulajdonosa Hollóházi Lukács (*Lucas de Hollohaza*), aki 1469-ben panasszal fordul a nádorhoz a következő ügyben. Két évvel korábban zálogba adta birtokát Perényi Istvánnak, aki füzéri várnagyai biztatására elfoglalta és birtokában tartja.¹²⁰ Talán ez a zálogszerződésből önkényes birtokfoglalásba fordult esemény pecsételte meg az egykori (Felső)Komlós sorsát, s ekkor került a füzéri uradalomhoz. A birtok pusztásodása megkönnyítette Hollóháza bekebelezését, és az uradalom határainak a Komlós patak völgyében történt kitágítását. Az eset nem csak a nagyúri birtokpolitika jellemző módszerére vet fényt, hanem a várnagyoknak az uradalom birtokigazgatásában vitt meghatározó szerepére is rávilágít. Egyébként éppen Felsőkomlós–Hollóháza és a füzéri várhoz tartozó Komlós eltérő sorsa lehet erős érv amellett, hogy valamely feudális kori falu nagyobb „biztonságban” van egy főúri család nagy hagyományú uradalmában, mint változó kisbirtokos családok kezén. Nehéz ugyanis ellenállni a nagyhatalmú urak birtokéhségének, ugyanakkor a jól szervezett uradalom keretei mintegy biztosítékkul szolgálnak a jobbágyfalu fennmaradásának, kisebb a pusztulás, elnéptelenedés veszélye, a vár őrsege, adminisztrációja, a várúr katonai ereje, presztízse menedéket, védelmet nyújthat a parasztnépnek.

A 15. század közepén a füzéri uradalom az országos politikában is vezető szerepet játszott Perényi család kezén a politikai harcok eszközévé vált, s így egy ideig

¹¹⁷ MNL OL DL 70864, 70870.

¹¹⁸ CSÁNKI I. 208.

¹¹⁹ AKO II. 1027. sz.

¹²⁰ Guthi Ország Mihály nádor oklevele, 1469. márc. 25. MNL OL DL 16827.

egy másik országos főméltóság, Pálóci László országbíró neve alatt tűnik fel, akinek birtoklása azonban csak időleges marad. A Perényi fivérek, János és István szintén országos hivatalokba jutnak, János Albert király alatt egészen a tárnokmesterségig viszi. Az 1440-es években a trónviszály és a huszita háborúk közepette, amelyekben aktívan részt vesz Perényi János is, előbb a cseh vezér, Giskra oldalán, Pálóci Simon elfogatta a tárnokmestert, s így a Perényi-vár, Füzér a Pálóciakhoz, a Pálóci-várak (Ajnácskő és Dédes) és bizonyos mezővárosok a Perényiekhez kerültek.¹²¹ Pálóci László királyi ajtónállómester és Perényi János között 1446-ban egyezség született a várak kölcsönös visszaadásáról,¹²² így a Pálóciak birtoklása csak jelentéktelen momentum maradt Füzér történetében. Ez az időszak a husziták északi vármegyék feletti uralmának korszaka is, amikor az 1443. évi fegyverszünet értelmében Abaúj vármegye nem a királynak, hanem a vidék új urának, a cseh Giskrának fizeti az állami adót.¹²³

A tárnokmester a család hagyományait követve, s a kor többi arisztokrata családjának gyakorlata szerint a saját és rokonai birtokait magszakadás esetére is biztosítani akarta, ezért 1454-ben családi szerződést hozott létre Pálóci László országbíró előtt. A szerződő felek: Perényi János a maga, fiai (István, Miklós és Péter) és a Perényi család második ágának képviselőiben, valamint Perényi Jánosné családja, a Kórogyiak nevében: Kórogyi Filpes fia, János macsói bán. A két Perényi-ág és a szőrényi bán családja kölcsönösen adoptálta egymás gyermekeit, és örökösödési szerződésben kötötték ki az egymás utáni öröklést, ha valamelyik családtag fiúörökös hátrahagyása nélkül halna meg.¹²⁴ A számtalan birtok felsorolása között a füzéri jóságot is megnevezik.¹²⁵ A birtokok között nem szerepel Pálháza, viszont ott van Pusztafalu és Kutlin is (a Vily és Vitány környéki falu a 14. század közepén Szendi Tamás füzéri alvárnagy birtoka,¹²⁶ 1427-ben Vitányi Mátyás kispap kezén¹²⁷). Az újabb birtokok jelzik a Perényiek terjeszkedését az uradalom körzetében, az uradalomnak a család birtokában való megerősítését ugyanis 1455-ben kérte és kapta meg V. László királytól a tárnokmester. Az új adományként, vagyis a meglévő birtokok adományozásának megerősítéseként kapott jóságok Terebes, Füzér, Sztropkó, Szina, a sárosi Újvár, Csorbakő, Fülek uradalmi és egyéb birtokok.¹²⁸ Füzérhez ekkor Füzéralja, Komlós, Nyíri, Kápolna, Biste, Pusztafalu, Kutlin, Radvány, Pálháza, Alsóredmec, Felsőredmec, Vily, Mikóháza és Vereng tartozott. Az oklevél több falut vámjával együtt sorol fel.

Perényi János tárnokmester, aki Giskrával együtt a Felső Részek főkapitányi tisztét is viselte, I. Corvin Mátyás trónra lépésekor halt meg, s javait fiai: István,

¹²¹ FELD–CABELLO 1980, 34.

¹²² MNL OL DL 13910.

¹²³ CSÍKVÁRI 1939, 162.

¹²⁴ TRINGLI 1992, 181.

¹²⁵ MNL OL DL 24541.

¹²⁶ MNL OL DL 89307.

¹²⁷ ENGEL 1989, 49.

¹²⁸ MNL OL DL 14909; ÉBLE–PETTKÓ 1911, I. 226–227.

Miklós és Péter örökölték, mégpedig osztatlanul, akik, apjuk gyakorlatát követve, Mátyás királytól új adományt szereztek birtokaikra (1465).¹²⁹ A három fivér közül Péter nem kerül előtérbe a birtoklásnál, nemsokára meg is hal.¹³⁰ István azonban főméltóság, azaz asztalnok-, majd lovászmester lesz Mátyás kormányzatában, később a tárnokmesterséget is elnyeri. Nem így fivére, Miklós, akit – hűtlenség bűnébe esvén – a király 1471-ben megfoszt birtokrészeitől, s ezeket testvéreinek adományozza, Miklós azonban később Sztrópkót visszakapja. Perényi István és Miklós viszonya a királyhoz ezt követően igen megromlik, a két báró számos hatalmaskodást, erőszakot követ el a lengyelországi kereskedelmi úton járó kereskedőkön. I. Mátyás 1482-ben haddal vonul a Perényi-várok ellen, a birtokosokat pedig felség sértés vádjával megfosztja javaiktól.¹³¹ Az időközben elhunyt Perényi István fia, Imre azonban visszakapja Mátyástól a birtokokat, s 1490 körül ismét Perényi-birtok lesz a füzéri uradalom is.

A Perényiek birtoklása első száz évének mérlegét nehéz megvonni, hiszen a fennmaradt oklevelek elsősorban birtokjogi adatokat tartalmaznak, a gazdálkodás, adózás, jobbágyi népszerűség kérdései rejtve maradnak. A füzéri uradalom falvainak gazdasági erejét, adóképességét egyetlen forrás, az említett 1472. évi adólajstrom alapján lehet megítélni.¹³² Ez az összeírás, amelyet az állami adó adminisztrációjában segédkező nemesi vármegye tisztviselője, a szolgabíró készített, az egyes települések portaszámát írta össze. A porta (= kapu latinul) az állami adó egysége volt, amely eredetileg egy beltelekkel és külsőséggel (szántók, rét, esetleg legelő) rendelkező jobbágytelek gazdasági képességét mint adóalapot takarta. A 15. század elején még közel állt eredeti jelentéséhez, de feltehetően már ekkor is több jobbágygazdaságot jelentett. Az országgyűlés a portaszám mint adófakultás alapján vetette ki az állami adót, így az egyetlen 15. századi adólajstrom csak az uradalom falvainak egymáshoz viszonyított gazdasági erejét s nem a tényleges állapotát tükrözi. Ha a szűken vett, a füzéri vár körül feküdt egybefüggő birtoktestet tekintjük, a portaszám alapján az alábbi rangsor állítható fel:

Mikóháza (33 porta),
 Nyíri (29),
 Alsóredmec (28),
 Vily (14+13),
 Felsőredmec (23),
 Kajata (17),
 Füzér (8+8),
 Pálháza (13),
 Komlós (11),
 Radvány (11),
 Biste (10),

¹²⁹ ÉBLE–PETTKÓ 1911, I. 227.

¹³⁰ SIMON–SZEKÉR 2001, 225.

¹³¹ TRINGLI 1992, 188–189; SIMON–SZEKÉR 2001, 226.

¹³² ENGEL 1989, 36–40.

Mátyásháza (8),
Kápolna (8).

A portaszámok alapján kitűnik, hogy az uradalom régi falvai, s így Komlós is általában alacsony, 8–10 portaszámmal képviseltetik magukat, még az uradalmi centrum, Váralja adóképessége sem túl magas, egyedül Nyíri tűnik ki tetemes adóképességével – ismeretlen okból. A lajstrom is jelzi, hogy az uradalom eredetileg közel azonos képességű kis falvak konglomerátuma volt, amelyeknek legfőbb értéke egyrészt, hogy a birtok összefüggő, s nem külön tagokból áll, másrészt a falvak füzéri várhoz való közelsége. Ezek a települések füzérként, birtokláncként vették körül a sziklavárat, s ez igencsak megkönnyítette a földesúri igazgatást, a paraszttal való kommunikációt. Feltűnő az újabb szerzemények – így Mikóháza, Vily és a két Redmec – magas portaszáma, források híján azonban nem dönthető el, milyen gazdálkodási forma, mekkora népesség volt képes ilyen gazdasági erőt létrehozni. Az erdőgazdaság szinte bizonyosan hozzájárult a parasztok megélhetéséhez s főként a földesurak jövedelmeihez, mind a fakitermeléssel, mind az állattartással. A füzéri erdőket nem csak az uradalom lakói élték, hanem a környékbeli birtokosoké is. 1414-ben az Ónodi (vagy Olnodi) Czudar család Szkáros, Zsadány és Nádasd birtokaira való jobbágyok vágta a füzéri erdőket, s a kivágott fát uraik birtokára szállították.¹³³ A szalánci és füzéri vár erdőségei összeértek, s ezekben nagyszámú disznót makkoltattak, de nem csak a két Perényi-vár jobbágyai, hanem mások is, akik megfizették a disznók után járó tizedet az uradalomnak.¹³⁴ A várbirtok területén – nem tudni, mely falvakban – bort is termeltek a 15. században. 1478-ban az egri püspök tizedszedőjének nyugtáján szerepel a füzéraljai dézsmakerületben beszedett bortized.¹³⁵

Az uradalom területén vámot is szedett a földesúr, mégpedig feltehetően útvámot. Ez a birtokjog nyújtotta haszonvétel, amely eredetileg a királyt illette, a földesurat csak ott juttatta jövedelemhez, ahol nagyobb számban haladtak át a birtokon idegenek. A vám értékére és birtokjogi státusára mutat, hogy a faluk mellett ezek birtokába is beiktatták a földesurat, a füzéri birtok vámjait először az 1389. évi birtokadományba veszik bele,¹³⁶ majd az 1455-ben kelt királyi oklevél is említi őket, amelyben a Perényiek új adományt szereznek birtokaikra.¹³⁷ Az elsőben Füzér, Komlós, Kápolna, Vereng (és Középnémeti), az utóbbiban Komlós, Kajata, Alsó-Redmec és Vily szerepel vámhelyként, valamint megemlítik a verengi (*Verenye*) vámot is önmagában, a falu nélkül. Ha az utóbbi négy útvámot elhelyezzük a vártartomány térképén, akkor Zemplén felől a Regmec–Vily–Kajata–Komlós útvonalat kapjuk meg, amely Patak, illetve Sátoraljaújhely vidékéről vezetett Kassa felé. Alsóredmec és Vily esetében a vám magyarázhatja a magas adóképességet is.

¹³³ ZSO V. 1234. sz.

¹³⁴ MNL OL DL 18036.

¹³⁵ MNL OL DL 81809.

¹³⁶ ZSO I. 915. sz.

¹³⁷ MNL OL DL 14909; ÉBLE–PETTKÓ 1911, I. 226–227.

A jobbágyok földesúri szolgáltatásairól a 16. század közepét megelőzően igen keveset tudunk, ezeknek minden bizonnyal a jobbágytelek képezte alapját, de az uradalom természetföldrajzi adottságai nyomán fontos lehetett az egyéb szolgáltatás is, feltehetően bizonyos munkajáradékkal is terhelték őket, de a pénzjáradék, a census sem volt ismeretlen. Egy 1406-ban kelt oklevélben Abaújvár megye alispánja az egyik birtokszomszédot, Bebek Imrét tiltja attól, hogy familiárisai és tisztviselői Perényi Imre füzéri várának jobbágyaitól jogtalanul és erőszakkal taksát vagy más fizetéseket csikarjanak ki.¹³⁸

Az uradalom adminisztrációja a várnagy által irányított tisztviselők dolga volt. A Perényiek nagyszámú hivatali apparátust tartottak fenn váraikban, akiknek legfőbb dolguk a parasztnép szolgáltatásainak beszedése, részben elsajátítása, a majorság művelése és kezelése, valamint a vár háztartásának működtetése volt. Az uradalmi falvak jobbágjai, zsellerei társadalmi emelkedésükben számíthattak az uradalmi, várbeli szolgálatra, amely az őrség, a konyha, a majorság, a várépítés, az adószedés területén kínálkozott számukra. A jobbágnépesség nem csak paraszti termelvényeivel, hanem személyes szolgálataival is kénytelen volt urának rendelkezésére állnia. 1468-ban egy nádori idézőlevélből kiderül, hogy – a hatalmaskodásairól egyébként is hírhedt – Perényi István és füzéri várnagya, Legenyei Csontos János arra kötelezte a Telkibányához közel fekvő Nyíri, Komlós, Kápolna és Füzéralja falukban élő jobbágyait, hogy a bányavárosban rátörjenek arra a házra, amelyben Ónodi Czudar György jobbágjai az ezüstöt és rezet feldolgozzák, s miután felégették a műhelyt, az ott lévő holmikát magukkal vigyék.¹³⁹ Nem tudjuk, hogy az uradalom mely részei, területei tartoztak közvetlenül földesúri igazgatás alá, de Füzéralján bizonyosan volt valamiféle majorság. Mátyásházán szintén lehetett a Perényieknek allódiума, talán kúriája, vagyis a jobbágytelkektől elkülönült földesúri földje, illetve nemesi telke, hiszen 1478-ban, amikor Mátyás király bírósága elé idézte Perényi Istvánt, az idézést kézbesítő királyi ember és a jászói konvent szerzetese a földesurat Mátyásháza nevű birtokán kereste, s ugyanitt volt szolgálati helye Mészáros Mátyás és Pósa György füzéri várnagyoknak is.¹⁴⁰ Ugyanezen várnagyok hajtották el uruk, Perényi István parancsára egy upori jobbágy disznait, amelyeket a szalánci és füzéri vár hasznára fordítottak.¹⁴¹ A Komlós melletti Hollóháza pusztát 1467-ben szintén a füzéri várnagyok, Mikola Mihály és Nagylegenyei Csontos János közreműködésével foglalta el Perényi.¹⁴²

¹³⁸ [m]agistri Ladislaus et Andreas filii condam magnifici viri domini Emerici Bubek, cum suis familiaribus et officialibus ipsorum, taxam seu exactiones super jobagiones magistri Emerici [de Peren] impositam ad castrum Fyzeruaara vocatum spectantes potencialiter exigi fecissent. [...néhai nagyságos Bebek Imre mester fiai: László és András familiárisaikkal és tisztviselőikkel Perényi Imre Füzérvárához tartozó jobbágyaitól erőszakkal taksa vagy szolgáltatások fizetését követelik.] 1406. máj. 19. ZO V. 369. sz.

¹³⁹ MNL OL DL 1679.

¹⁴⁰ I. Mátyás a jászói konventnek. 1478. márc. 17. MNL OL DL 18036.

¹⁴¹ A jászói konvent jelentése I. Mátyásnak. 1478. máj. 23. MNL OL DL 18036.

¹⁴² Guthi Ország Mihály nádor oklevele. 1469. márc. 25. MNL OL DL 16827.

A hegyek közé beszorult füzéri uradalom közel egyforma falvai között egyik sem emelkedett város, piacos hely rangjára, jobbágynak az uradalmon kívül kellett heti vagy országos vásárt felkeresniük. A közelben viszont több késő középkori piac is volt, így 1333-ban említik a kassai és terebesi hetivásárt, majd Vizsoly, Szina és Sárospatak piacát.¹⁴³ Jászónak (ma: Jasov, Szlovákia) Mária királyné Keresztelő Szent János napjára engedélyez országos vásárt.¹⁴⁴ Nem volt nehéz elérni a Kassa felé vezető hadi és kereskedelmi út legjelentősebb mezővárosát, Göncöt sem, amelynek 1510-ben évi 4 országos vásár tartására ad jogot II. Ulászló.¹⁴⁵

Komlós egyházi életéről a források szinte semmit nem árulnak el. Bizonyos azonban, hogy az Anjou-korhoz hasonlóan, a középkor végén is Füzéralján volt a környék plébániája, s feltételezhető, hogy a vár Perényiek általi építkezései¹⁴⁶ során bővítették az Árpád-kori kis templomot. A templom falán igen töredékesen feltárt freskók művészettörténeti vizsgálata talán a bővítés időpontjáról, a templom nevééről is közelebbi ismereteket eredményez. Mivel a plébánia a 16. század közepétől a protestánsoké lett, a középkori egyház titulusa a néphagyományból is kiveszett. A füzéri templom a környék rekatolizációja idején, a 18. század első harmadában került vissza a katolikus egyházhoz, s az első püspöki vizitáció során, 1769-ben a hívek és a plébános nem tudták megmondani a templom és egyház titulusát, sőt a régire sem emlékeztek.¹⁴⁷ Füzéraljához nem csak több falu jobbágynepe tartozhatott, hanem egyházi dézsmakerület központjaként is ismert a 15. század második felében.¹⁴⁸ A Perényiek kegyurasága alatti változásokra mutat az is, hogy a 17. század elején a protestáns prédikátor egyszerre volt Füzér, Komlós, Pusztafalu papja.¹⁴⁹ Pusztafalut feltehetően a Perényiek csatolták az uradalomhoz, hiszen azelőtt s később is többször, a szalánci vár birtoka. A 16. század végén Füzéralja maradt a környék egyetlen református anyaegyháza, majd 1620-tól Kápolnán is megalakul az egyházközség, amelyek mellett a környékbeli falvak mint leányegyházak működtek.

¹⁴³ KEMÉNY 1912, 93.

¹⁴⁴ KEMÉNY 1912, 87.

¹⁴⁵ SZALIPSZKI 2000, 131–132.

¹⁴⁶ FELD–CABELLO 1980; SIMON 2000; SIMON–SZEKÉR 2001.

¹⁴⁷ [*ecclesiam circa annum 1737. reparatam, quo anno ejusdem opera catholicorum usibus postliminio restituta, et ritu catholico reconciliata fuit... Ecclesia haec cum nullius hucdum sancti cultui dicata fuerit, nullum celebrat patrocinium, ac ideo etiam nullis indulgentiis apostolicis. [...a templomot 1737 körül újították fel, s az épületet ebben az évben állították vissza a katolikusok használatára és joghatósága alá, és ekkor reconciliálta ismét a katolikus vallás. Mivel a templom eddig egyik szent kultuszának sem volt szentelve, nincs patrociniuma, s ezért apostoli búcsúengedélye sincs.]* Eszterházy Károly egri püspök canonica visitatioja. Füzér, 1769. aug. 2. A Füzéri Róm. Kat. Plébánia irattára.

¹⁴⁸ László egri püspök oklevele a füzéraljai és a Füzéraljához tartozó plébánosoknak a bordézsáról. Eger, 1455. máj. 24. MNL OL DL 57719. Bernát püspöki tizedszedő nyugtája a füzéraljai bortizedből fizetett pénzről. 1478. szept. 5. MNL OL DL 81809.

¹⁴⁹ *Egos Stephanus Unguarj pastor Fwzeriensis... in districtu Fwzerallia... in Fwzer Allia, Komlos, Pwzthafflaw, Capona, Nyrj, Kajatha.* Ungvári István lelkész nyugtája. 1576. nov. 8. MNL OL E 158 Abaúj 1576/21.

A Perényiek uradalma II. (1490–1567)

Perényi István fiát, Imrét, aki visszakapta atyja és fivérei elkobzott jószágát, II. Ulászló király asztalnokmesterévé nevezte ki, s az uralkodó udvarában gyorsan nőtt befolyása, mígnem az országgyűlés Magyarország nádorává választotta, ezzel nevet is adva a Perényiek azon ágának, amelyből ő is származott. Birtokait további várakkal és uradalmakkal, így Siklóssal és Ónoddal gyarapította.¹⁵⁰ A nádort és fiait 1506-ban új adomány címén a király megerősíti birtokaikban: Fülek, Csorbakő, Füzér, Terebes, illetve az (Aba)Újvár és Makovica (Zborov, Szlovákia) várakban és uradalmakban. A füzéri jószágok a következők: Füzér vámmal, Kápolna vámmal, Nyíri, Komlós vámmal, Pálháza, Kajata, Alsóredmec vámmal, Felsőredmec, Mikóháza, Vily, Radvány, Biste, Mátyásháza.¹⁵¹ Érdekes, hogy a makovicai uradalomban is van ekkor egy Komlós nevű falu, így a Perényiek ekkor egyszerre két hasonló nevű birtokot is uraltak Abaújvár, illetve Sáros vármegyében. Ezt a hatalmas birtokkomplexumot a nádor fiaira, Ferenc váradi püspökre és Péter temesi és abaúji főispánra hagyta, akik 1519-ben Perényi Péter anyja, Báthori Borbála fivéreivel – a Perényiek birtoklási történetében már jól ismert gyakorlat szerint – örökösödési szerződést kötöttek. Ebben Báthori István nádor és fivére, András szatmári ispán és nándorfejérvári bán a Perényi testvérekkel kölcsönösen osztályos testvéreké fogadják egymást, s megállapodnak, hogy magszakadás esetén öröklik egymás birtokait, köztük a Perényiek füzéri várát is.¹⁵²

A magyarországi középkor a mohácsi vereséggel véget ér, Komlós és a füzéri uradalom birtoktörténetében azonban folytatódik a Perényiek urasága, így az ország sorsában oly döntő dátum nem lesz sorsfordító a várbirtoklás tekintetében. Igaz, a birtokos fivérek egyike, Perényi Ferenc elesik Mohácsnál, Péter, a magyar sereg egyik hadvezére azonban megmenekül, s Szapolyai János király erdélyi vajdává kreálja. A következő évben már az ellenkirály, I. Habsburg Ferdinánd pártján találjuk, így birtokait részben kiteszi a két király közt dúló pártharcok és háború veszélyeinek, ezért 1529-ben Szapolyai seregei dúlják a füzéri vár környékét, felgyújtván a vár alatti majorság istállóit is.¹⁵³ Bár a füzéri vár ekkor sem vált a Perényiek állandó rezidenciájává, mind a várat, mind az uradalmat felértékelte, hogy Perényi Péter az 1530-as években a nem sokkal korábban megszerzett (Sáros)Patak várát építette ki főúri székhelyévé, amellyel Füzért középkori országút kötötte össze. Perényi Péter kancellár és főkapitány a király által elrendelt 6 éves fogságából kiszabadulván, 1548-ban meghalt, s mivel egyik fia, Ferenc, apjával együtt korábban a törökök kezére jutván, s Isztambulba kerülve eltűnt, egyedüli örökösnek Perényi Imre másik fia, Gábor maradt meg. Perényi Gábor, aki János Zsigmond pártjáról a Habsburg király hűségére állt át, tárnokmesteri, országbírói méltóságot kapott, s 1563-ban Miksa királlyal szerződést kötött arról, hogy fiúörökös nélküli

¹⁵⁰ FELD–CABELLO 1980, 53.

¹⁵¹ MNL OL DL 71096.

¹⁵² II. Lajos. Buda, 1519. jún. 3.; 1519. dec. 13. MNL OL DL 72185, 93807.

¹⁵³ SIMON 2000, 12–13.

halála esetén birtokai a kincstárt illetik. Gáborral a Perényiek 1567-ben fiágon kihaltak, de a király nem tudta az egyezséget érvényesíteni, mert jelentkeztek a Báthoriak, akikkel a Perényiek Perényi Imréné Báthori Borbála révén 1519-ben kölcsönös örökösödésre szerződést kötöttek. Végül 1567-ben Báthori Miklós és György 55 000 forintot fizetve a királynak, donációt nyert a füzéri uradalomra.¹⁵⁴

A Perényiek földesurasága a füzéri uradalmat egyben tartotta, sőt gyarapította, újabb falvakat szerezvén hozzá. Az időről időre az uradalomhoz számított újabb távolabbi falvak bekerülhettek ugyan az adminisztrációba, az uradalom területi és gazdasági egysége, amelyet a később Hegyköznek nevezett kompakt földrajzi kistérség összetartozása is támogatott, valójában csak a Füzér körüli, jórészt középkori, összefüggő territóriumra vonatkozott, magunk is így értelmezzük. Ez az ősuradalom vagy magterület telepítési falvakkal, Radvány és Redmec megszerzésével maga is gyarapodott, még akkor is, ha a vártartomány szétforgácsolása már a Perényi-korszakban megkezdődött (például Vily és Felsőredmec 1491. évi zálogba adásával),¹⁵⁵ ekkor azonban még nem vált általánossá a birtokvagyon apasztása, csak elszigetelt jelenség maradt. A 16. század közepén a Perényiek változatlanul Abaúj vármegye legnagyobb birtokosai, Perényi Ferenc a nagyidai uradalom, Szikszó, Makranc ura 219 adóportával, Perényi Gábor, a füzéri vártartomány, Vizsoly és több falu birtokosa 110 adóportával rendelkezett, mellettük Báthori György (163 porta), a jászói premontreiek (110 porta) és a király (147 porta) voltak a leggazdagabb abaúji földesurak.¹⁵⁶

A füzéri váruradalom 1531-ben jelenik meg a kora újkor egyik legfontosabb, az állami adminisztráció által készített forrásában, a dikális vagy portális jegyzékekben. Az állami adó, amelyet 1427-ben még kamarahasznának neveztek, s Komlósra 11 portányi adóképesség alapján vetették ki,¹⁵⁷ 1531-ben már dica vagy rovásadó, illetve portális adózás néven ismeretes. 1531-ben a Perényi Péter birtokait összeíró adójegyzék¹⁵⁸ nem tartalmazza Komlóst, csak az alábbi falvakat: Alsóredmec (4 porta), Mátyásháza (1 porta, 2 pusztá telek), Mikóháza (6 ½ porta, 2 pusztá telek), Vily (6), Füzér (4), Nyíri (7), illetve: Kajata, Kápolna, Hollóháza és Pálháza mint pusztá faluk (*possessiones iste sunt omnino desertae*). Komlós kimaradását az ismeretlen okú pusztulás magyarázhatja, hiszen szomszédja, Kápolna is néptelen, illetve az, hogy talán Nyíri faluba számították be, amire már volt példa. 1549 és 1567 között azonban már Komlóst is felvették az adójegyzékbe Perényi Gábor birtokaként általában 2 portányi adóképességgel, 1549-ben 2 ½, 1564-ben 1, 1565-ben 1 ½ portával.¹⁵⁹

Az uradalom adóképességét mutató táblázatból kiderül, hogy falvainak gazdasági ereje nem mutat nagy különbséget, de Komlós még ezek között is a cseké

¹⁵⁴ ÉBLE–PETTKÓ 1911, I. 228–229; FELD–CABELLO 1980, 57–58; SIMON 2000, 13–14.

¹⁵⁵ ÉBLE–PETTKÓ 1911, I. 227.

¹⁵⁶ MAKSAY 1990, I. 95–96.

¹⁵⁷ ENGEL 1989, 37.

¹⁵⁸ MNL OL E 159 Abaúj 1531.

¹⁵⁹ MNL OL E 159 Abaúj 1552, 1553, 1554, 1564, 1565, 1567.

lyebb népességgel és termeléssel rendelkező falvak közé tartozik. A Komlós melletti Kápolnát felveszik ugyan az 1565. évi összeírásba, de neve mellett a „nincs portája” (*caret*) megjegyzést találjuk, vagyis ebben az időben indul meg a lassú pusztulás felé.

1. táblázat

*Portaszám a füzéri uradalomban 1554/1565/1567*¹⁶⁰

<i>Falu</i>	<i>1554</i>	<i>1565</i>	<i>1567</i>
Mikóháza	10	4,5	5
Kisredmec v Alsóredmec	4,5	2,5	leégett
Felsőredmec	2,5	1	leégett (1/4)
Mátyásháza	2,5	2	leégett
Vily	6	5	5
Biste	2	3,5	3
Radvány	2	3	2,5
Pálháza		2	2
Füzéralja		1	
Kajata	2,5*	0,5	1,5*
Nyíri		4,5	4,5
Kápolna		(nincs)	
Komlós	2	1,5	2

*Füzéralja és Kajata együtt

A „másik” Komlós, Hollóháza már 1531-ben pusztaként szerepel Perényi Péter birtokai között, s a kora újkorban nem is „vereksz vissza” magát a népességgel rendelkező faluk közé.¹⁶¹ Érdekesnek és jellemzőnek tűnik, hogy az uradalomhoz való késői csatlakozása miatt Hollóháza megőrzött valamit egykori különállásából, amint egy 18. század eleji – feltehetően kamarai – összeírásból kitűnik. A feljegyzés a füzéri uradalom birtoktörténetére vonatkozik, s így jellemzi a birtok 1569. évi állapotát, amikor Perényi Gábor magszakadása miatt Báthori Miklós kapta adományba Füzér várát: „Hollóháza puszta, bár Füzér területéhez van kapcsolva, mégis külön áll, elválik tőle” (*Praedium Holloháza territorio Füziriensi connexum ab hoc tamen distinctum*).¹⁶² A különállást talán az egykori birtokosok örökösei is felélesztették, erre mutat, hogy 1552-ben az adójegyzékben Komlós nem Perényi Gábor, hanem nemesek (*nobilium*) birtokaként van felvéve.¹⁶³ Az uradalom 1567. évi urbáriumában Komlós halászatánál említik a „Hollóháza nevű helységet/helyet” (*locum Halohaza*).¹⁶⁴ 1626-ban Füzéralja jobbágyainak összeírásában a falu határának összeírásába Hollóházát mint pusztát telket, vagyis birtokot veszik fel, amely ekkor már csak kaszáló.¹⁶⁵

¹⁶⁰ MNL OL E 159 Abaúj 1554, 1565, 1567 alapján.

¹⁶¹ MNL OL E 159 Abaúj 1531.

¹⁶² MNL OL UeC 146/90.

¹⁶³ MNL OL E 159 Abaúj 1552.

¹⁶⁴ MNL OL UeC 15/1.

¹⁶⁵ *Vagyon egy Holohazj nevő puszta telek, melynek helyét, minthogy rétséges, az várhoz kaszálják, amikor jó ideje szolgált.* 1626. MNL OL UeC 15/5.

Az adólajstrom mellett a 16. század közepén feltűnik egy másik, összeírás-jellegű történeti forrás is, az egyházi tized jegyzéke. A füzéri vár tartozékaira vonatkozóan igen korai, 1548-ból való az első ismert gabonadézsma, amelyet ekkor már nem közvetlenül az egri püspök élvez, akit az egyházmegye tizedei egyébként illetnének, hanem a török háborúk miatt az állam, a Kamara bérel. Az 1548. évi dézsmajegyzékben Mikóháza, Alsóredmec, Felsőredmec, Vily, Füzéralja, Komlós, Radvány Pálháza, Kápolna, Kajata, Nyíri, Biste őszi és tavaszi gabonából fizetett dézsmája szerepel.¹⁶⁶ A gabonát kévékben és 60 kévés kepekben mérték, s az egyházi tizeddel egyenlő rész jutott a füzéri vár urának, Perényi Péternek, a termés pedig éppen tízszerese volt a lajstromban szereplő mennyiségnek. Ez a lista egyben a legelső, amelyben a komlói jobbágyság nevével szerepelnek (míg a birtokosok neve már évszázadok óta ismert).

2. táblázat

Komlós gabonadézmája, 1548¹⁶⁷

	<i>Név</i>	<i>Őszi (kepe+kéve)</i>	<i>Tavaszi (kéve)</i>
1.	Szász (<i>Zhaz</i>) István	1+18	
2.	Toldi (<i>Toldy</i>) Tamás	0,5+29	
3.	Kulcsár (<i>Kolchar</i>) Máté	2+15	
4.	Balázs deák	0,5+12	6
5.	Barla Máté	2,5	
6.	Fekete István libertinus		3

A jobbágyság közül Szász és Barla méhtizedet is fizetett. A dézsmajegyzék magyarázza az alacsony portaszámot, hiszen mindössze 4-en adnak őszi és ketten tavaszi gabonából. A füzéri uradalom teljes dézsmáját (148 kepe) tekintve Komlós igen csekély arányt, 5,2%-ot képvisel. De ennek a kis termelő népességű falunak a társadalma sem egységes, Fekete István szabadost (*libertinus*) ura felmentette a földesúri szolgáltatások alól. Igaz, egyházi tizedet ő is ad tavaszi gabonából. A rovásadó jegyzékei néha többet is elárulnak az adózó településekről, mint a portaszám. 1553-ban Komlóson 6 zsellér (*inquilini*) lakott, 1 puszta telek, latin szóval *deserta* volt, s 1 bírót is összeírtak, akinek gazdaságát – az adóösszeírásnál való segédkezése okán – általában kivették az adóköteles jobbágytelkek sorából.¹⁶⁸ Ezek az első források, amelyek Komlós paraszti társadalmára valamelyest következtetni engednek, hiszen a 2 portányi adóalap a dézsmafizető telkes jobbágyokat rejti, azon felül viszont 6 családfőt zsellérnek, vagyis olyanoknak tekintenek, akinek nincsen teljes telki gazdasága. A dézsmajegyzékkel közel egy időben, 1554-ből való az uradalom első ismert urbárium, amelybe a családok vagy háztartások családfőit is

¹⁶⁶ MNL OL E 158 Abaúj 1548.

¹⁶⁷ MNL OL E 158 Abaúj 1548 alapján.

¹⁶⁸ MAKSAY 1990, I. 88.

felvették.¹⁶⁹ Ebben nem 6, hanem 7 fő a zsellérek száma, jobbágy pedig 4 él a faluban.

3. táblázat

Komlós adózó családfői, 1554¹⁷⁰

	<i>Név</i>	<i>Státus</i>	<i>foglalkozás</i>
1.	Fekete Benedek	Féltelkes jobbágy	Bíró
2.	Kató Albert	Zsellér	
3.	Szász István	Féltelkes jobbágy	
4.	Fekete István	Jobbágy	Kapus a várban
5.	Fekete Ambrus	Féltelkes jobbágy	
6.	Tót István	Zsellér	
7.	Vince Bálint	Zsellér	
8.	Matúz (<i>Mathyws</i>) Máté	Zsellér	
9.	Matúz (<i>Mathws</i>) Ambrus)	Zsellér	pásztor
10.	Fekete Pál	Zsellér	

1558-ból fennmaradt a gabonadézsma jegyzéke, amely az urbáriummal közel azonos termelő népséget tartalmaz.¹⁷¹

4. táblázat

Komlós gabonadézmája, 1558¹⁷²

	<i>Név</i>	<i>Őszi kepe</i>	<i>Őszi kéve</i>	<i>Tavaszi (kéve)</i>	<i>Xpé nz</i>
1.	Balázs deák				Bíró
2.	Barla Máté	1	6	20	
3.	Fekete Ambrus	1	46	7	
4.	Fekete Benedek	1	31	6	
5.	Török András		37	14	
6.	Tót István		40		
7.	Matúz Máté		50	3	
8.	Kató Albert		29		
9.	Fekete István		6	3	
10.	Fekete Pál		44	13	
11.	Szász István	2	7	25	
11.	1 fő zsellér				6 dénár

A dézsmajegyzékek a komlói jobbágyok közel azonos termelőképességét mutatják, nincs kiemelkedően magas terméseredmény, s 1558-ban is csak egy fő fizetett ún. kereszténypénzt, amelyet azok adtak, akiknek nem volt dézsmálható termésük. A füzéri medence hűvösebb éghajlata és az állattartás is feltételezte a tavaszi gabona (árpa, zab) termesztését, de a kenyérgabonát adó őszi vetés (búza, árpa) képezte a szántóművelés alapját.

¹⁶⁹ MNL OL UeC 45/36.

¹⁷⁰ MNL OL UeC 45/36 alapján.

¹⁷¹ MNL OL E 158 Abaúj 1558/1 alapján.

¹⁷² MNL OL E 158 Abaúj 1558/1 alapján.

A Perényi-korszak végén az uralkodó magáénak tekintette a füzéri váruradalmat, a 1567-ben a dica-jegyzékben is a „királyi felség” (*regia Maiestas*) van földesúrként feltüntetve. Perényi Gábor halála után a Kamara királyi biztosokat küldött az uradalom átvételére, s Karlingh János báró, Paczoth János és Ormány Demeter összeírta a falvak adózó népességét és a jobbágyi kötelességeket, vagyis az urbáriumot.¹⁷³ Az összeírást Komlóson kezdték, ahol 4 féltelkes (*Bernec Péter, Fekete Benedek, Fekete Antal, Rudi Gergely*) és 11 negyedtelkes (*Vince Bálint, Tálás András, Török András bíró, Fekete István gyalogos a várban, Tót István, Fekete István vámos, Matúz Pál pásztor, Matúz Ambrus, Kató Albert, Fekete Máté, Fekete Pál*) jobbágy élt. Ez utóbbiak egy részét 1554-ben nem negyedtelkesként, hanem zselléreként írták össze.¹⁷⁴ A faluban 1567-ben 4 olyan pusztát találtak, amelyen épület állt, ami azt jelenti, nem sokkal korábban hagyták el lakói. Ha az adójegyzéket és az urbáriumot tekintjük, a dica vagy rovásadó 6 zsellérért az urbárium zselléréi, illetve később negyedtelkes jobbágycsoportjai között kell keresnünk, így a komlósi zsellérek nem voltak teljesen híján a telki állományoknak. A beltelekhez tartozó szántók, amelyeken a jobbágy gazdálkodott, Komlóson még őrizték irtásföld-jellegüket: „Nincs saját telki szántójuk, csak irtványföldjük” (*Agros ad sessiones eorum nullos proprietarios pertinentes, sed extirpatitios habent*). Sajnos nem tudjuk, a középkorban milyen szántón termeltek a komlósiak, de csekély földesek lehettek. A szomszédos Nyíríben egy egésztelekhez 3 hold szántó tartozott, de itt is csak 1 egésztelkes jobbágyot írtak össze. Az urbáriumok és a majdnem 20 évvel korábbi, 1548. évi dézsmalajstrom névsora a népesség változására mutat, hiszen az 1560-as években Szász és Toldi nevű már nincs a jobbágyok között, ugyanakkor azt is megmagyarázza, hogy Fekete István milyen szolgálatával érdemelte ki a mentességet, az uradalom vámosa volt. A Fekete család karrierje végigkövethető a forrásokból, hiszen egyikük komlósi jobbágyként előbb kapuőr, majd gyalogos katona a várban, másikuk, talán az előbbi fia, végül komlósi vámszedőként adómentességet kap urától. Egyébként a Kulcsár személynév is várszolgálatra utal. A Tálás a fazekas korabeli megnevezése, igaz, a Tálás nevű komlósi jobbágy ekkor ács (*faber lignarius*), amint egy másik 1567. évi kamarai összeírás írja, amelyben mind a vámos, mind az ács, mind Török András bíró szabad (*liberi*) státusban, vagyis földesúri terhektől mentesen szerepel.¹⁷⁵ A bíróságot is viselt Balázs deák neve szintén az átlagból való kiemelkedésre, a betűismeretére, iskolázottságra utalhat. Már a legelső jobbágynevek is azt igazolják, hogy az uradalom a telki gazdálkodáson túl is számos lehetőséget nyújtott a parasztok megélhetésére, előrelépésére, s ha valaki zsellér státusban töredéktelken gazdálkodott is, várszolgálatként, a földesúr szervitoraként a többi jobbágy fölé emelkedhetett. A pásztori hivatás is öröklődik, hiszen Matúz Ambrus 1554-ben csordás (*pastor armentis*), 1567-ben pedig Matúz Pál (talán a fia, hiszen 1558-ban egymás mellett adnak ga

¹⁷³ *Connumeratio et conscriptio colonorum et reddituum arcis Fyzer et pertinentium...* 1567. szept. 28. MNL OL UeC 15/1 és 88/10.

¹⁷⁴ MNL OL UeC 45/36.

¹⁷⁵ MNL OL UeC 110/69.

bonadézsát) viseli ezt a tiszte, miközben még Ambrus is él. A Fekete és Matúz törzsökös jobbágycsaládok tették ki a falu népességének nagy részét, 1554-ben a bíró is közülük került ki.

A telekhez tartoztak a kaszálók is, ezek Komlóson szintén irtványok voltak, egy részüket pedig pénzen vették a jobbágyok. A telki gazdaságot terhelő adók és szolgáltatások feltehetően a középkori szokásjogot őrizték meg. Gabonából kilencedet (*nona*) adtak, disznaikból pedig tizedet (*decima*). Az elnevezés mutatja, hogy amiből az egyház is dézsált, azt kilencednek, amiből csak a földesúr, azt tizednek nevezték, jóllehet mindkét elnevezés a termés 10%-át jelenti. Igen magas volt a pénzbeli teher, a census összege, a féltelkesek Szent Mihály napján 1 forintot, a negyedtelkesek (1554-ben zsellérek) 25 dénárt fizettek. A szeptember végi Szent Mihály nap a paraszti kalendárium jeles ünnepe, Abauj megyében már a középkorban ekkor kezdték a szüretet.¹⁷⁶ Komlóson bizonyos kötelezettségek csak a féltelkes jobbágyokat terhelték, így két féltelkes jobbágy évente 1 szekér szénát adott a vártisztviselőnek, ezen felül a földesúrnak robotban szántottak. A várhoz közeli faluk: Füzéralja, Biste, Kajata és Komlós jobbágysága köteles volt évenként 3 hordó bort kocsmáltatni, vagyis kimérni faluja területén az uradalom hasznára. Ezt a köteleiséget az 1567. évi urbáriumban régi szokásként említik, s hozzáteszik, hogy a földesúr borát egy dénárral drágábban kell mérniük, mint a sajátjukat.¹⁷⁷ A váruradalom különleges, más jószágokban nem ismert terhet is róhatott a jobbágyságra. Ilyen miatt panaszkodnak a kajatai jobbágyok, mert Biste és Komlós falukkal együtt csósz (*vigil*) tartására kötelezik őket egy felsőredmeci jobbágy személyében, pedig régebben az uradalom fizette az őr, nekik csak személyenként 1 köböl gabonát kellett adniuk a vártisztviselőnek a mezőőr ellátására. A várnagyoknak – sok más váruradalom gyakorlatához hasonlóan – külön szolgáltatás járt, a féltelkesek Szent György és Szent Mihály napkor 11–11 dénárt fizettek nekik, s az 1554. évi urbárium szerint őket illette a jobbágyok által elkövetett bűnök miatt kirótt bírságpénz is (vérontás esetén 1 Ft.). Mindkét nap a gazdasági év és a paraszti hagyomány jeles napja a magyarországi paraszti kultúrában, az előbbi a tavaszi munkák kezdetét, az utóbbi a nyári munkák végét, az őszi, a szüret kezdetét jelentette.

A földesúr ajándék címén a gabonán túl is követelt a jobbágyi gazdaság termékeiből, Komlóson karácsonykor 4 csirkét, 4 kappant és ugyannyi kenyeret vittek az úrnak. A szolgáltatások időről időre változhattak is, az 1567. évi urbárium felvételénél panaszolták a komlóiak, hogy Hevesi Miklós, Perényi Gábor uradalmi tisztviselője vezette be azt a szokást, hogy aratás után a falu közösen adjon egy juhot a

¹⁷⁶ KEMÉNY 1911, 84.

¹⁷⁷ *Possessio Fyzer. Tribus terminis in anno tria vasa vini domino terrestri educillare cum possessionibus Bisthe, Kayatha et Komlos tenentur, lexque eorum in educillatione vinorum huiusmodi, in ipsorum memoria fuit talis, quod vinum domini terrestres uno denario carius educillarunt [Füzér falu. Háromszor egy évben Biste, Kajata és Komlós falukkal együtt köteles három hordó bort kocsmáltatni a földesúr javára, s a bor kocsmáltatásában az a szokásjog már emberemlékezet óta, hogy a földesúr borát egy dénárral drágábban adják, mint a magukét]. (1567) MNL OL UeC 15/1.*

vár konyhájára. Az urbáriummal egy időben a királyi biztosok készítették a kamarának egy rövid, értékelő összefoglalást is az uradalom szolgáltatásairól.¹⁷⁸ Ebben az uradalmi falvak, köztük Komlós kötelezettségeként veszik fel, hogy Jakab nap táján minden évben falunként 10 forinttal kell hozzájárulniuk a vár konyhájának baromvágásához. Ezt a szolgáltatást tehénpénznek (*census pecuariarius*) nevezték.¹⁷⁹ A júliusi Jakab nap az aratás kezdeteként is ismert jeles nap a vidéken, ezért az uradalom feltehetően a majorsági aratás költségeit kívánta jobbágyaival megfizettetni. Komlós állattartására mutat, hogy faluközössége állandó pásztort tartott, s hogy a Perényi-korszak végén juhot kellett adnia a földesúrnak. Míg az uradalom az erdeiben makkoltatott disznók után szedte a tizedet, a megyéspüspök a gabona és bor mellett hagyományosan a jobbágyok bárányainak, kecskéinek tizedére is igényt tartott, de a jobbágyok pénzben is megválthatták állatdézsmájukat. 1560-ban az alábbi komlói jobbágyok fizettek az egri püspöknek báránytizedük fejében: Kató Albert, Szász István (ő kecskái után is), Matúz Albert, Matúz András, Dolkos Ambrus.¹⁸⁰

Füzér körül már a középkorban természetettek szőlőt, s az első urbárium is erről vall, de az itteni borkultúra természetesen nem vehette fel a versenyt Tokaj-Hegyalja borászatával. 1567-ben az uradalom majdnem minden faluja termelt bort, kivéve: Komlós, Biste és Pálháza. Az uradalom (beleértve Perényt és Deteket is, amelyek ekkor Füzér tartozékai voltak) teljes bevétele ekkor 64 hordó, amelynek éppen a felét adta Mátyásháza. A bor nagy része kilencedbor (*vina nonalia*) volt, vagyis a jobbágyok adójából származott, de volt saját majorsági, sőt foglalt bora is a várnak. Az utóbbi a jobbágyoktól szabott áron, elővételi jogon megvett terméket jelentett, amelyhez a piaci árnál olcsóbban juthatott a földesúr. A bor (és a hús) a 16. században a legkelendőbb és állandóan emelkedő áron eladható piaci termék volt, s ott is kezdték a szőlőt termesztetni, ahol addig nem, Kajatán éppen 1567 táján indul meg a szőlő telepítése.¹⁸¹

A földesurat illető kisebb haszonvételek közül a komlói vámról már a középkori oklevelek is megemlékeztek, az urbáriumba is bevették, de jövedelmét nem tudták megmondani a faluban.¹⁸² Egy 1570 körüli urbáriumban Komlós vámbevétele csupán 72+16 dénár, míg a szomszédos Kápolna vámja 9 Ft 72 dénárt jöve

¹⁷⁸ *Breuis et succincta declaratio urbary omnium prouentuum ordinariorium dominy arcis Fyzer...* (1576). MNL OL Uet C 110/69 (f. 130.).

¹⁷⁹ *Circa festum Jacobi universae pertinentis arcis Fyzer exceptis possessionibus Fyzer et Mathiashaza dant domino terrestri pro censu pecuario Fl. 10.* [Jakab nap táján Füzér minden tartozéka, kivéve Füzér és Mátyásháza, tehénpénz címén 10 Ft-ot ad a földesúrnak.] MNL OL UeC 15/1.

¹⁸⁰ MNL OL E 158 Abaúj 1560/8.

¹⁸¹ *Possessio Kayatha. Vineta nunc inchoata habent, quantum autem vini ex eis domino terrestri in nonam caedat, nescitur.* [Kajata falu. Szőlőjük van, éppen most kezdték termesztetni, hogy mennyi kilenced jár belőle a földesúrnak, nem tudni.] MNL OL UeC 15/1.

¹⁸² *Thelonia habet, sed in quantum proventus eius se extendat, ignoratur.* [Van vámja, de hogy mennyire rüg a bevétele, nem tudják.] MNL OL UeC 15/1.

delmezett a földesúrnak.¹⁸³ A falun keresztül folyó patakon malom működött a jobbáglajstromban is szerepelt Rudi Gergely kezelésében, aki évente 7 köből gabonát adott a földesúrnak a malomvából. A komlói őrlőmalom volt, de az uradalom területén fűrészmalom is működött Pálházán.¹⁸⁴ A vámos és a molnár példája mutatja, hogy Komlóson a helybeli jobbágyok vagy zsellérek jutottak az uradalmi haszonvételek bérletéhez, s nem idegen elemek. A hal értékére vall, hogy a patak halászata Hollóházától egészen a nyíri malomig tiltva volt a jobbágyoknak. A falunak a középkorban nem szakítottak ki külön erdőt a vár erdőségéből, hanem a füzéri várhoz tartozó egy mérföld széles és három mérföld hosszú bükköst és tölgyest használhatták, akárcsak az uradalom többi faluja.

*

A középkori és 16. századi Füzérkomlós egyike a Magyar Királyság számos apró uradalmi falvának, s így birtok- és részben gazdaságtörténete, vagy inkább gazdálkodásának története csupán egy kicsiny adalék a 13–16. századi Magyarország történetében. Igaz, azzal, hogy közel két évszázadon át birtokosai, a Perényiek, vagyis az országos méltóságig emelkedett főúri család tagjai voltak, akik a Magyar Királyság politikáját is döntő módon befolyásolhatták, a füzéri uradalom, illetve falvai nagyobb jelentőséggel bírnak, mint egy kis nemesi birtok helységei. Komlósnak mint uradalmi falunak a források alapján vázolt hézagos történelme leginkább a váruradalmak vizsgálatát segítheti, hiszen a királyi és főúri várak fenntartása, működtetése, a birtokosok vagyona és háztartása, udvartartása a körük szerveződött birtokok termelésén, a falvak lakosainak – jobbágyok, zsellérek, uradalmi tisztviselők és szolgák – munkáján, szolgálatán, szolgáltatásain alapult. Ez a viszony viszont kölcsönös volt, hiszen a falvak és a közösségek termelési rendszere, megmaradása, nem egyszer biztonsága jórészt a várak és uradalmak birtokosaitól, az általuk megbízott uradalmi adminisztrációtól függött.

A füzéri uradalom középkori és kora újkori apró faluja a 13. századtól a 16. század második harmadáig, a Perényiek birtoklásának végéig megőrizte integritását. Komlós mindig az uradalom törzstelepülései közé tartozott, sőt a várbirtok jellegzetes faluja volt, hiszen a a füzéri domíniumot a sziklavár köré szerveződött apró falvak alkották, mezőváros vagy jelentősebb település nem volt az uradalomban, így az uradalmat falvainak gazdasági ereje tartotta fenn, s urait részben ez a gazdasági potenciál segítette fennmaradásukban, politikai karrierjük építésében.

FORRÁSOK

- MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
 DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Collectio Diplomatica Hungarica
 E 158 = Magyar Kamara Archívuma, Dicalis összeírások (Conscriptiones Dicales/Portarum)
 E 159 = Magyar Kamara Archívuma, Dézsmajegyzékek (Regesta Decimarum)
 NRA = E 148 Magyar Kamara Archívuma, Neoregstrata Acta

¹⁸³ MNL OL UeC 110/69.

¹⁸⁴ *Possessio Palhaza: Serram asserum vasoria vulgo Fyrez habent. [Pálháza falu. Hordódonga-fűrészük van, melyet magyarul „fűrésznek” hívnak].* (1567) MNL OL UeC 15/1.

P 392 = A Károlyi család levéltára, törzsanyag
 UeC = E 156 Magyar Kamara Archívuma, Urbaria et Conscriptiones

BIBLIOGRÁFIA

AKO

Anjou-kori oklevéltár: Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387. I–XXV. Szerk. KRISTÓ Gyula et alii. Budapest–Szeged, JATE–Csongrád Megyei Levéltár–Szegedi Középkorász Műhely, 1990–2004.

AO

Anjoukori Okmánytár: Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk. NAGY Imre. Budapest, MTA könyvkiadó-hivatala, 1878–1920 (Monumenta Hungariae historica, 1. osztály, Okmánytárak).

ÁUO

Árpádkori új okmánytár. Szerk. WENZEL Gusztáv. I–XII. Pest–Budapest, MTA Tört. Bizottmánya, 1860–1874.

BALASSA 1997

BALASSA Iván: *Magyar Néprajz nyolc kötetben.* III (Anyagi kultúra). Budapest, Akadémiai, 1997.

BÉL 1730 k.

BÉL Mátyás: *Abauj vármegye leírása.* 1730 körül (a szerző eredeti kéziratáról készült 19. századi másolat). Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol. Lat. 268.

CSÁNKI

CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I–V. Budapest, MTA, 1890–1913.

CSÍKVÁRI 1939

Abauj-Torna vármegye. Szerk. CSÍKVÁRI Antal. Budapest, Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala, 1939 (Vármegyei Szociográfiák, 7).

ÉBLE–PETTKÓ 1911

ÉBLE Gábor–PETTKÓ Béla: *A Nagy-Károlyi gróf Károly család összes jószágainak birtoklása története.* I–II. Kiad. gróf KÁROLYI László. Budapest, 1911.

ENGEL 1989

ENGEL Pál: *A kamarahaszna-összeírások 1427-ből.* Budapest, Akadémiai, 1989.

FELD 1999

FELD István: *Felsőregmec – Református templom.* Budapest, Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, 1999 (Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára, 610).

FELD–CABELLO 1980

FELD István–Juan CABELLO: *A füzéri vár.* Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1980 (Borsodi Kismonográfiák, 11).

FÉNYES 1851

FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leiratik.* I–II. Pesten, Fényes Elek, 1851.

FÜGEDI 1977

FÜGEDI Erik: *Vár és társadalom a 13–14. században.* Budapest, MTA, 1977 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 82).

GYÖRFFY 1987

GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I (Abaújvár, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye). Budapest, Akadémiaia, 1987.

KEMÉNY 1911

KEMÉNY Lajos: *Abaúj- és Tornavármegye története a honfoglalástól az 1648-ik évig. Történeti Közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa múltjából* 1911/1, 23–35; 1911/2, 83–98; 1911/3, 139–154.

KEMÉNY 1913–1915

KEMÉNY Lajos: Abaúj- és Tornavármegye története 1527–1648. *Történeti Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából* 1913/3, 145–160; 1913/4, 211–226; 1914–1915/1, 17–36.

KERÉNYI 1998

KERÉNYI Attila: A természet és az ember kapcsolata a Zempléni-hegységben. In: *A Felvidék történeti földrajza. A nyíregyházi 1998. április 1–3-án megtartott tudományos konferencia előadásai*. Szerk. FRISNYÁK Sándor. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Tud. Test.–BGYTF, 1998, 57–62.

KISS 1988

KISS Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Budapest, Akadémiai, 1988.

KOVÁCS 2000

KOVÁCS Dániel: *Az abajji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság–Kazinczy Ferenc Múzeum, 2000.

KRISTÓ 1994

Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. KRISTÓ Gyula. Szerk. ENGEL Pál–MAKK Ferenc. Budapest, Akadémiai, 1994.

LIPSZKY 1987

Erdély és a Részek térképe és helységnévtára. Készült LIPSZKY János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerk. HERNER János. Szeged, JATE, 1987.

MAKSAY 1990

MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. I–II. Budapest, Akadémiai, 1990.

ORTUTAY 1982

Magyar néprajzi lexikon. I–V. Főszerk. ORTUTAY Gyula. Akadémiai, Budapest, 1982.

PETERCSÁK 1978

PETERCSÁK Tivadar: *Hegyköz*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1978 (Borsodi Kismonográfiák, 6).

PETERCSÁK 2001

PETERCSÁK Tivadar: *Filkeháza évszázadai és hagyományai*. Filkeháza, Községi Önkormányzat, 2001.

SIMON 2000

SIMON Zoltán: *A füzéri vár a 16–17. században*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2000.

SIMON–SEKÉR 2001

SIMON Zoltán–SEKÉR György: Újabb szempontok a füzéri várkapolna építési idejének meghatározásához. In: *Tanulmányok a középkorról*. I. Szerk. NEUMANN Tibor. Budapest–Piliscsaba, Argumentum, 2001, 203–228 (Analecta Mediaevalia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Medieviztika Tanszékének kiadványsorozata).

SZABÓ T. 1975–2014

SZABÓ T. Attila: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I–XIV. Budapest, Akadémiai, 1975–2014.

SZALIPSZKI 2000

SZALIPSZKI Péter: *Gönc. Száz magyar falu könyvesháza*. Szerk. PORKOLÁB Albert. Budapest, Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., 2000.

SZAMOTA–ZOLNAI 1984

SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Budapest, Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1984.

SZIKLAY–BOROVSKY 1896

Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. BOROVSKY Samu–SZIKLAY János. Budapest, Apollo Rt., 1896 (Magyarország monográfiája, 1).

SZÜCS 1993a

SZÜCS Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. *Történelmi Szemle* 35/1–2. 1993, 1–58.

SZÜCS 1993b

SZÜCS Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, Akadémiai, 1993.

TESz

A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. I–III. Főszerk. BENKŐ Lóránd. Szerk. KISS Lajos–PAPP László. Budapest, Akadémiai, 1970.

TÓTH-SZABÓ 1917

TÓTH-SZABÓ Pál: *A cseh huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon.* Budapest, Hornyánszky Viktor, 1917.

TRINGLI 1992

TRINGLI István: Hunyadi Mátyás és a Perényiek. *Levéltári Közlemények* 63/1–2. 1992, 175–192.

VANCZA 2000

VANCZA János: *Mikóháza – Múlt és Jelen.* Mikóháza, Önkormányzat, 2000.

WOLF 2000

WOLF Mária: *Abaujvár. Száz magyar falu könyvesháza.* Szerk. PORKOLÁB Albert. Budapest, Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., 2000.

ZO

A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. NAGY Imre et alii. Pest–Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1871–1930.

ZSO

Zsigmondkori oklevéltár. I–XII. Szerk. MÁLYUSZ Elemér–BORSA Iván et alii. Budapest, MNL OL, 1951–2014 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, 1, Forráskiadványok).

BRUNCHILDE VIZIGÓT HERCEGNŐ ALAKJA A KORA KÖZÉPKORI FORRÁSOKBAN

HORVÁTH EMŐKE

Számos középkori nőalakot nevük és cselekedeteik szerint is meg tudunk idézni, többek között Theodelinda, Brunchilde, Amalasantha, Assisi Szent Klára, Árpád-házi Szent Erzsébet személyét.¹ A felsorolt asszonyok, bár mindnyájan a középkor valamelyik századában éltek, és ugyanahhoz a nemhez tartoztak, mégsem sorolhatóak azonos kategóriába, egy részük a politika révén, királynéként, másik csoportjuk pedig a valláson, az egyházon keresztül vált ismertté. Ez a felosztás már ki is jelölte azt a két legfőbb utat, amelyek a középkorban a nők számára nevük fennmaradását jelenthették. Önmagában azonban még az uralkodó férj melletti hitvesi vagy a jámbor, istenfélő élet nem lenne elegendő, ennél sokkal többre, valami egészen radikális gesztusra volt szükség ahhoz, hogy a társadalom átlépve a nőikkel kapcsolatos korabeli toposzokon hajlandó legyen változtatni bevett magatartásán, és feljegyezze nevüket. Egészen el kellett menniük a szélső pontig: szakítaniuk kellett a nőktől elvárt magatartásformákkal, túl kellett lépniük a nemük adta korlátokon – a szentek esetében csakúgy, mint a politikai szerepet vállaló nőknél –, vagyis bátraknak, kezdeményezőknél és kitartóknak kellett lenniük, azaz olyan tulajdonságokat kellett mutatniuk, amelyeket alapvetően a férfiakhoz köthetőnek vélték. Általánosságban azonban elmondható, hogy Éva bűne és Mária szüzessége, e két szerepben megmutatkozó „gonosz” és „jóságos” nőalak az egész korszakon át elkísérte a nőket és általuk ítélték meg őket.

Minden bizonnyal a történelem legtöbbet idézett vizigót nőalakját Brunchildében kell keresnünk, aki Meroving királynéként vált ismertté, majd hírhedtté a kiemelkedő kora középkori női személyiségek sorában. Apja Athanagild vizigót uralkodó volt, aki lányát I. Sigibert Meroving királyhoz (561–575) adta feleségül. Tours-i Gergely így ír Brunchildéről: „*A leány igen jó alakú és szépséges volt, tisztas erkölcsű és ékes, döntéseiben okos, beszéde szelíd... S noha ariánus vallású volt, a papok beszédei és magának a királynak intése nyomán megtért, megvallotta a Szentháromságot az egységben, megkenték a katolikus hitben, s meg is tartotta az igaz hitet Krisztus nevében.*”² Ez a leírás egy okos, szelíd, belsőleg és külsőleg egyaránt szép nő képét eleveníti meg, aki férje szavára hallgatva feladta korábbi hitét, engedelmesen hajlott az arianizmusról az ortodoxiára történő megtérésre. Csupa pozitív, királynéhez illő jelzőt kapcsolt alakjához Gergely, ezért jogosan merülhet fel a kérdés: hogyan lesz egy ilyen asszonyból maga a gonosz ördög? Valóban ennyire taszító lett a személye, ahogyan ezt a források sugallják, és évekkel később unokája, Theuderich oldalán már egy egészen más Brunchildét látunk-e viszont? Jónás, bobbioi szerzetes a 640-es években mindenkinél tovább ment, ami

¹ A középkori nők szerepének kérdésére általában lásd: BARDSLEY 2007.

² GREGORIUS TURONENSIS 1951, IV. 27. A mű magyar fordítása: TOURS-I GERGELY 2010.

kor a *Vitae Sanctorum Columbani* című hagiográfiai munkájában már egyenesen második Jezebelként említi őt.³

Bár a VI–VII. század forrásszegény korszaknak tekinthető, Brunchilde személyére vonatkozóan mégis több korabeli vagy majdnem korabeli műre támaszkodhatunk. Ez a szűkösségen belüli viszonylagos bőség azonban nem Brunchilde személyének, hanem sokkal inkább férje, fia, majd unokája révén betöltött hatalmi pozíciójának, királynéi és régensi szerepének tulajdonítható. Brunchilde értékelése szempontjából az egyik legfontosabb mű Gregorius Turonensis *Decem Libri Historiarum* című alkotása. A szerző személyes jó ismeretségben állt a királynéval, sőt Venantius Fortunastól úgy tudjuk, Gergely Brunchilde lekötelezettje volt, mivel az asszony közbenjárt Tours püspökévé történő kinevezése érdekében.⁴ Erről a személyes motívumról Gergely hallgat, de információinkat nem hagyhatjuk figyelmen kívül az általa felvázolt Brunchilde-kép elemzése során. Másik forrásunkat Venantius Fortunatus költeményei alkotják. Venantius Fortunatus itáliai származású költő, Ravennában klasszikus római oktatásban részesült, majd innen Galliába ment, hogy szembetegségére Tours-ban találjon gyógyírt. Itt ismerte meg Gergelyt, aki barátjává és legfőbb protektorává lett. I. Sigebert austrasiai udvarába, Metzbe éppen a legalkalmasabb pillanatban érkezett, megcsillogtathatta tudását Sigebert és Brunchilde házasságkötése alkalmából (566). Ez alkalomból több művel kedveskedett vendéglátóinak, írt egy *panegyricust* és egy *epithalamiumot* is. Több Meroving királyságban is megfordult, utazása során, mindvégig I. Sigebert anyagi pártfogása alatt állt.⁵ A felsorolt tények, a költőnek I. Sigebert udvarához fűződő szoros kapcsolatai ugyancsak óvatossá kell hogy tegyenek bennünket Brunchilde személyéről szóló tudósításaival kapcsolatban.

A VII. századi források jóval ellenségesebben viszonyulnak Brunchildehoz. Sisebut vizigót király Szent Desiderius galliai püspök éltéről és szenvedéséről írott hagiográfiai művében (*Vita Sancti Desiderii*) legalább olyan fontos szerep jut a vienne-i püspök ellenfeleinek, Theuderichnek, Burgundia uralkodójának és nagyanyjának, Brunchildének, mint magának a püspöknek.⁶ Ez a mű a korabeli politikai propagandairódalom egyik sajátos példája, a vizigót–frank politikai kapcsolatok pillanatnyi, vizigót érdek szerinti irodalmi manifesztuma, így fenntartással kezelendő. Egy másik támpontunk lehet Fredegarius *Chronicája*, azonban valószínűsíthető, hogy a szerző felhasználta Sisebut munkáját, mivel a *Vita Desiderii* megírása után hamarosan ismertté vált Burgundiában is.⁷ Nagy Szent Gergely pápa ugyancsak kapcsolatban állt Brunchildével, de szerzőnk elfogulatlanságát megkérdőjelezi Ian Wood, és ezt a felvetést én is elfogadom, mivel a pápai egyházreformok Galliában történő bevezetése nagyban függött Brunchildétől, vagyis célszerű volt nem

³ JONAS 1905, I. 31.

⁴ VENANTIUS FORTUNATUS 1881, carm. V. 3, 11, 15.

⁵ REYDELLET 1981, 306–308.

⁶ KRUSCH 1896, 620–645; GIL 1972, 53–68.

⁷ MARTÍN IGLESIAS 1995, 165–185; FREDEGARIUS 1960.

kivívni a haragját.⁸ Időben a legkésőbb keletkezett forrásunk Szent Columbán életrajza (*Vitae Sanctorum Columbani*), ami szintén hagiográfiai alkotás.⁹ A hagiográfiai művekben éppen a VII. századot tekinthetjük választóvonalnak, elsősorban a politikai ügyekben is részt vevő püspökök életrajzát tekintve fontos, új elemek jelennek meg, többek között ebbe a kategóriába sorolhatjuk Desiderius életrajzát.¹⁰

Összességében elmondható, hogy a VI. századi informátoraink által felvázolt kép jóval kedvezőbb portrét tükröz a királynéről, mint a későbbi szerzők munkái. Tanulmányomban arra próbálom keresni a választ, mi vezethetett ahhoz, hogy ilyen nagymértékben megváltozott a királyné megítélése, saját cselekedetei adtak alapot a szerzők ítéletének megváltozására, vagy más motívumok is közrejátszottak abban, hogy sötétebbre festették a képet?

Az előzmények

Nem tarthatjuk véletlennek, hogy Athanagild két lányát is Meroving uralkodóhoz adta feleségül, Brunchilde nővérének, Galsuinthának a kezét Chilperichnek, Neustria királyának ígérte. A frank és a vizigót királyok és hercegnők közötti házasság gyakorlata a V–VII. században rendkívüli intenzitást mutatott. Chlodvig lánya, Chlotild¹¹ vizigót uralkodóhoz, Amalarichhoz ment férjhez, Chilperich lányát, Rigunthét¹² Reccared jegyezte el, de ebből Chilperich meggyilkolása miatt nem lett házasság, Rigunthe pedig később kicsapongó életet élt.¹³ Leovigild idősebb fia, Hermenegild ugyancsak frank feleséget kapott Ingunda – Sigibert és Brunchilde lánya – személyében.¹⁴ Hermenegild apja elleni lázadását követően Ingunda az Ibériai-félszigeten a bizánciak kezére került fiával együtt, majd úton Konstantinápoly felé, Afrikában halt meg.¹⁵ Brunchilde minden követ megmozgatót, hogy lányát és unokáját kiszabadítsa a bizánciak fogságából, de kezdeményezése kudarcot vallott.¹⁶ Szerencsétlenül végződött Witerik vizigót király lányának, Ermenbergának Theuderich burgund királlyal történt jegyessége is. Fredegarius úgy tudja, hogy a lányt Châlonba érkezését követő évben Theuderich visszaküldte az apjához, de már hozományától megfosztva.¹⁷ Az apa ettől az arculcsapástól szörnyű haragra gerjedve, a sérelem megtorlására szövetségeseket keresett, akiket

⁸ WOOD 1994, 126–127.

⁹ JONAS 1905.

¹⁰ WALLACE-HADRILL 1983a, 75–93, különösen 88–89.

¹¹ GREGORIUS TURONENSIS 1951, III. 1, 10.

¹² GREGORIUS TURONENSIS 1951, V. 38; VI. 18, 34, 45; VII. 9, 10, 39.

¹³ GREGORIUS TURONENSIS 1951, XI. 34.

¹⁴ GREGORIUS TURONENSIS 1951, IV. 38; BICLARENSIS 1894, 2, 579.

¹⁵ GREGORIUS TURONENSIS 1951, V. 38; VI. 40, 43; VIII. 18, 21, 28.

¹⁶ GUNDLACH 1892, 27–28, 43–45.

¹⁷ FREDEGARIUS 1960, IV. 30: „*Post anni circulum Ermenbergam expoliatam a thiasuris Spaniam retransmisit.*”

meg is talált Chlotar (Neustria), Theudebert (Austrasia) és Agilulf langobard király személyében.¹⁸

Az említett házasságok konkrét célját nem nehéz észrevenni, tudatos szövetségépítő politikai stratégiaként értelmezhetjük azokat, mivel a vizigótok és a frankok között – az V. századi galliai frank terjeszkedés, a frank–burgund szövetség, valamint Chlodvignak a vizigótokat Galliából kiszorítani igyekvő törekvései miatt – jelentősen megromlott a viszony. A 490-es évek második felétől megnőtt közöttük a feszültség, ezért 502-ben a két királyság határfolyójának, a Loire-nak egyik szigetén II. Alarich¹⁹ gót király találkozott Chlodviggal, hogy véget vessenek az ellenségeskedésnek és barátsági szerződést (*amicitia*) kössenek.²⁰ A béke azonban nem bizonyult tartósnak, mert 507-ben Nagy Theoderichnek mindkét felet magartartásának megváltoztatására kellett intenie. Alarichot figyelmeztetnie kellett arra, hogy tartsa távol magát a frankok provokálásától, Chlodvigot pedig emlékeztetnie kellett a barátsági szerződés megtartására. Végül a helyzet még az említett esztendőben fegyveres konfliktusba torkollott, de Alarich számára rendkívül kedvezőtlen időpontban, ugyanis apósa, Nagy Theoderich a vouillé-i csata napján nem tudott fegyveres támogatást biztosítani a vizigótoknak, mivel éppen Itáliában volt hadereje lekötve. Ez a tény egyben el is döntötte a harcokban alulmaradt vizigótoknak és magának az uralkodónak is a sorsát, valószínűleg Chlodvig kezétől kapta a halálos csapást II. Alarich. A vizigótok kiszorultak Galliából, galliai, Toulouse központú királyságuk területéből csupán egy kis sávot, Septimaniát tudták megőrizni, azt is csak Nagy Theoderich osztrogót uralkodó katonai segítségével.²¹ A frank–vizigót oppozíciót Tours-i Gergely egyértelműen Chlodvignak az ortodoxia melletti elköteleződésével magyarázta, ami részben igaz is.²² Chlodvig ortodoxiára térése²³ kiváló ürügyet szolgáltatott számára ahhoz, hogy az ortodoxia – azaz a rómaiak hitének is! – védelmezőjeként léphessen fel az ariánus, vagyis eretnek gótokkal szemben. Ez a megtérés a frank uralkodót egy merőben más politikai helyzetbe segítette, kiemelte a barbár uralkodók sorából, egyben felemelte a rómaiak mellé, megkönynyítve számukra Chlodvig szövetségesként történő elfogadását.²⁴

¹⁸ FREDEGARIUS 1960, IV. 31.

¹⁹ II. Alarich (484–507) vizigót király Nagy Theoderich lányát, Theodegothot vette feleségül, ezzel a házassággal a legerősebb barbár uralkodó politikai szövetségét mondhatta magáénak. Nagy Theoderich eleget is tett szövetségesi kötelezettségének és segítséget nyújtott a vizigótoknak, de csak a vouillé-i csatát követően, így fordulhatott elő, hogy a vizigótokat kiszorították területükről. GREGORIUS TURONENSIS 1951, II. 35.

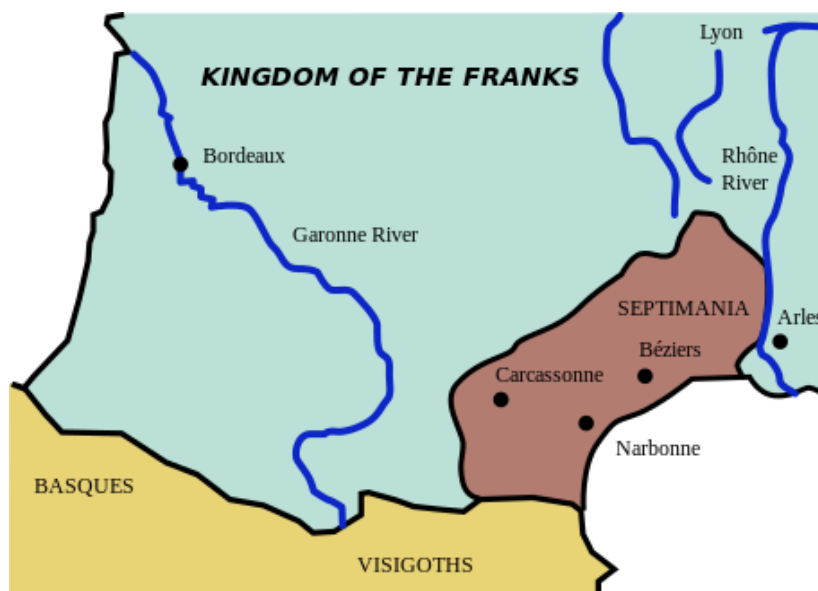
²⁰ GREGORIUS TURONENSIS 1951, II. 35. Alarich és Chlodvig baráti találkozásáról, amely vizigót kezdeményezésre jött létre, Gergely így emlékezett meg: „*Coniunctique in insula Ligeris, quae erat iuxta vicum Ambaciensim terreturium urbis Toronicae, simul locuti, comedentes pariter ac bibentes, promissa sibi amicitia, pacifici discesserunt.*” WOLFRAM 1988, 192.

²¹ ISIDORUS, HG, 36; GREGORIUS TURONENSIS 1951, II. 37. A frank–vizigót ellentét fontos szerepet játszott az apja ellen lázadó Hermenegild politikai szövetségeinek kialakításában is. A kérdésre lásd: HORVÁTH 2011, 14–26.

²² GREGORIUS TURONENSIS 1951, II. 37.

²³ Chlodvig megtérésének időpontjával kapcsolatban lásd: WOOD 1994, 44–48.

²⁴ Az arianizmus problematikájának kérdésére lásd: SÁRY 2012a; SÁRY 2012b.

1. ábra A vizigót kézen maradt Septimania elhelyezkedése

Sigibertnek Brunchildével kötendő házassága kapcsán Tours-i Gergely egy sajátos VI. századi frank gyakorlatra hívta fel a figyelmet. Véleménye szerint Sigibert testvéreinek azon szokásával kívánt szakítani, hogy hozzá méltatlan társadalmi állású nővel házasodjon, esetenként akár rabszolga nővel.²⁵ A Gergely által említett asszonyok ágyasként (*concubina*) éltek együtt urukkal, ami rendkívül gyakori jelenség volt a barbár udvarokban, bár ez az együttélési mód a keresztény elképzelésekkel teljes mértékben ellentmondásban állt, az egyház azonban szemmel láthatólag nem volt elég erős ahhoz, hogy megállítsa az uralkodó gyakorlatot. Az ilyen kapcsolatból született fiú utódokat törvénytelen származásuk miatt nem tekintették uralkodásra alkalmas személyeknek. Sok esetben az uralkodó kegyét bíró főpapok szemet hunytak a keresztény erkölcsiség megsértése fölött. A *concubinatus* intézménye mellett egy másik visszatérő problémát a többnejűség jelentett a VI–VII. századi Meroving királyok házassági gyakorlatában. Chlotar esetében is jól megfigyelhető ez, aki először Ingundot vette feleségül, majd amikor az férje segítségét kérte nővére kiházásához, a következő választ kapta: „[...] Kerestem jóra való és tehetős férjet nővérednek, akit neki szántam volna, de magamnál jobbat nem találtam. Tudd meg tehát, hogy feleségül vettem őt; biztos vagyok benne, hogy ez tetszésre talál nálad.”

Chlothar 561-ben bekövetkezett halálát követően ellentét bontakozott ki négy fia, I. Charibert, Gunthram, I. Sigibert és I. Chilperich között. Apjuk halála után mind a négyen örökölték a *rex* címet, de a királyság területét megosztva, ezért a felosztást követően szinte azonnal konfliktusba kerültek egymással, illetve később,

²⁵ GREGORIUS TURONENSIS 1951, IV. 38.

az adott politikai ellentéteket megörökölve, gyermekeik is. Chlothar fiai esetében féltestvérekről beszélhetünk, mivel Ingundtól származott Charibert, Gunthram és Sigibert, másik feleségétől, Aregundtól született Chilperich.²⁶ Bár nem vonták kétségbe Chilperich jogát az utódlásra, az azonos anyától született utódok – ameddig érdekeiket ez szolgálta – összetartóbbak voltak a féltestvérrel szemben.

A többnejűséget a barbár királyságok közül egyedül a vizigót államban tiltotta a *Lex Visigothorum*. A római alattvalók számára kiadott *Lex Romana Visigothorum* kimondta azt is, hogy házasság nem tarthat ágyast, de ez a törvény nem a germán, hanem a római gyakorlatot rögzítette írásba.²⁷ A többnejűség kérdésében megmutatózó szemléletbeli eltérés is rávilágít arra a számottevő különbségre, amely ebben az időben a frankok és a vizigótok között a romanizáltság terén megmutatkozott. Részben ez a mentalitásbeli különbség vezethetett Brunchilde nővérének, Galsuinthának szomorú sorsához. Tours-i Gergely szerint, „*bár már több felesége is volt, [Chilperich] megkívánta Galsuinthát... s követeken keresztül ígérte, hogy... többi asszonyát el fogja hagyni.*” Az esküvőt követően a király nem tartotta be ígéretét, mert egyik korábbi ágyasával, Fredegundával folytatott viszonya miatt feleségének állandó megaláztatásokat kellett elszenvednie. Galsuintha ezt férje szemére is vetette, egyben kérte, engedje őt Hispaniába visszatérni, ha a magával hozott kincseket itt hagyja Chilperichnél. A király nem akart beleegyezni abba, hogy felesége elhagyja, ezért a konfliktus megoldásaként, meggyilkoltatta.²⁸ Galsuintha halála a további viszályok magvát ültette el, egyrészt Brunchilde és Fredegunda évtizedeken átnyúló ellenségeskedése, illetve Chilperich és a testvérei közötti ellentétek tekintetében. Wallace-Hadrill a későbbi események legfőbb mozgatórugóját is ebben a gyilkosságban vélte felfedezni.²⁹ A gyilkosságot követő közvetlen vérbosszúról nem tudunk,³⁰ Brunchilde nem kapta meg elhunyt nővére birtokait, először csak 587-ben, az andelot-i szerződésben jutott Cahors városához, Galsuintha hitbéreinek, a „*morganegyba-nak*” (reggeli ajándék)³¹ többi része Gunthram kezére került, és nála is maradt egészen a haláláig.³² Az kétségtelen, hogy kiváló hivatkozási lehetőséget jelentett ez az esemény Chilperich testvérei számára, és az is tény, hogy ez indította el Fredegunda és Brunchilde vetélkedését, amelyet idővel újabb konfliktusok tetézték.

²⁶ GREGORIUS TURONENSIS 1951, IV. 3.

²⁷ FONAY WEMPLE 1981, 39; *Leges Visigothorum* III. 2, 4, 6, 9; HAENEL 1849, II. 1, 21.

²⁸ GREGORIUS TURONENSIS 1951, IV. 28.

²⁹ WALLACE-HADRILL 1982, 134–135, 205.

³⁰ GREGORIUS TURONENSIS 1951, IV. 28.

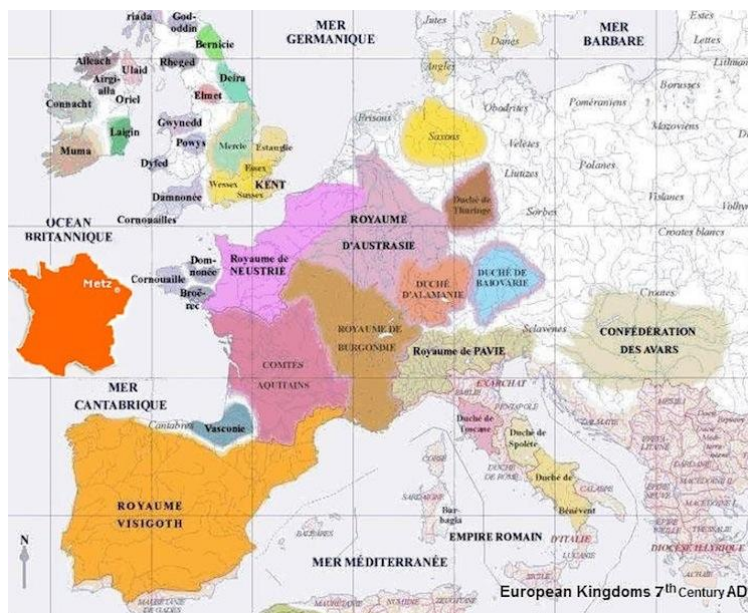
³¹ GREGORIUS TURONENSIS 1951, IX. 20. A hitbér és jegyajándék kérdésére lásd: KONCZ 2012, különösen 68–69.

³² GREGORIUS TURONENSIS 1951, IX. 20.

A házasság

A történések könnyebb értelmezése és követhetősége szempontjából igyekeztem Brunchilde életét cezúrák mentén egységekre bontani. Meglátásom szerint életében négy nagyobb szakaszt különíthetünk el. Az első periódust (566–575) Sigibert oldalán, ausrasiai királynéként töltötte, ekkor már viszonylagos befolyásra tett szert. Erről a korszakról alig van feljegyzés, de bizonyos, hogy megmaradhatott férje mellett házastársként, mert betöltötte a nemének szánt elsődleges feladatot, szült fiúgyermeket, aki életben is maradt, fiát később II. Childebertként láthatjuk viszont a trónon. Összesen három gyermeke született Sigibertől, Childeberten kívül még két lány, Ingunda, akinek házasságára korábban már utaltam, és Chlodosinde. Tours-i Gergely alapján annyi még kikövetkeztethető, hogy Brunchilde és férje között szoros kapcsolat alakulhatott ki. Az asszony hatással lehetett férjére, amire az egyik palotabeli nemes, Ursio megjegyzése enged következtetni, aki azt mondta Brunchildének férje halála után: „*Legyen elég neked, hogy míg férjed élt, te tartottad hatalmadban az országot...*” A megjegyzés erős túlzás-ként értékelhető, Sigibert tettei egyértelműen jelzik, hogy kezdeményező, önálló politikát folytató uralkodó volt, nem bábként ült a trónon. Ugyanakkor valószínűleg egyes kérdésekben meghallgathatta felesége véleményét, meglátásom szerint elsősorban az egyházi kinevezésekkel kapcsolatban (tudjuk, hogy többek érdekében közbenjárt Brunchilde). A kor felfogása szerint minden bizonnyal az egyházi kérdésekben szerezhett nagyobb mozgásteret, semmint a szigorúan vett politikai életben, bár természetesen a kettő nem igazán volt elválasztható egymástól. Leszögezhetjük, hogy első házassága kilenc éve alatt (566–575-ig) nagyobb problémával nem kellett szembenéznie, mert ellenkező esetben bizonyosan tudósított volna róla fő forrásunk, Tours-i Gergely.

A VI. század második fele a Meroving királyságok történetének rendkívül fordulatos, véres háborúkkal, kegyetlen leszámolásokkal, testvérgyilkosságokkal teli időszaka volt. Chlotar halála után az avarok betörték Galliába, Sigibert sereggel vonult ellenük, ezt a helyzetet kihasználva testvére, Chilperich feldúlta területét, néhány Sigibert uralma alatt álló várost elfoglalt. Később Sigibert szerencsésen visszavette a városokat, és túszként magánál tartotta testvére fiát, Theudebertet is, akit Ponthionban egy éven át őriztetett, majd esküjét véve visszaadta apjának. A következő éles konfliktushelyzetet Chilperich házassága idézte elő, amelyről fentebb már szóltam, és amely hosszú távú hatással volt a Meroving dinasztia történetére. Brunchilde életében a jelentős fordulatot Sigibertnek 575-ben bekövetkezett halálához kapcsolhatjuk.

2. ábra A Meroving királyságok kiterjedése a VI–VII. században

Az özvegyiség és az új házasság

Életének következő szakasza az 575–585 közötti időszakot öleli fel. Ez az évtized sok nehézséggel, küzdelemmel terhes periódus volt a királyné életében. Sigibert a testvéreivel vívott hatalmi harc áldozata lett, halálát követően Chilperich lépett Austrasia örökébe. Tours-i Gergely szerint két szolga méreggel bekent késekkel fosztotta meg életétől, és ezt a gaztettet Chilperich felesége, Fredegunda királyné tervezte ki.³³ Galsuintha halála miatt a három másik testvér kívánt elégtelt venni Chilperichen.

Úgy tudjuk, hogy Sigibert király Vitry-en-Artois-ban halt meg, Brunchilde gyermekeivel pedig Párizsban tartózkodott ekkoriban.³⁴ Férjének elvesztése rendkívül nehéz időszakot idézett elő mind a királyné, mind fia életében, ugyanis Childebert kiskorú volt még ekkor, mindössze négy éves, területét az elhunyt uralkodó felnőtt korú testvérei szerették volna a kiskorú örökös meggyilkolását követően megszerezni. Ebben a kiélezett helyzetben Sigibert megbízható embere, Gundovald *dux* sietett a gyermek segítségére és titokban magához vette Childebertet. Gundovald Sigibert embereivel letette Childebert számára a hűség esküt, és királlyá tette, „amikor még alig töltötte be az ötödik életévét”.³⁵ Brunchildének eközben saját életéért kellett küzdenie, mivel ellenfelei nem szerették volna őt régensi szerepben látni, így jutott Sigibert féltestvérenek,

³³ GREGORIUS TURONENSIS 1951, IV. 51.

³⁴ GREGORIUS TURONENSIS 1951, IV. 51.

³⁵ GREGORIUS TURONENSIS 1951, V. 1.

Chilperichnek egyik fiával, Merovechhel érdekközösségre. Merovech élete sem volt biztonságban miután mostohaanyja, Fredegunda csak saját fiai közül akart Chilperich halála után utódot a trónon, a más anyától született fiúkat, így Merovechet is igyekezett fizikailag eliminálni, ezért Merovech még apja életében szerette volna a hatalmat megszerezni.³⁶

Sigibert halála után Chilperich foglyul ejtette Brunchildét, majd Rouenba száműzte (lányait Meauxban tartották fogva). Itt titokban felkereste és szövetségük megpecsételéseként feleségül vette Merovech a nála idősebb asszonyt. A házasság ellentmondott a kánonjognak, ezt kihasználva Chilperich el akarta választani a házastársakat egymástól, akik a roueni Szent Márton bazilikában kerestek menedéket. Végül hosszas gyözködés után Chilperich rávette őket, hogy kijöjjenek a templomból, és fia vele menjen Soissons-ba, ahol házi őrizetben tartotta őt, majd tonzúrát kapott és kolostorba küldték. Merovech nem a szerzetesi életet szánta magának, ezért a Tours-i Szent Márton bazilikába menekült, innen pedig Brunchildéhez kívánt menni³⁷ Brunchilde ez idő alatt Austrasiában tartózkodott.

Bizonyára már a házasságkötéskor is egyértelmű volt Brunchilde számára, hogy Merovech személyében egy erőtlen, hatalom nélküli férfival köti össze az életét, akkor mégis mi motiválhatta őt erre a frigyre? Két rendkívül eltérő karakterű személyiségről van szó, Brunchilde maga az akarat, a tekintély, az erő, ezzel szemben Merovech inkább csak szándék. Végiggondolva a történeteket Merovech legnagyobb erényét abban láthatta, hogy a Meroving dinasztiából származó férfinak született, aki védőernyőt nyújthatott Brunchilde számára, amire férje halálát követően, a vele elutasítóan viselkedő austrasiai nagyurakkal szemben szüksége is volt. Sőt, Merovech megerősíthette volna őt királynéi pozíciójában, és felléphetett volna a nemesekkel szemben. Ez a védőernyő azonban nem minősült elég erősnek, mert Sigibert halála után annak korábbi politikai ellenfele, Chilperich oldalára álló austrasiai főurak semmiképpen sem szerettek volna konfliktusba keveredni az erőskezü uralkodóval Merovech támogatása miatt, így nagyrészt elutasító volt lázadó fiával szemben. Örültek, hogy éppen sikerült meggyőzniük Chilperichet hűségükről, nem akarták frissen megszerzett pozíciójukat egy reménytelennek tűnő ügy érdekében kockáztatni. Ez a hatalmi helyzet Brunchildet alkalmanként megalázó szituációkba taszította, vagyonától Chilperich megfosztotta,³⁸ bár nem mindenki hagyta el őt az udvar tagjai közül, fia nevelőjének, Gogonak hűségét mindenképpen ki kell emelnünk, aki még Hispaniából érkezett a királynéval, és mindvégig kitartott mellette.³⁹ A szükségből kovácsolt házasság Merovech halálával végződött, akit valószínűleg Fredgunda öletett meg. Úgy tűnik Brunchilde mindkét

³⁶ Merovech az előző feleségtől, Audoverától származott, akinek még két fia volt Chilperichtől, Theidebert és Chlodovech. GREGORIUS TURONENSIS 1951, IV. 28.

³⁷ GREGORIUS TURONENSIS 1951, V. 3, 14.

³⁸ GREGORIUS TURONENSIS 1951, V. 48. – őt ékszerekkel és pénzzel megrakott zsákokat bízott Brunchilde a roueni püspökre, amelyet a püspök nem szolgáltatott vissza a királyné kérésére, csak nagy nehézségek árán sikerült vagyona egy részét visszaszereznie.

³⁹ GREGORIUS TURONENSIS 1951, V. 46; VI. 1.

férjének elveszejtésében szerepe volt ennek az asszonynak. Ezen időszak számottevő eredménye, hogy a királyné fia, Childebert számára nagybátyja, Gunthram támogatásával sikerült biztosítani az austrasiai trónt, ez komoly siker volt Brunchilde számára, mert fia révén megmaradhatott a hatalom közelében.

A királyné életének harmadik szakaszát Childebert uralkodásának időszaka jellemzi az 585–596 közötti években. 585-ben lett nagykorú Childebert, előző évben meghalt Chilperich, ezért viszonylagos nyugalomban foglalhatta el már önállóan a trónt. Anyja számára ez lesz a kibontakozás kezdete, innentől kerül Brunchilde egyre inkább valós hatalmi pozícióba. Ez az évtized a források alapján egy másik arcát, az unokájáért aggódó nagymama, és a kegyes, templomalapító királyné portróját is felvillantja. Levezetésének meghatározó része Konstantinápolyba irányul, hogy az ott túszként tartott unokája számára kieszközölhesse a szabadon bocsátást. Békét, nyugalmat kívánó királynéként jelenik meg előttünk.

A hatalmi pozíció, a régensségek időszaka

Brunchilde életének utolsó szakasza fia, Childebert halálát követően érkezett el, és saját haláláig tartott, vagyis az 596 és a 613 közötti éveket értjük alatta. Ez a periódus lett aktivitásának csúcspontja, kiteljesedésének ideje, leginkább ennek az időszaknak a tettei alapján ítélte meg őt az utókor, elhomályosítva a forrásokban fellelhető korábbi képet. Először unokája, II. Theudebert mellett maradt Austrasiában, helyette régensként kormányzott, azonban ellenfelei rákényszerítették, hogy hagyja el a királyságot, ezért 599-ben átmekült másik unokájához, II. Theuderichhez Burgundiába, ahol halála napjáig élt. Unokája oldalán, a római származású arisztokráciára támaszkodva – a hatalom megragadásában Protadius, majd annak meggyilkolása után Claudius maiordomusok voltak a segítségére – megerősítette saját szerepét.

Brunchilde érdeklődése a püspöki székek betöltése iránt politikai szereplésének teljes ideje alatt megfigyelhető, de most még inkább szembeötlő lesz, különösen Cahors és Rodez egyházmegyék esetében, ahol a vizigót hatás erőteljes volt. Brunchilde érdeklődése pedig nem nevezhető önzetlennek, mivel a területet nővére, majd annak férje, és halála után ő kapta meg. A püspöki székekkel kapcsolatos aktivitásának növekedése Burgundiába menekülésének idejétől lett látványosabb. 603-ban őt kell keresnünk mind Aridius (Lyon), mind Domnolus (Vienne), két évvel később pedig Desiderius (Auxerre) püspöki kinevezése mögött. Ha az említett tényeket összekapcsoljuk Nagy Szent Gergely pápa megjegyzésével, miszerint a frank királyságban (!) 595-ben senki sem került úgy püspöki székbe, hogy ne fizetett volna érte, akkor egyértelműnek tűnik, hogy simoniáról lehetett szó az említett esetekben is.⁴⁰ A pápa később is több ízben a királyné szemére vetette a püspöki hivatal kiárúsítását, többek között 597-ben, amikor felrótta Brunchildének, hogy világiakat támogatott a püspöki szék elnyerésében.⁴¹ Ez a gyakorlat meglehe

⁴⁰ NELSON 1986, 25.

⁴¹ WALLACE-HADRILL 1983, 115–117.

tősen nagy bevételt biztosíthatott, de sok újdonságot nem kell keresnünk benne, más királyságok esetében is gyakori jelenségről beszélhetünk korszakunkban. Meglátásom szerint nem az anyagi haszonszerzés motiválta a királynét, sokkal fontosabb elem a kérdéssel kapcsolatban a kapcsolatépítés problémája. Nyilvánvalóan Brunchilde Austrasiában és Burgundiában egyaránt egy hozzá hű egyházi-politikai elitet szeretett volna kialakítani, akik hálásak a juttatott hivatalért, a királyné lekötöztetettjei, számíthat rájuk, megbízhat bennük, részben ellensúlyozhatják az ellenséges főurak politikai erejét. Mivel a városok irányítása az V–VII. században a galliai püspökök kezében volt, így a fontos települések (Vienne, Tours, Reims, Auxerre stb.) hűsége biztosítva lehetett Brunchilde számára. Egyben a püspökök megnyerése azt is jelentette, hogy a rájuk bízott adminisztratív, jogi feladatkört az uralkodó érdekében igyekeztek érvényesíteni, ezzel együtt Neustriában és Burgundiában a VII. századra különösen jelentős függetlenséget voltak képesek kivívni maguknak.⁴² Janet Nelson meglátása szerint a Meroving uralkodók hatalma a városokra támaszkodva volt biztosított, így a püspökök támogatásáról semmiképpen sem mondhattak le.⁴³ A királyné által támogatott püspökök közé sorolhatjuk például Praetextatust, Rouen püspökét, akiben oly mértékben megbízott Brunchilde, hogy ingó vagyonát Chilperich elől hozzá menekítette, és ugyancsak ő volt az, aki a Merovechhel történő házasságkötéshez hozzásegítette.⁴⁴ Egy másik a rodezi püspök esete, akinek megválasztásánál Brunchilde akaratát intenzíven érvényesítve végül is saját jelöltjét, a javols-i Innocencius grófot ültethette a püspöki székbe. Szinte azonnal elkezdte zaklatni Ursicinust, Cahors püspökét, amiért az olyan egyházközségeket kaparintott meg, amelyek Rodez-hoz tartoznak.⁴⁵ Nem tekinthetjük véletlennek Innocencius kitüntető figyelmét Cahors tekintetében, elég nyilvánvaló, hogy a királyné áll az érdeklődés háttérében, aki szerette volna végre mielőbb megszerezni elhalt nővére birtokait. A cahors-i püspök időről időre visszatérő kellemetlenkedése eleven üzenet is lehetett az uralkodó számára a város óhajtott birtoklására.

A püspöki kinevezések esetében szerintem az is fontos motívum, hogy bár formálisan unokája számára szerzi meg a királyné a főpapok politikai támogatását, de az ő személyén keresztül vezet az út hozzájuk, így Brunchilde megkerülhetetlen lesz a hatalmi játszmákban, és ezzel nélkülözhetetlenné teszi magát Theuderich számára, sőt mintegy fölébe kerekedik. Mindezek alapján úgy látom, hogy sokkal inkább hatalomtechnikai szempontból, a hatalom megragadása és megőrzése okán

⁴² MOREIRA 2000, 77–80. Friedrich Prinz hangsúlyozta a püspökökre ruházott hatalom közötti különbséget a késő római időkben és a Meroving-korban. A Meroving Galliában sokkal inkább rá voltak kényszerítve a többi püspökkel, egyházi és világi személlyel történő együttműködésre, még akkor is, ha biztosnak tűnt a pozíciójuk.

⁴³ NELSON 1986, 23–24.

⁴⁴ GREGORIUS TURONENSIS 1951, V. 18. – 577 körüli időszakról van szó, mert forrásunk a Párizsi Zsinat összehívására utal, amely az említett esztendőben volt.

⁴⁵ GREGORIUS TURONENSIS 1951, VI. 38. Ennél a kinevezésnél Nelson felveti Brunchilde személyes érdekét, amely szerint az elhunyt nővére hitbérét képező Cahors városát így biztosíthatta a maga számára. Ezt a feltételezést magam is elfogadom. NELSON 1986, 24.

volt jelentősége a püspöki székek feletti kontroll birtoklásának, ennek értelmében tudatos stratégiai eszközt láthatunk az egyházi tisztségek osztogatásában. Az elmondottak alapján Burgundia püspökei és a királyi ház között zökkenőmentesnek tűnhet a viszony, és ez így is volt az esetek többségében. A nehézségek Desiderius viennei püspök személyén keresztül környékeztek meg Brunchildét. Mi volt a konfliktus kiváltó oka a felek között? Az a germán uralkodói gyakorlat, amely a kereszténység felvételét követően továbbra is életben maradt, és a testiség egyik legvisszataszítóbb megnyilvánulásának számított az egyház számára, a *concupinatus* (az ágyasság) intézménye. Ez a szokás elfogadhatatlan volt Desiderius számára, minden igyekezetét latba vetette, hogy Theuderichet rávegye a házasságra, de az makacsul ellenállt. Ezért Desiderius rendszeresen szóvá tette a király tévelygését és Brunchildét is korholta a helyzet elfogadásáért, sőt a templomban kiprédikálta mindkettőjüket.⁴⁶ Theuderich makacssága ellenére nem volt teljesen visszhangnélküli a megházasítást célzó szándék, volt egy kísérlet a vizigót származású Ermenbergával.⁴⁷ Ez a próbálkozás azonban Fredegarius szerint kudarcba fulladt nem kis mértékben Brunchilde közbelépése miatt, aki megghiúsította a frigyet.⁴⁸ A helyzet végül odáig fajult, hogy Desiderius nem ismerte el Theuderich fiait örökösnek törvénytelen származásuk miatt. A püspök csökönysége, az utódlás fenyegetettsége végül cselekvésre készítette a vádlottakat. A helyzet megoldására 603-ban a Chalon-sur-Saône-i zsinat elé idézték a püspököt, amelyen megjelent a királyné és unokája is. A zsinat megfosztotta hivatalától Desideriust – ekkor lett Domnolus a város püspöke – és Livisium szigetére száműzte. Isten szolgájának hamarosan nagy híre lett, több csodát (például három leprás meggyógyítását) is neki tulajdonítottak. Ez a népszerűség megriasztotta az uralkodó párt, végül visszahívták Vienne-be, és a korábbi hivatalát is megkaphatta.⁴⁹

Felmerülhet a kérdés, miért állt ellen ilyen makacsul Brunchilde (és természetesen unokája) a püspök kérésének, a keresztény erkölcs előírásainak? Teuderich minden bizonnyal értetlenül állt az erkölcsé megmentésére vonatkozó igyekezet előtt, mivel a Meroving udvarok mindennapos gyakorlata számára magától értetődő volt, amely fölött eddig az említett módon „megválogatott” püspökök legtöbbje készségesen szemet hunyt. Nagyanyján kívül senki sem mert szabályokat felállítani az uralkodó számára, ezért sokáig nem is vette komolyan Desiderius megjegyzéseit. Azonban máshonnan is érkezett kritika. Méghozzá nem is akárkitől, hanem a Galliában térítő, rendkívüli tiszteletnek és népszerűségnek örvendő Columbantól, az ír szerzetestől. Társaival együtt Bangorból érkezett Austrasiába, jó kapcsolatot ápolt az udvarral, személyes ismeretségben állt Brunchildével. Később Theuderich udvarába is bejáratos volt. Missziós munkája során több kolostort alapított, amelyek elsősorban Burgundiában és Austrasia déli részén Columban reguláját követ

⁴⁶ Ezt a konfliktust mutatja be Sisebut király 613 körül keletkezett műve, a *Vita Desiderii*, amelynek kiváló elemzését adja: FONTAINE 1980, 93–129.

⁴⁷ FREDEGARIUS 1960, IV. 30.

⁴⁸ FREDEGARIUS 1960, IV. 32.

⁴⁹ FONTAINE 1980, 4–8.

ték, pontosabban egy úgynevezett *regula mixta* vált uralkodóvá ebben a térségben, amely Columban és Szent Benedek szabályzataiból egyaránt táplálkozott, valamint egyedi elemeket is tartalmazott.⁵⁰

Egyszer a királyi nagymama az ágyastól származó unokái számára kért áldást a szerzetestől, de Columban ezt megtagadta, és kinyilvánította, hogy a gyermekek sohasem ülhetnek trónra, mert csak fattyak, nem törvényes házasságból születtek.⁵¹ Ez a megjegyzés oly mértékben felingerelte Brunchildét, hogy a szerzetes távozása után az egész udvart rettegésben tartva hosszan, csillapíthatatlanul dühöngött. Yaniv Fox kiválóan vette észre Jónás művében az említett jelenetnek az ellenpontját. Egy alkalommal Columban látogatást tett egy frank nemes, Autharius és felesége, Aiga házában, a szülők bemutatták neki gyermekeiket, ő megáldotta őket – hiszen keresztény házasságból származtak – és csodálatos jövőt jósolt nekik. A *Vita* tanúsága szerint a hitben és a keresztényi erkölcsben felnevelt gyermekekre siker várt az életben, míg a fattyak elbuktak, a halál lett a sorsuk.⁵²

Bobbioi Jónás veti fel az egyik fontos szempontot Theuderichnek a házassághoz fűződő viszonyával kapcsolatban, és igazat kell adnunk neki: azért nem volt fontos Brunchilde, ahogy ő említi, a *második Jezebel*⁵³ számára a bűnös kapcsolat megszüntetése, mert attól félt, ha megnősül a király, az ő hatalma meggyengül fölötté. Úgy hihette, egy ágyas fölött könnyebben tud uralkodni, mint egy feleség fölött. Ugyanakkor egy ilyen sokat tapasztalt nőnek tudnia kellett, hogy a „test ördögének” ereje sokkal hatásosabb, mint a jogé, időnként a hataloménál is erősebb, arról nem beszélve, hogy ezek szerint semmit sem tanult nővére sorsából. Ezzel együtt nem lehet szem elől téveszteni, hogy valóban teljesen más volt egy ágyas, és egy feleség helyzete. Ugyanakkor az ágyasok is juthattak hatalmi pozícióba, sőt, ritkán még feleség is válhatott belőlük – példaként említhetjük Fredegunda esetét – ahhoz azonban, hogy élni tudjon az illető a helyzetével, erre alkalmas személyiség is kellett. Theuderich ágyasa azonban nem tartozott ezek közé, és ezt Brunchildének tudnia kellett. Bizonyosan híján volt minden hatalmi ambíciónak, a források teljes mértékben hallgatnak személyéről, gyakorlatilag nincs semmilyen információnk róla, ami kizárt lenne, ha Brunchildével vetélkedett volna a királynéi pozícióért. Éppen ezért maradhatott meg a király ágyasának, ezért nem akarta őt elűzni a királyné, mert nem érezte ellenfélnek, kontroll alatt tudta tartani. Viszont azzal is tisztában volt, hogy fiatal unokájának szüksége van valakire, de azt a nőt Brunchilde a saját érdekei szerint akarta Theuderich számára biztosítani. A kialakult helyzet így volt megnyugtató.

⁵⁰ FOX 2012, 176–194, 178.

⁵¹ JONAS 1905, I. 19.

⁵² JONAS 1905, I. 26; FOX 2012, 181–182. Az említett házaspár gyermekei sikeres tagjai lettek az arisztokráciának, magas hivatalokat töltöttek be I. Dagobert király udvarában, továbbá számos kolostort alapítottak Meaux és Soissons vidékén, a columbani szerzetesi mozgalom fő támaszaivá lettek. Ezzel szemben Theuderich gyermekei kegyetlenül megbűnhődtek, mert igen fiatalon meghaltak.

⁵³ JONAS 1905, I. 18.

Úgy látom Brunchilde megfáradt, az események idején már idős, számtalan intrika, harc van mögötte, már csak egyetlen dolgot akart, de azt nagyon, maradjon minden a régiben, különösen az ő befolyása. Nem akarta a biztosan uralt helyzetet egy bizonytalanra cserélni, egy ismeretlen, fiatal energikus nővel megküzdeni a Theuderich fölötti befolyásért. Ezért nem engedett a szent életű férfiak nyomásának, ezért pártfogolta a fennálló helyzetet és esze ágában sem volt változtatni rajta. Tehát nem a vallásnak, hanem a hatalmi taktikának volt szerepe az események alakulásában, ezért végül életével kellett fizetnie Desideriusnak, Columbánnak pedig el kellett hagynia Burgundiát.⁵⁴

Brunchilde utolsó politikai játszmája szörnyű halálával végződött. Theuderich testvére ellen vonult Austrasiába, őt is és fiát is megölte, majd Fredegunda fia, Clothar ellen indult. Theuderich váratlan halála terve kivitelezését megakadályozta, Brunchilde magára maradt. Megoldásként Theuderich legidősebb fiát, II. Sigibertet emelte trónra, immár dédunokája mellett lett régens. Unokái halála miatt Burgundia és Austrasia egyaránt az ő kezében egyesült, amit a vele ellenséges austrasiai nemesek, többek között olyan meghatározó személyiségek, mint Metz-i Arnulf, Landeni Pippin vagy a burgund maiordomus Warnachar, meg akartak akadályozni, ezért a régensséget Neustria királyának, II. Clotharnak ajánlották fel.⁵⁵ Ezzel a gesztussal egy kézben egyesült újra a három terület. Brunchildét, Sigibertet és őt testvérét elfogták, utóbbiakat meggyilkolták. Clothar tíz gyilkossággal vádolta meg a királynét, többek között mindkét férjének, unokáinak és azok gyermekeinek, valamint Chilperichnek a meggyilkolásával. Csúfságul egy teve hátán mutogatták, majd szörnyű halált szenvedett: lovakkal tépették szét.

Brunchilde neve a történelemben a gonoszság szinonimájává lett, de valóban így kell-e gondolnunk rá? Meglátásom szerint Brunchilde valójában sokszínűbb volt, mint ahogy szerzőink leírják. Ne felejtsük el, forrásaink Brunchilde ellenségei felé történő elkötelezettségük miatt igyekeztek minél sötétebb képet rajzolni a királynéről. Női mivolta pedig különösen alkalmassá tette a bűn megtestesítésére. A VI–VII. században eleve hatalmas teljesítmény egy nőtől, hogy pozíciót és tekintélyt tudott szerezni magának. Bár a hatalomba mindig a férfiak révén került, de az ottmaradását elsősorban magának köszönhette. A másik rendkívüli teljesítmény, amely nevéhez köthető, az a hatalomba maradásának időtartama: 575–613-ig, vagyis összesen harmincnyolc évig volt szerepe a királyi udvarban, hol befolyásos feleségként, hol régensként ennek vagy annak a családtagjának az oldalán. Ez önmagában figyelemreméltó, nem jelentéktelen képességekről árulkodik. Ügyesen használta fel az egyházi hivatalokat a politikai érdekközösség létrehozására, saját pozíciójának megerősítésére. Mindemellett volt egy másik arca is, tudott aggódó anya és nagyanya lenni, ez a kép leginkább a vizigót királyságba, majd a bizánci fogságba került hozzátartozói kapcsán bontakozik ki. Bármily ellentmondásosan hangzik, volt egy kegyes arca is Brunchildének. Őszintén tisztelte az arra érdemes

⁵⁴ FONTAINE 1980, 18; JONAS 1905.

⁵⁵ FREDEGARIUS 1960, IV. 37–42.

egyháziakat, templomokat, kolostorokat alapított, támogatta a pápa reformtörekvéseit, és nem csak az elvárt uralkodói szerep kedvéért, hanem belső meggyőződésből.⁵⁶ Kétségtelen, a hatalmon maradás érdekében nem riadt vissza semmilyen eszköztől sem, de ezzel nem volt egyedül. Nem volt kegyetlenebb és gonoszabb kora férfi uralkodóinál, de egy nőtől mást várt a társadalom. Nem a nemétől elvárt magatartásformát tanúsította, mert sem a feladat, sem az a környezet, amelyben élt, ezt nem tette lehetővé, az eltelt évek rákényszerítették arra, hogy férfias erőt sugározzon, különben pillanatok alatt elbukott volna saját világában.

BIBLIOGRÁFIA

BARDSLEY 2007

Sandy BARDSLEY: *Women's Roles in the Middle Ages*. London, Greenwood Press, 2007.

BICLARENSIS 1894

Iohannes BICLARENSIS: *Chronica*. Ed. Th. MOMMSEN. Berlin, 1894 (Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi, 11). (Magyar fordításban: HORVÁTH Emőke: Iohannes Biclarenis krónikája. *Aetas* 23/1. 2008, 116–127.)

FONAY WEMPLE 1981

Suzanne FONAY WEMPLE: *Women in Frankish Society. Marriage and the Cloister, 500 to 900*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1981.

FONTAINE 1980

Jacques FONTAINE: King Sisebut's *Vita Desiderii* and the Political Function of Visigothic Hagiography. In: *Visigothic Spain*. Ed. E. JAMES, Oxford, 1980, 93–129.

FOX 2012

Yaniv FOX: The bishop and the monk: Desiderius of Vienne and the Columbanian movement. *Early Medieval Europe* 20/2. 2012, 176–194.

FREDEGARIUS 1960

FREDEGARIUS: *Chronica*. Ed. WALLACE-HADRILL. London, 1960.

GIL 1972

Miscellanea Wisigothica. Ed. Juan GIL. Sevilla, 1972.

GREGORIUS TURONENSIS 1951

GREGORIUS TURONENSIS: *Decem Libri Historiarum*. Ed. B. KRUSCH–W. LEVISON. Hannover, 1951 (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Merovingicarum, 1, 1).

GUNDLACH 1892

Epistolae Austrasiacae. Ed. W. GUNDLACH. Berlin, 1892 (Monumenta Germaniae Historica. Epistolae, 3).

HAENEL 1849

Lex Romana Visigothorum, Ed. G. HAENEL, Berlin, 1849.

HORVÁTH 2011

HORVÁTH Emőke: Hermenegild bűne a megtérés? In: *Bűn, bűnhődés, büntetés*. Szerk. HORVÁTH Emőke. Budapest, L' Harmattan, 2011.

⁵⁶ WOOD 1994, 131, 134.

JONAS 1905

JONAS: *Vitae Sanctorum Columbani*. Ed. Bruno KRUSCH. Hannover, 1905 (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Merovingicarum, 4).

KONCZ 2012

KONCZ Ibolya Katalin: A jegyajándék és a hitbér jogtörténeti gyökerei. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica* 30/2. 2012, 67–73.

KRUSCH 1896

Passiones vitaeque Sanctorum Aevi Merovingici. Ed. Bruno KRUSCH. Hannover, 1896 (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Merovingicarum, 3).

MARTÍN IGLESIAS 1995

José C. MARTÍN IGLESIAS: Un ejemplo de influencia de la *Vita Desiderii* de Sisebuto en la hagiografía merovingia. *Minerva* 9. 1995, 165–185.

NELSON 1986

Janet NELSON: *Politics and Ritual in Early Medieval Europe*. London–Ronceverte, The Hambledon Press, 1986.

REYDELLET 1981

Marc REYDELLET: *La Royauté dans la littérature latine de Sidonie Apollinaire à Isidore de Seville*. Rome, 1981.

SÁRY 2012a

SÁRY Pál: Nagy Theodosius „Cunctos Populos” kezdetű rendeletének elemzése. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica* 30/2. 2012, 147–160.

SÁRY 2012b

SÁRY Pál: *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései*. Szent István Társulat, Budapest, 2012.

TOURS-I GERGELY 2010

TOURS-I GERGELY: *Korunk története. A frankok története*. Szerk. ADAMIK Tamás. Ford. MEZEI Mónika–ADAMIK Tamás. Pozsony, Kalligram, 2010.

VENANTIUS FORTUNATUS 1881

VENANTIUS FORTUNATUS: *Opera Poetica*. Ed. F. LEO. Berlin, 1881 (Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi, 4, 1).

WALLACE-HADRILL 1982

John Michael WALLACE-HADRILL: *The Long-Haired Kings*. Toronto–Buffalo–London, University of Toronto Press, 1982.

WALLACE-HADRILL 1983a

John Michael WALLACE-HADRILL: The Merovingian Saints. In: *The Frankish Church*. London, Clarendon Press, 1983, 75–93.

WALLACE-HADRILL 1983b

John Michael WALLACE-HADRILL: The Merovingians and the Papacy. In: *The Frankish Church*. London, Clarendon Press, 1983, 110–122.

WOLFRAM 1988

Herwig WOLFRAM: *History of the Goths*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1988.

WOOD 1994

Ian WOOD: *The Merovingian Kingdoms 450-751*. London–New York, Longman, 1994.

PIACKÖZPONTOK BORSOD MEGYÉBEN AZ ÚRBÉRRENDEZÉS IDEJÉN – FORRÁSELEMZÉS¹

HORVÁTH ZITA

Előszó

Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy az úrbérrendezés során keletkezett paraszti vallomások (kilenc kérdőpontos vizsgálat) mennyire alkalmasak a 18. század közepi piacközpontok rekonstruálására. A forrás ilyen szempontú elemzésére ez ideig kevés példa akadt, általában is kevésbé kutatták a 18. századi piachelyeket. A piackörzetek, piacközpontok kutatása a 19. század kapcsán valósult meg, az 1828. évi összeírás alapján Bácskai Vera és Nagy Lajos vizsgálta a 19. századi városokat, rekonstruálta a központi szerepkört betöltő települések hálózatát.² Az 1715., 1720. és az 1728. évi adóösszeírás, valamint az 1767. évi úrbérrendezés forrásai képezhetik azt a forrásbázist, amely lehetőséget kínál e kérdés elemzésére, továbbá Vályi András századvégi országleírását lehet még használni.³ Ebben a rövid tanulmányban azonban nincs mód arra, hogy valamennyi említett 18. századi forrást elemezzem, vizsgálatom kizárólag a paraszti vallomásokra terjed ki. Magáról az úrbérrendezésről nem írok, forrásait ez úttal nem mutatom be, csak a paraszti vallomásokról szólok röviden. Többször, több helyen kifejtettem az úrbérrendezés jelentőségét – természetesen mások mellett⁴ –, elemeztem a rendezés során keletkezett források hasznát és sokrétűségét.⁵

A forrás elemzéséhez a Tóth Péter által kiadott paraszti vallomásokat használom. Teszem ezt mindenekelőtt azért, hogy felhívjam a figyelmet a forráskiadások fontosságára – amiben Tóth Péter kiemelkedően maradandót alkotott –, másrészt, hogy ez úton is megköszönjem neki, hogy ráirányította a figyelmemet az úrbérrendezés forrásainak jelentőségére. Neki köszönhetem, hogy magam is ezzel kezdtem foglalkozni.

A paraszti vallomások

Annak ellenére, hogy a Mária Terézia által elrendelt úrbérrendezés forrásai, különösen a paraszti vallomások ismertek a kutatók előtt, mégis kevesen közölték e forrásokat.⁶ A paraszti vallomások forrásértéke szinte felbecsülhetetlen, hiszen a kilenc kérdésből álló dokumentumot úgy állították össze, hogy a jobbágyság jogi helyzete, gazdasági körülményei, földesurához való viszonya, a mindennapi életüket meghatározó körülmények feltáruljanak. Az úrbérrendezés több szakaszból állt,

¹ A tanulmány az OTKA 100955. számú kutatás keretében készült.

² BÁCSKAI–NAGY 1984.

³ VÁLYI 1796.

⁴ Pl. WELLMANN 1967.

⁵ HORVÁTH 2001; HORVÁTH 2009.

⁶ Ezek részletezésétől itt eltekintek. Lásd: HORVÁTH 2001; HORVÁTH 2003.

először a királyi biztos jelenlétében a megyei közgyűlésen megválasztották a rendezésben részt vevő tisztviselőket, akik a megyét járasonként végigjárták, és a kilenc kérdés alapján megvallatták a parasztokat.

Az első három kérdés a jobbágyok adózási módjáról kérdezett, a negyedik kérdőpont alapján a válaszadóknak arról kellett vallaniuk, hogy milyen haszonvételei és kárai vannak a helységüknek, milyen természeti adottságok befolyásolják a közösségük gazdálkodását, életét (nádvágás, faizás, halászat, malom léte vagy nemléte, az utak állapota, piac közelsége stb.). Az ötödik kérdésben az egy egész telekhez tartozó szántóföld és rét nagyságáról, minőségéről kellett vallaniuk, valamint arról, hány pozsonyi mérő gabonát szoktak vetni egy holdban, és lehet-e a réten sarjút kaszálni. A hatodik kérdés a robot mennyiségére, formájára – igás vagy gyalog robot – irányult. Rákérdeztek arra is, hogy az igás robotot hány ökörrrel kellett végezni, illetve hogy a robotra menetel és visszajövetel ideje beszámított-e a robot idejébe. Ha pénzben váltották meg a robotot, kérdés volt, hogy az milyen összeggel volt egyenértékű. A hetedik kérdés a természetbeni és pénzbeli szolgáltatásokat vette számba, külön kiemelve az ajándék (*culinaria, munera*) és a földesúri kilenced adásának kötelezettségét. A nyolcadik kérdésben arról kellett vallaniuk a jobbágyoknak, hogy településükön vannak-e puszta jobbágytelkek. A kilencedik kérdés a jobbágyság jogi helyzetére irányult, arra, hogy örökös vagy szabadmenetelű jobbágyok élnek-e a községben.

A negyedik kérdőpont

Amint arra a bevezetőben utaltam, a paraszti vallomások vizsgálatára a piacközpontok tekintetében alig került sor. Országos szinten eddig csak Nagy Erzsébet elemezte a 18. századi paraszti áruértékesítés problémáit,⁷ illetve néhány megyei vizsgálat készült el. Nógrád megyét Schneider Miklós,⁸ Pest megyét Wellmann Imre,⁹ míg Fejér megyét Nagy Lajos vizsgálta,¹⁰ jómagam Zalát,¹¹ illetve e tanulmányban kísérem meg Borsod megyét elemezni.

A piachelyek felrajzolása előtt meg kell nézni, hogy a forrás e tekintetben mennyire használható. Zala megyét megvizsgálva megállapíthatom, hogy a kilenc kérdőpont szükséges, de nem elégséges forrása a piachelyek teljes körű felrajzolásának. A negyedik kérdőpontban vallottak a parasztok a haszonvételekről és a károkról, felsorolták a természeti adottságokat, szóltak a nádvágásról, a faizási és halászati jogról, a malmokról, az utak állapotáról és ezen kívül mindenről, ami a földesúr–jobbágy közötti viszonyon túl befolyásolhatta a parasztság mindennapjait.

Elvileg itt vallottak a piachelyekről is, de mivel erre nem kérdeztek rá szó szerint, nem is volt mindenütt erre vonatkozó vallomás. A kérdés a következőképpen

⁷ NAGY E. 1957.

⁸ SCHNEIDER 1971.

⁹ WELLMANN 1967.

¹⁰ NAGY L. 1975.

¹¹ HORVÁTH 2014, 115–125.

hangzik: „Minémű haszonvételei vannak ezen helységnek és határjának? Avagy ellenben minémű károk szokták közönségesen érni őtet és határját?”¹² Bácskai Vera adatai szerint az 1715–1728. évi összeírásoknál a települések 50%-a, 1767-ben 49%-a vallott a piacokról,¹³ Zala megye esetében a települések – a fennmaradt kilenc kérdőpontok alapján – 37,7%-a, 187 település a 496-ból (járásonkénti bontásban: kapornaki 40, szántói 28, tapolcai 31, egerszegi 58, lövői 23, muraközi 7).¹⁴ Borsod megyében a Tóth Péter által közölt 162 helységből mindössze 50-ben tettek említést piacról, közöttük is 12 településen arról számoltak be, hogy távol vannak a piachelyektől, és így nem tudnak élni ezzel a lehetőséggel, egy helységben pedig arról nyilatkoztak, hogy járnak közellévő településre piacozni, de nem adták meg, hogy hová.

A forrás általános hiánya a szűkszavúság. Zala megyében például két ízben is megvallatták a parasztokat, az első kilenc kérdőpontos felvételekre 1766–1768. között került sor, de az 1770-es években megtörtént ezek felülvizsgálata, és a települések egy részénél újra megvallatták a parasztokat, így jó néhány esetben rendelkezésünkre áll egy második változat is. Ezekben az esetekben az újabb variáns mindig részletesebb, alaposabb, több mindenre kiterjedő. Borsod megyében 1770-ben készültek a felvételek, elsőként 1767-ben a diósgyőri koronaadalom településeiben végezték el a felmérést – Diósgyőr, Miskolc, Mezőkeresztes, Mezőkövesd, Hejőcsaba, Kisgyőr, Ládháza, Óhuta, Parasznya, Radostyán, Sajóbáony, Sajókápolna, Sajópetri, Varbó. Tóth Péter kötete 10 település esetében közölte a két változatot, kiindulási alapja az 1770-es felvétel volt. Akkor közölte csak az 1767-es felvételt, ha nem maradt fent az 1770-es felvétel, ilyen például Bükkszentlászló, ahol a két felvétel között mindössze négy nap telt el. Ezenkívül akkor közölte, ha a két változat között jelentősebbek az eltérések, ilyen Diósgyőr, Parasznya és Sajóbáony.¹⁵ Van olyan helység, ahol a második változat – hasonlóan Zalához – részletesebb, de nem mindig.

Az alábbi településeknél maradt fenn két változat: Bükkszentlászló (1767. május 29.; 1767. május 25.); Kisgyőr (1767. május 25.; 1770. május 27.); Ládháza (1767. május 26.; 1770. július 5.); Mezőkeresztes (1767. május 25.; 1770. június 16.); Mezőkövesd (1767. május 24.; 1770. június 9.); Miskolc (1767. április 10.; 1770. július 7.); Radostyán (1767. május 25.; 1770. július 12.); Sajókápolna (1767. május 25.; 1770. július 11.); Sajópetri (1767. május 25.; 1770. július 4.); Varbó (1767. május 25.; 1770. július 13.).

A tíz település felében a második (a későbbi), az 1770-es adatfelvétel említ piachelyet, a többinél a két változat közül egyikben sem tesznek említést. Például Radostyánban az első bevallásra 1767. május 25-én került sor, eszerint „Az egész ház helyes gazdának helységünkben vagyon négy darab őszi vetés alá való szántó földgye, mellyben bé megyen 12 kila élet, tavasz alá való föld pedig helységünkben

¹² HORVÁTH 2001, 50.

¹³ BÁCSKAI-NAGY 1984, 79.

¹⁴ HORVÁTH 2014, 115–125.

¹⁵ TÓTH 1991, VI–VII.

nem találhatik. Az illetén egy ház helyes gazdának rétye is kitsin lévén, szénája több két kis szekérenél nem is terem, sarnyút pedig nem szoktak kaszálni.” A második adatfelvétel 1770. július 12-én készült: *„Helységünknek hasznai: szőlő hegyeinknek termékenysége, s borainknak helyben könnyű el adattathatása, szántó földgyeinknek rend szerint való trágyázással meg lehetséges termékenysége, tűzi és épületre való fánk ingyen, malomnak közel való léte, miskólczi piacznak egy mélyföldnyire való léte, a hol kézi munkánk által pénz keresésre jó alkalmatosságunk, Szent Mihály napjától Új esztendeig bor korcsmánk is vagyon. Káros fogatkozásai pedig: az helységünkön végig folyó pataknak áradásával majd minden esztendőben mind szántó földeinkben, mind rétyeinkben, nem különben az zápor essők által az meredekebb szőlő hegyeinkben sok károkat szenvedünk.”*¹⁶

A települések többségénél tehát csak egy bevallás készült, vagy csak egy maradt fenn. Vélelmezhető, hogy a piacok megvállásának hiánya a forrás jellegéből adódik és nem abból, hogy a jobbágyságok ne éltek volna az adásvétel lehetőségével. Ez azért is feltételezhető, mivel hasonlóan a zalai jobbágyságokhoz, a borsodiak nagy többsége a természetbeni adók mellett pénzben is adózott, ami csak úgy képzelhető el, ha valamilyen formában készpénzhez is jutottak. Ennek pedig, ha nem is egyedi, de legjellemzőbb módja a piaci értékesítés volt.

Hiányossága még a forrásnak az is, hogy legtöbbször nem tudható meg a piacra szállított és ott vásárolt áruk fajtája. Leggyakrabban hasonló megfogalmazásokkal éltek a válaszadók: *„mind el adásra, mind vevésre Eger várossa hozzánk csak egy órányi földre vagyon”, „miskólczi piacznak két mélyföldnyire való léte, ahol két kézi munkálkodásunk által pénzt is kereshetünk”, „a miskóltzi piact pedig két mértföldnyire vagyon tőlünk, az hol mind a szükséges dolgokat meg vásárolhattuk”.*¹⁷ Zala megyében is azt tapasztaltam, hogy nem nagyon nevezik meg a piacra szállított áruk fajtáját, de ott legalább előfordult, hogy a gabonát és a bort nevesítették. Borsodban legfeljebb akkor kerül szóba a szőlőmunka, ha egy-egy település jobbágysági máshol pénzszerzés céljából dolgoztak, de ezt nem a piaccal való összefüggésben említik. Tehát az árutermelés differenciáltságára, a gazdálkodás módjára, a termelt növényekre és az állattartásra stb. ezek alapján nem lehet rálátásunk. Borsod megyében bizonyosan volt kézműipar, ennek ellenére a vallomásokban szinte nincs is nyoma. Ebből pedig nem az következik, hogy a 18. század második felében ez a szektor hiányzott volna a megye gazdaságából, hanem az, hogy a forrás e téren is hiányos, hozzáátéve azt, hogy az összeíróknak nem az volt az elsődleges szempontja, hogy a piacra és a kézműiparra rákérdezzenek, hanem az, hogy a földesúr–jobbágy közötti viszony az úrbérrendezést leginkább meghatározó módon feltáruljon.

Ritkán tudjuk meg, hogy milyen gyakran jártak piacra a jobbágyságok, mindössze Sajószentpéter, Mezőcsát lakosai nyilatkoznak arról, hogy évente háromszor rendeznek településükön vásárt. A piacok távolságára a „nem messze”, „egyórányi

¹⁶ TÓTH 1991, 181, 183.

¹⁷ TÓTH 1991, Andornak: 11, Bántapolcsány: 24, Borsodgeszt: 38.

alkalmas úton járóföldnyire”, „fertyórányí”, egy, két, három órányí „járófeld”; piac nincs közel stb. formulákat alkalmazták. A piacra járás hiányát többnyire azzal indoklják, hogy távol esik településük a vásártartó településektől, például Balaton községben a következőképpen vallanak: „az városok távol esnek túllünk, az honnat kézi munkáinkkal vagy más kép pénzt kereshetnénk magunknak is.”¹⁸ Természetesen valóban vannak olyan települések, amelyek esetében indokolt lehet a távolságra való hivatkozás, ami okot adhat arra, miért nem járnak piacra, ugyanakkor azoknál a településeknél – márpedig a helységek zöme ilyen –, ahol egyáltalán nem tartalmaz információt a forrás a piacozással kapcsolatban, nem valószínűsíthető, hogy egyáltalán ne jártak volna árut eladni vagy venni a jobbágyok. Sajószentpéter mezővárosról pontosan tudjuk, hogy rendelkezett a középkortól kezdve vásártartási joggal, évi három vásárt tartottak itt, Mária Terézia a jogot 1769-ben meg is erősítette.¹⁹ Nem életszerű, hogy a megye egyetlenegy helységében sem vallottak arról a parasztok, hogy Sajószentpéterre jártak volna piacozni.

Akad arra is példa, hogy vallomásuk szerint a jobbágyok járnak piacra, csak éppen azt nem mondják, melyik településre, például Ónodon: „Hasznát egyebet helységünknek nem tudunk, hanem malmunk helybe vagyon, piaczunk, szőlő hegyünk közel vagyon...”²⁰

Piachelyek Borsodban

Borsod megye 162 településének maradt fenn a kilenc kérdőpontos vizsgálata, a piachelyeket ez alapján tudtam megnézni. A 18. században 4 járása – Egri, Miskolci, Sajószentpéteri, Szendrői – és 10 mezővárosa – Aszaló, Csát (ma Mezőcsát), Diósgyőr, Edelény, Mezőkeresztes, Mezőkövesd, Miskolc, Sajószentpéter, Szendrő, Ónod – volt a megyének a helységnévtár szerint, szabad királyi városa nem volt.²¹

A 162 helységből 50-ben vallottak valamit a piacról, közöttük 12 olyan település, ahol arról, hogy távol vannak a piactól. Egy helyen arról nyilatkoztak, hogy járnak piacra, de nem derül ki hova. Ez a települések alig több mint 30%-a.

Ami érdekes, míg Zalában több helységről – mezővárosokról és falvakról egyaránt – vallották azt a parasztok, hogy piachelynek tekintik, addig Borsodban csak Miskolcra vallanak így, miközben 10 mezővárosa volt a megyének, köztük olyanok, amelyek vásártartási engedéllyel rendelkeztek, mint például Sajószentpéter és Mezőcsát. A kilenc kérdőpontban maguk a település nyilatkoztak is erről. Mezőcsát: „Az is beneficiuma ezen városnak, hogy esztendőnként három országos vásárszokott benne esni.” Sajószentpéter: „Három vásárunk alkalmatosságával...”²² De más helységben nem vallották a parasztok, hogy meglátogatnák ezeket a vásárokat.

¹⁸ TÓTH 1991, 19.

¹⁹ *Királyi Könyvek*, 1769. 08. 09. Lásd: TÓTH–HORVÁTH 2010, 260.

²⁰ TÓTH 1991, 174.

²¹ BARSZ 1991, 111–125.

²² TÓTH 1991, 139, 215.

A következő települések jobbágyai vallottak a negyedik kérdőpontban piacról vagy a piaci lehetőség hiányáról: Alacska, Andornak, Arnót, Balaton, Bánfalva, Bántapolcsány, Berente, Borsodgeszt, Bükkmogyorósd, Csernely, Csokva, Diósgyőr, Egerlövő, Emőd, Felsőkelecsény, Felsőnyárad, Felsőtárkány, Felsőtelekes, Felsőzsolca, Görömböly, Harsány, Hejőpapi, Kistokaj, Mályinka, Mezőcsát, Mindszent, Miskolc, Nagybarca, Nagyvisnyó, Nekézseny, Omány, Ónod, Ostoros, Parasznya, Radostyán, Rudabánya, Sajóbesenyő, Sajókápolna, Sajólászlófalva, Sajópálfala, Sajószentpéter, Sáta, Szendrőlád, Szirma, Szirmabesenyő, Tardona, Tibolddaróc, Tiszatarján, Tiszavalk, Varbó. Közülük az alábbi 12 helységben arról vallottak, hogy távol esnek a piacoktól: Balaton, Bükkmogyorósd, Csernely, Csokva, Felsőtelekes, Nagyvisnyó, Nekézseny, Omány, Rudabánya, Sáta, Szendrőlád, Tiszatarján. Általában hasonló megfogalmazásokkal találkozunk: „*Városoktól távol esünk, a honnét kézi munkával vagy más kép pénzt kereshetnénk.*”²³

Ónodon, amint már utaltunk rá, csak arról vallanak, hogy „*piacunk, szőlő hegyünk közel vagyunk...*”, de hogy hol, nem tudjuk meg.

37 településen arról vallottak a parasztok, hogy járnak piacra, és meg is nevezték a települést. Andornak, Egerlövő, Felsőtárkány, Ostoros lakói Eger városát nevezték meg, a többiek Miskolcot. Arnót Miskolc mellett Szikszót vallotta, Felsőnyárad Rozsnyót, igaz, ezen két település jobbágyai nem szólnak kifejezetten piacról, hanem csak szekerezést és kézi munkát említenek, de más helységekben, ahol használják a piac megnevezést, ott is párosítják a piacot a kézi munkával, ezért veszem fel a piacot valló települések közé.

Különösen érdekes, hogy sem Mezőcsátot, sem Sajószentpétert, sem a többi mezővárost nem vallották piachelynek, sőt Mezőkövesd lakói egyáltalán nem szóltak arról, hogy akár saját városukban, akár másutt piacoznának. Az is feltűnő, hogy például a Sajószentpéter szomszédságában fekvő Alacska lakói csak a távolabbi Miskolcot nevezték meg mint piachelyet, Sajószentpétert nem említik.

A Bácskai–Nagy-féle kötet összehasonlítja a piacközpontokat 1715 és 1828 közötti összeírások alapján, csak Miskolc szerepel mindegyikben: 1715–1728, 1767–1772, 1796, 1828.²⁴ Kétségtelen, hogy a mezővárosok között a megyeszékhely Miskolc kiemelkedett, közigazgatási és gazdasági központja volt a megyének, sőt országos szinten is meghatározó település volt, így természetes, hogy a 18–19. században piacközponti szereppel bírt. Azonban a megye többi mezővárosa is jelentős szerepet töltött be a gazdasági életben, a kilenc kérdőpontból azonban ez kevésbé tűnik ki.

Összegzés

A 18. század közepének, végének sok tekintetben és általában a paraszti társadalomtörténetnek megkerülhetetlen forrásai a paraszti vallomások. A forrás a piachelyek tekintetében is fontos, összehasonlító vizsgálatra alkalmas bázis. A piache

²³ TÓTH 1991, Csokva: 60.

²⁴ BÁCSKAI–NAGY 1984, 317.

lyek kutatásához is kiindulási pont, azonban amíg az 1828. évi országos összeírásnak egyik kérdőpontja a piachelyekre vonatkozott, megkönnyítve a piacközpontok felrajzolását, addig a kilenc kérdőpont alapján valló parasztok vagy éppen az őket faggató kérdezőbiztosok nem szükségszerűen értették bele a haszonvételekbe a piaci lehetőségeket, így a bevallások esetlegesek. A viszonylag kevés megvallott piachely és a bevallások piacra vonatkozó része nem feltétlenül a belső áruforgalom szegénységét, mint inkább a forrás hézagosságát mutatja. A 18. századi piachelyeket, a jelentősebb piacközpontokat a paraszti vallomások mellett a nagy országos összeírások alapján lehet rekonstruálni, de valószínűleg minden kérdésre így sem kapunk választ. Más, nem csak statisztikai jellegű források bevonása is szükséges.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁCSKAI–NAGY 1984
BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest, 1984.
- DÁNYI–DÁVID 1960
DÁNYI Dezső–DÁVID Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest, 1960.
- HORVÁTH 2001
HORVÁTH Zita: *Paraszti vallomások*. I (A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye három járásában). Zalaegerszeg, 2001 (Zalai Gyűjtemény, 51).
- HORVÁTH 2003
HORVÁTH Zita: A Mária Terézia-féle úrbérrendezés historiográfiája és forrásai. In: *Források és történetírás*. Miskolc, 2003 (Studia Miskolcinsia, 4), 137–157.
- HORVÁTH 2005
HORVÁTH Zita: A Zala megyei parasztság helyzete a 18. században az úrbérrendezés forrásainak tükrében. *Korall* 19–20. 2001, 132–159.
- HORVÁTH 2006
HORVÁTH Zita: *Paraszti vallomások*. II (A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye egerszegi, lövői és muraközi járásában). Zalaegerszeg, 2006 (Zalai Gyűjtemény, 60).
- HORVÁTH 2009
HORVÁTH Zita: Örökös és szabadmenetelű jobbágyok a 18. századi Magyarországon. *Századok* 143/5. 2009, 1063–1104.
- HORVÁTH 2014
HORVÁTH Zita: Piacközpontok Zala megyében a 18. század második felében az úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata alapján. In: *Piacok a társadalomban és a történelemben*. Szerk. HALMOS Károly–KISS Zsuzsanna–KLEMENT Judit. Sorozatszerk. VALUCH Tibor. Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2014 (Rendi társadalom – polgári társadalom, 26), 115–125.
- BARSI 1991
Magyarország történeti helységnévtára. Borsod megye (1773–1808). Szerk. BARSÍ János. Budapest–Miskolc, 1991.
- NAGY 1957
NAGY Erzsébet: *A paraszti áruértékesítés problémái az úrbérrendezés idején Magyarországon*. Budapest, 1957.

NAGY 1975

NAGY Lajos: *Über einige Fragen der neuzeitlichen Geschichte von Székesfehérvár*. Székesfehérvár, 1975.

SCHNEIDER 1971

SCHNEIDER Miklós: *Dézsma és robot*. Salgótarján, 1971.

TÓTH 1991

TÓTH Péter: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod vármegye (1770)*. Miskolc, 1991.

TÓTH–HORVÁTH 2010

TÓTH Péter–HORVÁTH Zita: *Sajószentpéter története*. Sajószentpéter, 2010.

VÁLYI 1796

VÁLYI András: *Magyar országnak leírása*. Buda, 1796.

WELLMANN 1967

WELLMANN Imre: *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásaik tükrében*. Budapest, 1967.

A CIGÁNYSÁG TERÜLETI MOBILITÁSA A 18. SZÁZADBAN A MISKOLCI JÁRÁS CIGÁNYÖSSZEÍRÁSAINAK TÜKRÉBEN¹

ICHIHARA SHIMPEI

A 18. századot a magyarországi cigány² történet nagy fordulópontjának tekinti a korábbi szakirodalom. A török visszavonulása után történő, egyre növekvő betelepítés és betelepítés során egyre több cigány is bevándorolt Magyarországra. A cigányoknak az ellenőrzése és kezelése a század első felében egy-egy vármegyéhez, kerülethez vagy ezek alá rendelt hatósághoz, mint mezőváros vagy uradalom, tartozott. Majd a század második felében, Mária Terézia és II. József korában, a felvilágosult abszolutizmus centralizáló politikája megpróbálta a cigányok helyzetét országszerte egységesen szabályozni és átalakítani, ennek végrehajtásával pedig a törvényhatóságokat bízta meg. Mária Terézia uralkodása alatt a hatékonyabb adózásnak, a katonatoborzásának és a közbiztonság fenntartásának az érdekében ismételt rendeletek tűzték ki célul a cigányság beillesztését a letelepedettek társadalmába.³ A királynő halála után II. József azokat megerősítette az 1783. évben kiadott 59 pontból álló „rendeletével”.⁴

Ezeknek a törekvéseknek megfelelően a törvényhatóságok cigányösszeírásokat készítettek, amelyeket részben ellenőrzésre használtak, részben pedig arra, hogy

¹ Ez a tanulmány annak az eredménye, hogy 2011 és 2013 között a Magyar Ösztöndíj Bizottság ösztöndíjasaként és 2014-ben The Japan Society for the Promotion of Science ösztöndíjasaként Magyarországon kutattam. A tartózkodásom során a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézetében óriási támogatást és segítséget kaptam a tanároktól. Főleg Tóth Péter egyetemi docens és Horváth Zita egyetemi docens számtalan tanácsot és ismeretet adott nekem. Ezt a tanulmányt őszinte köszönettel nekik szeretném dedikálni.

² Azt hiszem, megfelelőbb, ha a történeti kontextustól függ, hogyan kell nevezni őket a történeti kutatásokban. A 18. századi forrásokban, különösen a cigányösszeírásokban, amelyeket ebben a tanulmányban felhasználtam, alig találkozunk a „roma” szóval, csak a latin „Zingarus” vagy „Neo Colonus” megnevezés bukkan fel, az előbbit a korabeliek „cigány”-nak fordítottak, az utóbbit pedig a „Zingarus” helyett használták a Helytartótanácsnak az 1761. évi rendelete szerint. Ez a tény azt jelenti, hogy a források nem mindig azokról beszélnek, akik magukat etnikailag romának tekintették, hanem inkább azokról, akiket a források készítői cigányoknak tartottak. Ezért a tanulmányban a „cigány” kifejezést használom a korabeli források alapján.

³ Például ilyen pontokkal: a kóborló cigányok letelepedésének kényszerítése; a lótartásnak tilalma; az útlevél nélkül való vándorlásnak tilalma; a cigányok külföldről való beszivárgásának megakadályozása; a cigány népnévnek, nyelvnek és öltözködésnek tilalma; a cigány vajdaság eltörlése; a cigányösszeírások rendszeres benyújtása; a letelepedett cigányok számára teleknek és lakásnak adása; a cigányok megkeresztelése; cigány gyerekeknek elvétele a szüleiktől és parasztokhoz adása, céhekben taníttatása; stb. TÓTH 2005, 39–43.

⁴ Fordítását lásd: MEZEY 1986, 85–94. Ez a fordítás – és a korábbi szakirodalom többsége is – rendeletnek nevezi a dokumentumot, pedig Tóth Péter szerint voltaképpen másról van szó. Létrejöttének előzménye, hogy a Helytartótanács 1782. október 21-én kelt, 7510. számú levelével felkérte a törvényhatóságokat, hogy fejték ki véleményüket a cigányok rendezéséről, és tegyenek javaslatokat annak felgyorsítására. Sok törvényhatóság eleget is tett a felszólításnak. A Helytartótanács ezeket a véleményeket gyűjtötte össze és véleményezte a mondott dokumentumban. Lásd: TÓTH 1989, 63–67.

pontosabban megismerhessék a cigányok helyzetét egy-egy területen. Az 1768 előtti években egy-egy vármegye a saját céljai szerint írta össze a különféle módon a hatáskörén belül élő cigányokat, majd az 1767. december 10-én kiadott, a cigányösszeíráshoz vonatkozó helytartótanácsi rendelkezés után az általános kérdőpontoknak megfelelően egységes formában⁵ évenként (és 1773 után félévenként) rendszeresen készültek a törvényhatósági cigányösszeírások.⁶

A mostanáig megszületett nem kevés tanulmány a cigányösszeírások elemzése alapján az egykori cigányság képét törekszik bemutatni. Ezek többsége az egy-egy kérdőpont szerint elvégzett vizsgálat eredményeinek a bemutatásával,⁷ valamint az egykori cigányok – az 1768. évi vagy azután keletkezett összeírások adataiból a kutatók saját szempontjai szerint rekonstruált – helyzetének a bemutatásával⁸ foglalkozott.⁹

Ezen tanulmányok elemzéseinek a földrajzi és igazgatási kerete általában a vármegye vagy a járás(ok). Ezen kívül csak néhány kutató kísérelte meg kideríteni az összeírások adatait használva a számszerű változásokat vagy a személyekre megközelítő életrajzokat, amikor a nagyobb településeken, mint például a mezővárosokban élt cigányokkal foglalkozott.¹⁰

Ezen tanulmányomban a 18. századi Borsod vármegyében fekvő miskolci járás cigányösszeírásai alapján a cigányoknak a járáson belül való mobilitását fogom vizsgálni: a cigányoknak a település szerint való megoszlását és annak a változását; a több cigány által lakott települések, azaz a mezővárosok jellemzését; a cigány költözők nyomon követését.

A megközelítéssel a korábbi szakirodalom látszólag nem foglalkozott eleget, ahhoz képest, hogy erre a kérdéskörre vonatkozóan terjedelmes forrásanyag maradt fenn az Országos Levéltárban és vidéken, a megyei levéltárakban – csak éppen eddig feltáratlanok. A vármegyének vagy járásnak a keretében történt összeírások elemzésének többsége csak az 1768. évi összeírást használta fel vagy másik két-hármat, ezért nem tudnak sokat mondani a hosszabb időtartamú mozgásokról.¹¹

⁵ De azt is tudjuk már, hogy e kérdéspontok között is voltak kisebb eltérések. HAZAG 2008, 806.

⁶ TÓTH 2005, 70–73.

⁷ A cigány családfő és családtagjai (leginkább felesége és gyerekei) neve vagy – csak ritkán – a földesura neve, az adófizetés összegzése és a lakóhely, a jogállás (jobbágy-e, házas vagy házatlan zsellér-e), az ingatlantulajdon, az életkor, a vallás, a foglalkozás stb.

⁸ Például a cigányok nemek szerinti megoszlásával, a háztartások szerkezetével, a vezetéknevek etimológiai meghatározásával, azoknak a településeknek a rangsorolásával, ahol a cigányok magasabb számát regisztrálták, a földesuraknak rangsorolásával, akiknek több cigány magukat alárendelte, a cigányösszeírás adatainak a nem cigányokéval való összehasonlításával stb. foglalkoztak.

⁹ Például BÓDI 2004; BODÓ 1987; DOMINKOVITS 2005; MÉSZÁROS 1975; MÓRÓ 1979; SZOMSZÉD 1987; stb.

¹⁰ IVÁNYOSI-SZABÓ 1993; TÓTH 1993. Egyébként forrásgyűjteményként megjelent kötetben is találkozhatunk egy mezőváros, Siklós több cigányösszeírásával. NAGY 2003.

¹¹ Bodó Bélának a Szabolcs vármegyei cigányokkal foglalkozó tanulmánya ennek egy kivétele. Ő a vármegyének 4, 1774 és 1783 közötti cigányösszeírása és a nádudvari járásnak 12, 1723 és 1783 közötti összeírása alapján mutatta be az ottani cigányok létszámának változását. Ráadásul ezen

A mezővárosban élt cigányokkal foglalkozó tanulmányok pedig a hosszabb időtartam alatt több összeírást is felhasználnak, főleg Tóth Péter tanulmányában, amelyben egy-egy személynek Miskolcon való ki- és bemeneteiről is szó van. Viszont ezek sem fordítanak nagyobb figyelmet arra, hogy más településekkel összehasonlítva és a közeli településekhez való viszonyt is tekintetbe véve, hogyan jellemezhető a Miskolcon összeírt cigányok mobilitása?

A tanulmányom erre az eddig még keveset vitatott kérdésre nem adja meg a teljes megoldást, hanem csak egy esettanulmánnyal szolgálhat a témakörnek a további meghaladására. Itt kétfajta cigányösszeírást használok fel. Az egyik fajtát az 1751 és 1768 közötti időszakban Borsod vármegye a saját érdekében készítette a cigányoktól való adószedés céljából. A másikat a fent említett 1767. évi és 1773. évi rendelet szerint rendszeresen köteles volt a vármegye elkészíteni és benyújtani a Helytartótanács számára, de ezek közül mostanáig csak nyolc, 1775–1784 között készült összeírást tudtam megtalálni.¹² Ha ezeket évek szerint felsoroljuk, akkor az derül ki, hogy az 1752–53 és 1757–58, az 1765–66 és 1768–69, az 1768–69 és 1774–75, majd az 1775–76 és 1779–80 közötti időszakban több évből hiányzik az adat. Ráadásul az előbbi és az utóbbi fajta összeírások között nagy különbség van a kérdéspontokban.¹³ Ezekből az okokból előre meg kell mondanom, hogy a cigány mobilitásra vonatkozóan az összeírásoknak elemzése alapján kideríthető kép a teljestről még messze van.

A Borsod vármegyei összeírások sajátos hiányosságain kívül más, a 18. századi cigányösszeírásokat általában kísérő problémákról gyakran volt szó a korábbi szakirodalomban. Az összeírt adatok pontossága ugyanis a mindkét félnek, tudniillik az összeíróknak és a cigányoknak tulajdonítható problémák miatt nem teljesen hihető. Az egyik oldalon az összeírók a saját érdekeik szerint csak az olyan cigányokat

vizsgálat alapján a cigány mobilitásnak három formáját (állandó letelepedettek, kóborlók, viszonylag állandóan letelepültek) is kimutatta. A települések és személyek szerint való adatokról azonban ő is csak kevés említést tett. BODÓ 1987, 172–174. Az egy járáson belüli vagy két járás közötti mobilitásnak a település és a személy szerint való vizsgálatát pedig az előbbi esetében Schleininger Tamásnak, az utóbbi esetében Hazag Ádámnak a tanulmányában találhatjuk meg, de a nem hosszú időtartamra kiterjedően, csak két-három összeírás felhasználása miatt, az egyének nyomom követése szempontjából ezek nem látszanak kielégítőeknek. SCHLEININGER 2006; HAZAG 2009.

¹² MNL C56. 3. cs. 11; 5 cs. 72; 21. cs. 172; 24. cs. 27; 32. cs. 45; 36. cs. 102; MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. III. I. 741, 748, 752, 760, 768, 791, 808, 822, 840, 841, 863, 883, 903, 914, 937; MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. XI. I. 118, 129.

¹³ Az 1765–66-os összeírásokig a kérdéspontokban csak a településnév, a családfőnév és a fizetett adó összege található, 1768–69-ben ehhez a foglalkozást tették hozzá. Az 1774–75-es összeírásoktól fogva kérdéspontokban a következőket vizsgálták: a település nevét, a családfő vagy az özvegy nevét, néha a feleség nevét (1782–83-ig) és a gyereke(i) nevét, életkorát és nemét (1779–80 első fele után a név eltűnik, helyette csak a számát tudhatjuk), a gyerek nevelési módját, az ingatlan helyzetét, a családfő jogállását (jobbágy, házas vagy házatlan zsellér), a családok viselkedési módját, a családfő foglalkozását, a település bírása alá való rendeltségét, az elpusztult állatok húsának evését és a löcsérélést, végül a hadi- és a házi pénztárba fizetendő adónak az összegét. Ezek közül főleg a családfőnek és család tagjainak a nevét, valamint a gyerekek életkorát használok fel az egyes személyek azonosítására a tanulmányomban.

akarták összeírni, akik letelepedetteknek voltak tekinthetőek, ezért az összeírások nem rendszeresen és csak kevesebb figyelmet fordítottak a vándorló életmódból élő cigányokra. Ráadásul, ha az adatok hiányoztak, ők az összeírásban a saját „elképzeléseikkel” töltötték ki a hiányt, mivel a hiányos összeírást nem fogadta el a Helytartótanács. A másik oldalon a cigányoknak sem volt érdekük, hogy minden esetben valós adatokat szolgáltatassanak az összeírók számára.¹⁴ Az itt tanulmányozott összeírásokban is látható néhány eset, hogy a gyerek életkora nem növekedik rendszeresen évenként, vagy hogy egy személynek volt másik vezetékneve vagy utóneve is. Ezekből az okokból is nagyon nehéznek látszik az egy összeírásban megjelenő személyeket a másikban megjelenőekkel azonosítani. Azonban, ahogyan a korábbi szakirodalom is gyakran hangoztatja, nem tagadhatjuk, hogy az összeírásoknak bőséges adatai a korabeli cigányság helyzetének a megértésében jó minőségű tájékozódással szolgálhatnak. Emellett kimondhatjuk, hogy a hosszabb időtartamra kiterjedő elemzés megbízhatóbb képhez vezethet minket, habár az nem lesz tökéletes. Ezért jelen tanulmányom is alapvetően hasznosnak tekinti az összeírások felhasználását.

Az összeírt cigányok számának települések szerinti megoszlása és változása

Az 1787-ben országsszerte végrehajtott népszámlálásban 45 helységet (38 községet, 4 mezővárost és 3 praediumot) találunk, amelyek a miskolci járáshoz tartoztak.¹⁵ A tanulmányban vizsgálandó összeírásokban pedig ezek közül a helységek közül 3 praedium (Jenke, Muhi, Vakarács) és 6 község (Massa, Mindszent, Óhuta, Tizsakürt, Újhuta, Vashámor) adatai nem jelennek meg, tehát most a másik 36 településről készült összeírások adataival foglalkozhatunk.

Az I. táblázat a cigányok helybeli megoszlását és annak változását mutatja. Ott egy-egy összeírás vizsgálatának szakaszai szerint a bal oldalon azoknak a családfőknek a száma jelenik meg, akiket akkor összeírtak egy-egy településen, a jobb oldalon pedig – az 1751–52. évi rovatnak kivételével – az olyan családfők száma, akiket folyamatosan összeírtak. Ha nem áll a jobb oldalon szám, az olyan családfőket jelent, akik a legutolsó vizsgálat után a települést elhagyták, vagy ott meghaltak.¹⁶ Ha egy településen több mint tízszer folyamatosan összeírt személyek voltak, azt a települést * jellel jelölöm.

A II/A. táblázat első sora azt mutatja, hogy az egyes településeken folyamatosan összeírt cigányfők száma mennyi és hány százalék volt egy-egy vizsgálatban (*fősz/főa*), majd az alábbi sorok az arányt és számot is megmutatják aszerint, hogy folyamatosan hányszor írták össze ott őket (2-szer, 3–5-ször, 6–9-szer, több mint 10-szer). A II/B. táblázat pedig az újoncokra (akik egy vizsgálatkor az adott településen megjelentek, jóllehet a legutóbbi vizsgálatkor még nem voltak ott), és a kiköl

¹⁴ HAZAG 2008, 805–806.

¹⁵ DÁNYI-DÁVID 1960, 42–47.

¹⁶ Sajnos az összeírások alapján – azon az eseten kívül, hogy a későbbi összeírásokban az özvegyéről tesznek említést – nem tudunk megítélni, milyen ok miatt tűntek el a névsorból.

tözőkre (akik pedig a legutóbbi vizsgálatban az adott településen voltak, de a következő vizsgálat előtt onnan eltűntek) vonatkozik. 2 sorban mutatkozik a két tényező aránya és száma, amelyeket ezzel a formulával számítom ki:

Az újoncok száma (*úsz*): egy vizsgálat összege – a legutóbbi vizsgálatról folyamatosan összeírt családok száma;

Az újoncok aránya (*úa*): $úsz \div$ egy vizsgálatnak összege;

A kiköltözők száma (*ksz*): a legutóbbi vizsgálat összege – a rákövetkező vizsgálatában is folyamatosan összeírt családok száma;

A kiköltözők aránya (*ka*): $ksz \div$ a legutóbbi vizsgálatnak összege.

A következő 2 sor pedig a kiköltözők közül a nem folyamatosan összeírtaknak és a néhány folyamatos összeírás után kiköltözőknek az arányát és a számát külön-külön mutatja, amelyet pedig ilyen formulával számítok ki:

A nem folyamatosan összeírt kiköltözők száma (*nföksz*): az *úsz* a legutóbbi vizsgálatban – 2-szer *fösz* a rá következő vizsgálatban;

A nem folyamatosan összeírt kiköltözők aránya (*nföka*): $nfösz \div$ az *úsz* a legutóbbi vizsgálatban;

A folyamatos összeírás után kiköltözők száma (*föksz*): a *ksz* egy vizsgálatban – *nfösz* az ugyanakkori vizsgálatban;

A folyamatos összeírás után kiköltözők aránya (*föka*): $föksz \div$ *ksz* az ugyanakkori vizsgálatban.

Sajnálatosan ez a kísérlet csak a valóságot nem tökéletesen visszatükröző számot és arányt ad a vizsgálat időközének egyenetlenségei miatt (pl. a fent említett üres évek adatainak hiánya és a félévenkénti vizsgálat végrehajtása az 1780-as években). Ez azt a problémát is okozza, hogy csak az összeírásokból nem tudhatjuk meg, hogy a táblázatban az „egy településen folyamatosan összeírtak”-nak tartott személyek a hiányzó évek alatt is ott voltak-e, vagy azok, akik a hiányzó évek után először megjelentek, az üres évek alatt is ott voltak-e már?¹⁷ Tehát meg kell vallonom, hogy a letelepedés folytonosságának a szempontjából csak óvatosan feldolgozható adatokat várhatunk ettől a táblázattól.

¹⁷ A folyamatosan összeírt cigányok számára és arányára az üres évek mellett olyan tényező is hat, hogy néhány összeírásban egyes települések adatai hiányoznak. Például az 1780–81 első félévi összeírásban Felsőgyőr, Görömböly, Mályi, Petri, Szalonta, Szederkény, Szirma, Szirmabesenyő, Tiszakeszi, Tiszatarján adatai hiányoznak. Úgy látszik azonban, hogy a hiányzás oka nem csak az, hogy akkor a településeken nem voltak cigányok, hanem az is, hogy néhány településen nem volt összeírás. A lehetőséget az a tény sugallja, hogy a legutóbbi (1779–80 második fele) és a következő (1780–81 második fele) összeírás között például Tiszakesziben és Tiszatarjánban ugyanazt a három-három a családfőt találjuk, akiket korábban és később is összeírtak ott. Ezért az egy településen folyamatosan összeírt cigányok száma és aránya is változhat, sőt valójában magasabb lehet, mint amit a tanulmányomban kimutatok. MNL C56. 3. cs. 11; 21. cs. 172; 24. cs. 27.

Ennek ellenére ebből az anyagból legalábbis az alábbiak állapíthatóak meg. Az I. táblázatból kiderül, hogy a korszakunk kezdetétől a végéig az összeírt cigány családfők száma körülbelül a kétszeresére növekedett. A szám változásának folyamata elfogadható mértékben rendben lévőknek látszik, jóllehet például az 1779–80. évi két összeírásban csökkentést és rögtön visszánövekedést figyelhetünk meg, aminek az okát nem ismerhetjük, de feltételezem, hogy néhány településen a vizsgálatot elégtelenül hajtották végre: így Miskolcon vagy Sajóládon. A cigányok megoszlásának szempontjából azt is megállapíthatom, hogy a három mezővárosban, azaz Miskolcon, Csáton és csak az 1780-as években Diósgyőrben volt a legtöbb cigány család, ahol az 1787. évi népszámlás szerint az összlakosság száma is a legnagyobb volt a járásban.¹⁸ Több mint tízszer folyamatosan összeírt családot csak néhány településen találhatunk. Ezek a családok az olyan helyeken telepedtek le, ahol a legtöbb vagy viszonylag sok cigányt összeírtak, mint például Miskolcon, Csáton, Nemesbikken. Az ilyen településeknek egyetlen kivétele Ároktő, ahol kevesebb cigány családot írtak össze, bár egy családfő az 1757–58 és 1779–80 első fele közötti összeírásokban több mint tízszer folyamatosan megjelent.

A II/A. táblázat szerint több esetben az egy vizsgálat alatt összeírtaknak kb. 40–60 százalékát teszik ki az egyes településeken folyamatosan összeírtak, és a számuk is nagyobb lesz a korszakunkban, a növekedést és a csökkenést ismételve. A táblázatban kimutatott arány és szám csökkenésének legfőbb okai, úgy látszik, az üres évek, mert az ilyen évek után – az 1753–54-től 1757–58-ig terjedő időszakot kivéve – a számuk és az arányuk csökkenő tendenciát mutat. De ha kivenném az üres évek utáni összeírást, úgy is megmutathatnám, hogy a folyamatosan összeírtak száma és aránya hasonlóan labilisan változik, mint az 1780-as évek adatai.¹⁹

Az egyes településeken való összeírás folytonosságának szempontjából úgy látszik, hogy a 3–5-ször folyamatosan összeírtak aránya és száma általában nagyobb volt (néha a 2-szer folyamatosan összeírtak is hasonló szintén voltak), a 6–9-szer folyamatosan összeírtak aránya és száma az 1750-es és 1760-as évek során inkább fokozatosan nőtt, majd az 1770-es években történt csökkenés után újra fokozatosan emelkedett a '80-as években; végül a több mint 10-szer folyamatosan összeírtak mindig igen alacsony szinten maradtak (szám szerint 3–8, arány szerint 3–8%).

A II/B. táblázat szerint az újoncokra és kiköltözőkre vonatkozóan azt is ki lehet mutatni, hogy egy vizsgálat után az akkor összeírtaknak kb. 35–50 százaléka (az üres évek után kb. 50–65 százaléka) a következő vizsgálat előtt valahová más településre, járásba vagy vármegyébe költözött ki, ugyanakkor több esetben az egy-egy vizsgálatban összeírtaknak kb. 40–60 százaléka (az üres évek után kb. 55–75 százaléka) újoncként jelent meg a településeken. Mindkét jelzőszám és azok aránya az üres évek után nagyjából növekedik. Ráadásul az 1780-as évek során ezek a

¹⁸ Az ottani lakosok teljes család száma szerint Miskolcon 3038 család, Csáton 674 család, Diósgyőrben 528 család volt. DÁNYI-DÁVID 1960, 42–47.

¹⁹ Mindazonáltal ha egy-egy településre figyelünk, akkor az mutathat az általánostól eltérő képet, például az 1780-as években a fent említett 3 mezővárosban magasabb arányt és számot feltételezhetünk.

jelzőszámok nagyobb mértékben nőttek/csökkentek. Az *úa*-ból az is kiderül, hogy az 1780–81. év első felét és az 1783–84. év második felét kivéve több vizsgálatban az akkor összeírtaknak körülbelül a fele, de legalábbis a harmada újonc volt. Ez azt jelenti, hogy a legutolsó vizsgálatban ilyen arányúak nem voltak ugyanazon a településen.

Az adatról azt is érdemes megemlíteni, hogy a *nföka* szerint gyakran megtörtént, hogy az egy összeírásban újoncként megjelenő családok több mint 50 százaléka, legmagasabban 82 százaléka a legközelebbi vizsgálat előtt a korábban összeírt településről már elment. Ráadásul, a *föka* szerint az arány a kiköltözők közül általában 16–48 százalék között mozgott (csak 2-szer volt kivételesen nagy arány, 1779–80-ban és 1780–81-ben). Ugyanakkor az eredmény azt is sejteti, hogy a vizsgálatok nagy részében a kiköltözőknek többsége azok közül került ki, akik a legutóbbi vizsgálatban újoncok voltak (ez alól kivétel csak 1765–66, 1779–80 első fele és 1780–81 második fele).

Mindebből az alábbi következtetéseket vonhatjuk le. Korszakunkban a miskolci járásban összeírt cigány (családfők) száma növekedett, főleg a mezővárosokban és néhány községben voltak letelepedettek, akiket hosszú időn keresztül ott írtak össze. Mindazonáltal ez az irányzat nem feltétlenül jelenti a hosszú ideje letelepedettek arányának a teljes növekedését, mivel több összeírásban ezen növekedésnek egyharmada az újoncokból állt, akiknek több mint 50 százaléka általában a legközelebbi vizsgálat előtt kiköltözőként került más településre, járásba és vármegyébe.

A mezővárosi cigányok jellemzése

A fent mutatott táblázatokból az derült ki, hogy különösen Miskolcon, Csáton és csak az 1770-es évek második fele után Diósgyőrben az összeírt cigány családfők száma magasabb volt, mint más településeken. A III. táblázat szerint legalábbis Miskolc és Csát esetében úgy látszik, több család a viszonylag hosszú idő alatt is ott maradt, vagyis letelepedett, míg azok is sokan voltak, akik csak rövidebb ideig tartózkodtak ott.

Ez a helyzet nem meglepő, hiszen ezek a mezővárosok a vizsgált időszakban a legnépesebb települések közé tartoztak a járásban (sőt vármegyében is). Mindazonáltal, ha részletesebben elemezzük, az is megfigyelhető, hogy e három mezővárosban a letelepedettek körülményei nem voltak egyformák.

1. Miskolc

Borsod vármegye messze legnépesebb településén, Miskolcon élt korszakunk kezdetétől annak végéig a legtöbb cigány család. A III/A. táblázat szerint ezeket a cigányokat nagyjából három csoportra oszthatjuk. Az első csoportba az összeírás kezdetétől (legkésőbb az 1760-as évektől) kezdve hosszú időtartam alatt, az 1780-as évekig letelepedett családfők és rokonaik tartoznak, akik olyan vezetőnevekkel rendelkeznek, mint a Bagosi, Budai, Danyi, Dardos, Daru, Ivók, Kalló, Kozák, Székely, Vadászi stb. A második csoport pedig azokból áll, akik az 1770-es

évektől letelepedettek, közöttük a Bódi, Jónás, Orgon (Orgovány) és a Puki vezetéknevek fordulnak elő. A harmadik csoportba azokat sorolhatjuk be, akiket csak egynéhány alkalommal írtak össze ott.²⁰

Ha az első csoport és a második csoport tagjainak a vezetékneveire figyelmet fordítunk, azt vehetjük észre, hogy néhányuk feleségének a vezetékneve az olyanokéhoz hasonló, akiket szintén összeírtak Miskolcon. Ilyen névpár például a Bagosi–Ivók, a Dányi–Vadászi, a Dardos–Budai, az Ivók–Daru és a Puki–Oláh. Ennek alapján azt feltételezhetjük, hogy valószínűleg néhány letelepedett család között rokonsági viszony volt a házasodáson keresztül. Mégsem látszik azonban, hogy valamelyik család a kapcsolatrendszernek a központja helyén állt volna „a házassági piacon”, azt is tekintetbe véve, hogy mindazonáltal a feleségek vezetéknevének többségében nincs kapcsolat az ott letelepedettekkel (például Balogh, Csende, Kosály, és Somlyody stb.). A harmadik csoport tagjainak a feleségeiről pedig keveset tudunk, mert az ilyen családfők többsége inkább csak az 1770 előtti években jelent meg rövid ideig az összeírásokban, amikor még nem jegyezték fel a feleség nevét.

Ha más irányra, azaz a Miskolc környékén fekvő településekre fordítjuk a figyelmet, akkor az is kimutatható, ezeken a helyeken a Miskolcon összeírtak vezetéknevéhez hasonló nevű személyeket többször összeírták: Alsószolcán az 1770-es évek után több Vadászit gyakran összeírtak; Bábonyban az 1750-es évek elején, majd a '70-es évek után a Sirokiakat írták össze, akik közül ketten 1782-ben Miskolcra költöztek be; Diósgyőrben Dardosok laktak, akiknek egyikét, a Miskolcon összeírt Zsigmondot 1765-ig ott írták össze, majd az 1780-as években más ilyen nevűek kezdtek itt élni; Felsőszolcán az 1770-es és 1780-as évek során az Orgonok többször megjelentek az összeírásokban, egyszer az alsószolcai Vadásziakat is ott írták össze; Kistokajban az 1770-es évek után háromszor is megjelentek a Jónások; Sajóladon az 1750-es években és az 1760-as évek eleje között néhányan a Berkiek közül is ott szerepeltek; Szirmán az 1760-as és 1780-as évek között a Kallók valószínűleg letelepedettek voltak. A Budaiak és a Hamzókok nevét több településen szétszóródva inkább csak rövid időtartam alatt találhatjuk meg. Természetesen nem tudom határozottan megállapítani, hogy az ugyanazzal a vezetéknevvvel rendelkezők között valóban voltak-e a rokonsági vagy családi kapcsolatok, de fentiekből feltehető, hogy a miskolci cigányok egy részének voltak valamilyen kapcsolatai a környéken lakó cigányokkal mint elődökkel, vagy az idősebb vagy fiatalabb rokonsággal.

2. Csát

A dél-borsodi mezővárosban, Csáton az ott összeírtak kapcsolatait Miskolctól eltérő módon egy családnak és a rokonságának a nagyobb száma jellemzi. Ahogyan a III/B. táblázat mutatja, öt családnév: a Botos, a Bendő, a Pantu, a Poczkok és

²⁰ Az első csoportra és a harmadikra nézve Tóth Péter is hasonlót mutatott ki: TÓTH 1993, 213.

a Rác, korszakunk kezdetétől végig, vagyis a viszonylag hosszú időtartam alatt jelen volt. Másokat legfeljebb csak néhányszor írtak itt össze.

Mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy a Botosok tagjainak többsége és a csáti cigányok közötti viszony széles volt. Korszakunkban Csáton összeírt 44 cigány családfő közül 13-an voltak Botosok. Ráadásul más családfőknek a felesége közül nyolcan is a Botos nevet viselték, 3 letelepedettet is beleértve. Ez azt jelenti, hogy az akkori csáti cigányok körülbelül felének volt rokoni kapcsolata a Botosokkal. Sajnos nem lehet egyértelműen állítani azt, hogy a Botosok egy-egy tagja egymással vérokonságban állt-e? Tekintetbe véve azonban azt, hogy a csak egyszer ott összeírtak közül is volt a Botosoknak partnere, az nem látszik lehetetlennek, hogy a rokoni kapcsolat miatt választották Csátot ideiglenes tartózkodási helyül. (Például a Notárok, akik mindhárman ugyanakkor jöttek be Csátra, és csak néhány évig tartózkodtak ott, a feleségük vezetéknéve viszont a Botos volt.)

Ha Csát környékére fordítjuk figyelmünket, akkor Ároktőn, Bábán, Igricben, Papiban, Szalontán, Tiszakesziben és Tiszatarjánban találjuk a Botos vezetéknévvel rendelkező családfőket és feleségeket. Ezek között részben olyanok is megjelennek, akiknek neve a Csáton összeírtak nevével megegyezik. Általában az összeírás adatai (főleg a feleség és a gyerek neve) alapján néha meg lehet ítélni, hogy ugyanazokról a személyekről van-e szó? De Csáton több esetben ez sokkal nehezebb dolog, mert ott is már többször találkozunk ugyanazzal a névvel. Még ha a gyerekeket is összeírták, akkor sem könnyű a dolgunk, a fiatal Botosok között is gyakran találhatjuk ugyanazt a nevet. Most csak annyit lehet mondani, hogy a Csáton családfőként összeírt Botosokat a környékbeli településeken nem írták össze, s a gyerekeiket tekintetbe véve is nehéz őket azonosítani. Ugyanakkor a környékbeli településeken élő néhány más Botos rövid ideig a szomszéd településeken is megjelent, és más csáti családok, mint például a Rácok, Csát és a környékbeli települések között néhányszor költöztek.²¹

3. Diósgyőr

Diósgyőrben korszakunk első 20 éve alatt nem volt annyira magas a cigányok száma, mint Miskolcon és Csáton. A 1770-es évekig a Csirkék és a Dardosok telepedtek le ott. Az 1770-es évek végétől azonban ezeknek a családoknak a tagjai mellett más családok is kezdtek megtelepedni ott, azaz a Horváthok, a Kabaiak, az Oláhok és a Tóthok. Az újonnan betelepülteknek és a feleségüknek a vezetéknévéről ítélve valószínűleg a Horváthoknak és az Oláhoknak volt kapcsolata a korábbi letelepedettekkel házasság révén, míg az Oláhok egyike, Sándor a déli, nem közeli településről, Nagycsécstől költözött ide; más családoknak, úgy látszik, nem volt kapcsolata.

²¹ A Rácok mozgásra nézve lásd a IV. a táblázatot.

Az új betelepülők számának az 1770-es évek során történt növekedését és magát a betelepedést nem csak házassági kapcsolatokkal lehet magyarázni, hanem feltétlenül számolni kell más tényezőkkel is.

A 18. század során Diósgyőr uradalmában iparos falvak jöttek létre, az 1770-es években alapították Vashámort, ahol vasipari munkáskolónia volt.²² Ebben a helységben a vasmunkások mellett más munkaerő is szükséges lett volna, mint például szénégetők, fuvarosok, favágók, erdei munkások. Az alapítás első éveiben azonban, mivel jó szakmunkásokat alig lehetett szerezni, a vállalkozó Fazola Henrik munkaerőként az ideig-óráig dolgozó „csavargókat és tolvajokat” hozta ide.²³ Nem biztos, de megvan rá a lehetőség, hogy ez az esemény több, kétkézi munkával, főleg kovácsolással foglalkozó cigányt is vonzott. Úgy látszik, ezt a feltételezést az a tény is támogatja, hogy az 1778–79-es összeírás szerint Diósgyőrben csak egy *faber ferrarius*, azaz a kovács volt, majd az 1779–80. évi második összeírásban 6 cigányt *faberként*, azaz az kemény anyagokat megmunkáló emberként²⁴ írtak össze.²⁵

A költözőknek nyomon követése

Ha csak egy járás adataiból próbálnánk a be- és kiköltöző cigányoknak a nyomát követni és mozgásterületét meghatározni, nagyon nehéz lenne a teljes képet rekonstruálni, hiszen az összeírások pontatlansága mellett az is lehetséges, hogy a cigányok a járás vagy a vármegye határán túl mozogtak. Az alábbiakban bemutatandó mintákból azonban a mozgásnak néhány formáját feltételezhetjük.

Korszakunkban a több mint két településen összeírt személyeknek a mozgási pályáját, feltéve, hogy ugyanazokról a személyekről van szó, a IV. táblázatban mutatom be. Több esetben az 1770-es évektől fogva az összeírásban megjelenő feleségnek és gyerekeknek a neve alapján lehet azonosítani őket. Az 1768–69 előtti esetekre vonatkozóan, amelyekben a családfő nevén kívül csak sokkal kevesebb adat szerepel, a külön-külön két vagy több összeírásban megjelenő, ugyanazon névvel rendelkező személyeket azonosaknak veszem a táblázatban, az olyan eseteket kivéve, amikor a név egy említése után legkevesebb 5 összeírás során nem történik a következő említés.

Az táblázat szerint úgy látszik, hogy több esetben a mozgás a közeli településekre irányul. Balogh András esetében például azt látjuk, hogy 1765–66 és 1784

²² A fent említett olyan helységek közül, amelyek sohasem szerepeltek a cigányösszeírásokban, a véleményem szerint legalábbis Massa, Óhuta, Újhuta, Vasámor, amelyeket a diósgyőri uradalom hatáskörében „ipari falvak”-ként alapítottak meg, nem csak azért hiányzik, mert a cigányokat ott nem írták össze, hanem azért is, mert az összeírók azokat nem tekintették más településtől függetlenül álló településnek, hanem inkább Diósgyőr egy részének. Az ipari falvakra nézve lásd: FARAGÓ 2000, 159; NÉMETH 2000.

²³ NÉMETH 2000, 390.

²⁴ Az összeírásban megjelenő *faber* és *faber ferrarius* közötti jelentéskülönbségre nézve lásd: HAZAG 2008, 807–808.

²⁵ MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b. XI. I. 118; MNL C56. 24. cs. 27.

között Csáton (1765–66), Nemesbikken (1774–75, 1775–76), Szederkényben (1779–80 első és második fele), Palkonyán (1780–81 első fele, 1782–83 első fele, 1783–84 második fele) van összeírva. Hozzá hasonlóan Botos András 1774–75 (Csát) és 1783–84 (Ládháza) között 4 településen vették fel összeírásba: a települések, ahová beköltözött, azok közelében fekszenek, amelyekből elköltözött. A táblázatban szereplő 64 eset közül 46 ezt a mozgásformát mutatja. Olyan eset pedig, hogy távolabbi településre költözött valaki, például a korábbi részben említett Oláh Sándor esete mellett Farkas Gáboré, aki az üres időszakban a délen fekvő Szögedről a Miskolc közeli Görömbölyre ment. Ezeket leszámítva azonban a mozgás kizárólag a közel településekre irányul. Természetesen az üres időszakot tekintetbe véve nem látjuk, hogy ő közvetlenül jutott-e el a távoli településre. Tehát ki merhetjük mondani, hogy úgy látszik, az egy évnél rövidebb időközön belül egy távoli településre irányuló mozgás alig található a táblázatban.

Az egy bizonyos településsel való kapcsolat szempontjából 24 esetben azt figyelhetjük meg, hogy a települések közötti mozgás során egyes személyeket egy bizonyos településen többször is összeírtak. Dósa Mátyás esetében például azt látjuk, hogy a vizsgált korszakunk között a neve gyakran megjelent Szederkényben, s a korszak alatt még 3 másik településen tartózkodott rövid ideig. Ez a jelenség valószínűleg azt jelenti, hogy az életének központja Szederkényben volt, és más településen csak ideiglenesen tartózkodott valamilyen célból. Az ilyen, hosszú időtartamú oda-visszajárásnak nevezhető esetek között megemlíthetjük, hogy két adott település között ismételtelen oda-vissza járt Bundi György, akit 1768–69 és 1783–84 között Szögeden és Petriben gyakran felvettek az összeírásokba, vagy Koszoró Sámuel, aki a félévi összeírások szerint Szalonta és Nagycsécs között szokott oda-vissza járni. Ezekből az esetekből feltételezhető, hogy mindkét településen megvoltak az őket vonzó okok, amelyeket azonban sajnos nem ismerhetünk meg pontosan. A két említett személyen kívül még 18 családfőt jegyeztek fel folyamatosan vagy megszakításokkal egy településen, mielőtt vagy miután más településen írták volna össze őket. Ebből arra lehet következtetni, hogy a táblázatban szereplő cigányok kb. egyharmadának látszólag nem volt hosszú tartamú életközpontja.²⁶

²⁶ A korábbi szakirodalomból tudjuk, hogy a Pest–Pilis–Solt vármegyei összeírásban az oda tartozó településekről csak ideiglenesen kimenő cigányok összeírásáról van szó; az extraneus cigányokról. Schleiningertől szerint ez a szó tulajdonképpen azt jelenti, hogy az ilyen cigányt egy földesúr alávettette, de átmenetileg, feltehetően munkával összefüggő ok miatt nem saját uradalmának, hanem egy másik földesúrnak a területén tartózkodott. SCHLEININGER 2006, 79. A miskolci járási összeírásokban azonban erre mutató jel nincs, ezért meghatározhatatlan, vajon a településen, ahol a cigányokat összeírták, a cigányok valóban ott voltak-e, vagy csak annak földesura alá tartoztak, és más településen voltak? Abból ítélve azonban, hogy a IV. táblázatban látható több esetben gyakran cserélték az összeírási helyet a cigányok, a dolgot inkább úgy értelmezhetjük, hogy a összeírásokba olyan elv szerint jegyezték fel a cigányokat, hogy a vizsgálatokor éppen hol voltak, és az olyan példa, mint Dósa Mátyás, csak látszólag vehető be az extraneus cigányokhoz hasonló sorba.

Végül a mozgás irányáról is ejtsünk szót röviden. Ahogyan a fentiekben említettem, a rövid időszakban úgy volt, hogy a közeli települések között történt a költözés, tehát általában kevesebb az olyan eset, hogy egy bizonyos személyt a járás északi és déli részén is összeírtak. Ha megnézzük a ritka esetet, hogy az egyik részről egy másik részre költözve ott látszólag letelepedett, akkor csak két esetet találunk: egyet Miskolcon (Bódi György) és egyet Diósgyőrben (Oláh Sándor), míg a többi személy, aki északról délre költözött, nagyjából csak ideiglenesen tartózkodott az új lakóhelyen, és a következő években készült összeírások szerint ismét visszament az északi részre (például Tóth András).

Ezekből az adatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vizsgált, harmincnél több év alatt a járás egyik részén élő cigányok a másik részt csak ritkán tartották hosszú időtartamú tevékenység és letelepedés helyének.

Azokra vonatkozóan, akik az IV. táblázatban hiányoznak, most még nem tudjuk megmondani, hogy milyen irányú volt a mozgás. A kérdésnek megoldásához szükséges lenne a szomszéd járások és vármegyék cigányösszeírásainak részletes vizsgálata.

*

Tanulmányban a 18. századi magyarországi cigány népesség megoszlásának és területi mobilitásának a jellemzésével foglalkoztam, a vizsgált időt és területet az 1750-es és az 1780-as évekre, illetve a miskolci járásra szorítva. Az elemzéseknek segítségével az alábbi következtetéseket tudom levonni.

Az I. és II. táblázatból a cigányok település szerint való megoszlására és a változására vonatkozóan az alábbiak derülnek ki: a miskolci járásban a korszakunk során összeírt cigány családfők száma körülbelül a kétszeresére növekedett. A legtöbb cigány különösen a nagyobb mezővárosokban, Miskolcon, Csáton és az 1780-as években Diósgyőrben gyűlt össze, ahol maga a teljes lakosság szám is a legmagasabb volt a járásban. Az egyes településben a hosszabb időtartam alatt állandóan letelepedett cigányok pedig nem csak az ilyen nagy mezővárosokban, hanem a kisebb településeken is megtalálhatók voltak, mint például Ároktőn vagy Nemesbikken. Az ilyen tartósabban letelepedettek azonban az összeírt cigányok között inkább kisebbségben voltak, az inkább csak az egyes településeken rövidebb időtartamra letelepedettek voltak többen, közülük különösen az olyanok látszanak többségben lenni, akiket 3–5-ször folyamatosan összeírtak az adott helyen. Az újonnan beköltözők és a kiköltözők arányát tekintve azt is ki lehet mutatni, hogy gyakran cserélődtek a cigányok egy-egy településen. Több esetben egy vizsgálat és a legközelebbi vizsgálat között a cigányoknak kb. a fele vagy a harmada a településről, ahol összeírták, máshová költözött, és a következő összeírásig már nagyjából hasonló vagy kicsit nagyobb arányban új beköltözők érkeztek arra a településre. Sőt, a kiköltözők között az újoncok aránya gyakran nagyobb részt tett ki, mint a településen való folyamatos összeírás után kiköltözőké.

A III. táblázatból a legtöbb cigány lakossággal bíró 3 mezővárosban összeírtak jellemzéséről arra következtethetünk, hogy Miskolcon ők nagyjából 3 csoportból álltak, közülük a viszonylag hosszú időn keresztül letelepedettek egynehányának

valószínűleg volt egymás közötti házassági kapcsolata, sőt néhány családnak feltehetően Miskolc környékén is volt rokonsága. Csáton a Botosok és rokonaik a településen lakó cigányoknak a felét tették ki. Az ilyen, csak egy családra irányuló viszony formája Miskolctól eltérő jelleget mutat. A diósgyőri cigányok körében pedig 1770 második felében a gyors beköltözésnek és letelepedésnek a növekedését tapasztaljuk. A jelenségnek okát a családi és házassági kapcsolatok mellett valószínűleg Vashámor alapításának következtében a megélhetési esélyek bővülésében kereshetjük.

A IV. táblázat alapján a cigányok mozgását úgy jellemezhetjük, hogy ha az egyik településről kiköltözés történt, akkor utána a kiköltöző általában egy szomszédos vagy egy közeli településre került. Abban az esetben, amikor a nyomon követéséből kiderül, hogy több településen ment át, azt is megtudhatjuk, hogy e települések közül az egyikben hosszasan tartózkodott-e: ha igen, akkor azt a személy élete központjának tekinthetjük. Ezenkívül azt a jelenséget is megfigyelhetjük, hogy két település között ismételt be- és kiköltözött. Ebből feltehetjük, hogy a cigány személynek mindkét településen voltak mélyebb kapcsolatai. Végül csak a cigányösszeírásokból ítélve úgy látszik, hogy általában nem gyakran volt közlekedés a járás déli és északi részei között, s még ha volt is, az inkább csak rövid időtartamú tartózkodás maradt.

Ezekhez a következtetésekhez hozzá kell tenni, hogy sajnálatosan nem tudtam most felhasználni a szomszéd járások és a teljes vármegye cigányösszeírásait, amelyekkel a cigányok szélesebb térben történő mozgását nyomon követhetnénk. Ezek feldolgozása a további kutatási feladataim közé tartozik.

Mindenesetre ezek az eredmények az e területen élő cigányok kapcsolatait és viszonyait makroszkopikus formában mutatják be, s talán segítségül szolgálhatnak azok számára, akik mikrokutatásokat végeznek a cigányokat érintő források segítségével.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MNL B-A-Z. M. Lt. IV. 501/b.

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, IV. 501/b. Borsod vármegye levéltára: Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok – Acta Politica.

MNL C56.

Magyar Nemzeti Levéltár, C56. Helytartótanács levéltára: Departamentum Zingarorum.

BIBLIOGRÁFIA

BARSI 1991

BARSI János: *Magyarország történeti helységnévtára: Borsod Vármegye (1773–1805)*. Budapest–Miskolc, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat–BAZML, 1991.

BÓDI 2004

BÓDI Zsuzsanna: Egy 18. századi magyarországi cigány összeírás: Tények és következtetések. In: *Romanothan*. Szerk. BÓDI Zsuzsanna. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2004, 25–52.

BODÓ 1987

BODÓ Béla: Cigányok a XVIII. századi Szabolcs vármegyében *Krónika* 1/1 (Új folyam). 1987, 167–186.

DÁNYI–DÁVID 1960

Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787. Szerk. DÁNYI Dezső–DÁVID Zoltán. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára–Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, 1960.

DOMINKOVITS 2005

DOMINKOVITS Péter: Cigányösszeírások Sopron vármegyében a 18. század második felében (Egy tematikus repertórium előmunkálatai az 1770-es években). In: *Cigánysors: A cigányság történeti múltja és jelene*. I. Szerk. MÁRFI Attila. Pécs, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 2005, 51–69.

FARAGÓ 2000

FARAGÓ Tamás: A város népessége. In: *Miskolc története*. III (1702–1847-ig). Szerk. FARAGÓ Tamás. Miskolc, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma–Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, 2000, 151–272.

HAZAG 2008

HAZAG Ádám: Cigányösszeírások statisztikai elemzése az északkelet-magyarországi régióban. In: *A Herman Ottó múzeum évkönyve*. XLVII. Szerk. VERES László–VIGA Gyula. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2008, 802–813.

HAZAG 2009

HAZAG Ádám: Borsodi források cigányokról a 18. század második felében. In: *A Herman Ottó múzeum évkönyve*. XLVIII. Szerk. VERES László–VIGA Gyula. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2009, 97–108.

IVÁNYOSI-SZABÓ 1993

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: Adatok a cigányok kecskeméti történetéhez (1596–1850). In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából*. XIII. Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1993, 7–55.

MÉSZÁROS 1975

MÉSZÁROS László: Bács-Kiskun megyei cigányságának történetéhez (Az 1768-as cigányösszeírás népesség sztatistikaidemográfiai adatai). In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából*. I. Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1975, 133–143.

MEZEY 1986

A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban (1422–1985). Szerk. MEZEY Barna. Budapest, Kossuth, 1986.

MÓRÓ 1979

MÓRÓ Mária Anna: Mária Terézia cigány-rendeletei és a Baranya megyei cigányösszeírások (1775–1779). In: *Baranyai helytörténetírás*. Szerk. SZITA László. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1979, 205–302.

NAGY 2003

Források a siklói cigány múltjából (1721–1830). Szerk. NAGY Pál. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2003.

NÉMETH 2000

NÉMETH György: Kamarai vállalkozás a diósgyőri koronauradalomban. In: *Miskolc története*. III (1702–1847-ig). Szerk. FARAGÓ Tamás. Miskolc, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma–Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, 2000, 151–272.

SCHLEININGER 2006

SCHLEININGER Tamás: A solti járásban letelepedett cigány családok összeírásai Mária Terézia korában. In: *Szavak Szivárványa*. Szerk. BÁRTH János. Baja–Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete–Bács-Kiskun Megyei Nemzetiségi Alapítvány, 2006, 51–81.

SZOMSZÉD 1987

SZOMSZÉD András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. XIII. Szerk. SZVIRCSEK Ferenc. Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987, 157–207.

TÓTH 1989

TÓTH Péter: Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 26. 1989, 63–67.

TÓTH 1993

TÓTH Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: *A Herman Ottó múzeum évkönyve. XXX–XXXI.* Szerk. VERES László–VIGA Gyula. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1993, 205–215.

TÓTH 2005

TÓTH Péter: Mária Terézia cigánypolitikája. In: *Cigánysors: A cigányság történeti múltja és jelene.* I. Szerk. MÁRFI Attila. Pécs, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 2005, 39–44.

TÓTH 2006

TÓTH Péter: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában.* Budapest, Bölcsész Konzorcium, 2006.

MELLÉKLETEK

I. táblázat

**A cigány családfe megoszlása Borsod vármegye
miskolci járásában 1751/52~1783/84年**

Település neve	1751/ 1752	1752/53			1753/54			1757/58			1758/59			1759/60			1760/61		
Alsózsolca	---	---		2		1		1		1		1		1		---			
Aroktő	2	2	1	1	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	2	2	
Bába	3	4	1	2	2	3	2	3	2	3	2	8	2	5	1				
Bábony	1	1	1	1	1	1		1		1		1	1	1					
Besenyő	---	---		---		---		---		---		1		---					
Csaba	1	1	1	2		1		1	1	1	1	1	1	4	1				
Csát	7	3	2	9	3	9	6	11	6	12	8	10	9						
Diósgyőr	1	2	1	---		1		6	1	---		2							
Ecseg	---	1		1		1		1	1	1	1	1							
Felsőgyőr	---	1		2		---		1		---		---							
Felsőzsolca	---	1		1	1	1	1	1	1	---		2							
Görömböly	---	1		1		1		1	1	1	1	2	1						
Hejőkeresztúr	---	---		1		---		1		1		1	1						
Igrici	2	2		3	2	1	1	4	1	4	2	2	2	2					
Kistokaj	1	---		1		---		---		1		1	1						
Ládháza	1	1		1		1		1		1		1							
Mályi	3	1	1	1		1	1	1	1	2	1	2	2						
Miskolc	17	11	8	17	6	17	10	17	15	16	13	17	12						
Nagycséc	1	1		1		2		---		1		1	1						
Nemesbikk	3	2	1	3	2	3	1	3	3	3	1	3	2						
Nyék	---	---		---		---		1		---		---							
Oszlár	1	1	1	1	1	---		---		---		---							
Ónod	3	2	1	2		2		2	1	2	1	2	1						
Örös	1	1		1	1	1		1		1	1	1	1						
Palkonya	2	1		1	1	1	1	1		2	1	1	1						
Papi	1	1		1		2		1	1	1	1	1	1						
Petri	---	---		1	1	---		1		1	1	1	1						
Sajókeresztúr	3	1	1	1	1	1	1	1	1	3	1	6	1						
Sajólád	---	1		1		1		2	1	1		1	1						
Szalonta	1	1		2		1		2		1	1	1							
Szederkény	2	2	1	1	1	2	1	3	1	2		2							
Szirma	1	1		1		1		---		2		2	2						
Szirma Besenyő	---	---		---		---		---		---		---							
Szőged	1	1		3		4		2	1	---		1							

Tiszakeszi	2	2	1	3	2	2	1	3	1	2	1	2	2
Tiszatarján	2	2	2	3	1	1		2	1	2	1	2	1
Összeg (egész/ fősz)	63	52	24	72	27	65	27	78	42	77	41	80	47

Település neve	1762/63		1763/64		1764/65		1765/66		1768/69		1774/75		1775/76	
Alsózsolca	1		2	1	2	1	2		5		5	1	4	3
Aroktó	2	2	2	2	2	2	2	1	2	1	3*	1	2*	1
Bába	7	2	4	1	6	1	4	1	4	1	5		4	2
Bábony	1		2		1		1		1	1	---		1	
Besenyő	---		1		---		1		1		2		1	1
Csaba	1	1	1	1	1	1	2		2	1	1		4	1
Csát	9	8	9	7	18*	7	11*	7	11*	8	11*	6	14*	8
Diósgyőr	2	2	2	2	2	2	2	1	2	2	3		4	3
Ecseg	1		1		1		1	1	1		1		2	1
Felsőgyőr	---		---		---		---		---		---		---	
Felsőzsolca	2	1	1	1	1		2		1		3		2	2
Görömböly	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		1	1
Hejőkeresztúr	1		---		1		1	1	1	1	4		1	
Igrici	3	2	2	1	1		1	1	2	1	3	2	2	2
Kistokaj	1	1	1	1	1	1	1	1	1		2		1	1
Ládháza	1		1		1	1	2	1	1		2		2	1
Mályi	3		1		1		2	1	2	1	1		1	
Miskolc	13	9	16	8	18*	11	16*	15	19*	10	25*	11	21*	20
Nagycsécs	1		1	1	1		1	1	---		2		2	
Nemesbikk	3	3	3	3	4*	3	3*	3	4*	3	6	3	6	5
Nyék	---		---		---		---		1		3		3	1
Oszlár	---		---		---		1		---		1		2	
Ónod	3	1	3	3	2	2	1	1	2	1	2		4	1
Örös	---		1		1	1	1		1		1		1	
Palkonya	1	1	1	1	1	1	1	1	1		3		---	
Papi	1		2		1	1	6		4	1	3	2	2	1
Petri	1		1		1		1		2		4		3	2
Sajókeresztúr	1	1	1		1	1	2	1	1		3		3	2
Sajólád	1	1	2	1	1		1	1	1	1	3	1	3	2
Szalonta	1	1	1		---		1		2		1		1	
Szederkény	2		2	1	2	2	2	1	1	1	2	1	3	
Szirma	2	1	2		2	1	1	1	1	1	1	1	3	1
Szirma Besenyő	---		1		---		---		---		1		1	
Szőged	1		4		4	4	1		3		5	2	4	2
Tiszakeszi	2	1	2	1	3		3		3	1	5	1	5	5

Tiszatarján	3	1	2		2	1	3	1	3	1	6		6	4
Összeg (egész/ fősz)	73	40	76	37	74	45	81	43	87	38	124	32	119	73

Település neve	1779/80 első fele		1779/80 másod fele		1780/81 első fele		1780/81 másod fele		1782/83 első fele		1783/84 másod fele	
	Alsózsolca	2		4		5	2	5	1	2	1	2
Aroktó	1*	1	1		1		3	1	2	1	2	2
Bába	3		6	3	6	5	2	2	3	2	5	3
Bábony	1	1	1	1	1	1	3	1	1	1	1	1
Besenyő	1	1	1	1	2	1	1		2		1	
Csaba	3	1	4	3	4	3	3	1	---		---	
Csát	12*	5	14*	6	13*	12	13*	10	12*	8	12*	12
Diósgyőr	7	1	10	7	10	10	8	7	11	7	12	12
Ecseg	---		1		1		1	1	1		1	1
Felsőgyőr	---		1		---		---		2		2	2
Felsőzsolca	4		3		5	3	4	3	4	1	4	4
Görömböly	1		1		---		1		1		1	
Hejőkeresztúr	1		2		1	1	1		2		2	1
Igrici	3	2	5	3	3	3	3	3	5	3	5	5
Kistokaj	1		2		2	1	1	1	1		1	1
Ládháza	1	1	2	1	1		2		2	2	2	1
Mályi	1		1		---		2		2		1	
Miskolc	12*	10	25*	12	24*	24	21*	19	20*	17	20*	20
Nagycsécs	2	1	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1
Nemesbikk	4	3	5*	4	5*	5	5*	5	6*	5	6*	6
Nyék	----		2		---		2		1		3	1
Oszlár	1		1	1	2	1	2		2		2	2
Ónod	2	1	8	3	4	4	6	4	4	4	5	4
Örös	1		1	1	1		2		1	1	1	
Palkonya	---		1		2		3	1	1	1	1	1
Papi	5	2	3	1	4	3	4	2	3	1	3	2
Petri	---		3		---		2		1	1	3	1
Sajókeresztúr	1	1	2	1	1	1	---		2		1	1
Sajólád	---		7		6	6	5	5	4	4	6	4
Szalonta	1		2		---		3		1		3	1
Szederkény	5		5	3	---		1		1		1	
Szirma	2	2	2	1	---		2		2	1	2	2
Szirma Besenyő	---		1		---		---		2		---	
Szőged	3	1	4	2	2	2	7	1	2	1	2	2
Tiszakeszi	5	4	7	3	---		5		7	4	7	7
Tiszatarján	3	3	5	3	---		4		2	2	2	2

Összeg (egész/ fősz)	89	41	145	62	108	90	129	70	116	69	123	104
-------------------------	----	----	-----	----	-----	----	-----	----	-----	----	-----	-----

Az egy településben folyamatosan összeírt cigány családfők száma (fősz)
 * a jellel azt mutat ki, hogy több mint 10-szer folyamatosan összeírt cigány
 családfő(k) ott volt(ak)

II/A. táblázat

Az egyes településben folyamatosan összeírt cigányfők száma es aránya

	1751/52	1752/53	1753/54	1757/58	1758/59	1759/60	1760/61
<i>főa/ [fősz] (% [szám])</i>	---	46% [24]	37% [27]	42% [27]	54% [42]	53% [41]	59% [47]
2-szeres <i>főa/ [fősz] (% [szám])</i>	---	46% [24]	13% [10]	15% [10]	24% [19]	14% [11]	18% [15]
3-5-szörös <i>főa/ [fősz] (% [szám])</i>	---	----	24% [17]	26% [17]	29% [23]	27% [21]	26% [21]
6-9-szeres <i>főa/ [fősz] (% [szám])</i>	---	----	----	----	----	12% [9]	14% [11]
több mint 10-szeres <i>főa/ [fősz] (% [szám])</i>	---	---	----	----	----	----	----

	1762/63	1763/64	1764/65	1765/66	1768/69	1774/75	1775/76
<i>főa/ [fősz] (% [szám])</i>	55% [40]	49% [37]	61% [45]	53% [43]	44% [38]	26% [32]	61% [73]
2-szeres <i>főa/ [fősz] (% [szám])</i>	15% [11]	8% [6]	27% [20]	17% [14]	13% [11]	11% [14]	41% [49]
3-5-szörös <i>főa/ [fősz] (% [szám])</i>	21% [15]	21% [16]	19% [14]	17% [14]	14% [12]	5% [6]	12% [14]
6-9-szeres <i>főa/ [fősz] (% [szám])</i>	19% [14]	20% [15]	9% [7]	14% [11]	9% [8]	3% [4]	3% [3]
több mint 10-szeres <i>főa/ [fősz] (% [szám])</i>	----	----	5% [4]	5% [4]	8% [7]	6% [8]	6% [7]

	1779/80 első fele	1779/80 másod fele	1780/81 első fele	1780/81 másod fele	1782/83 első fele	1783/84 másod fele
<i>fōa</i> / [fōsz] (% [szám])	46% [41]	43% [62]	83% [90]	54% [70]	59% [69]	85% [104]
2-szeres <i>fōa</i> / [fōsz] (% [szám])	17% [15]	17% [25]	44% [47]	6% [8]	15% [17]	31% [38]
3-5-szörös <i>fōa</i> / [fōsz] (% [szám])	20% [18]	21% [30]	30% [32]	33% [42]	28% [32]	28% [34]
6-9-szeres <i>fōa</i> / [fōsz] (% [szám])	3% [3]	1% [2]	7% [8]	12% [16]	13% [15]	22% [27]
több mint 10-szeres <i>fōa</i> / [fōsz] (% [szám])	6% [5]	3% [5]	3% [3]	3% [4]	4% [5]	4% [5]

II/B. táblázat

Az újoncok és a kiköltözők száma és aránya

	1751/52	1752/53	1753/54	1757/58	1758/59	1759/60	1760/61
<i>úa</i> [úsz] (% [szám])	---	54% [28]	63% [45]	58% [38]	46% [36]	47% [36]	41% [33]
<i>ka</i> [ksz] (% [szám])	---	62% [39]	48% [25]	63% [45]	35% [23]	47% [37]	39% [30]
<i>ñfōka</i> [ñfōksz] (% [szám])	---	---	64% [18]	78% [35]	50% [19]	69% [25]	58% [21]
<i>fōka</i> [fōksz] (% [szám])	---	---	28% [7]	22% [10]	17% [4]	33% [12]	30% [9]

	1762/63	1763/64	1764/65	1765/66	1768/69	1774/75	1775/76
<i>úa</i> [úsz] (% [szám])	45% [33]	51% [39]	39% [29]	47% [38]	'56% [49]	'74% [92]	39% [46]
<i>ka</i> [ksz] (% [szám])	'50% [40]	'49% [36]	'41% [31]	'42% [31]	53% [43]	64% [56]	41% [51]
<i>ñfōka</i> [ñfōksz] (% [szám])	'67% [22]	82% [28]	'49% [19]	'52% [15]	71% [27]	71% [35]	47% [43]
<i>fōka</i> [fōksz] (% [szám])	'45% [18]	'22% [8]	'39% [12]	'52% [16]	37% [16]	36% [20]	16% [8]

	1779/80 első fele	1779/80 másod fele	1780/81 első fele	1780/81 másod fele	1782/83 első fele	1783/84 másod fele
<i>úa</i> [úsz] (% [szám])	'54% [48]	57% [83]	17% [18]	46% [59]	'41% [47]	15% [19]
<i>ka</i> [ksz] (% [szám])	66% [78]	30% [27]	38% [55]	35% [38]	47% [60]	10% [12]
<i>ñfōka</i> [ñfōksz] (% [szám])	67% [31]	48% [23]	43% [36]	56% [10]	71% [42]	19% [9]
<i>fōka</i> [fōksz] (% [szám])	60% [47]	15% [4]	35% [19]	74% [28]	30% [18]	25% [3]

III. táblázat:
A mezővárosban összeírt cigányok (Miskolc, Csáth, Diós Győr)

III/A. táblázat

Miskolc

Családfő, felesége és özvegy neve	1751/52	1752/53	1753/54	1757/58	1758/59	1759/60	1760/61
Bagosi András	•		•		•		•
Bagosi Sándor/ feleség Ivók Mária						•	
Bagosi Sándor (másik)							
[ifj.] Bagosi András			•				
Bagosi György							
Berki András	•						
özvegy Bódi Anna							
Bódi György/ feleség Balogh(=Somlyodi) Rebeka							
Budai András			•	•	•	•	•
Budai Matyás/ feleség Balogh Zsuzsanna	•		•	•	•	•	•
[ifj.] Budai Matyás/feleség Nani Zsuzsanna			•			•	
Budai Matyás(harmadik)			•				
B. György							
Danyi Dániel							
Danyi István	•	•	•	•	•	•	•
[ifj.] Danyi István/feleség Vadászi Zsuzsanna							
Danyi Matyás							
Danyi Zsigmond /feleség Barki Erzsébet							
Dardos Zsigmond							
Dardos Zsigmond(másik)/ feleség Lakatos Borbára							
Dardos András / feleség Taró Sára							
Dardos Dániel/ feleség Budaj Sára							
Daru Ferenc/ feleség Kosály(=Rásony) Erzsébet					•		•
Daru Gaspár							
Daru György/ feleség Kis Mária							
Daru Gergely							
Daru László				•	•		

Daru Zsigmond (Zingarus Daru ?)	•	•	•	•	•	•	•
[íj.] Daru Zsigmond/ feleség Bundi(=Berki) Erzsébet /Ponczu Sára/Budai Anna							
Duszi György							
Eötvös Ferenc	•						
Farkas György							
Findrik(=Budai=Pundi) Matyás							
Gudi András / feleség Daru Zsu- zsanna						•	
Gudi György/ feleség Váradi Éva							
Hamzók Ferenc/ feleség Barj Juli- anna							
Hamzók Ferenc(másik)							
Hamzók György							
Horváth György							•
Horváth Miklós							•
Ivók István/ feleség Daru Sára	•		•	•	•	•	•
Jónás Ferenc/feleség Daru(=Siga) Éva							
Kabai János/ feleség Kapus Zsu- zsanna							
Kálló Dániel (=Zingarus Kalló)	•	•	•	•	•	•	•
Kalló Ferenc/feleség Horváth Sára							
Kalló György/feleség Csenke Sára							
Pokos Kálló				•			
Kis Ferenc							
Kis György/feleség Horváth Sára							
Kozák János/ feleség Csende Borbára	•		•	•	•	•	•
Kozák György/feleség Kis(=Juno) Krisztina							
Lakatos Mihály/ feleség Cson- ka(=Czukó) Clára							
Lakatos Ádám/feleség Lakatos Anna							
Matyó András	•	•					
Moiska(=Miska=Minke?) Ferenc	•	•		•	•		
Minke Ferenc fia		•					
Monok András	•						
Oláh Matyás			•				
Oláh Sámuel	•		•				
Orgon(=Orgovány) András/ feleség Rigás Anna							

Orgovany György/ feleség Maczkó Ágnés							
Ökröss Ferenc							
Pókos János				•			
Puki István(=Bokor=Balog)/ feleség Oláh(=Vadászi) Éva							
Rigacs Daru (Zingarus Rigatz?)	•	•	•				
Siroki György							
Siroki István							
Székely Mihály	•	•	•	•	•	•	•
Szivók János		•					
Tóth András							
Tyúkodi András				•	•	•	•
Vadászi Sámuel		•		•	•	•	
Vadászi Matyás				•	•	•	•
Vadászi (=Oláh) István / feleség Pundi Ilona	•	•	•	•	•	•	•
Vadászi János/ feleség Kis Mária							
Zingarus Miklós	•						

Családfő, felesége és özvegy neve	1762/63	1763/64	1764/65	1765/66	1768/69	1774/75	1775/76
Bagosi András	•		•	•			
Bagosi Sándor/ feleség Ivók Mária	•	•	•	•	•	•	•
Bagosi Sándor (másik)		•					
[ifj.] Bagosi András					•		
Bagosi György		•	•	•	•		
Berki András		•	•	•			
özvegy Bódi Anna							
Bódi György/ feleség Balogh(=Somlyodi) Rebeka						•	•
Budai András							
Budai Matyás/ feleség Balogh Zsuzsanna	•	•	•	•	•	•	•
[ifj.] Budai Matyás/feleség Nani Zsuzsanna			•			•	•
Budai Matyás(harmadik)							
B. György			•				
Danyi Dániel			•	•			
Danyi István	•	•					
[ifj.] Danyi István/feleség Vadászi					•	•	•

Zsuzsanna							
Danyi Matyás			•	•			
Danyi Zsigmond /feleség Barki Erzsébet							•
Dardos Zsigmond			•	•	•		
Dardos Zsigmond (másik)/feleség Lakatos Borbára						•	•
Dardos András /feleség Taró Sára						•	
Dardos Dániel/feleség Budaj Sára							
Daru Ferenc/feleség Kosály (=Rásony) Erzsébet		•	•	•		•	•
Daru Gaspár	•						
Daru György/ feleség Kis Mária					•	•	•
Daru Gergely	•						
Daru László							
Daru Zsigmond (Zingarus Daru ?)		•					
[ifj.] Daru Zsigmond/feleség Bundi (=Berki) Erzsébet /Ponczu Sára/Budai Anna		•	•	•	•	•	
Duszi György			•				
Eötvös Ferenc							
Farkas György			•				
Findrik (=Budai=Pundi) Matyás		•	•	•			
Gudi András/feleség Daru Zsuzsanna						•	•
Gudi György/feleség Váradai Éva					•	•	•
Hamzók Ferenc/feleség Barj Juliana					•		
Hamzók Ferenc (másik)					•		
Hamzók György					•		
Horváth György							
Horváth Miklós							
Ivók István/feleség Daru Sára	•	•	•	•	•	•	•
Jónás Ferenc/feleség Daru (=Siga) Éva						•	•
Kabai János/ feleség Kapus Zsuzsanna						•	
Kálló Dániel (=Zingarus Kalló)	•	•		•	•		
Kalló Ferenc/feleség Horváth Sára					•	•	•
Kalló György/feleség Csenke Sára						•	•
Pokos Kálló	•						
Kis Ferenc		•					
Kis György/feleség Horváth Sára							

Kozák János/ feleség Csende Borbára	•	•	•	•	•	•	•
Kozák György/feleség Kis (=Juno) Krisztina						•	
Lakatos Mihály/ feleség Csonka (=Czukó) Clára						•	
Lakatos Ádám/feleség Lakatos Anna							
Matyó András							
Moiska (=Miska=Minke?) Ferenc							
Minke Ferenc fia							
Monok András							
Oláh Matyás							
Oláh Sámuel							
Orgon (=Orgovány) András/ feleség Rigás Anna						•	•
Orgovany György/feleség Maczkó Ágnés						•	•
Ökröss Ferenc	•						
Pókos János							
Puki István (=Bokor=Balog)/ feleség Oláh (=Vadászi) Éva						•	•
Rigacs Daru (Zingarus Rigatz?)							
Siroki György							
Siroki István							
Székely Mihály	•	•	•	•	•	•	•
Szivók János							
Tóth András					•		
Tyúkodi András							
Vadászi Sámuel							
Vadászi Matyás							
Vadászi (=Oláh) István/feleség Pundi Ilona	•	•	•	•	•	•	•
Vadászi János/feleség Kis Mária							
Zingarus Miklós							

	1779/80 első fele	1779/80 másod fele	1780/81 első fele	1780/81 másod fele	1782/83 első fele	1783/84 másod fele
Bagosi András						
Bagosi Sándor/ feleség Ivók Mária	•	•	•	•	•	•
Bagosi Sándor (másik)						
[ifj.] Bagosi András						

Bagosi György						
Berki András						
özvegy Bódi Anna						
Bódi György/feleség Balogh (=Somlyodi) Rebeka	•	•	•	•		
Budai András						
Budai Matyás/ feleség Balogh Zsuzsanna		•	•	•	•	•
[ifj.] Budai Matyás/feleség Nani Zsuzsanna		•	•	•	•	•
Budai Mátyás (harmadik)						
B. György						
Danyi Dániel						
Danyi István						
[ifj.] Danyi István/feleség Vadá- szi Zsuzsanna	•	•	•	•	•	•
Danyi Matyás						
Danyi Zsigmond /feleség Barki Erzsébet						
Dardos Zsigmond						
Dardos Zsigmond (má- sik)/feleség Lakatos Borbára						
Dardos András /feleség Taró Sára						
Dardos Dániel/feleség Budaj Sára		•	•	•		
Daru Ferenc/feleség Kosály (=Rásony) Erzsébet		•	•	•		
Daru Gaspár						
Daru György/feleség Kis Mária	•	•	•	•	•	•
Daru Gergely						
Daru László						
Daru Zsigmond (Zingarus Da- ru ?)						
[ifj.] Daru Zsigmond/feleség Bundi (=Berki) Erzsébet /Ponczu Sára/Budai Anna	•	•	•	•	•	•
Duszi György						
Eötvös Ferenc						
Farkas György						
Findrik (=Budai=Pundi) Matyás						
Gudi András/feleség Daru Zsuzsanna						
Gudi György/feleség Váradi Éva						
Hamzók Ferenc/feleség Barj Julianna		•	•			

Hamzók Ferenc (másik)						
Hamzók György		•	•		•	•
Horváth György						
Horváth Miklós						
Ivók István/feleség Daru Sára						
Jónás Ferenc/feleség Daru (=Siga) Éva	•	•	•	•	•	•
Kabai János/ feleség Kapus Zsuzsanna						
Kalló Dániel (=Zingarus Kalló)						
Kalló Ferenc/feleség Horváth Sára						
Kalló György/feleség Csenke Sára	•	•	•	•	•	•
Pokos Kálló						
Kis Ferenc						
Kis György/feleség Horváth Sára		•	•	•	•	•
Kozák János/ feleség Csende Borbára				•	•	•
Kozák György/feleség Kis (=Juno) Krisztina		•	•	•	•	•
Lakatos Mihály/ feleség Csonka (=Czukó) Clára		•	•			
Lakatos Ádám/feleség Lakatos Anna		•	•			
Matyó András						
Moiska (=Miska=Minke?) Ferenc						
Minke Ferenc fia						
Monok András						
Oláh Matyás						
Oláh Sámuel						
Orgon (=Orgovány) András/ feleség Rigás Anna	•	•	•	•	•	•
Orgovány György/feleség Maczkó Ágnés	•	•	•	•	•	•
Ökröss Ferenc						
Pókos János						
Puki István (=Bokor=Balog)/ feleség Oláh (=Vadászi) Éva	•	•	•	•	•	•
Rigacs Daru (Zingarus Rigatz?)						
Siroki György					•	•
Siroki István					•	•
Székely Mihály		•	•	•	•	•
Szivók János						

Tóth András						
Tyúkodi András						
Vadászi Sámuel						
Vadászi Matyás						
Vadászi (=Oláh) István/feleség Pundi Ilona	•	•	•	•	•	•
Vadászi János/feleség Kis Mária	•	•	•	•		
Zingarus Miklós						

■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ csak özvegyét összeírták

III/B. táblázat

Csát

Családfő, felesége és özvegy neve	1751/52	1752/53	1753/54	1757/58	1758/59	1759/60	1760/61
Balogh András							
Balogh György özvegye Rác Sára							
Bendők Márton/ feleség Pantu Judit					•		
Bendők Ferenc	•		•	•	•	•	•
Bendők István/ feleség Nyarsadi (=Siga)							
Botos András/ feleség Rontó Ilona							
Botos György		•	•	•	•	•	•
[id.] Botos György			•				
Botos János	•		•	•			
Botos József/ feleség Benyi Mária							
Botos Márton/ feleség Farkas Sára							
Botos Mihály					•		
Botos Péter/ feleség Nagy Rózália							
Botos Péter (másik)/ feleség Zambó Mária							
[id.] Botos István /feleség Bunyi Judit	•	•	•	•	•	•	•
[ifj.]Botos István/feleség Bakoro Sára				•	•	•	•
Botos (=Szakáj) István (harmadik)					•	•	
Zingarus Botos	•						
Budaj Ádám/ feleség Botos Krisztina							
Budaj András/feleség Botos Judit							
Dardos András özvegye Budaj Ilona							
Károlyi István			•				

Luszká Sámuel						•	
Notár Balázs/ feleség Rézmives Ilona							
Notár Ádám/ feleség Botos Krisztina							
Notár Péter/ feleség Botos Sára							
Pantú Gaspár/ feleség Botos Krisztina							
Pantu András			•		•	•	•
Pantu András(másik)/ feleség Nanu Anna							
Pantu István	•					•	
Pantu Gergely/ feleség Botos Krisztina						•	•
Poczok György/ feleség Botos Krisztina				•	•	•	•
Botzok(=Poczok?) Péter							
Rác István /feleség Jónás Mária						•	•
Rác Ferenc/ feleség Zambó Erzsébet					•	•	•
Rác Mihály	•	•	•	•			
Rác Márton/ feleség Botos Erzsébet	•		•	•	•		•
[id.] Rác (=Szőke?) Péter/ feleség Zambó Borbára							
[ifj.] Rác Péter/ feleség Zambó Clára							
Rakoss István							
Sárkady István							
Zalay István				•			
Zambó Ádám							
Zambó András/ feleség Rác Erzsébet							

Családfő, felesége és özvegy neve	1762/63	1763/64	1764/65	1765/66	1768/69	1774/75	1775/76
Balogh András				•			
Balogh György özvegye Rác Sára							
Bendők Márton/ feleség Pantu Judit		•	•	•	•		
Bendők Ferenc							
Bendők István/ feleség Nyarsadi (=Siga)					•	•	•
Botos András/ feleség Rontó Ilona						•	•
Botos György	•	•		•	•		
[id.] Botos György							

Botos János							
Botos József/ feleség Benyi Mária							
Botos Márton/ feleség Farkas Sára		•	•	•	•		•
Botos Mihály							
Botos Péter/ feleség Nagy Rózália							
Botos Péter (másik)/ feleség Zambó Mária							
[id.] Botos István/feleség Bunyi Judit	•	•	•	•	•	•	
[ifj.] Botos István/feleség Bakoro Sára	•	•	•	•	•	•	•
Botos (=Szakáj) István (harmadik)				•		•	•
Zingarus Botos							
Budaj Ádám/feleség Botos Krisztina							
Budaj András/feleség Botos Judit						•	•
Dardos András özvegye Budaj Ilona							
Károlyi István							
Luszka Sámuel							
Notár Balázs/feleség Rézmives Ilona							•
Notár Ádám/feleség Botos Krisztina							•
Notár Péter/feleség Botos Sára							•
Pantú Gaspár/feleség Botos Krisztina						•	
Pantu András							
Pantu András (másik)/feleség Nanu Anna							
Pantu István							
Pantu Gergely/feleség Botos Krisztina	•	•	•	•	•		•
Poczok György/feleség Botos Krisztina	•	•			•	•	
Botzok (=Poczok?) Péter							
Rác István/feleség Jónás Mária	•	•	•	•	•	•	•
Rác Ferenc/feleség Zambó Erzsébet	•	•	•	•		•	•
Rác Mihály							
Rác Márton/feleség Botos Erzsébet	•						
[id.] Rác (=Szóke?) Péter/feleség Zambó Borbára					•	•	•
[ifj.] Rác Péter/feleség Zambó Clára							•
Rakoss István	•		•				
Sárkady István				•	•		
Zalay István							
Zambó Ádám							

Zambó András/ feleség Rác Erzsébet						
------------------------------------	--	--	--	--	--	--

	1779/80 első fele	1779/80 másod fele	1780/81 első fele	1780/81 másod fele	1782/83 első fele	1783/84 másod fele
Balogh András						
Balogh György özvegye Rác Sára						
Bendők Márton/ feleség Pantu Judit	•	•	•	•	•	•
Bendők Ferenc						
Bendők István/ feleség Nyarsadi (=Siga)	•	•	•	•	•	•
Botos András/ feleség Rontó Ilona						
Botos György						
[id.] Botos György						
Botos János						
Botos József/feleség Benyi Mária	•					
Botos Márton/feleség Farkas Sára						
Botos Mihály						
Botos Péter/feleség Nagy Rózália	•		•	•	•	•
Botos Péter (másik)/ feleség Zambó Mária		•		•		
[id.] Botos István/feleség Bunyi Judit		•	•			
[ifj.] Botos István/feleség Bakoro Sára	•	•	•	•	•	•
Botos (=Szakáj) István (harmadik)		•	•	•		
Zingarus Botos						
Budaj Ádám/feleség Botos Krisztina	•				•	•
Budaj András/feleség Botos Judit						
Dardos András özvegye Budaj Ilona						
Károlyi István						
Luszká Sámuel						
Notár Balázs/feleség Rézmives Ilona						
Notár Adám/feleség Botos Krisztina		•	•	•		
Notár Péter/feleség Botos Sára						
Pantú Gaspár/feleség Botos Krisztina						
Pantu András						

Pantu András (másik)/feleség Nanu Anna		•	•	•		
Pantu István						
Pantu Gergely/feleség Botos Krisztina	•	•	•	•	•	•
Poczok György/feleség Botos Krisztina						
Botzok (=Poczok?) Péter	•				•	•
Rácز István/feleség Jónás Mária	•	•				
Rácز Ferenc/feleség Zambó Erzsébet						
Rácز Mihály						
Rácز Márton/feleség Botos Erzsébet	•			•		
[id.] Rácز (=Szóke?) Pé- ter/feleség Zambó Borbára	•	•	•	•	•	•
[ifj.] Rácز Péter/feleség Zambó Clára		•	•	•	•	•
Rakoss István						
Sárkady István						
Zalay István						
Zambó Ádám					•	•
Zambó András/ feleség Rácز Erzsébet	•				•	•

||||| csak özvegyét összeírták

III/C. táblázat

Diósgyőr

Családfő, felesége és özvegy neve	1751/52	1752/53	1753/54	1757/58	1758/59	1759/60	1760/61
Csirke János	•	•					
Csirke János (másik)/feleség Oláh (=Vadászi) Julianna							
Csirke György/özvegy Dardos Mária							•
Csirke György (másik)/ feleség Botsi Ilona							
Dardos András/ feleség Budaj Ilona							
Dardos György/ feleség Virág Sára							
Dordos alias Tóth János							
Dardos Zsigmond		•		•	•		•
Horváth Ferenc/feleség Csirke Mária							
Kabaj Péter/feleség Zemplény Borbára							
özvegy Mátyás Borbára							
Oláh Sándor/feleség Kaszoró Éva							
Oláh József							

Oláh Mihály/feleség Tóth Anna							
Oláh (másik) Mihály/feleség Pocsik Borbára							
Tóth András/feleség Tóth Clára							
Tóth Ferenc/feleség Grollya (=Dorotya) Anna							
özvegy Tóth Mária							
özvegy Tóth Borbára							
Zingarus Gaspár					•		
Nevtelen vandorlók					4		

Családfő, felesége és özvegy neve	1762/63	1763/64	1764/65	1765/66	1768/69	1774/75	1775/76
Csirke János							
Csirke János (másik)/feleség Oláh (=Vadászi) Julianna							
Csirke György/özvegy Dardos Mária	•	•	•	•	•		☐•☐☐
Csirke György (másik)/ feleség Botsi Ilona							
Dardos András/ feleség Budaj Ilona							
Dardos György/ feleség Virág Sára							
Dordos alias Tóth János				•	•		
Dardos Zsigmond	•	•	•				
Horváth Ferenc/feleség Csirke Mária							
Kabaj Péter/feleség Zemplény Borbára						•	•
özvegy Mátyás Borbára							
Oláh Sándor/feleség Kaszoró Éva							
Oláh József							
Oláh Mihály/feleség Tóth Anna						•	•
Oláh (másik) Mihály/feleség Pocsik Borbára							
Tóth András/feleség Tóth Clára							
Tóth Ferenc/feleség Grollya (=Dorotya) Anna						•	•
özvegy Tóth Mária							
özvegy Tóth Borbára							
Zingarus Gaspár							
Nevtelen vandorlók							

☐•☐☐☐ csak özvegyét összeírták

	1779/80 első fele	1779/80 másod fele	1780/81 első fele	1780/81 másod fele	1782/83 első fele	1783/84 másod fele
Csirke János						
Csirke János (másik)/feleség Oláh (=Vadászi) Julianna		•	•	•		
Csirke György/özvegy Dardos Mária						
Csirke György (másik)/ feleség Botsi Ilona	•	•	•	•	•	•
Dardos András/ feleség Budaj Ilona	•	•	•	•	•	•
Dardos György/ feleség Virág Sára	•	•	•	•	•	•
Dordos alias Tóth János						
Dardos Zsigmond						
Horváth Ferenc/feleség Csirke Mária	•	•	•	•	•	•
Kabaj Péter/feleség Zemplény Borbára	•	•	•			
özvegy Mátyás Borbára						
Oláh Sándor/feleség Kaszoró Éva	•	•	•	•	•	•
Oláh József					•	•
Oláh Mihály/feleség Tóth Anna						
Oláh (másik) Mihály/feleség Pocsik Borbára	•	•	•		•	•
Tóth András/feleség Tóth Clára		•	•		•	•
Tóth Ferenc/feleség Grollya (=Dorotya) Anna						
özvegy Tóth Mária						
özvegy Tóth Borbára						
Zingarus Gáspár						
Névtelen vándorlók						

||||| csak özvegyét összeírták

IV. táblázat

Cigány családfők mozgáspályája

Családfő és özvegy neve	1751/52	1752/53	1753/54	1757/58	1758/59	1759/60	1760/61
Bancsok János/özvegy Farkas Éva							
Balogh András							
Balogh György (másik)/özvegy Balog Sára							
Balogh János							
Balogh István							
Bari György							
Berki András (=Czigany András)							Csaba
[ifj.] Boda Zsigmond	Sajókeresztúr						
Bódi György	Nemesbikk	Palkonya		Palkonya			
Botos András							
Botos Ferenc/özvegy Ádám Mária							
Botos Ferenc (másik)	Ároktő			Ároktő	Tiszakeszi	Ároktő	
Botos Ferenc (harmadik)							
Botos Márton							
Botos Péter							
Bundi György							Szőged
Csupor Ferenc							
Bendők Márton / özvegy Tyúkodi Sára							
Dósa Mátyás	Szederkény			Szederkény		Sajókeresztúr	Szederkény
Farkas András							
Farkas Gábor							
Farkas György							
Farkas Márton							
Gábor András (=Ádám)							
Ganyó György							
Hamzók Ferenc (másik) /özvegy Hamzók Krisztina							
Horváth András							
Horváth Dávid							
Jónás Sándor							

(=András)							
Juhász Ferenc							
Kabaj Péter							
Kalló János/ özvegy Csupor Sára				Szalonta		Szirma	
Kalló Ferenc/ özvegy Horváth Sára							
Koszorú Ferenc							
Koszoro Sámuel (Sámuel Cigany)		Szalonta		Nagycsécs		Szalonta	Nagycsécs
[ifj.] Koszoro Sámuel							
Notár Ádám							
Notár Balázs							
Oláh Sándor							
Oláh Mihály							
Orgon József							
Ökrös András							
Poczok Mihály	Tiszatarján						
Poczok Péter							
Poczok István							
Poczok István (másik)							
Rác Ferenc						Csát	
[ifj.] Rác Péter							
Rác István/ özvegy Jónás Mária							
Rontó György						Alsószolca	
Rontó István							
Sandor Ferenc							
Seres István							
Siroki István							
Siroki György							
[id.] Suha Gaspár							
[ifj.] Suha Gaspár							
Tóth András							
Vadászi (= Berki) Ádám							
Vadászi Bogdanyi							
Vadászi János							
Vadászi Farkas							
Zambó Ádám							

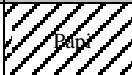

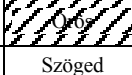
Zambo András							
--------------	--	--	--	--	--	--	--

Családfő és özvegy neve	1762/63	1763/64	1764/65	1765/66	1768/69	1774/75	1775/76
Bancsok János/özvegy Farkas Éva						Bába	
Balogh András				Csát		Nemesbikk	
Balogh György (másik)/özvegy Balog Sára							
Balogh János							
Balogh István						Besenyő	Szímabesenyő
Bari György							
Berki András (=Czigany András)		Szirma	Miskolc				
[ifj.] Boda Zsigmond	Sajókeresztúr			Ládháza	Sajókeresztúr		Sajókeresztúr
Bódi György	Palkonya						
Botos András						Csát	
Botos Ferenc/özvegy Ádám Mária						Szalonta	
Botos Ferenc (másik)							
Botos Ferenc (harmadik)							
Botos Márton	Tiszatarján					Tiszatarján	
Botos Péter							
Bundi György					Szőged	Szőged	Petri
Csupor Ferenc						Petri	
Bendők Márton / özvegy Tyúkodi Sára							
Dósa Mátyás	Papi	Szederkény			Szederkény	Szederkény	Szőged
Farkas András				Papi		Igrici	Ládháza
Farkas Gábor						Szőged	
Farkas György			Miskolc			Sajókeresztúr	
Farkas Márton						Ládháza	
Gábor András (=Ádám)							Hejőkeresztúr
Ganyó György						Ároktő	Tiszatarján
Hamzók Ferenc (másik) /özvegy Hamzók Krisztina					Miskolc		Csaba

Horváth András						Szímabesenyő	
Horváth Dávid							
Jónás Sándor (=András)						K. Tokaj	
Juhász Ferenc							
Kabaj Péter						Diósgyőr	
Kalló János/ özvegy Csupor Sára	Szirma		Szirma	Szirma	Szirma	Szirma	
Kalló Ferenc/ özvegy Horváth Sára		Szirma		Miskolc	Miskolc		
Koszorú Ferenc						Ládháza	
Koszoro Sámuel (Sámuel Cigany)		Szalonta	Nagycsécs	K. Tokaj	Nagycsécs		
[ifj.] Koszoro Sámuel						Nagycsécs	
Notár Ádám						Csát	
Notár Balázs					Bába	Csát	
Oláh Sándor						Nagycsécs	
Oláh Mihály						Diósgyőr	
Orgon József							
Ökrös András						Palkonya	Nemesbikk
Poczok Mihály	Tiszatarján	Bába		Bába		Bába	
Poczok Péter						Palkonya	Ároktő
Poczok István						Papi	
Poczok István (másik)							Bába
Rác Ferenc	Csát					Csát	
[ifj.] Rác Péter						Örös	Csát
Rác István/ özvegy Jónás Mária	Csát				Csát	Csát	
Rontó György		Szöged			Alsószolca		Szirma
Rontó István			Hejőkeresztúr	Hejőkeresztúr	Alsószolca	Sajólád	
Sandor Ferenc							
Seres István						Tiszatarján	
Siroki István						Bábony	
Siroki György							
[id.] Suha Gaspár						Hejőkeresztúr	Nyék
[ifj.] Suha Gaspár							
Tóth András					Mály	Nyék	Szalonta

Vadászi (=Berki) Ádám						Nyék	
Vadászi Bogdanyi		Sajólád			Alsószolca	Alsószolca	
Vadászi János						Alsószolca	
Vadászi Farkas							
Zambó Ádám	Szederkény						Szederkény
Zambo András							

 csak özvegyét összeírták

Családfő és özvegy neve	1779/80 első fele	1779/80 másod fele	1780/81 első fele	1780/81 másod fele	1782/83 első fele	1783/84 másod fele
Bancsok Já- nos/özvegy Farkas Éva	 Papi	Igrici	Papi	 Papi		
Balogh András	Szederkény		Palkonya			
Balogh György (másik)/özvegy Balog Sára		Szöged		 Palkonya		
Balogh János	Szederkény		Palkonya			
Balogh István	Felsőszolca					
Bari György					Sajókeresztúr	Besenyő
Berki András (=Czigany András)						
[ifj.] Boda Zsigmond	Sajókeresztúr		Ecseg			
Bódi György	Miskolc					
Botos András		Szalonta		Hejúkeresztúr		Ládháza
Botos Ferenc/özvegy Ádám Mária			 Botos	Papi		
Botos Ferenc (másik)	Tiszakeszi		Tiszakeszi			
Botos Ferenc (har- madik)				Tiszakeszi	Ároktő	
Botos Márton	Oszlár					
Botos Péter	Csát	Tiszakeszi	Csát			
Bundi György	Szöged		Petri			
Csupor Ferenc		Petri		Petri	Kistokaj	
Bendők Márton / özvegy Tyúkodi Sára		Igrici		 Orós		Papi
Dósa Mátyás	Szederkény			Szöged		Szederkény
Farkas András						
Farkas Gábor	Görömböly	Kistokaj		Mályi		
Farkas György						
Farkas Márton	Ládháza			Ládháza		Nyék

Gábor András (=Ádám)		Alsózsolca		Alsózsolca		
Ganyó György		Tiszatarján				
Hamzók Ferenc (másik) /özvegy Hamzók Krisztina						
Horváth András		Szímabesenyő		Besenyő	Szímabesenyő	
Horváth Dávid			Csaba		Görömböly	
Jónás Sándor (=András)	Csaba			Kistokaj		
Juhász Ferenc	Szederkény			Szöged	Szederkény	
Kabaj Péter	Diósgyőr			Csaba		
Kalló János/özvegy Csupor Sára			Alsózsolca	Szirma		
Kalló Ferenc/özvegy Horváth Sára		Miskolc		Miskolc		
Koszorú Ferenc	Nagycsécs			Szirma		
Koszoro Sámuel (Sámuel Cigany)	Nagycsécs					
[ifj.] Koszoro Sámuel		Szalonta		Szalonta		Szalonta
Notár Ádám		Csát				Bába
Notár Balázs						
Oláh Sándor	Diósgyőr					
Oláh Mihály		Felsőgyőr	Ládháza		Felsőgyőr	
Orgon József	Alsózsolca			Felsőzsolca		
Ökrös András	Bába					
Poczok Mihály		Bába		Ároktó		
Poczok Péter	Bába			Oszlár		Bába
Poczok István		Tiszatarján				
Poczok István (másik)		Bába		Oszlár	Bába	
Rác Ferenc		Örös		Örös		
[ifj.] Rác Péter		Csát				
Rác István/özvegy Jónás Mária		Csát	Örös			
Rontó György						
Rontó István		Sajólad				
Sandor Ferenc		Görömböly	Felsőzsolca			
Seres István		Palkonya	Oszlár	Palkonya		
Siroki István		Bábony				Miskolc
Siroki György				Bábony	Miskolc	
[id.] Suha Gaspár					Hejőkeresztúr	
[ifj.] Suha Gaspár				Görömböly	Hejőkeresztúr	Görömböly
Tóth András		Diósgyőr				Diósgyőr
Vadászi (=Berkí)		Ládháza		Ládháza		

Ádám					
Vadászi Bogdanyi	Felsőzsolca			Alsózsolca	
Vadászi János	Felsőzsolca	Alsózsolca			
Vadászi Farkas	Felsőzsolca		Alsózsolca		
Zambó Ádám					Csát
Zambo András	Csát	Szederkény		Szöged/ Szederkény	Csát

 csak özvegyét összeírták

A miskolci járási települései a 18. század utolsó harmadában

„...HAR BRUTIT EDSÖRET.”
MAGNUS ERIKSSON ORSZÁGOS TÖRVÉNYKÖNYVÉNEK
ESKÜTÖRVÉNYEI

NAGY GÁBOR

A Svéd Királysággá összeálló területek jogi egységesülésének kiemelkedő jelentőségű forrása a Magnus Eriksson uralma idején összeállított két törvénykönyv. Az alcímben említett első, a Landslag¹ 1347 körül készült a városon kívüli lakosság számára. Használatbavétele elhúzódhatott, mert a királyság saját szokásjoggal vagy törvénnyel rendelkező *landok* avagy *landskapok* laza együttese volt.² Alkalmazásának első okleveles említése 1352-ből ismert. A MEL-en alapuló Stadslag³ 1363 előtt⁴ kelt, Stockholm számára készültnek tartott, amelyet a többi város is használatba vett utóbb.⁵ Mindkettő klasszikus ósvéd nyelven íródott (a MEL-t 1500 körül latinra fordította egy uppsalai kanonok), magyarul egyik sem jelent meg.⁶ Jelentőségük egyebek között abban áll, hogy változtatásokkal bár,⁷ de a máig utolsó, 1734. évi teljes törvényrevízióig⁸ érvényben maradtak. A MEL 384 cikkelye tizennégy *balkra*⁹ oszlik, az alábbiakban a legterjedelmesebb fordítása olvasható.

Edsöre, edsörelagar

Az említett *lagsaga* sokáig maga rendelkezett a területén elkövetett bűnök megtorlásáról, ám a király hatalmi szférája mind nagyobb területen érvényesítette aka

¹ Modern kiadása: HOLMBÄCK–WESSÉN 1962.

² Egy *landskap* általában a saját törvénye (*landskapslag*) szerint élt, olykor másét vette át (például a *Västgötalagen* [VgL] érvényes volt Småland egy részében is). Az egyazon jogrend szerint élők közül állt a *lagsaga* (kb. törvényhatóság). E jogrendek írott változatainak egy lehetséges felosztása a jelleg szerinti: magán kezdeményezésre létrejöttek (jogkönyvek), mint a VgL, illetve király által megerősítettek (törvénykönyvek), mint például az Upplandslagen (UL).

³ Modern kiadása: HOLMBÄCK–WESSÉN 1966.

⁴ A két törvénykönyv keletkezésének idejéről magyarul lásd: NAGY 2012, 29, 122.

⁵ Legkésőbb a 15. században. GUSTAFSSON 2006, 43.

⁶ Melegh Gábor, a ME BTK TTI hallgatója TDK-pályázatában a *Konungsbalkent* mutatta be, szakdolgozatában pedig az *Edsörebalkent*. Munkájának alapja mindkét esetben: DONNER–TÖTTERMAN 2000.

⁷ A változtatásokra döntően 1442-ben került sor, amikor Kristóf király ismét kiadta a *landslagot* (Kristoffers Landslag, KRL).

⁸ Az ekkor elfogadott *Sveriges rikes lag* 1736-ban kapott királyi megerősítést, és még abban az évben érvénybe is lépett, városban és vidéken egyaránt.

⁹ *Konungsbalken*, *Giftermålsbalken*, *Ärvdabalken*, *Jordabalken*, *Byggningsbalken*, *Köpmålabalken*, *Rättegångsbalken*, *Edsörebalken*, *Högmålsbalken*, *Dråpamålsbalken I (om dråp med vilja)*, *Dråpamålsbalken II (om dråp av våda)*, *Såramålsbalken I*, *Såramålsbalken II*, *Tjuvabalken* – azaz a királlyal (az ország kormányzásával), a házassággal, az örökléssel, a földdel, a településszerkezettel, a vásárlással, a pereskedéssel, az eskübüntettekkel, a főbenjáró esetekkel, továbbá a szándékos, illetve a véletlen emberöléssel, illetve sebzéssel, valamint a lopással foglalkozó fejezetekre.

ratát. Ennek egyszerre oka és következménye, hogy az uralkodó (feltehetően környezetével együtt) megesküdt: bizonyos, a köznyugalmat súlyosan veszélyeztető bűnöknek az egész országban azonos lesz a büntetésük. Ilyen esküt (*edsöre*)¹⁰ mai tudás szerint először nem király tett, hanem még hatalmasabb: maga Birger Magnusson. E Birger (Magnus Eriksson dédapja) 1248-tól haláláig, 1266-ig viselte a jarl méltóságát, Svédország megalapítójának is nevezik. Második fia, Magnus Birgersson király a híres alsnöi oklevelében¹¹ az otthon, a nő, a templom és a gyűlés békéjét (*hem-, kvinno-, kyrko-, tingsfrid*) mint az atyja által az ország üdvére teremtetteket¹² újította meg. Aki ezen (és hasonló) rendelkezések ellen vétett, eskü elleni büntetést (*edsörebrott*) követett el, a törvény szavaival: „*har brutit edsöret*”, „megtörte az esküt”. Addig, aki ilyet tett, béke nélküli (*fredlös*) lett, törvényen kívüli, kevés eséllyel az életben maradásra – amíg azon *lagsaga* területén tartózkodott, amelyekben elítélték. Ha átment egy másikba, kívül került az ítélet hatályán. A Birger, valamint a hatalomban őt követők (és környezetük) által tett eskünek országos lett a hatálya, a tettes a királyság területén vesztette el békéjét, így nagyobb eséllyel halt meg – bizonyos körülmények között ugyanis büntetlenül megölhették.

A MEL legerjedelmesebb része éppen a király esküjét megtörő büntetéseket foglalkozik. Azt, hogy a király által külön is megerősített¹³ béketörvények megtörése bekövetkezett-e, egy választott járási testület, a *häradsnämnd* állapította meg.¹⁴ Ez tizenkét emberből állt, akik véleményüket egyenként, eskü alatt nyilvánították ki, azaz a *nämnd* elmarasztalni (*fälla*) és felmenteni (*fria*; a MEST-ben: *värja*, védelmezni) egyaránt hét egyező véleménnyel tudott. Az *edsörebrott* általában az ingóság szétoztását (*boskifte*), az országban tartózkodás tilalmát (*biltoget*), jóvátétel (*bot*) fizetését vonta maga után. (Mindezek egyebek között az elkövetés módjától, helyétől, idejétől, az okozott sérülés minőségétől függtek.) Még annak a számára is, aki *biltoget*¹⁵ lett, azaz el kellett hagynia az országot, ha életben akart maradni, lehetőséget adott olykor a törvény arra, hogy visszatérjen a társadalomba. Bizonyos esetekben ugyanis a sértettnek (halála esetén örökösének, csökkent jogképességűnél az arra jogosultnak) joga volt békét kérni („*bedja i [vagy om] fred*”) a királytól az elkövető számára. Ha az elkövető ebben érdekelte is tette őt, a király

¹⁰ Az *ed* (eskü, hit) és a *svärja* (esküdni) szavakból.

¹¹ Valószínű keletkezési ideje 1280. szeptember 27. Magyarul lásd hozzá: NAGY G. 2012, 87–90.

¹² „wilium wir oc þy mal ær war faðir skipaði rikinu til frælsis oc til naðþæ attær nyæ” SDHK [Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven. <http://riksarkivet.se/sdhk> (2014. október 14)] nr. 1122.

¹³ Az alapvető béketörvények megtartása bekerült az újonnan királlyá választott által teendő eskübe is. „Han [a király] skall ... sårskilt hava i åminnelse och hålla och styrka kyrkofrid, tingsfrid, kvinnofrid och hemfrid.” (*Konungsbalken* V. 7. §, MEL 5.)

¹⁴ A *härad* a középkori királyság világi alapegysége (lásd: NAGY G. 2012, 52–53.), *nämna*: nevezni. A MEST-ben is tizenkét fős testület marasztal el vagy ment fel.

¹⁵ A *fredlös* szinonimájaként használt kifejezés bizonytalan etimológiájú, lehetséges jelentése: „valaki, akinek gyorsan távoznia kell” (Wessén).

kedvező válasza esetén roppant összeget, negyven márkát¹⁶ kellett az uralkodónak kifizetnie.

Jóvátehetetlen bűnök

Még ha a jóvátétel, az egyezkedés a jogszolgáltatás alapelvei közé tartoztak is, léteztek „jóvátehetetlen perek, amelyek életre és tulajdonra mennek”,¹⁷ azaz végrehajtandó fej- és jószágvesztéssel járók. Ide bizonyos gyilkosságok, a kettős házasság, a varázslás és rontás bizonyos változatai, a felség- és országárulás esetei, a másik házának szándékos felgyújtása tartoztak. Ha férfi követett el a holttestet elrejtve gyilkosságot (*mord*), és ezért elmarasztalták, akkor kerékbe törték, ha nő, megkövezték.¹⁸ Ugyanezt kapta főbüntetésül a gyereke szándékos meggyilkolásáért elmarasztalt, és az is, aki bizalmi helyzetben gyilkolt, azaz (a felsorolás szerint) bérlőként,¹⁹ molnárként vagy hűségre kötelezett apródként (vagy valamelyikük feleségeként). Más házának szándékos felgyújtásáért főbüntetesként máglya járt, két feleség egyidejű tartásáért a torok elvágása (azaz lefejezés), két férjért megkövezés. Akit olyan varázslásért, rontásért marasztaltak el, amely miatt más a halálát lelte, azt kerékbe törték, illetve megkövezték, a király, az ország ura, illetve az ország elleni árulás eseteinél csak férfiról olvashatni.²⁰

A MEL Edsörebalkenje

I. Először, ha valaki másra tör annak házában vagy otthonában

Ha valaki más otthonához lovagol azzal a szándékkal, hogy, amikor beér a birtokra, kárt fog okozni a parasztnak (vagy annak háza népének, vagy valakinek, aki annak birtokán van, vagy annál vendégeskedik, vagy szükségében²¹ felkeresi annak

¹⁶ 1 márka = 8 öre = 24 örtugar = 192 penningar. A 40 márka értékéhez viszonyításul érdemes a lopással foglalkozó cikkelyeket olvasni. Azt, aki két örenél kevesebb értékűt lopott el, addig korbácsolták, amíg lejött a bőre. Két örenél nagyobb, de háromnál kisebb értékűért az egyik fülét is elvesztette, három és négy öre között a korbácsoláson felül mindkét fülét, fél márka értékű lopás („teljes lopás”) felett egyetlen eset kivételével felakasztották.

¹⁷ „Dessa mål ... äro urbotamål, som gå på både liv och egendom.” (*Högmålsbalken* XII. 1, MEL 216.)

¹⁸ Az előbbire a cikkelyekben használt kifejezés (*stegla*) a már kivégzett fejének, valamint teste egyes részeinek póznán (vagy póznára tett egy vagy több keréken) való rögzítésére utal, ám olykor használták élő kerékbe törésének (*rådbråkning*) szinonimájaként is. A kövezésből a nők esetében a KrL-ban máglya lett (házasság elleni büntett esetében élve eltemetés).

¹⁹ A paraszt, ha birtokolta a földet, amelyből élt, adót fizetett. Ha bérelte (általában a koronáét vagy az egyházét vagy a világi *frälsét*), bérleti díjat. Perképessége, közösségi jogai függetlenek voltak attól, birtokolta vagy bérelte-e a földet.

²⁰ Karl Knutsson (Bonde) király († 1470) mégis halálra ítélte országárulásért Brita Olofsdottert (Tott). A nő alakját a kor legismertebb svédországi festője, Albertus Pictor az ösmoi templom falán örökítette meg.

²¹ Azaz más elől menekülve, oltalmat keresve.

birtokát), öl, üt, teljes sebet vág, vagy sebet üt, véraláfutást okoz, vagy vérző sebet ejt,²² akkor mindazok, akik ott voltak a kíséretében, megtörték az esküt.

II. Most valaki másnak a birtokára menekül az ellenségei elől

Ha valaki másnak a birtokára menekül az ellenségei elől, az pedig, aki követi, utána hajít vagy lő úgy, hogy amaz ettől meghal, vagy teljes sebet, vérző sebet vagy véraláfutást szenved – ha a találat azt követően éri, hogy annak a telkére vagy birtokára ért, akit azért keres fel, hogy mentse magát, akkor amaz [a támadó] és mindazok, akik vele voltak, megtörték az esküt.

III. Mely házakban kell békét bírnia annak, aki menedéket keres

Amekkora [területet] bekerített a paraszt a házával és kerítéssel a telkén, amelyen lakik, azon a maga és mindene számára békét kell bírnia.

1. §. Most száma áll a kerítésen túl, kovácsműhely, árnyékszék vagy csűr – mind ezen házakban az embernek ugyanazt a békét kell bírnia, mint a telken vagy a birtokon. Az, aki ott követ el büntetést más ellen, megtörte az esküt.²³

IV. Ha a férfi kárt szenved, mielőtt megérkezik a paraszt birtokára

Most ez történik azzal, aki futva menekül, mielőtt megérkezik annak a telkére, akihez menekült, vagy annak a birtokára – akkor azok nem törték meg az esküt.

V. Ha valaki más birtokára lovagol, de nem okoz vérző sebet vagy véraláfutást

Most azok másnak az otthonára lovagolnak, ám, noha akarnak kárt okozni, nem képesek rá; ha nem ütnek vérig, és nem vágnak, és nem ölnek, akkor fenyegetésért nem kell jóvátételt fizetni. Ha házat törnek fel, sebet ütnek valakin, vagy megtaszítják, férfit vagy nőt, anélkül mégis, hogy vérzés támad, akkor három márkával tegye jóvá,²⁴ vagy hat férfi esküjével erősítse meg, hogy ő nem tette; nem teljesítheti pedig a hat férfis esküt, mielőtt a *nämnð* fel nem mentette őt az eskü megtörésében.

VI. Ha emberölést követnek el az otthon békéjén belül

Most az, aki más otthonára tör, megsebesülhet vagy megölhetik, vagy vérző sebet kaphat, miközben más otthonára tör – ekkor mindaz megtorlatlan²⁵ marad, amit ő kap.

1. §. Most ki tudnak térni és menekülni akarhatnak [a támadók]. Mindaz, amit a birtokon vagy a telken kapnak, megtorlatlan marad. Ha a kerítés kapujában küzdenek, annak a lába pedig, aki az otthonra tört, a kapun belülre esik, a feje kívülre, legyen ő megtorlatlan. Ha a lába kívülre, a feje pedig belülre, torolják meg, mert onnan esett, ahol a lábai álltak.

VII. Ha valaki más helyen szenved kárt, nem a saját birtokán

Most az, akinek amaz az otthonára lovagoltak, kiszalad a birtokáról és öl, üt vagy vág, miután azok kijöttek a birtokáról, fizessen bírságot a land törvénye sze

²² *dräper, slår, hugger till fulla sår eller slår en skrâma, blânad eller blodvite*. A *fulla sår* (teljes seb) szúrás vagy vágás eredménye, ellátásához kötszer, kenőcs és orvos kellett. A *skrâma* kisebb, nem vágott, hanem ütött (kardmarkolattal, szarvval stb.), nem igényelt kenőcsöt vagy kötést. Ütés eredménye a *blânad* (*blâ: kék*) és a *blodvite* (véres seb) is (Wessén).

²³ Itt nem térhetni ki a MEST *Edsörebalkenjére*, csak kivételként jegyzem meg, hogy abban a hajó is a védett területek közé sorolt. („Samma lag skall vara om skeppsfrid...” I. 1, MEST 213.)

²⁴ A szövegben itt ismét egyes számú az alany, e váltás alább is előfordul.

²⁵ *ogillt*, érvénytelen, azaz a törvény nem érvényes rá, nem szabad megtorolni.

rint.²⁶ Ha megsebesül, vagy megölik, miután kijött a birtokáról, akkor azok, akik ezt tették, fizessenek bírságot a land törvénye szerint.

1. §. Most az sérül meg, aki az otthonra tör, vagy azt ölik meg, aki nem tett semmi kárt – ekkor annak bosszulatlanak kell maradnia, amit ő kapott, neki pedig nem kell *fredlösként* menekülnie, és ingóságait sem kell felosztani.²⁷

VIII. Ha férfiak barátokként találkoznak egy birtokon és ellenségként válnak el
Most férfiak barátokként találkoznak egy birtokon és ellenségként válnak el – ekkor az eskü nem tört meg. Kivéve abban az esetben, ha az egyik kimegy a birtokról, miután megdühödött, és fegyvert vesz magához vagy segítséget, visszamegy a birtokra és vág, üt vagy öl – ekkor ő és mindazok, akik vele voltak, megtörték az esküt.

1. §. Most a felperesnek kell könyörögnie békéért, a föld birtokosáé pedig az elítélt ingóságának a harmada. Amint pedig az [elkövető] megadta a jóvátételt a felperesnek, ez pedig könyörög érte, vegyen a király negyven márkát az országba való visszatérés jogáért.

2. §. Ha az, aki *biltog*, meghal, mielőtt békét kap, akkor örökösei adjanak törvényes jóvátételt, legyen szó ölésről vagy sebről,²⁸ a felperesnek, és senki másnak.²⁹

IX. Ha az, akinek az otthonára törnek, bérlő

Most az, akinek az otthonára törnek, bérlő, vagy bérbe vette a házat, vagy fizetségül kapta – ha megsebesül ő vagy akárki a háza népéből, vagy sebet ütnek rajta, vagy vérző sebet, vagy megölik, akkor joga van mind a felosztásra és a jóvátételekre a sebért, mind a békét kérésre.

X. Ha olyan emberre törnek, aki a bérlő gazdaságát keresi fel

Ha egy másik ember, [olyan,] aki a bérlő gazdaságába látogat, kap sebet vagy kisebb sebet, vagy megölik őt, akkor a felperesnek kell a békét kérnie és jóvátételeket vennie a sebért, a föld birtokosának pedig harmadrészt kell vennie a felosztásból.

XI. Ha valaki bosszút áll, miután a perben megbékélés jött létre és jóvátételeket fizettek

Most valaki bosszút áll, miután a perben megbékélés jött létre, és jóvátételeket fizettek – ekkor megtörte az esküt. Akkor a *nämnd*nek kell megvizsgálnia, vajon új viszály támadt-e közöttük, vagy sem.³⁰

XII. Ha valaki jóvátételek kitűzése után áll bosszút

Most az ember nem állhat bosszút jóvátételek kitűzése után³¹ az eskü megtörése nélkül, kivéve, amikor nem állítottatott kezes a jóvátételekért, és olyan rendelkezés született, hogy nem fizetik meg a jóvátételeket azon nap előtt, amelyet meghatároz

²⁶ Azaz a *Dråpamålsbalken* I vagy II, illetve a *Såramålsbalken* I vagy II szerint. A *land* törvénye (*landslag*, azaz a MEL) nem tévesztendő össze valamely *land* avagy *landskap* törvényével (*landskapslag*).

²⁷ Az eskü megtöréséhez tehát az ártó szándék nem elég, kárt is kellett okozni (Wessén).

²⁸ Amint a 26. jegyzetben.

²⁹ Ha tehát az elkövető béke nélküliként halt meg, az ingóság felosztása megmaradt, az örökösök fizethettek az áldozatnak (vagy örökösének) a törvénykönyv említett részei szerint, ám az áldozat (örököse) elesett a közbenjárás nyújtotta előnyöktől, a király pedig a negyven márkától (Wessén).

³⁰ Az új viszály nem bosszú, azaz nem minősül az eskü megtörésének (Wessén).

³¹ Azaz azt követően, hogy az elítélt megígérte a bírságok kifizetését (Wessén).

tak – ekkor bosszút vehetnek. Ha azonban kezességvállalás történik a jóvátételekért, akkor a jóvátételeket az embernek törvény szerint kell követelnie, de nem szabad bosszút állnia. Ha valaki bosszút áll a jóvátételekért történő kezességvállalás után, akkor megtörte az esküt. Ha a jóvátétel egy része megfizetésre került, akkor nem állhatnak bosszút, hanem követeljék azt, ami törvény szerint még hátra van.

XIII. Ha valaki bosszút áll valakin, ám más követte el a cselekményt

Most az embernek nem szabad bosszút állnia egy emberen úgy, hogy másik követte el a cselekményt³² – ha az ember bosszút áll egy másikon, megtöri az esküt. Akkor járási *nämnd*nek kell vizsgálnia, vajon az, akin amaz bosszút vett, vagy más követte el a cselekményt ellene. Aztán járási *nämnd*nek kell vizsgálnia, vajon támadt közöttük másik viszály, vagy, hogy amaz másón állt-e bosszút. Ha másón áll bosszút, megtörte az esküt.

XIV. Ha valaki nőt erőszakol

Most valaki nőt erőszakol, akkor megtörte az esküt. Ha valami látszik a férfin vagy a ruháján, amit a nő tépett, vagy látszik a nőn, vagy kiáltás hallatszik és segélykérés, akkor járási *nämnd*nek kell megvizsgálnia, mi az igaz. Most a férfi küzd a nővel, és nem sikerül ráerőltetni akaratát – ha elszakítja a nő ruháját, vagy kiáltás hallatszik és segélykérés, akkor a férfi megtörte az esküt.

1. §. Ha valaki nőt erőszakol, és ott érik és megfogják cselekedet közben, tizenkét ember pedig megerősítettnek találja azt, hogy így történt, akkor a férfit kard alá kell ítélni, mégpedig torka elvágására.³³

2. §. Ha valaki nőt erőszakol, a nő pedig közben megöli, és ezt tizenkét ember megerősítettnek találja, a férfi fekdűjék megtorlatlanul.

3. §. Ha valaki nőt erővel elvisz, elszökik vele az országból, és e cselekedetért törvényesen elítélik, akkor soha nem kaphat békét, amíg a nő *giftomanja*³⁴ nem könyörög érte.

XV. Ha valaki csapdát állít másnak templomba vagy gyűlésbe menet

Most valaki meglapul a másokra várva gyűlésbe vagy templomba menet, és meg akarja ölni, sebesíteni vagy ütni őt, mielőtt az a gyűlésbe vagy a templomba ér, és megteszi valamelyiket – akkor megtörte az esküt.

XVI. Most viszály támad férfiak között templomba vagy gyűlésbe menet

³² Wessén északi jogtörténeti példákkal mutatta be, miként volt szokás nem az elkövetőn állni bosszút, ha az a sértett számára elérhetetlen volt, vagy, ha a sértett tudta, hogy így nagyobb kárt okozhat – aztán következett a bosszú spirálja.

³³ *då skall han dömas under svärd och att halsuggas* – azaz lefejezik.

³⁴ *Giftoman* az a férfi, akinél a nő házasságáról való döntés joga volt. A házassággal foglalkozó fejezet így határozta meg: „Apa legyen a lánya *giftomanja*. Ha ő nincs, akkor a fiú az. Ha ő nincs, akkor a lány testvére az. Ha ő nincs, akkor a féltestvére apai ágon az. Ha ő nincs, akkor a féltestvér anyai ágon az. Ha ő nincs, akkor az apai nagyapja az. Ha ő nincs, akkor az anyai nagyapja az. Ha ő nincs, akkor az apai nagybácsi az. Ha ő nincs, akkor az anyai nagybácsi az. Ha ő nincs, akkor az az, aki a legközelebbi rokon apai vagy anyai ágon. Ha a rokonok egyforma közeliek, akkor az a legközelebbi, aki apai ágú, nem pedig az, aki anyai, férfi és nem nő – mindazonáltal az anya tanácsával is, ha ő még él.” (*Giftermålsbalken* I, MEL 39.) Az anya tanácsa mindegyik esetre értendő volt (Wessén).

Most viszály támad férfiak között templomba vagy gyűlésbe menet, és nem régóta tartó ellenségességből ered – ha az egyik megöli a másikat, nem tört meg az eskü.

1. §. Most valaki meglapul a másikra várva gyűlésbe vagy templomba menet, ám nem képes kárt tenni, bár akarta, akkor fenyegetésért nem kell bírságot fizetni. Vágást ejt valaki másnak a ruháján vagy fegyverén, meglöki vagy megtaszítja őt gyűlésbe vagy templomba menet, ám vérző seb nem keletkezik, akkor hat férfi esküjével erősítse meg, hogy ő nem tette meg, vagy három márkával tegye jóvá.

XVII. A templom és a gyűlés békéjéről

Most megöl valaki egy másikat, vagy megsebzí vagy véres sebet üt rajta, vagy vérömlenyt okoz a gyűlésben vagy magában a templomban, akkor annak, akit megöltek vagy megsebesítettek, joga van békéért könyörögni, kivéve azt az esetet, ha ez véletlenül történt, mert akkor mindannyiuk békével legyen.

XVIII. Ha valaki templomból vagy gyűlésből utazik haza

Ha valaki templomból vagy gyűlésből utazik haza, akkor az, aki gaztettet követ el ellene, mielőtt az hazaért, megtörte esküjét, amennyiben ez nem hirtelen ellenségességből történik.

XIX. Ha valaki ivászatra lovagol vagy más helyre, mielőtt hazaér

Most valaki ivászatra lovagol,³⁵ mielőtt hazaér, vagy valami más helyre – ha ott lapulnak az ellenségei rá várva és megölik vagy megsebesítik őt, nem törték meg az esküt.

XX. Ha valaki elűz valakit a bíróság előtti törvényes megszólalástól

Ha valaki elűz valakit a bíróság előtti törvényes megszólalástól, ám ennek során nem történik vágás, nem keletkezik vérző seb vagy véraláfutás, akkor háromfelé osztandó negyven márkával tegye jóvá, és nem törte meg az esküt. Azt pedig a járás *nämndj*-ének kell megvizsgálnia, vajon kényszerítetvén menekült, vagy saját akaratából, vagy vajon a másik üzte el a gyűlésről, vagy vajon más viszály támadt közöttük, nem a gyűlés alapján.

1. §. Most neki békéje van otthontól a gyűlésig és ugyanígy ismét visszafelé, hazáig. Ha valaki megöli vagy megsebzí őt, vagy véres sebet üt rajta a gyűlésbe és a gyűlésről vezető úton azért, mert az bíróság elé idézte őt és törvényes keresetet akart támasztani vele szemben, akkor megtörte az esküt. Most leselkednek rá az úton, ám nem képesek sem megölni, sem megsebesíteni, sem véres sebet vagy véraláfutást okozni neki, akkor fenyegetésért nem kell jóvátételt fizetni.

XXI. Most valaki egy másikat cölöphöz³⁶ vezet, vagy más helyre, levágja a kezét vagy a lábát

Most valaki egy másikat cölöphöz vezet, vagy más helyre, levágja a kezét vagy a lábát erőszakos cselekedettel, akkor ő és mindenki, aki vele volt, megtörte az esküt. Akkor annak, akit megöltek vagy megsebesítettek, vagy az örökösének is, joga van békéért könyörögni. Ha ez fegyveres összecsapásban történik közöttük, és az egyikük elesik vagy megsebesül, vagy véres sebe esik, nem tört meg az eskü.

³⁵ Ilyen alkalom lehetett például az esküvő, egy nőnek a szülés utáni első templomba menetele, a temetés, majd egy év elteltével az örökös által az elhunyt emlékezetére adott fogadás.

³⁶ *stock* – a kifejezés jelentett a nyak rögzítésére alkalmas béklyőt is.

XXII. Ha valaki a király ítélete után áll bosszút

Most valaki bosszút áll a király ítélete után, megöl valakit, vagy teljes sebet vág rajta, vagy bosszút áll rajta azért, mert az tanúskodott ellene a király bírósága előtt, vagy bosszút áll rajta, miután az kiegyezett vele vagy törvény szerint megoltalmazta apai örökségét vele szemben – ha emiatt bosszút áll, akkor ő és mindazok, akik vele voltak, megtörték az esküt. Akkor a járás *nämndjének* kell megvizsgálnia, hogy az ezért állt bosszút, vagy valami más viszály támadt közöttük.

XXIII. Ha valaki más otthonához lovagol és erővel elvezeti őt otthonából

Most valaki más otthonához lovagol és erővel elvezeti őt annak birtokáról, anélkül mégis, hogy házat tör fel vagy véres sebet okoz a birtok területén; amint az kiér a birtokról, megkötözi őt teljesen, megöli, megsebesíti, cölöphöz rögzíti, vagy valamiféle börtönbe zárja, megtörte az esküt. Kivéve, ha a király ítélete az, vagy más rendelése, olyané, akinél a király ítélete van, vagy, ha bizonyos tolvajlás erősítettik meg vele szemben, vagy, ha nyilvánvalóan lopásból származó javakat hoznak elő egy vizsgálat során az otthonából.³⁷

XXIV. Miként osszák fel az esküjövátételeket

Most ezek a perek [minősülnek] a király esküje elleni büntetnek. Akárki is az, aki megtöri az esküt, és akárhányan voltak is a kíséretében, elvesztettek mindent, amit a földön³⁸ bírtak, és béke nélküliek lesznek az egész országban. A tulajdonukat pedig három részre kell osztani: egyet vegyen a föld birtokosa, a másodikat a király, a harmadikat a járás, amiként előzőleg szó volt róla.³⁹

1. §. Most ők nem veszítik el a gyerekeik részét, sem a feleségüket, és senki másét sem, akinek része van az ingóságban velük együtt, csakis a saját részüket. Mert senki sem veszítheti el másnak a részét, úgyhogy mindenkinek egyedül kell jóvátételt adnia a saját bűnéért.

XXV. Ha valaki egy béke nélkülinek egynél többször ad ételt

Az, aki vendégül látja őket, vagy több mint egy alkalommal ételt ad nekik, miután az egy hónapnyi haladékuk eltelt, negyven márkával tegye jóvá, ahányszor emiatt törvényesen elmarasztalják, vagy tizenkét ember esküjével erősítse meg, hogy nem

³⁷ Ez esetben ugyanis a *Tjuvabalken* rendelkezése szerint felakasztották.

³⁸ *ovan på jorden* – szó szerint, a földön, azaz az összes ingóságukat, de magát a(z öröklött) földet nem.

³⁹ E téren döntő módon tért el az egykorú vidéki és városi törvénykezés, a MEST *Edsörebalken*jének XXVI. cikkelye ugyanis így fogalmazott: „Az, aki abból tesz valamit, amiről most szó volt – legyen szó az otthon, az egyház, az árnyékszék, a szauna békéjéről vagy valamiről abból, amiről előzőleg szó volt, és rendelkezés született –, öl, vág vagy szúr, véres sebet ejt, kisebb sebet üt, vagy akármi is az, mindent úgy kell jóvátenni, amint az emberölés vagy a sebzés fejezetében rendeltetett, aztán pedig tegye jóvá az esküt [azaz a megtörését]: a felperesnek hatvan márkával, a királynak hatvan márkával, a városnak pedig negyven márkával, és nem kell elmenekülnie az országból, és nem kell felprédálni a tulajdonát. Ha nem képes jóvátenni, el kell vágni a torkát [azaz le kell fejezni]. Ha nem képes jóvátenni, amit e fejezet szerint a negyven márkából büntetésül ítélték, akkor el kell veszítenie a jobb kezét.” (MEST 222.) Az utolsó mondathoz: a felperes, a király és a város között megoszló negyven márká büntetés járt például azért, ha valaki más otthonára tört, de, bár szándékában állt, senkit sem tudott megsebesíteni.

vendégelte meg a béke nélkülit, ételt sem adott neki, vagy azt, hogy nem tudta, hogy az béke nélküli.

XXVI. Az, aki vendégül lát egy béke nélkülit másnak a kárára

Az, aki vendégül lát egy béke nélkülit másnak a kárára, legyen elmarasztalt, mint a béke nélküli, ha ez valami gaztettet visz végbe. Ettől azonban még a béke nélkülinek nem kevésbé kell jóvátételt adnia a büntetéért. Járási *nämnd*nek kell megvizsgálnia, mi az igaz.

XXVII. Miként kell béke nélkül lenni vagy békét kapni

Most mindaddig legyenek béke nélkül, amíg az nem könyörög értük, aki ellen vétettek, vagy annak az örökösei. Amint ők könyörögnek értük, akkor a király békét fog adni nekik, vagy az, aki megkapta a király hatalmát arra, hogy békét adjon nekik. Akkor váltsák meg magukat negyven márkával a király számára, ez az összeg egyedül az övé.

XXVIII. Most a járás fejének kell vizsgálnia az összes esküpert

Most az összes esküpernél járasi *nämnd*nek kell vizsgálnia, mi az igaz, abból a járásból [valónak], amelyikben a tettet elkövették.

XXIX. Hogyan kell a járás fejének valakit béke nélkülivé nyilvánítania

Most a járás fejének a gyűlésen kell őket béke nélkülivé nyilvánítania, és mindőjüket előszámlálnia.⁴⁰ Ha azt mondja, hogy nem képes mindőjüket előszámlálni, akkor másik napot kell kitűznie, és vizsgáldnia kell, amennyire alaposan csak képes. Aztán a kitűzött napon a *nämnd* előtt kell előszámlálnia őket. Azok pedig, akiket előszámlál, legyenek béke nélküliek, és ennek nem mondhatnak nemet.

Senki nem jogosult esküvel védeni magát azokban a perekben, amelyek járasi *nämnd*hez tartoznak.

XXX. Most annak, aki kárt szenvedett, nem szabad tanúskodnia⁴¹ vagy [törvényes elégtételt] keresnie⁴²

Most annak, aki kárt szenvedett, nem szabad tanúskodnia, [törvényes elégtételt] keresnie vagy pert támasztania az ellen, aki a kárt tette, mielőtt a *nämnd* el nem marasztalta vagy fel nem mentette azt,⁴³ hanem a gyűlésre kell utaznia és ott előadnia az ügyet. Aztán a pernek a király vizsgálódására kell támaszkodnia. Ha a *nämnd* elítéli azt eskü[törés]ért, akkor a másik nem kereshet vele szemben [törvényes elégtételt], mert ez béke nélküli.⁴⁴ Ha a *nämnd* felmenti őt, akkor kereshessen ellene emez [törvényes elégtételt], legyen szó akár sebről, ölésről, vérömlenyről

⁴⁰ A többes szám az elkövető kíséretére értendő.

⁴¹ *vittna* – korabeli értelemben, azaz valójában bizonyítania saját esküvel vagy mások érte való esküvésével (Wessén).

⁴² *söka* – az általános szabályok szerint bevádolnia (Wessén).

⁴³ Azaz állást nem foglalt abban a kérdésben, hogy eskübüntetről van-e szó (Wessén).

⁴⁴ Mivel egy *biltog* kívül állt a társadalmon, perbe sem volt fogható. Ha a *nämnd* szerint az illető nem *biltog*, akkor lehetett például pert támasztani vele szemben az emberölésről vagy a sebzésről szóló fejezetek alapján.

vagy sebzésről. Így az is, aki a tettet elkövette, miután a *nämnd* felmentette őt az eskü [megtörése] alól, az ország törvénye szerint esküvel erősítse, hogy ártatlan.

Az összes ilyen per pedig, amely a király esküje, a király bíróságánál döntsék el. XXXI. Hogyan tudja egyetlen ember megtörni az esküt

Most egyetlen ember képes más otthonára támadni és megtörni az esküt. Korábban azonban, az eskütörvény adása előtt, egyetlen ember nem tudott más otthonára támadni.⁴⁵

XXXII. Most egy nő vagy egy kiskorú nem tudja megtörni az esküt

Most egy nő nem tudja megtörni az esküt, mert nem lehet béke nélküli. Kiskorú sem tudja megtörni az esküt. Ha megvádolják, akkor a *nämnd*nek esküvel kell erősítenie, hogy az nem tizenöt éves, akkor pedig a fiú fizessen jóvátételt, amint a sebzésről szóló részben mondják.

XXXIII. Ha paraszt úgy fegyelmezi a feleségét, hogy az ettől meghal, továbbá, ha feleség öli meg az urát véletlenül

Most úgy adódik, hogy egy paraszt túl keményen fegyelmezi a feleségét, úgy, hogy az ennek akarata nélkül ebbe belehal, akkor keressenek vele szemben [törvényes elégtételt], amint erről a későbbiekben az ölésnél lesz szó, de ne törjék kerékbe. Elveszítette mégis mindazt, amit felvehetne a felesége tulajdona után, ami ingóság. A nőt illető teljes harmadrészt pedig, amelyhez a nő férjhez ment,⁴⁶ vegyék el a nő örökösei a férfi tulajdonából, és a jóvátételeket a nőért, és azt a férfi örökségül soha nem fogja megkapni, sem pedig egyetlen rokona, kivéve abban az esetben, ha közös gyerekeik vannak, akkor az a gyerekeké legyen, és azok gondoskodjanak a gyerekekről, akik anyai ágon a legközelebbi rokonok, ha a gyerekek nem jutottak még érett értelemre,⁴⁷ és rejtsek el azt a gyerekek számára az oltalmukban addig, amíg azok a törvényes kort elérik. Ha nincs kettejüktől gyerek, akkor annak, amit a nő bírt, az anyai ág rokonaira kell szállnia, mert senki nem örökölhet az után, akit ő öl meg.⁴⁸ Ha a gyerek meghal és nincs gyereke, soha ne örököljön az a rokoni ág, amelyik öl, hanem az a rokoni ág, amely a legközelebbi és kárt szenvedett, fog örökölni a gyerek után.

1. §. Ugyanígy van, ha feleség öli meg a férjét, akkor semmit nem örököl annak tulajdonából, a reggeli ajándékát sem,⁴⁹ semmi jogosultságot sem, amelyhez hoz

⁴⁵ Azaz más otthonának megtámadása akkor jelentette az eskü megtörését, ha a támadó kísérettel érkezett.

⁴⁶ „Adom neked a lányomat... minden harmadik penningre, amelyet birtok vagy a jövőben bírhattok ingóságban...” (*Giftermålsbalken* V. MEL 41.)

⁴⁷ Azaz, amint a XXXII. cikkely is mutatja, 15 év alattiak voltak.

⁴⁸ Hasonlóképp fogalmaz az *Árvdabalken* IX. cikkelye: „...senki ne öljön azért, hogy örökséget nyerjen.” (MEL 61.)

⁴⁹ *morgongåva* – a nászéjszakát követő reggel adta a férj a feleségnek, tetszése szerint földben vagy ingóságban. (Ha ingatlanban, akkor, amíg élt, ő gondozta, a nő pedig, ha megözvegyült, abból tudott élni.) Mértékét és birtoklását a MEL *Giftermålsbalken*jének X–XI. cikkelye szabályozta. (Megjegyzendő, hogy a MEL szabályozásában a legszegényebb és a leggazdagabb réteg által adható reggeli ajándékok értékaránya 1:200, a MEST hatálya alatt élők számára azonban csak az érték felső határa rögzített, ez kb. a kilencede volt a MEL szerint adhatónak.)

záment és amelyhez hozzáadták. Ha van közös gyerekük, akkor a gyermek fog örökölni a férfi után, és a legközelebbi apai rokonok veszik a gyereket gondjukba, amíg az eléri a törvényes kort. Ha nincs közös gyerekük, akkor az apai rokonok örököljenek, és vegyék az őket illető teljes jogot és jóvátételeket a parasztért.

2. §. Most az egyik megöli a másikat véletlenül, akkor neki úgy kell jóvátételt fizetnie, amint a véletlen [emberöléssel foglalkozó] részben mondatik, és elveszített mindent, aminek a másikkal való közös szerzésére jogosult volt.

XXXIV. Ha gyereket fegyelmeznek túl keményen, úgy, hogy abba belehal

Most gyereket fegyelmeznek túl keményen, úgy, hogy abba belehal, akkor emiatt úgy kell bírságot fizetni, amiként az a véletlen [emberöléssel foglalkozó] részben rendeltetik, de [az elkövetőnek] nem kell elveszítene az életet. Nem örökölhet mindazonáltal soha az, aki öl, öljön bár véletlenül vagy szándékkal. Kivéve azt az esetet, ha az anya véletlenül ráfekszik a gyerekére, akkor az anya sem élete, sem öröksége vesztését nem érdemli. Ha az apai rokonok vádat emelnek ellene, hogy szándékosan feküdt rá a gyerekére, akkor a rokonai tizenkét ember esküjével oltalmazzák őt, állítva, hogy soha nem feküdt rá szándékosan. Ha olyan szegény rokonai vannak, hogy nem bírnak esküre járulni, akkor a dolog a járási *nämnd* elé kerül, vajon az fel akarja menteni vagy el akarja ítélni a nőt. Megtörténhetik, hogy a nő [ismét] férjhez megy, akkor ügyeljen arra, hogy ne fektesse a gyermekét az ágyba együtt a mostohaapával. Ha az meghal az ágyban a mostohaapánál, akkor a nő el fogja veszíteni az örökséget. Most az apai rokonok kétséget keltenek és azt mondják, hogy a gyerek holtan feküdt a kettejük ágyában, ám ők ezt tagadják, akkor vizsgálja ezt a járási *nämnd*. Ha a *nämnd* elmarasztalja őket, akkor tegyék jóvá negyven márkával és adják ki az örökséget.

1. §. Ha véletlenül ölnék, fizessenek bírságot, amint a véletlen [emberöléssel foglalkozó] részben mondatik, ám elvesztették mégis azt az egész örökséget, amelyet a férfi vagy a nő örökölné, kivéve, ha a gyereknek, akit meggyilkoltak, van édestestvére. Ha van édestestvére, ő az örököse. Aki pedig a legközelebb van ennek az oldalán, annak kell a gondjába és az oltalmába venni az örökséget, és nem annak, aki ölt vagy gyilkolt, ha a[z édes]testvér még nem jutott érett értelemre, ha [olyan] apa vagy anya nincs életben, aki nem ölt vagy gyilkolt.

XXXV. Most valaki más ellen megy annak szántóján ősszel vagy tavasszal

Most valaki más ellen megy annak szántóján tavasszal vagy a rétjén ősszel, és megöli őt – akkor kétszeres jóvátételt kell érte és az összes szolgájáért fizetni, és megtorlatlanul marad minden, amit az kap, aki rátámad.

XXXVI. Most valaki, bár ártatlan, törvénytelenül elpusztul

Most valakit, bár ártatlan, törvénytelenül lefejeznek, felakasztanak vagy kerékbe törnek, annak, aki ezt tette, ugyanazt a büntetést kell kiállnia, amit a másikkal elszenvetett.

XXXVII. Most valakit lopással vagy akármilyen büntetettel gyanúsítanak és megkötöznek

Most valakit lopással vagy akármilyen büntetettel gyanúsítanak, foglyul ejtik, megkötözik, gyötrik anélkül, hogy abban elítélt lenne, és anélkül, hogy a [lopott tárgyat] nyilvánvalóan a kezében érték volna, és a király ítélete nélkül, vagy azé nélkül, akinél

a király ítélete – az, aki így tesz, megtörte a király esküjét. Nem kell pedig elvenni negyven márkát, amiként korábban, mert mindenkinek békét kell bírnia a javaira és a pénzére, különösen pedig a testére és az életére.

XXXVIII. Most valaki megkér egy másikat, hogy öljön vagy más gaztetteket hajtson végre

Annak, aki megkér egy másikat, hogy üssön, öljön vagy valami gaztettet hajtson végre valaki más ellen, vagy felbérelt őt erre, ugyanazt a büntetést kell elszenvednie, mintha maga cselekedte volna meg.

XXXIX. Most fog valaki egy másikat, lefekteti a földre, kiheréli vagy más erőszakos cselekedetet követ el

Fog valaki egy másikat, lefekteti a földre, kiheréli, mint egy barmot, kiüti szemét vagy fogait, kimetszi nyelvét, orrát vagy fülét, levágja kezét vagy lábát, vagy mindkettőt, az, aki ilyet tesz, és mindenki, aki vele volt, megtörte az esküt. Annak pedig, aki ez esetben a felperes, legyen bár a sértett vagy annak örököse, joga van mind az ingóság felosztására, a sebzésért járó jóvátételekre és a béke kérésére ebben a perben, akárki házában történik is ez. Ha pedig tetten érik őt, akkor a felperesnek és rokonainak teljesen jogukban áll őt a gyűlésre vinni és ott tanúkat vezetni elő. A felperesnek aztán joga van őt [önmaga] megváltás[á]ra engedni, ha akarja, vagy megcsonkítani is, tagot tagért, amit ő elvesztett, vagy akár elvenni annak életét. Ő pedig feküdjék ott megtorlatlanul a gaztetteiért.

1. §. Most ez fegyveres összecsapásban történik közöttük, nem pedig olyan hatalmaskodásban, amilyenről szó volt – akkor az eskü nem tört meg, hanem ő tegye jóvá, amiként a sebzésről szóló részben rendelik.

2. §. Most valakinek felrónak ilyen bünt, nem pedig tetten ért, akkor a járási *nämnd*nek kell – amelynek minden főbenjáró büntettet⁵⁰ el kell döntenie – abban a járásban, amelyikben a tettet elkövették, felmenteni vagy elmarasztalni őt. Ha elmarasztalják őt, akkor ő elmarasztalt, amiként erről korábban volt szó, ha felmentik, legyen ártatlan.

XL. Most senkinek a tulajdonát nem szabad felprédálni,⁵¹ mielőtt törvényesen el nem ítélték

Most senkinek a tulajdonát nem szabad felprédálni, mielőtt törvényesen el nem ítélték béke nélkülséggel járó büntetért. Megölni vagy foglyul ejteni sem szabad őt azon nap előtt, amelyet számára azon a gyűlésen tűztek ki, amelyen béke nélkülinek esküdték,⁵² hanem akkor [azaz: ha mégis így történt, akkor] börtölni kell és jóvátételt adni érte, mint más ártatlan emberért, a testét pedig temetőben kell elhe

⁵⁰ „Ezeket a pereket kell járási *nämnd*nek eldöntenie: minden eskübüntett (*edsöresbrott*) és főbenjáró büntett (*högmålsbrott*), amelyik életre és javakra megy, minden gyilkosság (*mord*) és jóvátétel felderítetlen emberölésért (*dulgadråpsböter*), minden rablás, legyen az nagyobb vagy kisebb, minden ítélet elleni büntett, mind a *lagman*, mind a járás feje ítélete elleni, azok kivételével, amelyek a király *nämnd*je alá tartoznak.” (*Rättegångsbalken* XXXVII. 1, MEL 171.)

⁵¹ *skövlas* – valójában a bűnöző tulajdonának felosztása törvényes ítélet után, a szövényt az indokolja, hogy a tulajdon elvétele végleges, a felosztás visszavonhatatlan (Wessén).

⁵² Miután a *nämnd* tagjai eskü alatt véleményt mondva elmarasztalták őt, a járás feje az ítéletében kijelölte, meddig kellett elhagynia az országot.

lyezni. A tulajdona se legyen elvihető azt követően, hogy [olyan] vádat emeltek ellene, amely esküvéshez tartozik.⁵³

XLI. Ha béke nélkülít megölnek az országban, miután béke nélkülívé ítélték

Ha valakit a felperes vagy valaki más megölt az országban belül, miután amaz eskü által béke nélkülívé vált, a törvényes haladéka pedig eltelt, mind az egyház, mind a király számára megtorlatlanul fekdjék, kivéve azt az esetet, ha kapott törvény szerint adott napot a királyától.

XLII. Ha a béke nélkülít az országban kívül ölik meg

Ha valaki az országból való távozásra ítéltetett, aztán pedig megölik az országban kívül, vagy erőszakkal visszahozzák az országba és aztán ölik meg, akkor börtölni kell érte és jóvátételt adni, amiként más ártatlan emberért, a tetemét pedig temetőben kell elföldelni. Mert nem lehetett béke nélküli több országban, és nem vesztette el a békéjét több országban, csak abban, amelyikben a tette sor került.

1. §. Eskübűntett miatt a feleség házának sem kell, amelyik az asszony telkén és földjén áll, felprédálásra jutni. Mert a mi törvényünkben egy férfi sem a felesége teljes jogú tulajdonaként birtokolt földjéhez, ház[á]hoz, vízi [erővel működtetett] létesítményéhez megy hozzá, amiként egy nő sem a férfiéhez, hanem csak az ingóságaihoz. A közföldnek sem kell felprédálásra kerülnie azért, mert ingóságának számít.⁵⁴

XLIII. Mi legyen a béke nélküli tulajdonával, miközben ő béke nélküli

Egy béke nélküli tulajdonáról a *lagmannak* és a járás fejének kell gondoskodnia, oly módon, hogy kirendelnek erre egy megbízottat, akinek jelentést kell készíteni a számukra, hogy az [a tulajdon] nem használódik másra, mint az ő [a béke nélküli] tartozásaira. Azok számára kell történnie a kifizetésnek, akiknek ő jog szerint tartozott, mielőtt megtörte az esküt. Az, ami e felett marad, adassék a lelkéért a szegényeknek vagy templomnak vagy kolostornak, mindaddig, amíg ő békét nyer vagy meghal – akkor az örököseie legyen a tulajdona.⁵⁵

XLIV. Ha valaki máshoz lovagol teljes túlerővel és patás állatokat⁵⁶ ragad el tőle

Ha valaki más otthonához lovagol teljes túlerővel és patás állatot rabol tőle, élőt vagy döglöttet, akkor járási *nämnd*nek kell megvizsgálnia, mi az igaz. Ha felmentik őt, legyen ártatlan. Ha elmarasztalják, akkor adja vissza az esküjük szerint azt, amit elvett, és még negyven márkát háromfelé. Mindenki pedig, aki a kíséretében volt, fizessen három márka birságot háromfelé.

⁵³ Azaz a tulajdona ne legyen elvonható az eskübűntett esetleges megállapítását követő *skövling* elől (Wessén).

⁵⁴ A közföldek tulajdonjoga többeké volt, a használati az egyes parasztoké.

⁵⁵ Ha a *biltog*gá ítéltel együtt távozott külföldre a felesége, gyereket nemzettek, és az külföldön is született meg, nem örökölt semmit. Ha a gyereknemzés még az elítélés előttre esett, a gyerek, akárhol született is, örökölt. A feleség, ha követte férjét külföldre, nem vesztette el az örökségét. Ha otthon maradt, a férj hazaszökött, gyermekeket nemzettek, a gyerek ismét csak nem örökölt az apja után. Ha *biltog* jutott örökséghez, megkapta, ha még életében kegyelmet nyert a királytól – ha nem, az a legközelebbi apai rokonaié lett (*Árvdabalken* VII, MEL 60.)

⁵⁶ *med hov ock klöv* – a *hov* a ló patáját jelöli, a *klöv* elsősorban a marháét és a disznóét.

1. §. Ha valaki kevesebb, mint egy öret rabol mástól, tegye jóvá három örével vagy védje magát két emberrel, maga a harmadik. Ha valaki egy öret vagy többet rabol, de kevesebbet, mint fél márka, tegye jóvá három márkával háromfelé, és fizesse vissza a rablottat, ha az, aki perli, a rabláshoz tudja őt kötni öt emberrel, maga a hatodik. Ha nem tudja [ahhoz] kötni a vádlottat, akkor ez tizenkét ember esküjével erősítse, hogy ő nem tette azt meg, vagy adjon jóvátételt is, amint erről szó volt. Most fél márkát vagy többet rabol az ember, akkor járási *nämnd*nek kell – amely mindkettőjük tetszését elnyeri⁵⁷ – megvizsgálni, mi az igaz, és mennyi az, amit elraboltak. Ha felmentik azt, akit vádolnak, legyen szabad ő. Ha elmarasztalják, vissza kell adnia a rablottat az esküjük szerint, és hozzá negyven márkát háromfelé.

XLV. Ha valaki erdőben, hajón vagy másutt megbúvik és ragadozásra adja magát. Most megbúvik egy férfi az erdőben, hajón vagy másutt és ott rablásra adja magát, ha tetten érik, akkor gyűlésre kell őt vezetni. Ott szemeljenek ki tizenkét embert, akik mentsék fel vagy marasztalják el őt. Ha elmarasztaltatik az, akit a rablással vádolnak, akkor kard alá kell ítélni. Ha felmentik, fizessen negyven márka bírságot az, aki megkötözött egy ártatlant és erőszakot követett el ellene. És nem törte meg az esküt.

XLVI. Most bemegy valaki más kertjébe és erőszakkal gyümölcsöt szed. Most valaki bemegy másnak a kertjébe, amely zárt, leveszi az almát vagy más gyümölcsöt erővel, a paraszt pedig, vagy a háza népe ott van és meg akarja akadályozni – ha verekedés támad közöttük, a paraszt pedig, vagy valaki a háza népéből, meghal, sebet kap vagy véraláfutást, akkor az eskü megtört. Ha azt ölik meg, aki odament, vagy az kap sebet vagy véraláfutást, maradjon a dolog megtorlatlan.

FELHASZNÁLT IRODALOM

DONNER–TÖTTERMAN 2000

King Magnus Eriksson's law of the realm. A medieval Swedish code. Translated and edited by Ruth DONNER, with an introduction by Richard TÖTTERMAN. Helsinki, 2000.

GUSTAFSSON 2006

Sofia GUSTAFSSON: *Svenska städer i medeltidens Europa. En komparativ studie av stadsorganisation och politisk kultur.* Stockholms Universitet, 2006.

HOLMBÄCK–WESSÉN 1962

Åke HOLMBÄCK–Elias WESSÉN: *Magnus Erikssons landslag.* Lund, 1962 (Rätthistoriskt bibliotek, sjätte bandet).

HOLMBÄCK–WESSÉN 1966

Åke HOLMBÄCK–Elias WESSÉN: *Magnus Erikssons stadslag.* Lund, 1966 (Rätthistoriskt bibliotek, sjunde bandet).

NAGY 2012

NAGY Gábor: *A középkori Svéd Királyság története.* Miskolc, 2012.

⁵⁷ Azaz az összeállítását mindkét fél elfogadta.

PROFETA IN SUA PATRIA
(A „BORSOD-MISKOLCZI” LÉVAY JÓZSEF)

PORKOLÁB TIBOR

Miskolc első várostörténeti monográfiájának (1911) szerzője, Szendrei János szerint Lévy Józsefet „mindenkor kegyelte, szerette, ünnepelte a miskolci és borsodmegyei társadalom”, vagyis „prófeta lett a saját hazájában”. Emlékbeszédében (1922) Kozma Andor ugyancsak azt hangsúlyozza, hogy Lévyt „éppen az ő szűkebb patriájában, büszke Borsod vármegyében s lakóhelyén, rátartí Miskolcz városában becsülték legtöbbre”, azaz róla elmondható: „profeta in sua patria”. Borsodi irodalomtörténeti monográfiájában (1942) Csorba Zoltán sem mulasztja el megemlíteni, hogy Lévy „65 évig volt egyfolytában miskolci lakos, prófeta a maga hazájában”.¹ Maga Lévy is ezzel a formulával veszi át „Miskolcz törvényhatósági joggal felruházott város” díszpolgári oklevelét: „Én rajtam nem teljesült a bibliának az az ismert mondása, hogy egy prófeta sem becses a maga hazájában.”² A „remekbe kötött” oklevelet ugyan az 1911. november 19-i Lévy-ünnepélyen nyújtja át Szentpáli István polgármester, ám a város törvényhatósági bizottsága már 1910. március 22-én díszpolgárainak sorába emeli – Horváth Lajossal együtt – „élő költőink egyik legnagyobbikát”. A 86. kgy./1910. számú határozat szerint Lévy „nagy irodalmi és kiváló költészeti munkásságára való tekintettel” nyeri el a kitüntető címet, ugyanakkor polgári erényeiről, több mint fél évszázados miskolci közéleti tevékenységéről az indoklásban nem esik szó.³ E feltűnő hiány okára az *Ellenzék* című helyi hírlap vezércikke világít rá: „Miskolcz törvényhatósági város mélyseges szeretetének ez a dokumentuma annál megtisztelőbb, annál értékesebb lehet, különösen Lévy József előtt, mert éppen ő volt az, aki a hetvenes években – mint Borsodvármegye főjegyzője és a város képviselő-testületének tagja – a megye érdekei szempontjából a leghatározottabban állást foglalt a város önállósítása ellen.”⁴ *Miskolcznak szabad királyi várossá alakulása* című vitacikkében például világos okfejtéssel vezeti le, hogy „nem könnyitene az új alakulás a város helyzetén; szellemi és anyagi fejlődését nem emelné, jövedelmét egy krajczárral sem növelné, sőt költségeit szaporítaná s a megyei kormányzatra való befolyásból az értelmi erőt szükség és haszon nélkül kirekesztené”.⁵ Feltehetően ez a konfliktus magyarázza, hogy Miskolc csak a törvényhatósági jog megszerzését (1909) követően választja Lévyt díszpolgárai közé. A kitüntetett – 1910. április 14-én kelt levelében – illen

¹ SZENDREI 1911, 202; KOZMA 1922, 99; CSORBA 1994, 105.

² LE 1912, 10–13, 15.

³ A határozatot közli: DOBROSSY 1994–2003, III. 47.

⁴ *Miskolcz új díszpolgárai*. *Ellenzék*, 1910. márc. 24.

⁵ Borsod, 1873. jan. 23. Lévy vitacikke Répászky Alajos olvasói levelére (Borsod, 1873. jan. 16.) reagál. Répászky viszontválaszát lásd: *Válasz Lévy József barátomnak*. Borsod, 1873. jan. 30. A vitába – Lévy álláspontját támogató – Rácz Ádám is bekapcsolódik: *A királyi városi ügyszö.* Borsod, 1873. febr. 6.

dő udvariassággal köszöni meg az elismerést: „messze terjedt egész életemet, néhány rövid év leszámításával Miskolcz város kebelében töltöttem el, s összes tevékenységem és élményeim emlékei a városhoz fűznek engemet [...] a kitüntetés csak újabb ok arra, hogy fokozza bennem azt a szeretetet és ragaszkodást, melyet Miskolcz városa iránt mindig éreztem”.⁶ Naplójában ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a „meglepő megtiszteltetés” élete vége felé, „kissé már későn érkezik”.⁷ Az adományozó határozatot követően több mint másfél év telik el a díszpolgári oklevél ünnepélyes átadásáig. Talán ennek is köszönhető, hogy az oklevélen olvasható indoklás lényegesen eltér a határozat szövegétől: „Mi, Miskolcz törvényhatósági joggal felruházott város közönsége adjuk tudtára mindeneknek, akiket illet, hogy a törvényhatósági bizottságnak alulirt napon tartott rendes közgyűlésében Nagyságos Lévay József urat Borsodvármegye nyugalmazott alispánját azon érdemeiért, melyeket a magyar nemzeti művelődés terén örökbecsű költői alkotásaival szerzett, s azon erényeinek ünnepélyes elismerésül, melyekkel hosszú közéleti működésének ideje alatt, mint városunk egyik legnagyobb polgára a közjó és polgártársai javára ékeskedett Miskolcz t.h.j.f. város díszpolgárává megválasztottuk, s őt mindazon jogokkal felruháztuk, melyek városunk polgárait megilletik. Minek hitelül jelen díszpolgári oklevelet a város pecsétjével ellátva kiadtuk. Kelt Miskolcz thjf. város törvényhatósági bizottságának 1910. évi márczius hó 22-én tartott rendes közgyűlésében.”⁸ Miskolc példáját egyébként Lévay szülőfaluja, Sajószentpéter is követi: 1911. november 28-án díszpolgári címet adományoz országos hírű fiának.⁹

Az 1911. november 19-i miskolci jubilaris ünnepélynek ugyan a Kisfaludy Társaság testületi látogatása és felolvasó ülése biztosít országos jelentőséget, a nagyszabású esemény leglátványosabb fejleményének mégiscsak a lokális Lévay-kultusz kibontakozása tekinthető.¹⁰ Pohárköszöntőjében Tarnay Gyula alispán lelkesülten deklarálja: „A mai nap arany betűkkel lesz Miskolcz város és Borsodvármegye történetében. Ezen a napon oly események játszódtak le városunkban, melyek a szereplők kiválóságánál fogva páratlanok s törvényhatóságunk területén talán többé megisméltódni sem fognak.”¹¹ A helyi sajtó versengő szuperlatívuszokban adja hírül, hogy „olyan irodalmi ünnepély zajlott le városunkban, amilyenhez hasonló eddig még vidéki városban nem volt és nem is lesz soha”; hogy „Miskolcz város történetében a legszebb és legbüszkébb lap ez”.¹² Az ünnepélyt szervező Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum-Egyesület „fáradhatlan buzgalmú”¹³ elnöke, Balogh Bertalan büszke meghatottsággal állapítja meg: „Kicsinyek és nagyok, aggok és fiatalok, sorsüldözöttek és szerencsések,

⁶ Közli: DOBROSSY 1994–2003, III. 47–50.

⁷ LÉVAY 2001, II. 97.

⁸ Lásd: HOM HTD 53.248.88.

⁹ Az oklevél átadásra 1912. március 27-én kerül sor: LÉVAY 2001, II. 193. Az oklevelet lásd: HOM HTD 53.248.88.

¹⁰ Az ünnepélyről lásd: PORKOLÁB 2000.

¹¹ LE 1912, 43.

¹² MU, 1911. nov. 20. és MN, 1911. nov. 21.

¹³ LE 2012, 48–51.

szegények és gazdagok egy érzésben egyesülünk: a Lévay határtalan tiszteletében. [...] Soha semmiféle gondolat, soha semmiféle érzés nem tudta e város társadalmi fokozatainak különbözőségeit annyira és a teljeség olyan erejével kiegyenlíteni, mint az a mély szeretet, az a hódoló tisztelet, az a megkülönböztetett nagyrabecsülés, amelylyel lakosságunk a Lévay József személyét illeti.”¹⁴ Az agg poéta írói jubileumát tehát nem csupán a díszpolgári oklevél ceremoniális átnyújtása teszi városi ünnepéllé. A város szinte teljes lakossága kiveszi részét az eseményekből. Az ünnepi felolvasó ülés előestéjén díszelőadást rendeznek a színházban „Lévay József úr Kisfaludy társasági tagságának 50-ik és születése napjának 86-ik évfordulójára”. E díszelőadáson „leróhatták tiszteletük adóját mindazok, akik az ünnepen magán szóhoz nem juthattak”. A műsor végén az ünnepeltnek a színpadon elhelyezett arképe elé koszorúkat és virágcsokrokat helyez el „Miskolcz város közönsége, Borsodvármegye közönsége, a miskolci ref. egyház, a miskolci ref. főgimnázium, a debreczeni Csokonai Kör, a Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum-Egyesület, a miskolci áll. felső kereskedelmi iskola, a ref. felsőbb leányiskola, a polgári leányiskola, a borsodmegyei Nőegylet, az izr. Nőegylet, a róm. kath. Nőegylet, a Vöröskereszt Egylet, a Miskolci Sportegylet, a diósgyőri vasgyár, a miskolci Takarékpénztár”.¹⁵ Másnap a Hunyadi utcai Lévay-háztól az ünnepi ülésnek helyet adó Korona szállóig a helyi iskolák diáksága áll díszsorfalat az ünnepeltnek, aki „valóságos diadalmenetben” jut el a szálló kapujáig, ahol „fehérruhás, szelid arcú leányok állottak, s midőn az ősz költő odaérkezett, virágokat hintettek elébe”.¹⁶ A város „színe-java” nem csupán a szálló dísztermét tölti meg zsúfolásig, de a kétszáz terítékes díszebéden való részvételével is kifejezi hódolatát Lévay iránt.¹⁷ A miskolci állami és egyházi intézmények, társadalmi és kulturális egyesületek, társaskörök küldöttséggel képviseltetik magukat az ünnepélyen, sőt a „miskolci református női filléregylet” képviselő özv. báji Patay Gyuláné egy ezüst babérkoszorút is átnyújt az ünnepeltnek.¹⁸ Miskolc városa azzal is kifejezésre juttatja nagyrabecsülését koszorús költője iránt, hogy 1913 júniusában utcát nevez el róla. Lévay ismét csak levélben mond köszönetet az újabb elismerésért: „Hálás szívvel vettem a Tekintetes Közgyűlés 141/k.gy. 1913 szám alatt kelt azon elhatározását, mely szerint elrendelte, hogy az Agrártelepen kiépített új főutcza az én nevemről neveztesse Lévay József utcának. Ez a gyöngéd megemlékezés ismét bizonyossága annak az előttem feledhetlen és nagybecsű számos megtiszteltetésnek, rokonszenvenek és szeretetnek, melylyel engem e nemes város közönsége oly gyakran kitüntetett.”¹⁹ Ugyanekkor állíttat fel a Túry József által irányított Avasrendező Bizottság Lévay kedvelt sétahelyén, „az Avas-hegy szépen parkírozott tetején” egy olyan ülőpadot, amelynek a „támlájában domború ércbetűkkel ez van írva: *Lévay*

¹⁴ *Lévay József ünnepé.* MN, 1911. nov. 19.

¹⁵ LE 2012, 48–51. A díszelőadás színlapját lásd: HOM HTD 73.487.7.

¹⁶ M, 1911. nov. 21. Lásd még Jelfy Gula fotóit: VU, 1911, 48/965.

¹⁷ LE 2012, 39.

¹⁸ M, 1911. nov. 19. és 21. Az ezüstkoszorút lásd: HOM TTGY 83.1383.1.

¹⁹ Közli: DOBROSSY 1994–2003, III. 50.

József pihenője”.²⁰ Ezt megelőzően a Musitzky Lucián százados vezetésével végzett tereprendezési és útépítési munkálatok eredményeképpen neveznek el az Avason egy sétautat Lévayról.²¹

Lévay érdemeinek méltó elismerésében Borsod vármegye sem kíván elmaradni Miskolc városa mögött. A megyei törvényhatósági bizottság 1911. december 14-én hoz határozatot arról, hogy megfesteti egykori főjegyzőjének és alispánjának egészalakos portréját. A Stettka Gyula által készített és a megyeháza tanácstermében kifüggesztett reprezentatív festmény ünnepélyes leleplezésére 1912. szeptember 10-én kerül sor.²² Lévay megyei közigazgatási pályája 1860-ban, az alkotmányos élet ébredésének rövid időszakában kezdődik: a „miskolci ref. felgymnasium” köztisztelőben álló magyar és latin professzora ekkor cseréli fel a tanári katedrát Borsod vármegye első aljegyzői székével. Mivel – ahogy önéletrajzában írja – „a közviszonyok nem fordultak jobbra, sőt visszaestek a régi kerékvágásba”, már a következő évben leköszön tisztségéről, és visszatér a gimnáziumba.²³ 1862-ben ügyvédi oklevelet szerez – az „1846/47 iskolai évben” kitűnő sikerrel teljesített jogi tanulmányairól „a Késmárki Ág. hitv. Lyceum” bocsát ki bizonyítványt; a „tanári foglalkozásai” mellett folytatott „joggyakornoki s ügyvédsegédi” praxisát barátja, Horváth Lajos ügyvéd igazolja.²⁴ 1865-ben, amikor „alkotmányos életünk bilincsei észrevehetőleg tágulni és töredezni kezdettek” és „a vármegyék új elemekkel váltották fel az absolut kormány kinevezett közegeit”, immár a főjegyzői posztot kínálja fel számára báró Vay Miklós főispán. Ugyan kinevezéssel kerül október 10-én a borsodi közigazgatás élére, ám az 1867. évi alkotmányos tisztújítás során választással is megerősítik tisztségében. Három báró Vay főispán vezérlete alatt (Vay Miklós, Vay Lajos, Vay Béla), huszonkilenc éven át szolgálja főjegyzőként a vármegyét „nem csekély sikerrel s a vármegye közönségének gyakran kitüntető méltánylásával”.²⁵ Főjegyzőségének negyedszázados jubileuma alkalmából „a hozzá legméltóbb szymbolummal”, aranytollal tünteti ki a vármegye.²⁶ Az indítványozó báró Vay Béla hivatalos indoklása szerint „össze van kötve az ő nevével vármegyénk minden nevezetes eseménye, bennök részt vett ő, mint szónok, mint író és mint fáradhatlan tevékenységű tisztviselő, a vármegye legfontosabb határozatai, feliratai az ő jegyzői tollával nyertek mindenkor hű, tapintatos, s a mellett erélyes kifejezést”.²⁷ Egyébként Lévay nevéhez – „választékos gonddal, mintaszerű

²⁰ LÉVAY 2001, II. 247.

²¹ A századvég és a századelő nagyszabású avasi munkálatairól lásd: ZIMÁNYI 1993.

²² A festményt lásd: HOM KGy 53.235. Lásd még: VADNAY 1912.

²³ LÉVAY 1919, 12.

²⁴ Ügyvédi oklevelét lásd: HOM HTD 53.248.92. Az igazoló iratokat a miskolci Lévay József Muzéális Könyvtár őrzi.

²⁵ LÉVAY 1919, 12–13; LÉVAY 1935, 36–38. 1899-ben majd kötetben adja közre Vay Miklós összegyűjtött iratait: LÉVAY 1899. A három (sőt négy) Vay *Nevek* című vármegyei versikéjében is megjelenik: LÉVAY 1925, 146–147.

²⁶ Az aranytollat lásd: HOM TTGy 53.248.103. Lásd még: VERES–VIGA 1999, 217, 344. A megyei tisztikar díszes arcképalbummal (lásd: HOM HTD 53.248.91.) fejezi ki hódolatát.

²⁷ Borsod, 1890. szept. 11.

szorgalommal megírt elintézésai”, remekbe készült közgyűlési jegyzőkönyvei, átiratai és föliratai elismeréseként²⁸ – már jóval e kitüntetés elnyerése előtt hozzákapcsolódik az „aranytollú”-epiteton. Szűcs Sámuel például az alábbiakat jegyzi be naplójába 1883. augusztus 6-án: „Borsod megye Kossuth Lajoshoz élte 80-dik éve betöltése alkalmából üdvözlő iratot küldeni rendelt, mellynek megfogalmazását Lévay Józsefre bízám, aranytollú főjegyzőnk ezen művével is remekelt.”²⁹ Az aranytoll ünnepélyes átadására 1890. október 10-én, rendkívüli közgyűlés keretében kerül sor. A ceremóniát megörökítő Borsod-Miskolci Közlöny egy példányát az ünnepelt számára aranszínű festékekkel nyomtatják ki.³⁰ Borsod vármegye népszerű és tekintélyes főjegyzőjét 1894. december 10-én „nagy lelkesedéssel” választják alispánná, és hamarosan megkapja a Harmadosztályú Vaskorona-rendet is, amelyet már az új főispán, Miklós Gyula tűz a mellére egy rendkívüli díszközgyűlésen.³¹ Ünnepeltetéséről rezignáltan jegyzi be naplójába: „Nyakamba akasztották az alispáni hivatal s annak díszül még a »Vaskorona-rendet« is. Ki kellett állnom mind a kettőnek fárasztó izgalmait, a dicsőíttetést, a tömjénfüstöt, melyekhez teljességgel nincs alkotva az én gyomrom.”³² 1895. december 19-én azonban lemond hivataláról. Váratlan döntését így indokolja egyik önéletrajzában: „Az új főispánban a kiváló tehetség zabolátlan szenvedélylyel párosult. Magatartása, ténykedései csakhamar meggyőztek arról, hogy az én szelid, conciliáns természetem és józan belátásom, sőt erkölcsi fogalmaim nem nyújtanak itt kilátást a békés együttműködésre. Czélszerűnek, sőt rám nézve kényszerűnek láttam elhagyni a tért. Megvolt reá a külső ok is. Harmincz teljes évet töltöttem a megye szolgálatában s épp ekkor töltöttem be életem hetvenedik esztendejét. Mindez jól fedezhette külsőleg a belső aversiót.”³³

Lévay temetése is „a város, a megye és az irodalmi világ impozáns részvételével” megy végbe 1918. július 7-én.³⁴ A költő 1896. július 23-án kelt, Vadászy Pál sajtószentpéteri református lelkészhez címzett levelében úgy rendelkezik gyászszertartásáról, hogy az „a legnagyobb kalvinista egyszerűséggel menjen véghez”.³⁵ 1912. február 1-én megújítja temetésére vonatkozó instrukcióit: „Miskolczon: rövid ének, rövid *ima* (tehát nem *beszéd*). Rögtön szállítsák testemet Szentpéterre s ott, ha az időjárás kedvező lesz, az udvaron legyen rövid szertartás (*ima*); ha pedig rossz lesz az idő, szállítsák koporsómat egyenesen a temetőbe s ott *rövid imá* után helyezték el a sírboltban. Koporsóm fényezett fenyőfa legyen, olyan a milyen a szüleimé volt. Szemfődelem barna hamuszínű selyem.”³⁶ Mivel az elhunytat mind

²⁸ VADNAY 1927, 10.

²⁹ SZÜCS 2003, II. 176.

³⁰ ZSIGMOND 1906, 4.

³¹ LÉVAY 1935, 38–39. A kitüntetés 1894. december 22-én kelt okiratait lásd: HOM HTD 53.4551.1–2.

³² LE 1912, 42.

³³ LÉVAY 1919, 13. Lásd még: LÉVAY 1935, 39–40; LE 1912, 61.

³⁴ A temetésről lásd: RH, 1918. júl. 9. és MN, 1918. júl. 9.

³⁵ HOM HTD 53.4408.1. Lásd még: LÉVAY 2001, I. 68–69.

³⁶ HOM HTD 53.4384.1. Lévay gyászjelentését is megfogalmazza: HOM HTD 53.4385.1. Lásd

Borsod vármegye, mind pedig Miskolc városa a saját halottjának nyilvánítja,³⁷ ráadásul „a végtisztességre egybesereglett a társadalom apraja-nagyja, a magyar irodalom országos tekintélyei és képviseltette magát a kultuskormányzat is”, e rendelkezéseket csak részben tudja teljesíteni a ceremóniát szervező Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum-Egyesület. Az 1918. július 4-én elhunyt költő „kihült tetemét” Hunyadi utcai lakásában ravatalozzák fel, ahol halotti maszkját is elkészíti Kun József miskolci szobrász. Az eredeti öntőmintáról készített gipszmásolatokat később meg is lehet vásárolni. A Miskolci Jövő még 1932 végén is arról ad hírt, hogy „Ferenczi B. könyvkereskedésében kapható” a halotti maszk.³⁸ Lévay koporsóját a temetés napján viszik át a megyeháza udvarára, ahol „ezrekre menő közönség” előtt „nagy beszédekben” búcsúzik tőle „a Tudományos Akadémia nevében Ilosvay Lajos másodelnök, a Kisfaludy Társaság nevében Kozma Andor író, a Petőfi Társaság nevében Pakots József, a Petőfi Ház igazgatója”. A miskolci szertartás végeztével népes gyászmenet kíséri a négylovas gyászhintót a gömőri pályaudvarra, ahonnan különvonattal szállítják a „fényezett fakoporsót” Sajószentpéterre. Az állomáson a község képviselő-testülete és közönsége fogadja „a nagy halottat”, majd „fehérruhás leányok és díszbe öltözött tűzoltók sorfala közt” viszik a Lévay-ház udvarára, onnan pedig a református temetőbe, ahol szülei mellett, a családi sírboltban helyezik végső nyugalomra – többek között Borsod vármegye főjegyzőjének, Görgey Lászlónak az orációjával: „Borsodvármegye bucsuzik Tőle, melynek édesanyjai keblére hű fiuként borult, melyhez gyermek- és ifjú-álmai, férfikora törekvéseinek emlékei, boldog öregségének verőfényes napjai fűződtek [...] Általa nyilatkozott meg a vármegye szíve, lelke, alkotó szelleme. [...] nem teljesült rajta az ismert mondás, hogy nincs próféta, ki becses volna a maga hazájában, mert szűkebb kis hazája, Borsodmegye mindig legnagyobb fiának tudta és tisztelte őt. [...] Meghatva köszönjük a gondviselésnek, hogy innét, a Bükk aljáról, a Sajó völgyéből száll halhatatlan emléke glóriától övezetten a magyar Pantheonba!”³⁹

Görgey László gyászbeszéde szinte hiánytalanul sorakoztatja fel azokat az argumentumokat, amelyek Lévay lokális tiszteletét, sőt kultuszát megalapozzák. Így például Borsodhoz és Miskolchoz való kötődését. Ahogy az Ellenzék *Miskolcz új díszpolgárai* című vezércikke hangsúlyozza: „megmaradt miskolczi polgárnak. Pedig talán odafent, az ország fővárosában talentuma még szélesebb rétegek tisztelését, becsülését még több és magasabb helyről jövő elismerést hozott volna neki.”⁴⁰ A jubiláris díszében Hídvégi Jenő kir. tanfelügyelő is a lokálpatrióta Lévayra emeli poharát: „szívének minden idegszála, lelkének minden gondolata,

még: LÉVAY 2001, II. 183–184

³⁷ Lásd: MN, 1918. július 6. A vármegye és a város is saját gyászjelentést bocsát ki. Ez utóbbit lásd: HOM HTD 73.487.33.

³⁸ *Lévay József halotti maszkja*. MN, 1918. júl. 11, 27. és MJ, 1932. dec. 7. A halotti maszkot lásd: HOM TTGY 53.248.94.

³⁹ *Lévay József temetése*. MN, 1918. júl. 9.

⁴⁰ Ellenzék, 1910. márc. 24.

egész hosszú életének majdnem összes munkássága ide kötik szülő vármegyéjéhez”.⁴¹ Tóth Kálmán hasonlóan fogalmaz centenáriumi cikkében: „Borsodi televényben ringott egyszerű bölcsője, élete kimagasló pályáján mindig mi hozzánk állott legközelebb s megfáradt testét is nekünk hagyta.”⁴² A várostörténeti monográfiák szerzői ugyancsak arra hívják fel a figyelmet, hogy Lévay „több, mint egy félszázadon át mind a mai napig megmaradt miskolci poétának”, hogy „egész munkás életét Miskolc falai között élte le”.⁴³ Csupán alig néhány esztendőre hagyja el szűkebb pátriáját. Miután a miskolci ref. lyceumban befejezi a tanulmányait és letölti a praeceptor évet,⁴⁴ 1846 őszétől jogot tanul Késmárkon, majd visszatér Miskolcra, ahol néhány hónapig Vadnay Lajos ügyvéd patvaristája lesz. Vadnay ajánlására kap helyet Borsod vármegye követe, Szemere Bertalan pozsonyi országgyűlési írnokai között. Amikor Szemere belügyminiszteri tisztséget vállal az első felelős magyar kormányban, Lévay követi őt a minisztériumba, és – fogalmazói beosztásban – a kormány hivatalos lapjának, a Közlönynek lesz a segédszerkesztője. A szabadságharc bukása utáni hónapokat Sajószentpéteren, a szülői házban tölti, majd 1850 márciusától 1852 júliusáig az akkor induló Pesti Napló újdonság- és tárcarovatának lesz a szerzője és szerkesztője. Az „ujdondásztól” azért vesz búcsút, mert – egykori iskolájának magyar és latin irodalmi tanszékét elnyerve – tanári pályára lép.⁴⁵ *Visszatekintésében* ugyan arra is kitér, hogy a pesti „íróság” nem tudja biztosítani a jövőt megalapító életpálya lehetőségét, ám Miskolcra való – immár végleges – visszatérését mégiscsak az elhagyott szülőföld iránti vágyakozással magyarázza: „Nem igen éreztem jól magamat a fővárosi levegőben. Eleinte kedvezni látszott fiatal becsvágyamnak az irodalommal való foglalkozás, az írók társasága s mindaz, amit körültem az eltiprott közélet ébresztő jelenségeiben szemléltem. De később [...] mindinkább erőt vett rajtam bizonyos gyermekies honvágy, mely vissza, a szülőföld felé irányozta érzéseimet.”⁴⁶ Gyulai Pállal folytatott levelezése viszont inkább arról tanúskodik, hogy a megélhetési nehézségek késztetik Pest elhagyására. 1851. szeptember 28-án kelt levelében még határozottan jelenti ki: „Látja ön én még mindig Pesten vagyok; sőt el sem szándékozom innen, míg egy ág lesz, amelybe kapaszkodhatom. Megölne a vidéki élet, ha még egyszer úgy kellene rászorulnom, mint a forradalom után.” 1852. május 24-én már arról értesíti barátját, hogy kényszerű döntés előtt áll: „Professornak hinak Miskolcra 440 vagy 500 pft ra. Ez a lélekállapot melyben szenvedek még azon desperatus lépésre viszhogy elfogadjam. E napokban megválnék Borsóddik tőle a hátam, de itt is végtelen nyom az élet.” Döntéséről és annak indokairól június 18-án kelt levelében számol be: „Hosszu töprengés után végre elhatároztam magamat, fölvenni a tanári állomás

⁴¹ LE 1912, 44.

⁴² *Mikes dalnoka – száz éves!* MN, 1925. nov. 22.

⁴³ SZENDREI 1911, 202; HALMAY–LESZIH 1929, 240.

⁴⁴ Lásd tanulói beszédét: LÉVAY 1845.

⁴⁵ Lásd az 1852. július 11-én kelt egyháztanácsi határozatot tanári kinevezéséről: Hölgyfutár, 1852. júl. 26.

⁴⁶ LÉVAY 1935, 28–29.

nem igen kedves ígáját. Barátom! hidd el, én meguntam Pestet; nyomta a lelkeket az, hogy kenyérkereső kapa gyanánt kell használnom az irodalmat, mely körül csak ihletéssel szeretnék forgolódni; [...] és nyugtalanított mindenek fölött az, hogy életemet, jövőmet bizonytalan proletariusi álláshoz láttam kötve az irodalom ily viszonyai közt.”⁴⁷ Július 29-én pedig Arany Jánost tájékoztatja arról, hogy csakugyan a nyakába vette „a professzorság ígáját”.⁴⁸ Míg tehát az író társaival folytatott levelezésében a „provincziára” szoruló poéta imázsa képződik meg,⁴⁹ addig – évtizedekkel később írt – autobiográfiájának énképét a lokálpatriotizmus identitásképző alakzata uralja. Ugyancsak ebbe az önépítési stratégiába illeszkedik annak hangsúlyozása, hogy „még az utazás, vagy világjárás vágya” sem csiklandozza, és hogy elhárítja magától „az országgyűlési képviselőség kínálkozó alkalmait is”: „Lelki megnyugvással, szívesen maradtam hát itthon ahoz a röghöz ragaszkodva, mely szülőföldem kebeléből forrott ki, melyhez kedélyem gyökérszállai s multam emlékei fűződtek.”⁵⁰ A *Visszatekintés* vezérmotívuma („egész életemben valósággal »glebae adstrictus« röghöz tapadt voltam”) variálódik jubileumi pohárköszöntőjében is: „Ha én most életpályámra visszanézek, úgy találom, hogy egy feldobott kő voltam, mely oda esett vissza, ahonnan feldobták. Ime, itt állok most is gyermek és ifjúkorom régi területén, az ősi röghöz tapadva, régi emlékektől környezve.” Mint ahogy második, akadémiai önéletrajzából sem hiányzik a *glebae adstrictus* önértelmező toposza: „Röghöz, a szülőföld rögéhez tapadó természet maradtam egész életemben s ennek a szűkkörű világnak hatása rezeg által egész költészetemen.”⁵¹ Jól példázza ezt *Itt születtem* című költeménye, amelyről meg is jegyzi naplójában: „A szülőföldemet éneklek abban, amiről már annyiszor dallottam. Szűk érzelm-és képzeletvilág, de hatása nálam maradandó.”⁵²

Lévay borsodi táj hazája elsősorban a reflexív Bükk-költeményekben (*A háromi völgyben; Háromi levél; A szentlélek hegyén; Órák, napok*) és a Sajó-völgyi verskonfessziókban (*Gyermekkorom tanúi; Megelégedés; A völgyben maradtam; Itt születtem*) formálódik meg. Ez utóbbi költemény kontemplatív jelenetezését („De midőn a hegytetőről / A szép völgyet nézdelem”⁵³) a naplóíró is többször alkalmazza szülőföld-vallomásainak szituációs keretében. 1899. július 19-én kelt bejegyzésben például az alábbi extatikus látvány tárul a szemlélő elé: „Lenézek a hegyről a Sajó két mellékén elterülő gyönyörű síkságra: mindenütt az ég bő áldása tűnik szemembe, mint egy kiterjesztett szőnyegen a művészileg hímzett alakok. Egyes facsoportok és mezőrésztetek haragos zöldje mellett a legelők halványabb színezete; a már egy részt sűrű kereszttekben álló termés mellett a még aratatlan piros búza

⁴⁷ GYULAI 1961, 101, 135.

⁴⁸ ARANY 1982, 83.

⁴⁹ „magadról tudhatod, mennyit ér egy távolról jött baráti levél a provinczián” – írja Gyulainak 1852. július 18-án. (GYULAI 1961, 139.)

⁵⁰ LÉVAY 1935, 32, 38.

⁵¹ LÉVAY 1935, 32; LE 1912, 47; LÉVAY 1919, 12.

⁵² LÉVAY 2001, I. 215.

⁵³ LÉVAY 1909, 94.

tengere. Itt-ott a legelésző csordák fehérítő tábora; távolabb a mezei munkások mozgó csoportjai, s a tündéri táj közepén, mint egy ezüst öv, a csillogva kanyargó Sajó! Aki látja, hogyne csudálná, aki itt született, hogyne szeretné!”⁵⁴ 1902. június 24-én kelt bejegyzése hasonló tájélményt örökít meg: „Valami felséges panorama tárul előttem, midőn a temető partjairól (mint tegnap is) a Sajó völgyére letekintek. Mint valami óriási terjedelmű park, melynek szebbnél szebb változatos részleteivel nem bír betelni a szem. Valóban egy tündérgert ez az egész láthatár. Ura és alkotója maga az Úristen, aki a látkör szelére odaállította a Kárpát bérceit örök és intők gyanánt”.⁵⁵ A kritika és az irodalomtörténet-írás készséggel ismeri el, hogy Lévay azok közé a költők közé tartozik, akik saját poétai territóriummal bírnak, hogy a Sajó-völgyi *genius loci*t az ő költészete képes megidézni. Már az *Újabb költeményeit* bíráló Péterfy Jenő leszögezi, hogy „ami Petőfinek az alföld, az Lévaynak a Sajó vidéke”, azaz „költőnknek sikerült azt a vidéket a magyar költészet tájképei közé emelni”.⁵⁶ A jubiláris díszülésen felolvasott értekezésében Négyesy László ugyancsak azt hangsúlyozza, hogy „a magyar költészet országos összhangjában” e vidék szelleme elsősorban Lévay által „jut szóhoz”.⁵⁷ Lévay monográfiája, Zsigmond Ferenc nem kevesebbet állít, mint azt, hogy „nincs a magyar költők között egy sem, ki erősebb ragaszkodással csüggene legszűkebb értelemben vett szülőföldjén, mint Lévay”.⁵⁸ Balázs Győző, a miskolci Lévay-kultusz egyik szertartásmestere pedig *A Sajó völgy pacsirtája* címmel jelenti meg valláserkölcsei indítatású fejtegetéseit a költőről.⁵⁹

Lévayt nem csupán életrajza és költészetének lokális tematikája köti a Sajó völgyéhez: ő testesíti meg – mint a helyi köz- és társas élet kulcsfigurája – a „hosszú” XIX. század Miskolcának világszemléletét, értékrendjét, mentalitását. 1911-ben kelt (akadémiai) önéletrajzában a rá jellemző visszafogottsággal utal erre a szerepére: „Miskolczon sokáig nem vonultam el a köz- és társasélet törekvéseitől. Résztvettem a politika, az egyház, a társadalom tevékenységében.”⁶⁰ Rendszerint körülötte szerveződnek az Avas-aljai asztaltársaságok, így például a híres – Tompa Mihályt is tagjai között tudó – „tizenkét pohár társasága”.⁶¹ A Jézuskút-soron található avasi pincéje is a társasági élet egyik központja. Ahogy naplójában írja: „Gyülekező helye volt a vidám barátkozásnak. A boltozatos, tiszta, szép helyiséget »kis kápolnának« nevezték. Pompásan hangozott benne az összhangos danolás, melynek néhány szép hangú mestere volt barátaim közt. Ha távolból kedves vendégem érkezett, én csak odavezéltem őt, ott halmoztam el vendégszeretettel.”⁶² Lévay

⁵⁴ LÉVAY 2001, I. 134.

⁵⁵ LÉVAY 2001, I. 201–202. Lásd még: LÉVAY 2001, I. 289.

⁵⁶ PÉTERFY 1899, 312.

⁵⁷ NÉGYESY 1912, 28. Lásd még SCHÖPFLIN 1918, 420; VOINOVICH 1943, 83.

⁵⁸ ZSIGMOND 1906, 13.

⁵⁹ BALÁZS 1935. *Lévay. Előhang a „Visszatekintés”-hez* című költeményében pedig „a Sajópart szép, halk, fehér pacsirtája”-nak titulálja a költőt: LÉVAY 1935, 6.

⁶⁰ LÉVAY 1919, 14.

⁶¹ E társaságról lásd: LÉVAY 1906, 46; CSERNÁK 1927, 17–20.

⁶² LÉVAY 2001, II. 330.

egyaránt meghatározó tagja a helyi polgárság köztisztelőben álló egyesületének, a Miskolczi Polgáregyletnek, valamint a „miskolczi intelligencia”⁶³ előkelő társas-körének, a Miskolczi Nemzeti Casinónak. Az előbbinek az elnöki tisztét is betölti egy ideig,⁶⁴ az utóbbi pedig – több mint fél évszázados tagságát elismerve – nem csupán „örökös dísztagjául” választja, de az arcképét is megfesteti.⁶⁵ Lévay elnöklelete alatt kezdi meg működését 1871-ben a Miskolczi Polgári-Honvéd Lövész-Egylet és 1890-ben – Miskolczi Athleta-Kör néven – az első helyi testedző egyesület, de 1895-ben alapító tagja a Miskolczi Vadász-Társulatnak is.⁶⁶ Az 1899-ben újjáalakuló Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum-Egyesületnek nem csupán alapító, de választmányi, irodalmi bizottsági, majd pedig tiszteleti tagja.⁶⁷ A református egyházi közéletben a miskolci egyházközösség presbitereként, az iskolatanács tagjaként és a tiszáninneri református egyházkerület tanácsbírájaként tölt be fontos szerepet. Külön is említésre méltó, hogy 1899. szeptember 17-én „a presbyterium nevében” ő adja át „lendületes” beszédével „a miskolczi ev. ref. főgimnázium” új épületét.⁶⁸ Felügyelőbizottsági tagja a sajószentpéteri üvegyárnak és választmányi elnöke a Miskolczi Takarékpénztárnak.⁶⁹ A megyei közéletnek még hivatalos pályája befejezése után is tevékeny résztvevője marad: nyugalmazott alispánként és Sajószentpéter választott képviselőjeként a törvényhatósági, a közigazgatási és a választási bizottság nagytekintélyű tagja.⁷⁰ Őt kéri fel a díszbeszéd megváltására a millenáris ünnepélyen (1896. június 1.) és az 1848. évi törvények megalkotásának félévszázados jubileumán (1898. április 11.).⁷¹ Nagyhatású közgyűlési orációkban visz „diadalra olyan országos politikai kérdést, amelynek aligha lett volna többsége, ha a – már egyre jobban elvadulni kezdő szünetek között is – a vármegye nem lett volna meggyőződve róla, hogy az olyan ügy, amely mellett ez a nemes jellemű, önzetlen hazafiságú, ősz bölcs szót emel, csak érdemes, jó és közhasznú lehet”.⁷² 1904. december 5-én és 1911. szeptember 12-én például a parlamenti obstrukció ellen emel szót a „legzajosabb helyesléstől” kísérve. Előbbi beszédét a főispán több ezer példányban ki is nyomtatja, „hogy a szolgabírák útján szétosztassa a községi lakosok között”.⁷³

Lévay a legjelentősebb kommemorációs események szervezőjeként és szónokaként is meghatározó szerepet tölt be a lokális közéletben. Így „főrésze” van az

⁶³ LÉVAY 1860, 138.

⁶⁴ A Lévay elnöklelete alatt „virágzásnak örvendő” egyletről lásd: *Hölgyfűtár*, 1856. jún. 18.

⁶⁵ LÉVAY 2001, II. 185, 192; MN, 1912. márc. 19. és ápr. 30. A Halász-Hradil Rezső által készített portrét lásd: HOM KGy 53.37.

⁶⁶ Borsod, 1871. szept. 28. és FL, 1890. máj. 4. Lövészegyleti alapító tagi oklevelét lásd: HOM HTD 73.487.3.

⁶⁷ Lásd az egyesületi évkönyvek (BMKMEÉ, 1901–1906) tagnyilvántartási adatait.

⁶⁸ KOVÁCS 1900.

⁶⁹ Ez irányú tevékenységéről lásd például: LÉVAY 2001, I. 64, 72–73; II. 26, 108.

⁷⁰ Lásd például: LÉVAY 2001, I. 294; II. 10.

⁷¹ LÉVAY 2001, I. 69–70, 97, 98.

⁷² VADNAY 1927, 10.

⁷³ LÉVAY 2001, I. 292, 293; II. 164, 165. A röpvés beszédet lásd: LÉVAY 1904.

1859. évi Kazinczy-ünnepély „eszméjének létrehozásában s a miskolczinak rendezésében” – ahogy ezt akadémiai önéletrajzában is megemlíti.⁷⁴ A „városi közünneppe” váló október 27-i megemlékezés „körül tanusított buzgalma” abban is megmutatkozik, hogy „Kazinczy Ferencz érdemeit emlegetve” három helyszínen is az ő ünnepi szövegeivel áldoz „a nemzetiség oltára mellett” a lelkesült közönség.⁷⁵ A „helybeli helv. hitv. főgymnasium” dicsőítő hódolatán felolvassák „ébredtő szózatát”, amellyel még 1857-ben kezdeményezi a közelgő Kazinczy-centenárium megünneplését.⁷⁶ A színházban rendezett díszelőadás prologusaként Molnár György színi igazgató szavalja el *Vezérhang* című Kazinczy-ódáját, amelyet aztán több ezer példányban szórnak „a fölviannyozott közönség sűrű rendei közzé”.⁷⁷ A „színház-épületben szállásoló nemzeti casino teremeiben” rendezett háromszáz terítékes díszlakomán aztán maga is a publikum elé áll, hogy „szónoki előadásával” adjon hangot „azon eszmék és érzelmeknek, melyek e napon az egész nemzetet átvillanyozó hatásban nyilatkoztanak”. E „közáldomáson” nem csupán emlékeztetésével „lobbantá” a közönséget az „ohajtott lelkesedésre”, de két „pohárköszöntésével” is „viharos” sikert arat.⁷⁸ 1860. április 22-én Lévay beszédével búcsúzik „Miskolcz város minden rendű, rangú és felekezetű mivelt lakossága” és „az egész megye színejava” gróf Széchenyi Istvántól „az avasi nagy templomban” rendezett gyászünnepélyen.⁷⁹ 1860. október 14-én az ő alkalmi szónoklatával köszöntik az „egybesereglett” miskolci polgárok a „hazafiúi erények” példaképét, Palóczy Lászlót 77. születésnapján, és ugyancsak Lévay-orációval leplezik le Széchenyi arcképét a „miskolczi polgári egyletben” 1862. június 2-án, valamint Palóczy szürke gránit síremlékét az Avas oldalában 1869. augusztus 2-án.⁸⁰ Szemere Bertalan borsodi emlékezetének felújítását pedig egyik legfontosabb feladatának tekinti. 1870. november 7-én „a dicsőült honfi” egészalakos portróját leplezi le – „Borsodvármegye határozatából” ki is nyomtatott – beszédével a vármegye tanácsstermében. E beszéd végén hangzik el nevezetes felhívása Szemere hamvainak hazahozatala ügyében: „E pillanatban, midőn szülőmegyéje az ő emlékezetét ünnepli, ugy tetszik nekem, mintha sirjából hangzanék fel a szózat, melyet bujdosása idején, Messéne romjai közt járva, Naplójába jegyzett: »bárhon éljek, nyugodni a haza földében szeretnék. Ott van a diósgyőri völgyben egy magas domb; ott vágytam pihenni az élet után!« Nem volna-e alkalomszerű, hogy e szózatot velem együtt önök is figyelemre méltassák?”⁸¹ E felhívás hatására megszülető közgyűlési határozat kimondja, „hogy tekintve azon érdemeket, melyek által Szemere Bertalan a maga nevét és emlékeze

⁷⁴ LÉVAY 1919, 12.

⁷⁵ A miskolci ünnepély részletes leírását lásd az általa szerkesztett *Kazinczy-Emlényben*: LÉVAY 1860.

⁷⁶ LÉVAY 1857. Lásd még: LÉVAY 1860, 18–37.

⁷⁷ A költeményt lásd: LÉVAY 1860, 110–116.

⁷⁸ Orációit lásd: LÉVAY 1860, 144–162, 171–173, 185–187.

⁷⁹ A gyászünnepély leírását és a beszéd szövegét lásd a – Lévay által összeállított – *Széchenyi-gyász* című füzetben: LÉVAY 1860a.

⁸⁰ VU, 1860, 44/530; SZÜCS 2003, I. 324; LÉVAY 1869.

⁸¹ LÉVAY 1870, 7. Beszédét lásd még: Borsod, 1870. nov. 17.

tét szülőmegyéje Borsod kebelében feledhetlenné tette, – tekintve, hogy a dicsőültnek világosan kifejezett óhajta volt: végső nyughelyét e megye földjében található fel: Szemere Bertalannak a budai sirkertben nyugovó hamvait Borsodvármegye közönsége, mintegy szülői jogokat tartva azokhoz, a maga kebelébe visszazállitattja s azoknak a megye székvárosában legalkalmasabb helyen és módon leendő elhelyezéséről kegyeletesen gondoskodni fog”.⁸² A hamvak „ünnepélyes áthelyezésére” 1871. május 1-én kerül sor „az avasi sirkertben” Lévay főjegyzői szónoklatával.⁸³ 1893-ban a sírra helyezett egyszerű sírkövet egy impozáns, fekete gránit obeliszkkal cserélteti fel, és azt is közgyűlési határozatba foglaltatja, hogy a vármegye szobrot emeljen Szemerének, nyugalomba vonulása után pedig többször is sürgeti, hogy a „tervbe vett, de mindeddig nem valósított” miskolci szobor végre felállításra kerüljön.⁸⁴ Fellépése nem eredménytelen: 1903. október 17-én ő is tagja annak a hivatalos küldöttségnek, amely Róna József szobrászművész budapesti műtermében megszemléli és átveszi az elkészült szoborművet. Az egészalakos ércszobor ünnepélyes leleplezésére végül 1906. november 11-én kerül sor – röpién is osztogatott – Szemere-ódájával.⁸⁵ A vármegye közönsége az elhunyt Deák Ferencre is Lévay beszédével emlékezik 1876. június 29-én, és ugyancsak az ő szónoklatával leplezik le 1877. november 5-én „a haza bölcsének” egészalakos vármegyei portréját.⁸⁶ Deák miskolci szobrának felállítását is szorgalmazza,⁸⁷ ám a Gárdos Aladár által készített mű felavatását már nem éri meg.

Szembetűnő azonban, hogy míg a „borsod-miskolci” köz- és társas életnek (még nyugalomba vonulása után is) aktív résztvevője, addig az irodalom – jórészt belterjes műkedvelésben kimerülő – lokális világtól határozottan távolságot tart. Látványosan jelzi ezt, hogy alig van olyan költeménye, amely a helyi társadalom alkalmi igényeit igyekszik kiszolgálni. A mennyiségileg is tekintélyes verskorpuszból legfeljebb tucatnyi szöveg sorolható e lokális kategóriába: így például a Polgáregylet „ötven-éves fennállásának emlékére” írt *Ünneplő dal*,⁸⁸ „a vízkárosultak segélyezésére tartott műkedvelői előadás” 1888. június 9-én elhangzott *A tél haragja*,⁸⁹ „a Miskolcz városi vörös-kereszt választmány 25-ik évfordulója alkalmából 1906. október 1-sőjén a miskolci színházban tartott örömmünnepen” felolvasott *Előhang*,⁹⁰ „a miskolci női Fülléregylet aranykönyvébe” szánt *Egy szikra*⁹¹ vagy éppen „a Miskolci Napló tizedik évfordulójára” készített *Előre!*⁹². A „kérész

⁸² LÉVAY 1870, 7.

⁸³ LÉVAY 1871; Borsod, 1871. máj. 4.

⁸⁴ Lásd például: LÉVAY 1897a.

⁸⁵ LÉVAY 2001, I. 256–257, 371–374; MN, 1906. nov. 13. A szoboravató költeményt lásd: LÉVAY 1906b; LÉVAY 1909, 163–168.

⁸⁶ LÉVAY 1876; LÉVAY 1877.

⁸⁷ Lásd például: LÉVAY 2001, II. 96, 97.

⁸⁸ Lásd: FL, 1887. júl. 3. és SZOMBATI 1887, 25–27; LÉVAY 1897, 96–98.

⁸⁹ Lásd: LÉVAY 1897, 207–209.

⁹⁰ Lásd: LÉVAY 1906a. *Szózat* címmel lásd: LÉVAY 1909, 173–176.

⁹¹ Lásd: SZOMBATHY 1910, 3; LÉVAY 1925, 2–3.

⁹² Lásd: MN, 1911/265; LÉVAY 1925, 24–25.

életű” miskolci irodalmi hetilapokban (Miskolci Társalgó, Hölgvilág, Legyező) egyáltalán nem publikál, és a helyi hírlapokban is csak alkalmilag (többnyire másodközlésben) tűnnek fel költeményei. A Kisfaludy Társaság 1872. február 11-i „ünnepélyes ülésén felolvasott, s rendkívül nagy aplauszal fogadott” *Engesztelését* például a társaság hivatalos évkönyve adja közre, ám a szerző „átengedni” azt a Borsod című „miskolci értesítő” számára is.⁹³ A Tompa Mihályra emlékező *Gyászoló poharakat Mutatvány Lévay József megjelent költeményeiből* alcímmel közli a költő *Összes költeményeit* hirdető Borsod.⁹⁴ Ugyanez a lap a „Szemere Bertalan fiának” címzett *Emléksorokhoz* a következő szerkesztői jegyzetet fűzi: „E versecskét az Atheneum heti lap közelebbi számából vettük által.”⁹⁵ Lévay költeményei, műfordításai és értekező munkái az országos nyilvánosságot biztosító orgánumban (Szépirodalmi Lapok, Divatesarnok, Hölgfutár, Koszoru, Vasárnapi Ujság, Fővárosi Lapok), az 1880-as évektől pedig többnyire az Akadémiához és a Kisfaludy Társasághoz köthető, tekintélyes periodikákban (Akadémiai Értesítő, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Budapesti Szemle) jelennek meg. Ez utóbbi folyóirat például közel kétszáz versét és versfordítását, valamint több mint félszáz (anonim) könyvbírálatát adja közre.⁹⁶ Versgyűjteményeit is fővárosi kiadók (Emich–Eisenfeld, Beimel–Kozma, Franklin) gondozzák,⁹⁷ öregkori és posztumusz kötetei pedig – a Franklin-Társulat közreműködésével – a Kisfaludy Társaság neve alatt kerülnek forgalomba.⁹⁸ Irodalmi kapcsolatrendszere is a fővároshoz köti. Az Akadémiának és a Kisfaludy Társaságnak nem csupán a közüléseit látogatja kötelesegtudó rendszerességgel, de a pesti felolvasásokon is gyakran szerepel költeményeivel, sőt olykor – kizárólag kommemorációs eseményeken – e nagytekintélyű testületek hivatalos képviselőjét is ellátja. A helyi literátus közösségekhez köthető intézményektől, programoktól és rendezvényektől viszont következetesen távol tartja magát. Az új évszázad első éveiben ugyan néhányszor megjelenik a Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum-Egyesület matinéin (ahol rendszerint egy-egy versét is elszavalják),⁹⁹ ám ez a gesztus minden bizonnyal a tagságából adódó kötelezettség teljesítésének tekinthető.

A költő Lévay tehát felette áll a lokális irodalom világának, ám – paradox módon – éppen ez a szembetűnő elkülönülés teszi alkalmassá a régió arculatának hatékony felmutatására. A „borsod-miskolci” kulturális önépítés országos reputációval bíró vezérfigurát igényel, és Lévay a „népnemzeti” költészet elismert képviselőjeként, az iskolai standarddá váló *Mikes* ünnepelt szerzőjeként, a magyar irodalom hőroszainak (Petőfinek, Aranynak és Tompának), valamint a nagytekintélyű

⁹³ Lásd: *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*. VII. 1872, 281–283; Borsod, 1872. febr. 15.

⁹⁴ Lásd: LÉVAY 1881, II. 343–345; Borsod, 1881. febr. 3. A költemény első megjelenése: VU, 1870, 41/518.

⁹⁵ Lásd: Athenaeum, 1873, II/1626; Borsod, 1873. júl. 31.

⁹⁶ Erről lásd: PORKOLÁB 2012.

⁹⁷ LÉVAY 1850; LÉVAY 1852; LÉVAY 1856; LÉVAY 1881.

⁹⁸ BURNS 1892; LÉVAY 1897; LÉVAY 1809; LÉVAY 1925.

⁹⁹ BMKMEÉ 1904, 12; 1905, 34; 1906, 3–4.

Gyulai Pálnak a pályatársaként és barátjaként, majd pedig a „daliás idők” megtestesítőjeként, köztiszteletben álló „élő ereklyeként” teljesítheti a térségi reprezentáció feladatát. Ahogy jubileumi orációjában Tarnay Gyula alispán fogalmaz: „Méltóságod munkálkodása országos jelentőséget tudott adni mozgalmainknak.”¹⁰⁰ Az 1911. november 19-i ünnepély – a hódolat kinyilvánítása mellett – Lévay végérvényes birtokbavételének, sőt kisajátításának az aktusa is. „Lévay a mienk s a mi Lévaynkat ünnepli az egész ország kulturai közvéleménye” – deklarálja „örömnapi” vezércikkében Balogh Bertalan; „mély tisztelettel övezzük Nagyságodat, mint városunk országos hírnévre szert tett nagy fiát, aki közöttünk él, a mi városunk polgára, a mi városunk büszkesége s így a mi dicsőségünk is” – áll a Miskolczi Kereskedők és Gazdák Körének üdvözlő levelében; „mi borsodiak is azt tartjuk, hogy bár Lévay József az egész magyar hazáé, elsősorban mégis csak a mienk ő, a mi dicsőségünk, a mienknek valljuk, a mienknek követeljük” – jelenti ki arcképvavató beszédében Vadnay Tibor főjegyző.¹⁰¹ A megye és a város közönsége büszkén tartja számon „koszorús költője” sikereit. Akadémiai elismeréseit például közgyűlési határozatokban örökítik meg.¹⁰² Szűcs Sámuel sem mulasztja el feljegyezni naplójába, hogy Lévay „Académiai rendes taggá” választása „Borsod megyében, s Miskolczon általános örömet okozott”, akadémiai nagyjutalmával pedig „Borsod vármegyére, és Miskolcz városára is újabb dísz hárult”.¹⁰³ Költészetének ismerete, sőt versesköteteinek birtoklása lokálpatrióta kötelezettséggé válik: „Lévay József megjelent összes költeményeinek diszkötésű példányaiból a könyvtárusoktól már a második hozatal fogyott el; látni, hogy szeretett költőnk, összes költői munkáit csaknem mindenki azért igyekszik disz példányban megszerezni, hogy lelkiélvezetet szerezvén olvasásuk által, a könyv külsőleg is diszét képezze a könyves asztalnak.”¹⁰⁴ Költeményeit nem csupán olvassák, de – reprezentatív közösségi események alkalmával – használják is. Ahogy Szendrei János fogalmaz: „nem is esett meg egy félszázad óta megyénkben s városunkban jelentékenyebb ünnepély, a melyen ne a szeretett poéta mélyérzésű versein lelkesedett volna az ünneplő közönség.”¹⁰⁵ Még alkotói elvonulásai is közérdekű híreként jelennek meg a helyi sajtóban: „Lévay József, vármegyénk főjegyzője tegnap visszaérkezett Miskolczra a kies Hámor völgyéből, a hol néhány hétre terjedt szabadsága idejét, megszabadulva a hivatalos akták tömegétől csendes munkálkodásban töltötte, mely munkálkodás eredményében annak idejében az egész ország művelt közönsége bizonyára gyönyörködni fog.”¹⁰⁶ Nemigen szerveződik olyan helyi érdekű társadalmi, művelődési vagy művészeti mozgalom, amely ne az ő nevével igyekezne igazolni és propagálni célkitűzéseit: „Oly szerencsés helyzetben vagyunk – hangsúlyozzák például a

¹⁰⁰ LE 1912, 12.

¹⁰¹ *Lévay József ünnepé.* MN, 1911. nov. 19; LE 1912, 94; VADNAY 1912, 6–7.

¹⁰² Lásd például: DOBROSSY 1994–2003, III. 50–51.

¹⁰³ SZÜCS 2003, II. 174, 290–291.

¹⁰⁴ Borsod, 1881. febr. 24.

¹⁰⁵ SZENDREI 1911, 202.

¹⁰⁶ BL, 1890. szept. 9.

miskolci Szemere-kör megalapításának kezdeményezői –, hogy egy Lévy Józsefet, az irodalom jelesét, a költészet fennkölt lelkü dalnokát mondhatunk magunkénak, a ki nemcsak nekünk, de az országnak büszkesége, s a ki mint szellem-óriás, egy ily szellemi központ vezetésével, annak létesítése és állandósítására hatalmas erő, a szó teljes értelmében biztosíték volna. Vegye ő kezébe a zászlót, s megvagyunk győződve arról, hogy egy lelkesítő szavára nem fognak hiányozni a tagok. Oly vezér mellé, mint Lévy József, nem kell toborozni a közkatonát.”¹⁰⁷ A Szemere-kör ugyan nem kezdi meg a működését, ám Lévy szellemi hatása, majd öröksége – mint megkérdőjelezhetetlen auktoritással bíró hagyomány – egészen a XX. század közepéig meghatározza a „borsod-miskolci” kulturális törekvéseket.

RÖVIDÍTÉSEK

BL – Borsodmegyei Lapok
 BMKMEÉ – A Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum-Egyesület Évkönyve
 FL – Fővárosi Lapok
 HOM – Herman Ottó Múzeum (Miskolc)
 HTD – Helytörténeti Dokumentáció
 KGy – Képzőművészeti Gyűjtemény
 TTGy – Történeti Tárgyi Gyűjtemény
 M – Miskolcz (hírlap)
 MN – Miskolci Napló
 MU – Miskolci Ujság
 RH – Reggeli Hírlap
 VU – Vasárnapi Ujság

BIBLIOGRÁFIA

- ARANY 1982
 ARANY János: *Levelezése (1852–1856)*. Kiad. SAFRÁN Györgyi–BISZTRAY Gyula–SÁNDOR István. Budapest, 1982 (A. J. Összes Művei, 16).
- BALÁZS 1935
 BALÁZS Győző: *A Sajó völgy pacsirtája*. Cegléd, 1935.
- BURNS 1892
 BURNS Róbert: *Költeményei*. Ford. LÉVAY József. Budapest, 1892.
- CSERNÁK 1927
 CSERNÁK Béla: Tizenkét pohár. *Miskolci Szemle* 3. 1927, 17–20.
- CSORBA 1994
 CSORBA Zoltán: *Miskolc és Borsod az irodalomban. Irodalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. PORKOLÁB Tibor. Miskolc, 1994.
- DOBROSSY 1993
A miskolci Ávas. Monográfia a város jelképéről. Szerk. DOBROSSY István. Miskolc, 1993.
- DOBROSSY 1994–2003
 DOBROSSY István: *Miskolc írásban és képekben*. I–X. Miskolc, 1994–2003.
- GYULAI 1961
 GYULAI Pál: *Levelezése 1843-tól 1867-ig*. Kiad. SOMOGYI Sándor. Budapest, 1961 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 4).

¹⁰⁷ *Szemere kör Miskolczon*. BL, 1890. aug. 5. és 12.

HALMAY–LESZIH 1929

HALMAY Béla–LESZIH Andor: *Miskolc*. Budapest, 1929 (Magyar Városok Monográfiája, 5).

KOZMA 1922

KOZMA Andor: Lévy József. Emlékbeszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepi közülésén, 1922. február 5-én. *Budapesti Szemle* 189. 1922, 97–116.

KOVÁCS G. 1900

A miskolczi ev. ref. főgimnázium új épületének felavatási ünnepsége 1899 szept. 17-én. In: *A miskolczi ev. ref. főgimnázium értesítője az 1899–1900. iskolai évről*. Szerk. KOVÁCS Gábor. Miskolcz, 1900, 12–14.

LE 1912

Lévy Emlékkönyv. A költő Kisfaludy-Társasági tagságának ötvenedik évfordulója alkalmából kiadja a Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum-Egyesület. Miskolcz, 1912.

LÉVAY 1845

Lévy József tanuló beszéde, mellyel pályavégzett társaitól elbucsúzott. In: *Beszédek, mellyek a miskolczi ev. lyceum bölcsészeti osztályainak 1845-ik évi nyárhó 7-dik és 8-dik napjain tartott közvizsgálatai alkalmával mondatnak el*. Miskolczon, 1845, 23–28.

LÉVAY 1850

LÉVAI József: *Emlékdalok de la Grange asszonyinak*. Pest, 1850.

LÉVAY 1852

LÉVAI József: *Költeményei*. Pest, 1852.

LÉVAY 1856

LÉVAI József: *Újabb költeményei*. Pest, 1856.

LÉVAY 1857

LÉVAI József: Nemzeti hála. Emlékezés Kazinczy Ferenczre. *Szépirodalmi Közlöny*, 1857. nov. 18.

LÉVAY 1860

Kazinczy-Emlény. A Miskolczon 1859. Octob. 27-én tartott Kazinczy-ünnepély rajza. [Szerk. LÉVAY József.] Miskolcz, 1860.

LÉVAY 1860a

Széchenyi-gyász Borsodvármegye szívében Miskolczon 1860. Aprilishóban. [Szerk. LÉVAY József.] Miskolcz, 1860.

LÉVAY 1869

LÉVAY József: Palóczy László siremlékénél. *Fővárosi Lapok* 183. 1869, 730–731.

LÉVAY 1870

LÉVAY József: *Szemere Bertalan emlékezete. Borsodvármegye tanácstermében a dicsőült honfi arczképének ünnepélyes leleplezése alkalmával, az 1870-dik évi novemberhó 7-dikén tartott közgyűlésen*. Miskolczon, 1870.

LÉVAY 1871

LÉVAY József: Beszéde Szemere Bertalan hamvainak ünnepélyes áthelyezése alkalmából. *Borsod*, 1871. máj. 4.

LÉVAY 1876

LÉVAY József: Deák Ferenc halálára. *Borsod*, 1876, 27. melléklet.

LÉVAY 1877

LÉVAY József: Beszéde Deák Ferenc arczképének leleplezése alkalmából Borsodvármegye közgyűlésén. *Borsod*, 1877. nov. 8.

LÉVAY 1881

LÉVAY József: *Összes költeményei*. I–II. Buda-Pest, 1881.

LÉVAY 1897

LÉVAY József: *Újabb költeményei*. Budapest, 1897.

LÉVAY 1897a

LÉVAY József: Előszó. In: *Miskolczi Almanach*. Szerk. LÁNG Ottó. Miskolcz, 1897.

LÉVAY 1899

Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből. Kiad. LÉVAY József. Budapest, 1899.

- LÉVAY 1904
Borsodvármegye törvényhatósági bizottságának 1904. december 5-iki közgyűlésén Lévay József nyug. alispán által tartott beszéd. Miskolczon [1904].
- LÉVAY 1906
LÉVAY József: *Tompa Mihályról.* Budapest [1906] (Magyar Könyvtár, 443).
- LÉVAY 1906a
LÉVAY József: *Előhang. A Miskolcz városi vörös-kereszt választmány 25-ik évfordulója alkalmából 1906. október 1-sőjén a miskolci színházban tartott örömműnnepen.* Miskolcz, 1906.
- LÉVAY 1906b
LÉVAY József: *Szemere Bertalan szobránál.* Miskolcz, 1906.
- LÉVAY 1909
LÉVAY József: *A múzsa búcsúja. Költemények.* Budapest, 1909.
- LÉVAY 1919
LÉVAY József: Feljegyzések életemről. *Akadémiai Értesítő* 30. 1919, 5–16.
- LÉVAY 1925
LÉVAY József: *Utolsó versei 1909–1918.* Kiad. VOINOVICH Géza. Budapest, 1925.
- LÉVAY 1935
LÉVAY József: *Visszatekintés.* Kiad. BALÁZS Győző. Miskolc, 1935.
- LÉVAY 2001
Szentpéteri üres fészek. Lévay József naplója (1892–1917). I–II. Szerk. PORKOLÁB Tibor. Miskolc, 2001.
- NÉGYESY 1912
NÉGYESY László: Tompa szelleme. In: LE 1912, 28–33.
- PÉTERFY 1899
p. g. [PÉTERFY Jenő]: Lévay József. Újabb költemények. *Budapesti Szemle* 98. 1899, 311–315.
- PORKOLÁB 2000
PORKOLÁB Tibor: „Üdvözetekből font fényes koszorú” Az 1911. évi Lévay-jubileum rituáléja és retorikája. In: *Az irodalom ünnepei.* Szerk. KALLA Zsuzsa. Budapest, 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 9), 119–134.
- PORKOLÁB 2012
PORKOLÁB Tibor: Lévay, a kritikus. A Budapesti Szemle Értesítő-rovata a századfordulón. *Irodalomtörténeti Közlemények* 116/6. 2012, 603–639.
- SCHÖPFLIN 1918
S. A. [SCHÖPFLIN Aladár]: Lévay József. *Vasárnapi Ujság* 28. 1918, 420.
- SZENDREI 1911
SZENDREI János: *Miskolcz város története.* V (1800–1910). Miskolcz, 1911.
- SZÜCS 2003
SZÜCS Sámuel: *Naplói.* I–II. Kiad. KILIÁN István. Miskolc, 2003.
- SZOMBATHY 1910
A Miskolci Ref. Női Filléregylet és az általa fenntartott Árvaház évkönyve 1907–1909. Szerk. SZOMBATHY Kálmán. Miskolc, 1910.
- SZOMBATI 1887
Emléklapok a Miskolci Polgári Egylet ötvenéves fennállásának megünneplése alkalmából. Szerk. SZOMBATI László. Miskolcz, 1887.
- VADNAY 1912
Lévay József arcképe. Ünnepi szónoklat, melyet Lévay Józsefnek, koszorus költőknek, Borsodvármegye aranytollu főjegyzőjének és nyug. alispánjának a vármegye tanácssterme részére Stettka Gyula festőművész által megfestett arcképe ünnepélyes leleplezése alkalmával Dr. Vadnay Tibor vármegyei főjegyző az 1912. évi szeptember hó 10-én tartott évnegyedes rendes közgyűlésen elmondott. Miskolcz, 1912.
- VADNAY 1927
VADNAY Tibor: Az aranytollu főjegyző. Emlékezés a „vármegyei” Lévay Józsefre. *Miskolci Szemle* 3. 1927, 9–11.

VERES–VIGA 1999

A Herman Ottó Múzeum műkincsei. Szerk. VERES László–VIGA Gyula. Miskolc, 1999.

VOINOVICH 1943

VOINOVICH Géza: Lévay József (1825–1918). A Kisfaludy-Társaságban 1925. december 2-án tartott emlékbeszéd. In: VOINOVICH Géza: *Írók és költők.* Budapest, 1943, 72–94.

ZIMÁNYI 1993

ZIMÁNYI Katalin: Az Avas-észak rendezésének ötven éve (1880–1930). In: DOBROSSY 1993, 261–268.

ZSIGMOND 1906

ZSIGMOND Ferenc: *Lévay József élete és költészete.* Budapest, 1906.

A FRANCIA FORRADALOM KÉPEI A 19. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

RADA JÁNOS

„*A világtörténelemnek kevés részlete van, melyre annyi gondolkodást és fáradtságot, annyi lelkesedést és gyűlöletet, rajongást és megvetést pazarolt volna a történetírás egy század alatt, mint a francia forradalom. Nagy gondolkodók próbálták meg erejüket rajta. Jól tudták, hogy a világtörténelem egyik legnagyobb, eredményekben és tanulságokban egyik leggazdagabb eseményével van dolguk*” – fogalmazott Jászai Rezső 1896-ban publikált, *A francia forradalom történetének történetírása hazánkban* című munkájában.¹ A szöveghely jól példázhatja azt a roppant figyelmet, amely a francia forradalomra irányult a 19. században. A revolúció vitája persze éppúgy politikai-ideológiai, mint történettudományi jellegű: vita a múlttól, a jelenről és a jövőről egyaránt. A franciaországi hagyományok alapproblémái mellett jelen szöveg a 19. századi magyar történeti és politikai irodalom reprezentáns liberális és konzervatív reflexióit mutatja majd be. A nagy francia forradalom tanulsága ugyanis Magyarországon sem lehetett közömbös, hiszen egyetemes jelentőségéhez nem férhetett kétség.

A francia forradalom liberális képei

A liberalizmus mint a polgári szabadság programja a felvilágosodással és a francia forradalommal robbant be az európai politikai gondolkodásba,² győzelme jele pedig – többek között – az 1789. évi *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* volt. E dokumentum ugyanis a politikai meg a személyes szabadságot és a jogi egyenlőséget éppúgy deklarálta, mint például a tulajdon szentségét vagy a sajtó- és a vallásszabadságot. Magát a szabadság fogalmát is definiálta: „*A szabadság azt jelenti, hogy minden megtehető, ami másnak nem árt: ennél fogva minden ember természetes jogai gyakorlásának csak olyan korlátai vannak, amelyek a társadalom más tagjai számára is biztosítják ugyanezen jogok élvezetét. Ezen korlátokat csak a törvény határozhatja meg.*”³ A pontok java része tehát olyan programpont volt, amelyet majd a liberalizmus képviselt a 19. században. (Igaz, maga a liberalizmus kifejezés még nem jelent meg a francia forradalom korában.)⁴ A guillotine és a polgárháború, a diktatúra és a terror ugyanakkor Franciaország és Európa előtt egyaránt kompromittálta a forradalmat, amely így kétes példát és örökséget hagyott maga után.

A forradalomparti historiográfia alapgondolata volt, hogy a francia forradalom végül is egy globális, politikai-társadalmi reform felé irányította a világot, hiszen

¹ JÁSZAI 1896, 55.

² MAJOROS 2010, 373, 379.

³ HAHNER 1999, 84–86.

⁴ Először 1812-ben, a spanyolok cádizi alkotmányában szerepelt. MAJOROS 2010, 373.

mint egy lámpás világított a még sötét, feudális Európában. A liberális François Mignet még a Bourbon-restauráció légkörében fogalmazta meg apologetikus forradalomtörténetét, munkájában pedig egy fontos historiográfiai toposzt alapozott meg: a II. évi diktatúra és terror csupán afféle – ideiglenes – történeti szükség volt, amelyet maga az ellenforradalom gerjesztett, merthogy a monarchikus Európa, az emigráció és a katolikus egyház egyaránt fenyegette a forradalmi Franciaországot. A liberális hagyomány alapja tehát 1789 és 1793 szeparációja volt, amely 1789 apológiájával járt együtt, amíg a jakobinus 1793 a forradalom egyfajta devianciájaként jelent meg a gondolkodásban. Így jött létre egy szeplőtlen, liberális és polgári forradalom képe.⁵ 1789-ről egyébként még a kritikus Tocqueville is meleg szívvel emlékezett meg. „Ekkoriban nem csak demokratikus, hanem szabad intézményeket kívántak megalapítani, s a kiváltságok lerombolása mellett jogokat is elismertek és szentesítettek. Az ifjúság, a lelkesedés, a büszkeség, a nagylelkű és őszinte szenvedélyek kora ez, amelynek az emberek tévedései dacára is mindörökre meg fogják őrizni az emlékét, s amely még jó ideig nyugtalanítani fogja a megrontásukra és a szolgáskorba taszításukra törekvőknek az álmát.”⁶

Bár a forradalomparti historiográfia magyarországi recepcióját a cenzúra gátolta, Mignet munkája például épphogy megjelenhetett még 1848 előtt, a reformkor világa mégis befogadta azt a – például antifeudális – szellemiséget, amelyet a forradalmi hagyomány képviselt, a liberális értelmiség pedig megtalálta a módját, hogy tájékozódhasson a francia forradalomról. A liberális apologetika, amely úgy pártolta 1789 forradalmát, hogy egyúttal a jakobinizmust megtagadta, terjedt a magyar – és jórészt nemesi – liberális gondolkodásban is.⁷ A tankönyvirodalmat persze még mindig forradalomellenesség jellemezte. Jászai maga is felemlgette, „*hogy a francia forradalom ellenes reakció győzelmével annyira elnyomták nálunk is a szabad szót, gondolkodást még az egyetemen is, hogy a tanárnak előadását felülvizsgálat kedvéért be kellett nyújtania*”. Igaz, végül megjegyezte: „*Ott lehetett a tankönyv a maga unalmas soraival, konservatív szellemével – számos tanár azért csak magasztalta a haladást.*”⁸ Sőt még történész is jelentkezett, hogy történeti argumentációival és interpretációival járulhasson hozzá a magyar reformmozgalomhoz.

A fiatal Horváth Mihály, aki pályája elején egy határozott antifeudális és liberális szellemiséggel lépett fel a magyar reformkor légkörében,⁹ *Európa belviszonyai a francia forradalom idejétől fogva* című, eredetileg 1839-ben az Athenaeumban publikált munkájában foglalkozott a francia forradalommal. Igaz, e szövege még német fordításon alapult.¹⁰ „*A forradalomtól egy státus sem maradt érintetlen, tö*

⁵ Lásd: FURET 2006, 15–55.

⁶ TOCQUEVILLE 1994, 36–37.

⁷ Lásd: LUKÁCSY 1968, 17–21.

⁸ JÁSZAI 1896, 49–50.

⁹ Lásd: FENYŐ 1968, 153–172.

¹⁰ A pályakezdő Horváthot egy olyan, demokratikus és liberális német historiográfia inspirálta, amely igen tisztelte a francia forradalmat. Lásd: FENYŐ 1968, 160–167.

kéletesen ragaszkodó alapelveihez igen kevés; a tőle származott politikai alakítások utánzását még kevesebben vetették meg” – szögezte le Horváth, majd tulajdonképp a francia forradalom európai örökségét mérlegelte. A forradalom lényegi pontja – jelezte – az volt, hogy elejtette a történeti jogot, és alapjaitól a természeti jogra építette fel az új Franciaországot. „A forradalom az emberiség eredeti jogára tért vissza, melynek törvényei az emberi gondolatok folyadékában léteznek, megveté a történetileg fenállót” – fogalmazott, majd megjegyezte: „Az egyeduraság önkényét a népfőlségiség tana váltá fel”. Mint egy új világ hajnala jelent meg a szövegben a francia forradalom, amely a szabadság és egyenlőség programját képviselte. Hiszen, bár „az emberi társaság e kihirdetett drága kincse egyszersmind az őrvjngés és pórvélemény káprázatává s a bűnkéj czímerévé aljasult”, Franciaország – fejtette ki – végül mégis elfogadta a jogi egyenlőséget, a polgárság emancipációját és persze a polgári tulajdon jogát. A liberális Horváth tehát a forradalom alapcéljait és örökségét respektálta, nem pedig magát a párizsi forradalmat, és főleg nem a forradalmi tömeget.¹¹ Reformkori szövegeiben egyébként máshol is a polgárságot pártolta, amíg a feudalizmust kritizálta.¹²

A pap-történész a francia forradalom és a katolikus egyház konfliktusát sem palástolta el a szövegben, amely – jegyezte meg – lényegében a 18. századi filozófiából sarjadt ki. „Hol a forradalom életre kapott, a klerus elnyomatott, s az országpolgári kötelesség s teher fogalma rá nézve is szabálylyá tétetett” – fogalmazott. A privilégiumait tehát a katolikus egyház éppúgy el kellett hogy engedje, ahogy a régi nemesség is. A filozófia toleranciagondolata – fejtegette – úgyszintén a forradalom idején virágzott ki, mert a polgári jog immár nem függött a felekezeti-ségtől. A francia forradalom Horváth-féle mérlegéhez jó példa még e szöveghely is: „a guillotine ugyan inkább typusa a forradalom undokságának, mint jótékony újításainak; általa azonban vége szakadt a kínzásnak; a forradalom, daczára törvénysszékeinek, katonai bizottságainak stb. a rendes büntető törvény teoriáját még sem hagyá barbárságba sülyedni; a paroxismus eltűnt s az emberiség ismét visszanyeré jogát”. A forradalom tehát korrigálta magát: a *sans-culotte*-mozgalmat mint „póri elvetemültséget” például egy új, művészeti és tudományos intézményrendszerrel.¹³

Horváth szövege még egy olyan liberális optimizmust képviselt, amelyet a 19. század közepén végképp megkérdőjelezett a történelem: mind Magyarországon, mind pedig Franciaországban. A jakobinizmus szelleme, amelyet immár felmagsztalt egy új, szocialista historiográfia,¹⁴ mindig ott kísértett Párizs forradalmi-

¹¹ HORVÁTH 1868, 477–483.

¹² Lásd: FENYŐ 1968.

¹³ HORVÁTH 1868, 482–486.

¹⁴ A szocialista historiográfia, amely a júliusi monarchia idején bontakozott ki, úgyszintén kettő forradalomról, egy Voltaire inspirálta polgáriról, majd egy Rousseau inspirálta népiről emlékezett meg. Igaz, a szocialista történeti irodalom – például Louis Blanc – már nem 1789, hanem 1793 mellett foglalt állást, vagyis a jakobinusok, és főleg Robespierre védőbeszédét fogalmazta meg. FURET 2006, 24–28. Lukácsy Sándor épp e baloldali francia historiográfia hatását fedezte fel Petőfi Sándor, Táncsics Mihály és Vasvári Pál forradalmi gondolatvilágában. Lásd: LUKÁCSY 1868,

ban, sőt III. Napóleon idejével visszajött a császárság is. A liberális és republikánus Edgar Quinet, amikor egy ilyen perspektívából gondolta újra a forradalom örökségét, immár az apologetikus hagyománnyal is polemizált: „Hányszor ismétlitek még el azt a badarságot, hogy minden egyes vérpadra szükség volt a forradalom megmentéséhez, ha egyszer a forradalom nem menekült meg?”¹⁵

1848 tragédiája, a liberalizmus európai válsága, amelyet immár a szocializmus is fenyegetett, a liberális Eötvös Józsefet is inspirálta, hogy újragondolja a jelent, a jövőt és persze a múltat is egyaránt, majd megírja *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című államtudományi munkáját. Eötvös e szövegben maga jelentette ki, hogy hosszú ideig foglalkozott a francia forradalom történetével.¹⁶ Emigrációja idején egyébként egy önálló forradalomtörténet megírásába fogott, de ideje előtt felhagyott ezzel, és az *Uralkodó eszmékben* összegezte gondolatait a francia forradalomról.¹⁷ Itt fontos, hogy a liberális ideológus és politikus az egyén szabadságát protezsálta a szövegben, amíg – többek között – az állami omnipotencia és a népszuverenitás kritikáját fogalmazta meg.¹⁸ A francia forradalom *liberté, égalité, fraternité* jelszavában, egész pontosan a szabadság és az egyenlőség relációjában ugyanitt ő már diszharmóniát állapított meg.¹⁹

„A francia forradalom, mely az új kor összes törekvéseinek kiindulási pontjául tekinthető, – a szabadság nevében vette kezdetét” – fogalmazott Eötvös, majd kifejtette, hogy a szabadság eszméje helyébe hamarosan a népszuverenitás doktrínája lépett, ami pedig az egyenlőség eszméjéből fakadt. A szabadság-jelszó mögött tehát egy olyan gondolat jelent meg, amely a politikai hatalomról szólt, éspedig egy olyan abszolút hatalomról, amely szükségképp gátat vetett az individuum szabadsága elé. Hogy e problémát sem Franciaország, sem Európa nem fogta fel, sőt újra és újra megismételte azt, tulajdonképp megmételyezte a 19. századot. A következő már a nagy forradalom idején is a központi hatalom kiterjesztése lett, és „a convent a francia nép nevében XIV-ik Lajos állását foglalá el, s a nagy király korlátlan hatalmát még túlságosabban gyakorolta”. Igaz, ehelyütt ő is felemlgette a monarchikus Európa intervencióját, a forradalmi Franciaország háborúját, amely igenis a hatalom központosítását igényelte.²⁰ Eötvös a probléma igazi forrását mégsem a háborúban, hanem egyfajta ókori példában (és persze Rousseau filozófiájában) jelölte meg: a francia társadalmat mindeddig a monarchia és az arisztokrácia

21–24.

¹⁵ Idézi: FURET 2006, 45.

¹⁶ EÖTVÖS 1871, 211.

¹⁷ A kéziratot, amely az 1789. év végéig tárgyalta a forradalmat, Gángó Gábor adta ki. Lásd: EÖTVÖS 1990. E szöveg magában foglalt több olyan gondolatot is a francia forradalomról, amelyet Eötvös majd az *Uralkodó eszmékben* fejtett ki. Lásd: GÁNGÓ 1990, 15–19.

¹⁸ Eötvös *Uralkodó eszméi* európai helyéről, kontextusáról és magáról a szövegről lásd: GÁNGÓ 2006.

¹⁹ A szabadság és az egyenlőség eszméje, a liberalizmus és a demokrácia programja jellemzően konfliktusba került egymással a 19. századi liberális gondolkodásban. Lásd: CSEPELI 2004, 106–108, 113–115.

²⁰ EÖTVÖS 1870, 51–52.

nyomta el, és még nem tapasztalhatta meg a nép abszolútizmusát, ezért épp ezt célozta meg, mégpedig egy olyan ókori állammodell alapján, amely az egyént abszolút a nép, a közösség alá gyűrte.²¹

Így a forradalom egy fő hibáját, amely a II. év tragédiáját is megalapozta, már az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* magában rejtette, 3. és 6. pontja ugyanis épp a népszuverenitást fogalmazta meg.²² Eötvös tehát 1789 államférfijai felelőségét fejtegette, bár az alkotmányos monarchista, liberális csoport céljait és jellemét mindig méltányolta. Mégis, már e politikai garnitúra hibázott, mert – még ha nem is érvényesítette az 1791-es alkotmányban – a népszuverenitást mint alapjogot fogadta el.²³ Ugyan a franciák előtt a mozgalom elején még az angol példa lebegett, vagyis az alkotmányos monarchia képe, a forradalom idejével mégis elfajult: „*a nép által szeretett király vérpadra hurczoltatott, s e világrész egyik legmiveltebb országát néhány ezer párisi pór, s ezeket csupán gonoszságban felülmult vezetők kormányzák éveken át*”. Eötvös megjegyezte, hogy La Fayette, Mirabeau, Barnave, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés képviselői, majd a Gironde egyaránt fellépett a forradalom iránya ellen. De hiába! „*Egy örültnek szavai, minő Marat vala, egy erkölcstelen utczaszónok tanácsadásai, mint Danton volt, megsemmisíték mindazon férfiak befolyását, kikre honuk kevéssel előbb még büszkén tekintett, s a nép meghajolt egy középszerű ügyész akarata előtt, ki nyugodt időben alig látszék arra hivatottnak, hogy szülővárosában, Arrasban, kitüntette emlegessék.*” Robespierre és a Közjóléti Bizottság igazi fegyvere – jelentette ki Eötvös –, amely a forradalmi terror lehetőségét is megteremtette, maga a következetesség volt. A forradalom ugyanis elfogadta a népszuverenitást mint abszolút hatalmat, a Konventet pedig mint a szuverén nép képviselőjét. Így semmiféle ellenpárt sem léphetett fel jogi alappal. „*Igy terjeszté a francia forradalom elveinek következményeit messze túl azoknak nézetén, kik e mozgalmat megkezdettek.*”²⁴

Eötvös maga is megjegyezte a francia forradalomtörténet-írás túlságos politikai jellegét, majd a főváros és az ország forradalmi szerepét is feszegette kritikájában: a historiográfia eleddig nem festett világos képet Franciaország igazi pozíciójáról, „*s azon állásról, melyben a nép nagyobb része a forradalommal szemben volt*”. A forradalomtörténetek lapjait ugyanis „*csupán a korlátlan uralmu főváros cselekményei s azon férfiak tettei foglalják el, kik a felizgatott fővárosi tömeg szenvedélyeinek szolgáltak eszközül*”. A forradalom kettősége épp azért generálhatott feszültséget ugyane historiográfiában, mert a történeti irodalom nem fogadta el, hogy más az, amit a francia nép, és megint más az, amit a párizsi pór nép képviselt a forradalomban. Franciaország forradalma még a szabadság forradalma volt – jelentette ki

²¹ EÖTVÖS 1870, 201–202. – Eötvös itt még elfogadta, hogy Franciaország régi állapota, tehát a francia nép szegénysége, az *ancien régime* despotikus klientúrája, a *lettre de cachet* világa eredményezte a forradalmat. Tocqueville nyomán álláspontját végül itt is felülvizsgálta, és egy újabb szövegében elismerte, hogy XVI. Lajos kora a haladás és a jólét kora volt. GÁNGÓ 1990, 19–20.

²² HAHNER 1999, 85.

²³ EÖTVÖS 1870, 193–194.

²⁴ EÖTVÖS 1870, 482–483.

Eötvös –, programja java része pedig végképp győzött augusztus 4 éjjelén. A forradalom eztán a politikai hatalom feletti harccá fajult, „*s a nép nagy része – Párison kívül – csak oly módon vett abban részt, mint absolut államokban, hol többen a kényuri hatalom birtoka miatt civódnak*”. Eötvös Franciaország és a forradalmi Párizs szerepmasságát ragozta: 1792. június 20. és augusztus 10. – tehát a királyság megalázása, majd megdöntése – egyaránt egy fővárosi kisebbség ügye volt. Párizs domináns pártja épp ezért gátolta meg a népszavazást XVI. Lajosról, a háborúban és a polgárháborúban pedig csupán a saját hatalmát mentette meg. „*Ezek után tagadhatni-e, miszerint Franciaország a forradalom idején, szintugy Páris korlátlan uralma alatt állott, mint előbb királyai alatt; s hogy szintoly esztelenség volna, a nantesi noyadokat²⁵ a francia népnek tulajdonítani, mintha a nantesi edictum visszavonását XIV. Lajos alatt tulajdonitná neki*” – fogalmazott Eötvös.²⁶

Bár 1789 apológiája némileg az *Uralkodó eszmékben* is megjelent, mégsem forradalompartiság jellemezte a szöveget. Eötvös ugyan elfogadta, hogy 1789 célja még tényleg a polgári szabadság volt, de a forradalom releváns örökségét immár nem egy európai antifeudális-liberális programban ragadta meg, hanem egy olyan útban, amely épp a polgári szabadság eróziójához vezethet egy új, egalitárius despotizmusban. Ekképp nem a francia forradalom liberális apológiáját, hanem a liberális kritikáját fogalmazta meg, hiszen magát az individuum szabadságát féltette a forradalom örökségétől. A hatalomcentralizáció egyébként Quinet forradalomkritikájában is fókuszba került: „*Érthető, hogy a jakobinus rendszer magában foglalta, majd újból életre keltette a régi zsarnokságot; mert egyivásúak, ugyanahhoz a fajhoz tartoznak, amelynek neve központosított hatalom*” – fogalmazott.²⁷ Igaz, a republikánus Quinet alappozíciója, amelyből a forradalmat mérlegelte, igen más volt, mint az alkotmányos monarchista Eötvösé – aki mellesleg több helyütt is elfogadta a centralizáció szükségét az államban. Itt persze csupán a forradalom és a forradalmi tradíció egyfajta kritikája jelent meg, az igazi oppozíciót a konzervatív gondolkodás jelenítette meg.

A trón, az oltár és a forradalom réme

A francia forradalom *tabula rasa*-politikája, amely a régi Franciaország egész társadalmi-politikai építményét elsöpörte, egy olyan polémiát generált, amelyben – mint a hagyomány, a történeti jog és a tekintély apológiája – maga a konzervativizmus is fogant a 19. század elején. A konzervatív gondolkodás idegenkedett egy olyan absztrakt ideológiától, amelyet a francia forradalom preferált, például az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* kapcsán, mint alapot pedig a múlt örökségét ajánlotta, amelyet 1789 tulajdonképp megtagadott. A trón és az oltár szövetsége jelent meg központi gondolatként a többek között Joseph de Maistre és Louis de

²⁵ A jakobinus Jean-Baptiste Carrier 2000–4800 embert fojttatott bele a Loire folyóba a polgárháború idején. SCHAMA 2001, 976–977.

²⁶ EÖTVÖS 1870, 133–135.

²⁷ Idézi: FURET 2006, 34.

Bonald képviselte konzervatív, legitimista gondolkodásban.²⁸ A felvilágosodás filozófiája, majd Franciaország forradalma ugyane gondolatvilágban felforgatta a tradicionális, Istentől rendelt világrendet. A konzervatív-royalista forradalomtörténetek középpontjába ekképp az anarchia, a téboly, vagy épp XVI. Lajos tragédiája került. Forradalmi legendákat e hagyomány esetleg a királyi svájci gárda köré szőtt.²⁹

Szécsen Antal, a konzervatív politikus és történész, aki még 1848–1849-ben is megmaradt a Habsburg-dinasztia oldalán,³⁰ *Történeti tanulmányok* című szövegében a francia forradalommal is foglalkozott, „mely alapjaiban megingatta a monarchikus intézményeket és az addig fönnállt társadalmi állapotokat”. A forradalom hajnalán – fejtegette – a történeti jog presztízse világszerte elenyészett, és gyakorta még a régi kiváltságos réteg is elfogadta ezt. Az európai politikai gondolkodást így a filozófia, főleg Rousseau és Voltaire hódíthatta meg. „A szélsőségekig menő filozófiai irányok, a legmerészebb államszervezeti kombinációk, a pozitív vallások alapjainak megtámadása, minden fönnálló társadalmi viszonyoknak majd egyenes, majd közvetett, hol komoly és szenvedélyes, hol gúnyos és trésás bonczolgatása, egy közel álló dissolutio és kiszámíthatatlan átalakulás mindezen előjelei és tényezői: karöltve működtek a hatalom képviselői iránti hódolattal és annak pajzsa alatt” – fogalmazott Szécsen, majd megjegyezte, hogy még II. József közegében is megjelent egy olyan racionalizmus, „melyben meg volt a francia *philosophia* minden káros és veszélyes oldala”.³¹

A régebbi, forradalomparti historiográfiát – jelezte Szécsen is – mindig egyfajta politikai elfogultság határozta meg, így az apológiákat és a legendákat egyaránt megcáfolhatta az alaposabb vizsgálat: az 1792. évi háborút például maga a forradalmi Franciaország kezdeményezte, a monarchikus Európa java része pedig egyébként sem ideológiai összecsapásként fogta fel azt. Nem igazolhatta tehát sem a diktatúrát, sem a terrort egy olyan interpretáció, hogy a forradalmat az európai reakció fenyegette, sőt támadta meg. A királyság végnapjait úgyszintén legendákkal magasztalta fel a forradalmi hagyomány: „Az 1792-ki nyár párizsi eseményeinek lelkiismeretes kutatása meggyőzőleg tünteti föl az akkori forradalmi cselszövényeket, az izgatottság mesterkéltségek előkészítését, a hírhedt júniusi és augusztusi napok hősiességének fölötté szerény arányait” – fogalmazott, majd a forradalmi legendárium cáfolatához még Talleyrand-t is megidézte, aki szerint a forradalmi események igazi kulcsa maga a félelem volt.³²

A konzervatív Szécsen francia forradalom-interpretációjában a felvilágosult filozófia kritikáján túl a történeti örökség apológiája is felsejlett. A francia forradalom ugyanis – fejtette ki – egy olyan ideológiával lépett fel, „mely az emberi észnek

²⁸ Lásd: LUDASSY 1984; VADÁSZ 2002, 34–62.

²⁹ 1792. augusztus 10-én a nemzetőrség és a forradalmi tömeg a király svájci gárdistáit mind egy szálra lemészárolta. SCHAMA 2001, 766–767.

³⁰ Életrajzát lásd: THALLÓCZY 1901.

³¹ SZÉCSEN 1885, 72, 75–76, 83.

³² SZÉCSEN 1885, 95–102.

és főleg annak logikai következetességének nemcsak fölvilágosító és vezérlő, de határozottan teremtő szerepet igényelt az állami és társadalmi alakulásokban és mind azt, mit a századok lefolyása jóban vagy rosszban alkotott, lélektelen anyagnak tekintette, melyet okoskodásai szerint idomítani magát szintoly jogosítottnak, mint képesnek vélte”. Épp e forradalmi gondolat hajtott végül a diktatúrába és a terrorba is. A forradalmak léghőre persze – folytatta – egyébként is elősegíti a despotizmust. Mindemellett a forradalmi Franciaország gyakorolta intoleranciáról is megemlékezett, amely végett még „az annyira érdemén és komoly jelentőségén fölül ünnepelt” La Fayette, vagy épp Dumouriez is emigrált, ha más álláspontot foglalt el, mint a domináns párt. Szécsen fontos, a szövegben megjelölt forrása Hippolyte Taine igen kritikus forradalomtörténete volt.³³

Az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* mint a politikai hatalom és legitimitás forrását magát a népet jelölte meg,³⁴ amíg a régi királyság még Istent. A katolikus egyházat – tulajdonképp az *ancien régime* egyik oszlopát – javaitól és privilégiumaitól egyaránt megfosztotta a forradalom. A szekularizáció és főleg az egyház polgári alkotmánya ugyanakkor egy igen mély konfliktust generált a katolikus egyház és a forradalom között, a polgárháborúban pedig végképp összefort a politikai reakció és a katolicizmus. A francia forradalom végül próbát tett, hogy gyökerestől tépje ki a katolikus egyházat Franciaországból: egy sereg új, profán kultusz jelent meg, majd jött Robespierre Legfőbb Lény-kultusza is.³⁵ A katolikus historiográfia pozíciójához fontos szempont még, hogy a katolikus egyház, amely nem engedett régi privilégiumaiból, a 19. században újra meg újra egy, a felvilágosodás, majd 1789 képviselte politikai-egyházpolitikai filozófiával és programmal polemizált. IX. Pius 1864. évi *Syllabus*a például mint tévedést jegyezte a polgári állam szupremáciáját, a felekezeti egyenlőséget, de még a lelkiismereti szabadságot vagy épp a polgári házasságot is.³⁶ (A még privilegizált katolikus egyház a 19. századi Magyarországon is a konzervatív politika oldalán lépett fel.)³⁷

Miképp interpretálta a forradalmat a pap-történész Füssy Tamás, a Szent István Társulat igazgatója³⁸ *A nagy francia forradalom százados évfordulója* című munkájában? Füssy fő kérdése az volt, vajon „oly fénypont-e a világtörténelemben a francia forradalom, amelynek a mai világ jogait, szabadságait, haladását köszöni”? A forradalomparti historiográfia együtt járt a forradalmi legendáriummal, így a „legocsmányabb tetteknek nemes rugót tulajdonítottak, a legnagyobb vérengzésekben szükségyszerűséget láttak”. Szövegében ő lényegében XVI. Lajos és az *ancien régime* apológiáját fogalmazta meg: a régi monarchia még igazi nagyhatalom

³³ SZÉCSEN 1885, 103–105.

³⁴ HAHNER 1999, 85.

³⁵ Lásd: LUKÁCSY 1864, 664–671.

³⁶ A *Syllabus*t lásd: FÜSSY 1880, 518–545.

³⁷ Lásd: FAZEKAS 2002, 427–475.

³⁸ A bencés apátsági perjel egy rövid ideig még Franciaországban is tanult, majd többek között párizsi lapokba publikált Magyarországról. Egyetemes és magyar történelemmel egyaránt foglalkozott. Lásd: SZINNYEI 1894, 880–884.

volt, és jobban gazdálkodott, mint a forradalmi Franciaország. Végül maga a király volt az, aki majd' mindenütt reformokat kezdeményezett. *„Mindazon intézményeket és szabadságokat, amelyeket sokan az 1789-ki forradalom vívmányainak tekintenek, XVI. Lajos részint már életbe léptette, részint elfogadásra ajánlotta.”*³⁹

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés – fejtette ki Füssy – nem Franciaország igazi óhaját képviselte, amikor mind a monarchia, mind a katolikus egyház régi pozícióját megrendítette. *„A parlament nagy többségének Rousseau Contrat Sociál-ja képezte evangéliomát s törvényhozási kodexét, és a régi görögöknél s rómaiaknál kereste az utánzandó mintákat”* – fogalmazott a jelenség kapcsán. A filozófia egyébként – és ez tipikus volt a 19. századi egyházas gondolkodásban – mint az antiklerikalizmus forrása jelent meg a szövegben. A forradalom lényegi célja az volt – jelentette ki –, hogy az egész világot átformálja, a pogány ókor és Rousseau pedig inspirálta a mozgalmat, hogy egy abszolút törvényhozói hatalmat konstruáljon. A nemzetgyűlés persze a forradalmat mégsem fejezhette be, mert az 1791-es alkotmányt, amellet, hogy még Krisztusról is megfélekedezett, egy olyan spekulatív szellemiség járta át, *„amely mindent megvetett, mindent megsemmisíteni sietett, a mi a forradalom előtt fönnállott: a nemzet életével összeforrt politikai és társadalmi intézményeket, annyira, hogy még a keresztény időszámítást is megszüntette, mintha Franciaország történelme a forradalmi aerával kezdődne”*. Itt tulajdonképp a forradalmi *tabula rasa*-politika originális konzervatív kritikáját fogalmazta meg.⁴⁰

A pap Füssy a magyarországi kultúrharc előestéjén épp a kurrens egyházkritikai irodalom frazeológiájával építette fel a maga forradalmi terror-kritikáját: Montesquieu és Rousseau a republika apostola, a republika pedig a forradalom fő dogmája volt, majd egy olyan fanatizmust gerjesztett, amely féktelenül gyilkolt és pusztított egész Franciaországban. Lyon és Vendée tragédiáját itt egyaránt megemléltette a szövegben. A népszuverenitást mint olyan polgári dogmát interpretálta, amely a despotizmushoz is szükségképp hozzájárult. A népszuverenitás Franciaországa ugyanis semmit sem fogadott el maga felett: még Istent sem. *„Börtönt, vérpadot dekretált mindazoknak, akik föltétlenül el nem fogadták a polgári dogmákat; guillotine várt mindazokra, akikre kimondták, hogy nem hívei a törvénynek.”* Mint inkvizíciót a Közjóléti Bizottságot aposztrofálta, amely a forradalmi Franciaország igazi központja volt. (Itt egyúttal 1789 és 1793 másságát is megtagadta.) A Füssy-féle interpretációban egyébként a forradalom azért kellett hogy még a katolikus egyház javait is lefoglalja, mert roppantul pazarolt. *„A forradalom a nemzet életének megsemmisítésére tört, midőn szívéből igyekezett kiirtani a vallást”* – fogalmazott, és megemlékezett, miképp pusztította a franciaországi katolikus egyházat. A falusi nép java része mégsem pártolt el a régi hittől, de a városi és főleg a párizsi polgárság igen. Ő persze még a Legfőbb Lény-kultusz kapcsán is ateizmus emlegetett.⁴¹ *„A hitetlenség képezte végig a forradalom vallási*

³⁹ FÜSSY 1888, 71–74.

⁴⁰ FÜSSY 1888, 75–90.

⁴¹ Robespierre megvetette az ateizmust, deista kultuszát pedig épp azzal szemben pozícionálta.

dogmáját” – jegyezte meg. Füssy konklúziója az volt, hogy a forradalmi örökséget képviselő III. Köztársaság ünnepelheti ugyan a jubileumot, de a keresztény Európa semmiképp sem.⁴²

Antiklerikalizmus és forradalmi hagyomány

Milyen képet festett a francia forradalomról a dualizmus kori egyházkritikai irodalom, amellyel némileg Füssy is polemizált forradalomtörténetében? Itt fontos, hogy a forradalomparti és főleg a Jules Michelet és Edgar Quinet képviselte republikánus historiográfiában⁴³ éppúgy megjelent az antiklerikalizmus, ahogy az antiklerikális irodalomban a francia forradalom apológiája. A kultúrharc irodalma ugyanis a forradalom történeteivel példázhatta, hogy a katolikus papság – ha az egyházérdek úgy kívánja – mint saját hazája ellensége léphet fel. Toldy István például lesújtóan emlegetett egy olyan katolikust, aki „*ha a demokratia jut eszébe, egész éjjel szeptember másodikával álmodik,*⁴⁴ *s azon hazafias papokat siratja, kik a francia forradalomban saját hazájok ellen fellázdak*”. Maga a forradalom – jelentette ki – lényegében a jézusi programot fogalmazta meg a szabadságban, az egyenlőségben és a testvériségben.⁴⁵ Toldy itt egy olyan, a században tipikusan liberális interpretációval operált, amely a filantrópiában, a karitásiban jelölte meg a kereszténység lényegét. Tehát 1789 eszméjében is egyfajta humanista gondolatiságot ragadott meg.

Kóródy Sándor, aki mint Papramorgó publikált, *Coelibátus és polgári házasság* című röpiratában hasonlóképp respektálta a francia forradalmat. „*Igen, a polgári házasság a francia forradalom teremtménye, – ugyanazon forradalomé, mely felszabadítja a röghöz kötött népet, mely ledönté az osztályok közti válaszfalakat, mely porba dönté az isteni küldetés hazug jogcímén bitorló kényuralmat, azon forradalomé, mely, midőn a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget írta zászlajára, nem tett mást, mint szabatosb alakba foglalta a kereszténység legmagasztosabb eszméit.*” Tehát nem a guillotine, a rémuralom vagy épp az Ész Istennő kultusza volt a lényeges a forradalomban: „*ezek kicsapongásai valának a forradalomnak, melyekre a reakció, a francia papság s nemesség hazaárulása vezette a népet, midőn azt megátalkodott gazságával a kétségbeesésig vive, végletekre kényszeríté*” – fogalmazott, majd kifejtette, hogy ez csupán egy rövid periódus volt a forradalomban, 1789 fénye pedig bevilágítja az emberiség történetét: „*nagy eszméi, élnek, és ha még mindenütt nem uralkodnak is, de uralkodni fognak, – mert belőlök fakad a szabadság, az élet, az igazság*”.⁴⁶ Az antiklerikális irodalom tehát, amely maga is

SCHAMA 2001, 1028–1032.

⁴² FÜSSY 1888, 90–101. – Egyébként Füssy is építkezett Taine munkájából.

⁴³ Lásd: FURET 2006, 31–55.

⁴⁴ 1792. szeptember 2. és 7. között – mint a forradalom potenciális ellenségét – minimum 1400 embert gyilkolt meg a főbiás tömeg Párizs börtöneiben, gyakorta bestiális kegyetlenséggel. Mindez a porosz intervenció idején történt. SCHAMA 2001, 782–790.

⁴⁵ TOLDY 1868, 33, 242.

⁴⁶ KÓRÓDY 1870, 89–91.

egy igen radikális (egyház)politikai programot szorgalmazott, jól reprezentálhatja a francia forradalmi hagyomány magyarországi recepcióját.

*

19. század végi historiográfiai munkájában Jászai a francia forradalom eszméit összekapcsolta a haladással, polemizált Quinet és Michelet antiklerikalizmusával, majd meghajolt Taine francia forradalom-kritikája előtt. A történetírás politikai-ideológiai felekezetiességét ugyanakkor kizárólag a múltban fogadta el, mert saját kora historiográfiája – fejtette ki – immár egy olyan kritikai tudományosság felé halad, amely csupán az igazságot kutathatja, és kutatja is.⁴⁷ A francia forradalom vitája persze a 20. században sem csillapult, sőt emocionális és ideológiai jellege sem tűnt el úgy, ahogy Jászai munkája sejtette.

BIBLIOGRÁFIA

CSEPELI 2004

CSEPELI Réka: Szabadság versus Egyenlőség. Francia és magyar liberálisok demokráciadilemmái a 19. században. In: *A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. Szerk. DÉNES Iván Zoltán. Budapest, Argumentum, 2004, 106–118.

EÖTVÖS 1870

EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I. 2. kiad. Pest, Ráth Mór, 1870.

EÖTVÖS 1871

EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. II. 2. kiad. Pest, Ráth Mór, 1871.

EÖTVÖS 1990

EÖTVÖS József: *A francia forradalom története*. Kiad. GÁNGÓ Gábor. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.

FAZEKAS 2002

FAZEKAS Csaba: Katolicizmus és konzervativizmus a XIX. századi Magyarországon. *Múltunk* 47/3–4. 2002, 427–475.

FENYŐ 1868

FENYŐ István: A demokrácia történetírója. Horváth Mihály reformkori pályakezdéséhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 72/2. 1968, 153–172.

FURET 2006

François FURET: *A forradalomról*. Ford. VARGYAS Zoltán. Budapest, Európa, 2006.

FÜSSY 1880

FÜSSY Tamás: *IX. Pius pápasága*. III. Budapest, Szent István Társulat, 1880.

FÜSSY 1888

FÜSSY Tamás: A nagy francia forradalom százados évfordulója. *Almanach naptárral* [Szent István Társulat]. 1888, 70–101.

GÁNGÓ 1990

GÁNGÓ Gábor: Eötvös József a francia forradalomról. In: EÖTVÖS 1990, 5–20.

GÁNGÓ 2006

GÁNGÓ Gábor: *Eötvös József Uralkodó eszméi. Kontextus és kritika*. Budapest, Argumentum, 2006.

HAHNER 1999

A nagy francia forradalom dokumentumai. Szerk. HAHNER Péter. Budapest, Osiris, 1999.

⁴⁷ JÁSZAI 1896, 5–7, 86–87, 164–165.

HORVÁTH 1868

HORVÁTH Mihály: Európa belviszonyai a francia forradalom idejétől fogva. In: *Horváth Mihály kisebb történelmi munkái*. IV. Pest, Ráth Mór, 1868, 475–491.

JÁSZAI 1896

JÁSZAI Rezső: *A francia forradalom történetének történetírása hazánkban*. Szeged, Endrényi Imre, 1896.

KÓRÓDY 1870

PAPRAMORGÓ [KÓRÓDY Sándor]: *Coelibátus és polgári házasság*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1870.

LUDASSY 1984

LUDASSY Mária: *A trón, az oltár és az emberi jogok. Katolikus és liberális gondolkodók a restauráció korabeli Franciaországban*. Budapest, Magvető, 1984.

LUKÁCSY 1964

LUKÁCSY Sándor: A francia forradalom és az egyház. *Világosság* 5/11. 1964, 664–671.

LUKÁCSY 1968

LUKÁCSY Sándor: A francia forradalom történetírása és a magyar értelmiség (1810–1849). Ford. KOVÁCS Magda. *Valóság* 11/6. 1968, 17–24.

MAJOROS 2010

MAJOROS István: Az európai liberalizmus kialakulásáról, jellemzőiről. In: *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves*. Szerk. HADA Béla–LIGETI Dávid Ádám–MAJOROS István–MARUZZA Zoltán–MERÉNYI Krisztina–PETNEHÁZI Margit. Budapest, ELTE, 2010, 373–385.

SCHAMA 2001

Simon SCHAMA: *Polgártársak. A francia forradalom krónikája*. Ford. M. NAGY Miklós. Budapest, Európa, 2001.

SZÉCSEN 1885

SZÉCSEN Antal: *Tanulmányok*. 2. kiad. Budapest, Ráth Mór, 1885, 69–115.

SZINNYEI 1894

SZINNYEI József: *Magyar írok élete és munkái*. III. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1894.

THALLÓCZY 1901

THALLÓCZY Lajos: *Gróf Szécsen Antal*. Budapest, Athenaeum, 1901.

TOCQUEVILLE 1994

Alexis de TOCQUEVILLE: *A régi rend és a forradalom*. Ford. HAHNER Péter. Budapest, Atlantisz, 1994.

TOLDY 1868

TOLDY István: *Elmélkedések az egyházreformról*. Lipcse, Köhler K. F., 1868.

VADÁSZ 2002

VADÁSZ Sándor: A francia konzervativizmus a XIX. században. *Múltunk* 47/3–4. 2002, 34–71.

MEGJEGYZÉSEK A XI–XIV. SZÁZADI MAGYAR HADERŐ PARASZTKATONÁIRÓL ÉS HADAKOZÁSUKRÓL

SÜTTŐ SZILÁRD

Régóta ismert, hogy a középkorban, főképp annak korai századaiban – s így a hűbériséget csak nyomokban ismerő középkori Magyarországon is – a hadakozás nem az előkelők kiváltsága, hanem jóformán mindenki kötelessége volt.¹ Ez a körülmény különös jelentőséggel bír azóta, hogy a várjobbágyok csekély létszámára fény derült.² Ők tekinthetők ugyanis a királyi vár- és birtokszervezet túlsúlya idején a magyar haderő – mennyiségi értelemben vett – gerincét képező megyei és várispánsági csapatok elitjének, ha pedig a várjobbágyok kevesen voltak, akkor e csapatok hadakozóinak többségét más társadalmi rétegekben kell keresnünk.

Az eme többség összetételére irányuló, magától értetődően adódó és alapvető kérdésre hipotetikusanál biztosabb választ aligha lehet adni. A feltételezések és elméletek összecsapásában nyilvánvalóan megkülönböztetett figyelem illeti meg a téma szempontjából releváns, nem túl nagyszámú forrást, melyek közt legalábbis az egyik legfontosabb Ottó freisingi püspök idevágó leírása. Az 1147-ben Magyarországon járt, a magyarsággal szemben ellenségesen elfogult, de éles szemű és elméjű krónikás Barbarossa Frigyesről írt gestájában a következőt olvashatni: „*Si quando vero exercitum rex ducere voluerit, cuncti sine contradictione quasi in unum corpus adunantur; coloni quidem, qui in vicis morantur, novem decimum, vel etiam septem octavum vel infra, si necesse fuerit, cum subpellectili ad bellum necessaria instruunt, caeteris pro cultura terrae domi relictis. Qui vero de militum ordine sunt, nulla occasione nisi gravissima domi remanere audebunt.*”³ Azaz: „Ha pedig a király hadat kíván vezetni, akkor ellentmondás nélkül mindannyian mintegy egyetlen testben egyesülnek; a parasztlakók, akik falvakban laknak, kilencen felszerelik a háborúhoz szükséges dolgokkal a tizediket, vagy akár heten a nyolcadikat – sőt még ez alatt is, ha szükséges –, a többiek pedig otthon maradnak a földet megművelni. Akik pedig a vitézek rendjéből valók, csak a legsúlyosabb okkal merészelve otthon maradni.” Szempontunkból itt különösen a *’coloni, qui in vicis morantur’*, tehát *’a falvakban lakó parasztlakók’* közelebbi meghatározása lenne fontos.

A forrás jelentősége és egyedülálló mivolta miatt e kérdésben számos, egymással sokszor nehezen vagy sehogysem összeegyeztethető vélemény született.⁴ Az újabb kutatók többsége Freisingi Ottó ezen parasztlakóit szegény közszegek

¹ Az európai viszonyokról e tekintetben lásd pl. CONTAMINE 1990 [1984], 19–20, 36, 38, 49, 58, 83–90, 117, 155–157, 161–164, 239–242; SCHMIDTCHEN 1990, 52–54; BOROSY 1972, passim; BOROSY 1982a, 4–10, további irodalommal.

² ZSOLDOS 1999, 102–111, további irodalommal.

³ OTTO FRISINGENSIS 1912, 51.

⁴ Közülük a régebbiek összefoglalva: BOROSY 1971, 26, 35. jegyzet; BOROSY 1982a, 10, 23. jegyzet és 11–12.

nak⁵ vagy legalábbis elsősorban ilyeneknek⁶ tartja, illetve tartotta – többnyire a magyar társadalomtörténet-írás eredményeinek és feltételezéseinek megfelelően. Célszerűnek tűnik azonban ezeknek az olykor hadra fogott földművelőknek identifikálásához elsődlegesen az író szóhasználatából kiindulni; ez alapján pedig nehéz bennük szabad birtokosokat – mégha csak kisbirtokosokat is – látni. Ottó püspök gestájában ugyanis a *colonusok* eleve földművelésre rendelt elemként tűnnek fel,⁷ elnevezésük szinonimája a *rusticus*,⁸ összehasonlításban pedig nem valamiféle középréteget, hanem az alsót⁹ vagy éppen a legalsót¹⁰ jelenítik meg.

Másik probléma a gestabeli *colonusok* és a közsabadok azonosításával, hogy Freisingi Ottó az előbbieken kívül csak a náluk kétségkívül előkelőbb *miles*eket – illetve alább még a magyar haderő elitjeként leírt „vendégek” csapatát,¹¹ valamint azok tanítványait és leszármazóit – említi a háború esetén „mintegy egyetlen testben” egyesülő ország harcosaiként; azaz ebben az esetben fel kellene tennünk, hogy az egyébként igen jól informált szerző nem tulajdonított jelentőséget a közsabadok alatt álló társadalmi csoportok kiterjedt – napjainkra egyébként régóta bizonyított – hadakozásának, vagy esetleg nem is tudott róla.

Összességében tehát számunkra helytállóbbnak tűnik az a régebbi és újabb szakirodalomban is olvasható vélemény, amely szerint Freisingi Ottó e *colonusaiban* leginkább a várispánságok alapvetően termelő munkával foglaltos

⁵ ZSOLDOS 2003 [1991], 526; VESZPRÉMY 1995, 3–4; VESZPRÉMY 2008, 9.

⁶ BOLLA 1983, 60; KRISTÓ 1986, 200; KRISTÓ 2003, 263; KIS 2010, 121.

⁷ OTTO FRISINGENSIS 1912, 130.: „*Atque o utinam felix nimium prior aetas atque aurea Saturni redirent secula, ut colonus terrae sarculo ligoneque et rastro non cum naturae consorte, sed cum terra pugnaret...*” (Gombos Ferenc Albin fordításában: „És oh, vajha visszatérnének a korábbi túlboldog kor és Saturnus aranyszázadai, a mikor a földművelő ásóval, kapával s fejszével, nem természet szerinti társával, hanem a földdel küzködött...” Lásd: OTTO FRISINGENSIS/GOMBOS 1913, 181.)

⁸ Lásd a 10. jegyzetet.

⁹ OTTO FRISINGENSIS 1912, 12.: „...*sive more pastorum vel colonorum summissius vel principum dominorumque orbis altius narrando...*” (Gombos fordításában: „...akár a pásztorok és falusiak módjára keresetlenül, akár a fejedelmek és a föld urainak szokása szerint választékosan írták le...” Lásd: OTTO FRISINGENSIS/GOMBOS 1913, 71.)

¹⁰ OTTO FRISINGENSIS 1912, 154.: „*Denique vetus consuetudo pro lege apud Francos et Suevos inolevit, ut, si quis nobilis, ministerialis vel colonus coram suo iudice pro huiusmodi excessibus reus inventus fuerit, antequam mortis sententia puniatur, ad confusionis suae ignominiam nobilis canem, ministerialis sellam, [rusticus aratri rotam] de comitatu in proximum comitatum gestare cogatur.*” (Gombos fordításában: „A frankoknál és a sváboknál pedig törvény gyanánt az a régi szokás maradt fenn, hogy ha valamely nemes, ministerialist vagy parasztot bírálja ilyen vétségben bűnösnek talált, még mielőtt a halálbüntetést elszenvedné, cselekményének megbélyegzésére a nemes egy kutyát, a ministerialis egy nyergét, a parasztt meg egy ekekeréket kényszerül vinni a grófságból a legközelebbi grófságig.” Lásd: OTTO FRISINGENSIS/GOMBOS 1913, 202.)

¹¹ OTTO FRISINGENSIS 1912, 51.: „*At in ipsa regis acie hospites, quorum ibi magna copia est et qui apud eos principes dicuntur, latus principis ad muniendum ambiunt.*” (Gombos fordításában: „Magában a királyi seregben pedig az uralkodó oldalának megerősítésére a vendégek sorakoznak, a kik nagy számban vannak ott s a kiket náluk fejedelmeknek neveznek.” Lásd: OTTO FRISINGENSIS/GOMBOS 1913, 108–109.)

kodó, nem szabad állapotú elemeit, a várnépeket (*castrensiseket*) kell látni,¹² kiegészítve azonban egyrészt azzal, hogy a *colonusok* alatt nyilván nem csak a várispánságok, hanem az egyéb udvari birtokok szolgálói is értendők, másrészt azzal, hogy a német püspök differenciálatlan kifejezése nem csupán a királyi, hanem az – ettől mennyiség és így katonai jelentőség szempontjából is egyértelműen elmaradó – egyházi és világi birtok földművelőire is vonatkozni látszik, tekintet nélkül azok jogállására.¹³

A várnépek és az egyéb királyi szolgálónépek hadakozása tehát – még ha katonai csúcsteljesítményekben valószínűleg nem is bővelkedett – meghatározó volt az Árpád-korban. A várispánsági csapatok zömét nyilván a várnépek adták,¹⁴ és még a vármegyei csapatok esetében sem feltétlenül meggyőző az a Zsoldos Attilától rajzolt kép, miszerint „az egység legnagyobb létszámú komponensét a királynak katonáskodással tartozó közsabadok alkották”.¹⁵ Ebből az elképzelésből kiindulva Zsoldos szerint a tatárjárás korára a királyi várszervezet katonai potenciálját nem a XIII. század első harmadában kulmináló, a várnépeket érintő birtokeladományozások gyengítették meg, hanem a korábban a megyei csapattal vonult, birtokos közsabadoknak királyi szerviensként a vármegyei csapatból való szervezeti vagy tényleges kiválása.¹⁶

Csak hogy arra, hogy a közsabadok tették volna ki a megyei csapatok zömét, Zsoldos feljebb idézett művei egyértelműen bizonyító adatot nem tartalmaznak – Freisingi Ottó vitatott híradásáról véleményünket feljebb fejtettük ki. A *castrensiseket* viszont kifejezetten említi Rogerius *Carmen miserabiléjében*: elbeszélése szerint IV. Béla a tatárok ellen készülve országszerte kihirdette, hogy „mind a nemesek, mind azok, akiket királyi *servienseknek* neveznek, valamint a *castrensisek* és a fentebb említett várakhoz tartozók” készüljenek fel a hadra.¹⁷ Mivel Rogerius „a kornak a jogállásokat is tükröző, s így a modern történetírás

¹² PAULER 1888, 514–517; PAULER 1890, 3; GYÖRFFY 1963, 49; BOROSY 1971, 25; (hasonlóképp, de csak utalásszerűen:) BOROSY 1982b, 75; BOROSY 1983, 11–12. Itt kell megemlíteni Engel Pál idevágó munkáit is, amelyekben a szerző a várnépek mellett a közsabadokra is kiterjeszti a forrásunkban feltűnő *colonusok* fogalmát: szerencsétlen, magában véve félrevezető kifejezése szerint Freisingi Ottó szövegében a várnépek kötelezettsége mellett megjelenik „a szabadok egy másik osztályáé” is (ENGEL 2001a, 64.); ugyanígy ENGEL 2001b, 72.: „an obligation of another class of freemen”.

¹³ Az egyházi birtokokról ugyan elsősorban az egyházi (lovasnak vagy harcosnak nevezett) jobbágyokat küldhették a királyi hadba (vö. BOROSY 1987a, 618–639), de van kivétel is (lásd uo. 631; DF 200.710): 1285-ben pl. korábbi tizedszedői állapotból („*de condicione precessorie decimatorum nostrorum*”) emel egyeseket, részben különböző királyi és országos hadban („*in diversis domini regis et regni expeditionibus*”) szerzett érdemeikért a harcos jobbágyok közé („*in numerum iobagionum nostrorum exercituum*”) Péter veszprémi püspök.

¹⁴ Még nagyobb jelentőséget tulajdonított a várnépek hadakozásának Kristó Gyula: KRISTÓ 1981 [1976], 24; KRISTÓ 1988, 160–161.

¹⁵ ZSOLDOS 1999, 49.

¹⁶ ZSOLDOS 2003 [1991], passim, főleg 526, 528–529, 539.

¹⁷ SRH 1999 [1937–1938], II. 560: „*tam nobiles, quam qui servientes regis dicuntur, quam castrenses et pertinentes ad castra superius nominata*”. A kifejezés fontosságára a *castrensisek* hadakozásával kapcsolatban már Pauler Gyula rámutatott: PAULER 1888, 517, 1. jegyzet.

által társadalomtörténetileg is értékelhető, speciális kifejezéseit”, nyilvánvalóan nem a modern társadalomtörténet-írás frazeológiája szerint használta,¹⁸ ezért a „*castrenses et pertinentes ad castra*” kifejezésből, azaz a várjobbágyok (*iobagiones castris*) említetlenül hagyásából természetesen nem lehet arra következtetni, hogy a várjobbágyokat a király ne kívánta volna mobilizálni.¹⁹ Nem látjuk azonban bizonyítottan Zsoldos azon véleményét, miszerint a vizsgált kifejezés „két eleme (*castrenses*, illetve *pertinentes ad castra*) egymást tautologikusan magyarázza, de nem kiegészíti”.²⁰ Valami oka csak lehetett, hogy a – Zsoldos megállapítása szerint – „tájékozott és jó elemzőkészséggel megáldott Rogerius”,²¹ aki például jól ismeri azokat, „*qui servientes regis dicuntur*”, a várszervezetből hadba szólítottakról írva nem csak egyszerűen „a várakhoz tartozókat” említi, hanem kiemeli közülük a *castrenses*-eket.

Első látásra talán további problémát jelent a várnépek és udvari szolgálónépek tömeges hadakozásával kapcsolatban az a tény, miszerint „a várnépek a XIII. század első felében, ebben történetírásunk egyöntetű álláspontra helyezkedik, nem elsősorban katonáskodással, hanem termeléssel vagy egyéb szolgáltatásokkal tartoztak a várnak”.²² Úgy tűnik azonban, hogy ez utóbbiakat, tehát az elsősorban nem katonáskodással, „hanem termeléssel vagy egyéb szolgáltatásokkal” tartozókat szükség esetén – és annak mértéke szerint, esetről esetre változó arányban – szintén hadba szólították, és erre nem csupán Freisingi Ottó fentebb tárgyalt kitétele utal.

Zsoldos maga is feltételezi egy konkrét eset kapcsán, hogy amikor kellett, az „eredendően nem hadakozással szolgáló várnépek” is fegyvert ragadtak,²³ és figyelembe veendő analógiát nyújt a királyi szolgálónépek esetenkénti hadakozása is. A XIII. század második felében ugyanis az udvari szervezet népei rendszeresen részt vettek a királyi hadjáratokban. Ez persze természetes az eredendően is hadi szolgálatot teljesítőknél (pl. fegyvernökök), érthető a feladataikat legalábbis részben fegyverrel ellátóknál (pl. erdőővők, vadászok), továbbá valamely, a hadakozást bármiképp támogató mesterség művelőinél (pl. lovászok), illetve minden szolgálónép tisztjeinél, azaz jobbágyainál. Számos adat bizonyítja azonban, hogy adott esetben, nyilván szükséghelyzetben, a legkülönfélébb szolgálattal tartozó – ha úgy tetszik: a legkülönfélébb foglalkozású – népek is állítottak harcosokat.²⁴

A parasztkatonaság összetételének kérdésével érdekességben, fontosságban és rejtélyességben vetekszik az a másik, amely hadakozásuk mikéntjére irányul. Ez utóbbi szempontból a hadra kelők jogállása másodlagos fontosságú; nagyobb jelen

¹⁸ ZSOLDOS 2003 [1991], 533.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ ZSOLDOS 2001, 402.

²² ZSOLDOS 2003 [1991], 529.

²³ ZSOLDOS 2003 [1991], 533.

²⁴ E szolgálónépek hadakozásáról, példákkal lásd: Kis 2010, 118–121, különösképp: 118; vö. még: BOROSY 1982a, 14–15; továbbá BOROSY 2010 [1985], 64–67, 69–71, 79.

tőséggel bír annak megállapítása, mennyiben tekinthetők professzionális harcosoknak.

A várnépbeliek valaminő katonáskodása általánosan elfogadott tény, sőt Zsoldos Attila szerint „a hadakozással szolgáló várnépbeliek” a „hivatásszerűen katonáskodó harcosok” közé tartoztak.²⁵ Ez a megfogalmazás azonban nem tűnik helytállóknak. A borsodi vár öt falvának 1219-ben említett,²⁶ hadakozással szolgáló *castrensisei* például a háborúba vonulással nyilván csak a várral szembeni kötelezettségeiket rótták le, de önmaguk és övéik eltartásának gondja még bizonyára rájuk nehezedett. Ellenkező esetben ugyanis Borsodban a XIII. század elején – meglehetősen anakronisztikus módon – állandóan fegyverben tartott zsoldossereggel kellene számolnunk, amelyet természetesen aligha lett volna érdemes falvakba széttelepíteni, és amelynek tagjait bizonyára megkülönböztették volna a közönséges termelőmunkát végző *castrensiseiktől*. Ha viszont e hadakozással szolgáló várnépi elemeknek maguknak kellett gondoskodni önmaguk és övéik megélhetéséről, azt természetesen nem alapozhatták a háborúra, amely olykor ugyan lehetett jövedelmező – de elsősorban akkor sem az ő számukra: kérdéses, hogy a várnép az esetleges zsákmányból mennyit látott, pontosabban mennyit tarthatott meg. A hadakozás tehát a várnép esetében a mindennapi kemény – jellemzően mezőgazdasági – munkát nem helyettesíthette, és az ebből élő embert, mégha időről időre hadba is hívták, aligha lehet hivatásszerűen katonáskodó, azaz fegyveréből megélő harcosnak tekinteni.

Ha tehát ezeket a hadakozással szolgáló várnépbelieket sem tekinthetjük a szóvalódi értelmében hivatásszerűen katonáskodó harcosoknak, akkor az eleve más szolgálatra rendelt, és csak a kényszerítő szükség esetén és annak mértéke szerint, az előbbieknél nyilván ritkábban és kisebb arányban mozgósított vár-, illetve szolgáltatónépi elemeket még kevésbé minősíthetjük azoknak. Miképp hadakozhattak tehát ezek az olykor – némelyek esetében gyakrabban, másokéban ritkábban – parasztból katonává váló férfiak?

Erre a kérdésre a választ ha megadni nem is tudjuk, de – kizárásos úton – talán megközelíthetjük. Lovagi harcmódról esetükben nyilván nem beszélhetünk, már csak vagyoni okokból sem: az ehhez szükséges, költséges és ritka nehéz fegyverzet²⁷ beszerzésére legfeljebb matematikai esélyük volt – és akkor még nem is szólunk a lovagi hadviselést szintén ellehetetlenítő gyakorlás- és mentalitásbeli hiányosságokról.

²⁵ ZSOLDOS 1999, 49.: „Bár a megyei csapat nem azonosítható a királyi várszervezet harcosainak katonai egységével, az mégis kétségtelen, hogy az egyes csapatok gerincét az egy-egy vármegyében működő várispánságok által kiállított katonák: a várjobbágyok, a kiemelt jobbágyok és a hadakozással szolgáló várnépbeliek alkották. Ennek a szerepnek a betöltésére mindenképp az a tette alkalmassá őket, hogy a megyei csapat tagjai közül egyedül ők voltak hivatásszerűen katonáskodó harcosok.”

²⁶ VR 1903, 223. szám, 236–237. A szakirodalom sokat foglalkozott velük, lásd pl. MOLNÁR 1959, 240; BOROSY 1983, 15–16; ZSOLDOS 1999, 27.

²⁷ Lásd pl. VESZPRÉMY 1995, passim, főleg 5, 9–10; ZSOLDOS 1997, 16; BOROSY 2001, 446–447.

Nagyobb figyelmet érdemel Molnár József véleménye, aki – kiindulva abból, hogy a várnépbeliek a lovagi fegyverzet beszerzésére nem voltak képesek – a nomád lovas íjászok taktikájával azonosítja a szegényebb várjobbágyokét és a *castrensisekét*.²⁸ Ennek az elképzelésnek frappáns kritikáját fogalmazta meg Borosy András:²⁹ az a körülmény, hogy a megyei csapatok harcosai lovagi fegyverzettel nem, íjjal és nyíllal viszont bizonyára rendelkeztek, még „semmiképpen nem lehetett elég ahhoz, hogy feudális társadalomban élő embereket képessé tegyen egy olyan harcmodor elsajátítására, melyhez egy egész élet gyakorlata szükséges, s amely nem képzelhető el a nomád pásztorkodó életmód és társadalmi rend nélkül”.

Borosy így negatív úton jut el arra a megállapításra, hogy „a megyei csapatok harcosai... valamilyen átmeneti harcmodorban harcoltak, amely nem volt lovagi, de nem volt lovas nomád sem”.³⁰ Ennek a tömeges átmeneti lovasságnak feltételezése aztán – a vár- és szolgáltatónépeken messze túlmutatva – csaknem egyöntetűen elfogadottá vált a magyar hadtörténetírásban.³¹ Szinte általánosnak mondható vélemény a Mátyás király előtti magyar haderőről, amit Rázsó Gyula egy nyári szabadegetemen kissé leegyszerűsítve és sarkosan megfogalmazott: „Milyen a magyar hadsereg? Jó közepesnek mondható. Átmeneti típusú, egyik kategóriába sem illeszkedik pontosan, alkalmas arra, hogy mind nyugati, mind keleti típusú fegyveres erők ellen felvegye a harcot, de egyik ellen sem tud döntő sikert elérni. Nincs gyalogsága, nehézlovasságának száma csekély, és a könnyűlovasság hagyományai is hamar elenyésztek. A kunok, majd később a huszárok fogják ezt föltámasztani. Nagy tömegű, közepes minőségű fegyveres erőből áll.”³²

Témánk szempontjából különösképp a – leegyszerűsített, de azért szofisztikáltabb szövegezésben máshol is felbukkanó³³ – „nincs gyalogsága” kitétel az érdekes. Mivel a közfelfogásban a magyar hadi dicsőség szivárványhídját jórészt – többé vagy kevésbé szilárd fundamentumon álló – lovassági pillérek támasztják alá, kezdve a kalandozások első szakaszának elsöprő sikereitől a végvári vitézek portyáin és a későbbi huszárbravúrokon át egészen a szittyá fergetegként,

²⁸ MOLNÁR 1959, 234–235.

²⁹ BOROSY 2010 [1962], 39, 110. jegyzet. Az érvelés szóhasználatával teljesen nem tudunk egyetérteni, lényegével viszont igen.

³⁰ Uo.

³¹ VESZPRÉMY 2008, 15–16.

³² RÁZSÓ 1989, 21. Ebben a tablóban láthatta a harcoló várnépeket Engel Pál is, akit azonban – differenciálatlan és olykor megtévesztő megfogalmazásai szerint – ezek harcmodorának kérdése túlságosan nem érdekelt: „A mongol invázió másik katonai tapasztalata volt, hogy szükség van a hadsereg modernizálására. Ennek zöme persze továbbra is a várjobbágyok és várnépek lovasságából állt, akiknek csak a hagyományos bőrpáncélra telt...” (ENGEL 2001a, 91.) A könyv angol változata szerint a tatárjárás után a várjobbágyok magukban alkották volna a királyi sereg zömét, méghozzá egyértelműen könnyűlovasságként: „Another military implication of the invasion was that there was a pressing need to modernise the army. The bulk of the king’s army continued to consist of the castle warriors serving as light cavalry.” (ENGEL 2001b, 104; tudnivaló, hogy Engelnél a ’castle warriors’ a várjobbágyok, míg a ’castle folk’ a várnép: uo. 70.)

³³ RÁZSÓ 1985, 66; BOROSY 1994.

rohanó seregként felfogott XX. századi magyar katonaságig, így az összkép harmóniáját a legkevésbé sem sérti a középkori magyar gyalogság jelentőségének, vagy akár létének tagadása. Mégis némely meggondolások alapján van okunk feltételezni a XI–XIV. századi parasztság – ha nem is kizárólagos, de legalábbis nagyrészt – gyalogos hadakozását.

Egyfelől ki lehet indulni abból a közismert tényből, hogy a középkorban igen ritka volt a nyílt csata; a háborús cselekmények leginkább megerősített helyek – várak, tornyok, városok, védelemre alkalmassá tett egyházi létesítmények – körül folytak, illetve a megtámadott fél birtokainak pusztításában merültek ki.³⁴ Ez utóbbi nem csak a hadviselők őseredeti agresszivitásának, hanem – az ellenfél erőforrásainak szisztematikus megsemmisítése révén – a stratégia kívánalmainak is megfelelt.³⁵ Hozzá kell tenni, hogy ezt a brutális, korántsem a középkorra korlátozódó hadviselési módot az ostromtüzérség hatékonyságának XV. századi megnövekedése előtt,³⁶ az erősségek megvívásának viszonylag szerény esélyei³⁷ még szükség-szerűbbnek tűntethették fel a támadó szemében. Ha az ellenséges objektum bevétele bármi okból reménytelennek látszott, nem maradt más, mint „a mindennapos háború, mindenféle kártétel, kisebb stílusú, alkalmankénti csetepaték, míg esetleg, ha a vállalkozást elég sokáig fenn lehetett tartani, az ellenfél hajlandónak mutatkozott engedni, vagy pedig – ami mindkét fél számára fölöttébb kockázatos, ennek következtében nemkívánatos, és elég ritka is volt – a döntést a nyílt csatamezőn kereste”.³⁸ Kortárs magyar leírásai is vannak az efféle hadviselésnek; így pl. I. Károly 1307. szeptember 3-i oklevele szerint Borsa nembéli Tamás fia, János³⁹ mester másokkal együtt „a cseh király és fia által ellenünk és országunk ellen elkövetett jogtalanság visszaverésére... Csehországba ment, a bosszúálló megtorlás művének elvégzéseképp ezt a Csehországot rombolva, pusztítva, kifosztva és tüzzel égetve”.⁴⁰

Ebben a hadakozásban bőven jut hely a gyalogos parasztkatonáknak. Falakat támadni és védeni nyeregből amúgy sem lehet; romboláshoz, pusztításhoz, fosztogatáshoz és gyújtogatáshoz pedig legalábbis nélkülözhetőnek látszik a csataló.

³⁴ Lásd pl. SCHMIDTCHEN 1990, 59, 285; AYTON–PRICE 1998 [1995], 7; SCHAUFELBERGER 1986, 14.

³⁵ Lásd pl. SPROEMBERG 1959, 40–41; VERBRUGGEN 1998 [1997], 306–309.

³⁶ E tüzérségi eszközök elterjedésében az első jelentős ugrás 1370–1380 körül következett be, a második a XV. század elején (CONTAMINE 1990 [1984], 200.), és majd a század folyamán válnak csak valóban jelentős fegyverekké. (SCHMIDTCHEN 1990, 205; AYTON–PRICE 1998 [1995], 6–7.)

³⁷ SCHMIDTCHEN 1990, 59.

³⁸ SCHAUFELBERGER 1986, 14; (az 1375-ös ún. *Guglerkrieg* kapcsán:) „...der alltägliche Krieg, Schädigungen aller Art, gelegentliche Rencontres kleineren Stils, bis vielleicht, wenn das Unternehmen nur lange genug durchgehalten werden konnte, der Gegner sich zum Einlenken bequeme oder aber – was für beide Seiten voller Risiko, deshalb keineswegs erstrebenswert und auch eher selten war – die Entscheidung in der offenen Feldschlacht suchte.”

³⁹ Személyéhez: ENGEL 1996, II. 40.

⁴⁰ „...ad repellendam iniuriam per regem Boemie et suum filium nobis et regno nostro illatam... se in Boemiam transtulisset ipsum regnum Boemie in reddenda talione ultionis destruendo, devastando, spoliando et igni comburendo” (DL 1710); pontatlanul hivatkozik az oklevélre Borosy András. BOROSY 2010 [2004], 100.

A megerősített helyek körüli harc kapcsán megállapítható, hogy még az alapvetően kétségkívül lovon harcoló várjobbágyágtól sem volt teljesen idegen a gyalogos szolgálat. E tekintetben különösen figyelemreméltó, amit egyes várjobbágyok – nem csupán *ad hoc*, hanem állandó jellegű! – várvédelmi feladatáról ír Zsoldos Attila:⁴¹ egy, a tatárjárás utáni időből származó konkrét adatból kiindulva, de a jelenség korábbi meglétét is feltételezve valószínűsíti, hogy „IV. Béla uralmának második felében” a várjobbágyok legalábbis egy részében „kifejezetten várvédő katonákat kell látnunk”.⁴²

Kérdéses még, hogy a hadakozó parasztok a nem túl nagyszámú nyílt csatában vehettek-e részt gyalogosan? Nézetünk szerint feltétlenül. Még a XIV. századi – túlzó, de jellemző kifejezéssel – „gyalogsági forradalom”⁴³ néven is emlegetett döntő hadügyi átalakulás előtti időből, a nehézlovasság uralta nyugat-európai hadszínterekről sem lenne könnyű valamiféle gyalogságmentes csatát találni;⁴⁴ sőt, a gyalogosok (*pedites*) a lovagságtól dominált seregekben gyakran többségben is lehettek.⁴⁵ Nincs okunk kételkedni benne, hogy a magyar haderő is vonultatott fel gyalogosokat, illetve szükség esetén csatába is küldte őket. Talán nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy a letelepedett földművelő életmód megszilárdulásával, a korábban esetleg ápolt nomád lovas íjász hagyományok fokozatos kihalásával nemzedékről nemzedékre nőtt a gyalog harcolók aránya a hadakozó parasztságon belül.

Ez még valószínűbbnek tűnik, ha elgondolkozunk azon, hogy a nyílt csatákban lovon harcoló parasztok milyen teljesítményt nyújthattak, illetve milyen volt tőlük elvárható. Érdeemes talán kiindulni abból, hogy – mint erre feljebb utaltunk – e csatába küldött parasztok nem voltak a szó igazi értelmében „hivatásszerűen katonáskodó harcosok”: a harc feladatuk volt, de nem mesterségük. Márpedig a lovassági harc a gyalogságinál jóval nagyobb mesterségbeli tudást követel meg. Igaz ez még a nehézfegyveres lovagi harcosokra is, éspedig elsősorban nem is az individuális, hanem a kötelékben vívott harc szempontjából. Közülük néhánynak olykor sikerülhetett egyéni képességei, fegyverzete és nem utolsósorban gyakorlottsága révén valamely fegyveres összeütközés kimenetelét egyedül eldönteni, de a nehézlovasság sikerei alapvetően a tömeges csapatmozdulatoknak, főleg a zárt formációban végrehajtott, lökésszerű rohamoknak voltak köszönhetőek – ezek pedig nem maguktól adódtak: begyakorlásukra különösen jó lehetőséget kínáltak a lovagi tornák.⁴⁶

Nyilvánvaló persze, hogy a magyar sereg lovas parasztkatonái nem nyugati lovagokként harcoltak; csatázhattak-e azonban a keleti nomád lovas íjászok módján?

⁴¹ ZSOLDOS 1999, 51–53; ZSOLDOS 2003 [1991], 534–535.

⁴² ZSOLDOS 1999, 52; ZSOLDOS 2003 [1991], 534.

⁴³ Az „*infantry revolution*” kifejezés Clifford Rogerstől, idézve: AYTON–PRICE 1998 [1995], 19, 33. jegyzet.

⁴⁴ BEELER 1972 [1971], 58, 248.

⁴⁵ CONTAMINE 1990 [1984], 49.

⁴⁶ VERBRUGGEN 1998 [1997], 30–36; SCHMIDTCHEN 1990, 222–224; SPROEMBERG 1959, 37.

Feljebb már idéztük Borosy András régebbi, tagadó válaszát,⁴⁷ de egy későbbi vitacikke nyomán érdemes figyelembe venni egy idevágó analógiát is: a magyarországi kunok letelepedésük során fokozatosan veszítik el speciális harcosrétegüket, míg végül harci szolgálatuk megváltásaként már az ún. tegzespénzt (*proventus pharetralis*) fizetik.⁴⁸ Életforma és harcmód, illetve harci hatékonyság a középkorban a legszorosabban összefügg: „Lovagolni és nyilazni természetesen – bizonyos szinten – bármilyen nép, bármilyen hadakozó réteg megtanulhat, de a nomád íjászlóvasság különleges szintet képvisel, különlegesen hatékony és nehezen képzelhető el a pásztorkodó életforma nélkül. A földművelő embernek nincs annyi szabadideje, mint a pásztorkodónak, ezért nem képes magát olyan kiváló lovassá, és különösen íjásszá kiképezni, mint az utóbbi.”⁴⁹

Ugy tűnik tehát, hogy jól szervezett, ráadásul az egyéni készségek elsajátításán túl csapatkötelékben végrehajtott gyakorlatokra lett volna szükségük a letelepedett földművelőknek ahhoz, hogy a nomádok harcértékét megközelítsék. Különösen fontos a csapatgyakorlatokra felhívni a figyelmet, mert a nomád hadművészet fokozottan előfeltételezi a fegyelmezett csapatmozdulatokat, míg a lovasság esetében néhány harcos egyéni teljesítményének együttes hatása – adott esetben – csatadöntő lehetett. Van-e azonban nyoma efféle kiképzésnek az Árpád- vagy Anjou-korból?

Tudtunkkal nincs. Borosy András ugyan biztosra vette, hogy „a csapatok harc-készségét szemléken ellenőrizték”, és feltételezhetőnek tartotta, hogy „a vármegyei szemléket közös gyakorlatozás is követte”,⁵⁰ mindez azonban bizonyítatlan és – főleg az utóbbi elképzelés – valószínűtlen is. Egyetlen megyei szemléről tudunk, 1214-ből,⁵¹ de egyáltalán nem biztos, hogy az ilyesmi békeidőben is szokásos volt-e, vagy az 1214-es eset egy konkrét – Halicsba vezetett – hadjáratba indulást előzött-e meg.⁵² Kiképzésről vagy gyakorlatoztatásról azonban – tudomásunk szerint – nincs szó sem itt, sem másutt.

Ellenpróbaként felmerülhet persze a kérdés, hogy a gyalogos parasztkatonaság nélkülözhet-e a hadi okítást; az újkorban ugyanis a gyalogság kiképzése magától értetődő volt, és – e sorok írójával együtt – még ma is sokan vannak, akik valami ilyesminek nevezett dolgot végigcsináltak. Azt viszont gyakorlatilag biztosra vehetjük, hogy az Árpád- és Anjou-kori harcba küldött parasztkatonák semmiféle szervezett kiképzést nem kaptak. Érdemes az egész középkor – minden biznnyal – legjobb gyalogságából, a svájciából kiindulni. Történelemformáló hadi sikereik, illetve többbezzres harci alakzatuk, a *Gewalthaufen* vagy *Schlachthaufen* mai ésszel alig érthető biztos mozgása és szinte megbonthatatlan egysége érthetően indította a

⁴⁷ Lásd a 29. jegyzetet.

⁴⁸ BOROSY 2001, 446, a jegyzetekben további irodalommal.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ BOROSY 1985, 34. Ugyanígy, csak még határozottabban: MOLNÁR 1959, 234–235.

⁵¹ VR 1903, 78. szám, 181.

⁵² A nagyon is megalapozott kételyt Zsoldos Attila fogalmazta meg: ZSOLDOS 1999, 50.

régebbi és újabb⁵³ hadtörténészeket szinte egységesen a svájciak rendszeres gyakorlatozásának feltételezésére; kivételt talán csak a szkeptikus Hans Delbrück⁵⁴ jelentett.⁵⁵ A kérdést aztán méltán híres munkájában mintaszerűnek nevezhető forrás- és reálkritikai vizsgálatok alapján Walter Schaufelberger tisztázta:⁵⁶ sem az egyén, sem a kötelék szervezett kiképzésének nincs bizonyítéka, és ezekre bizonyára nem is volt szükség. Megszívlelendő és véleményünk szerint adaptálandó a svájci történész lapidáris megfogalmazása korai elei hadakozásának e vetületéről: „Mars maga tanította őket a mesterségre. Nem megtanulták, hanem megélték a háborút.”⁵⁷ – Ha viszont e XIV–XV. századi, páratlan eredményeket felmutató gyalogság békebeli kiképzés és gyakorlatok nélkül működött, akkor alighanem elhibázott dolog lenne ilyeneket feltételezni a jóval archaikusabb viszonyok között néha csatába küldött, önmagukra hagyatkozva egyetlen – legalábbis ismert – nyílt ütközetet meg nem nyert gyalogos parasztok esetében.

Nem csak ez utóbbiak, hanem általában a késő középkor előtti európai gyalogság képe is meglehetősen homályos azonban a kor írott emlékeinek tükrében. Köztudott, hogy a hadi eseményeket elbeszélő források nyugaton is túlnyomórészt – vagy éppen kizárólag – a lovassággal foglalkoznak,⁵⁸ a nyugatiaknál jóval gyérebben csordogáló magyar kútfőkből pedig jóformán egyáltalán nem lehet megismerni a gyalogságot.⁵⁹ A szó szűkebb értelmében vett elbeszélő forrásaink hézagosságáért bizonyos fokú kárpótlást jelentő *narratiók* szerteágazó problémáira e helyütt nem térnénk ki; itt elég arra a régóta ismert és Mályusz Elemértől bőségesen illusztrált körülményre rámutatni, hogy az adománylevelek ezen elbeszéléseinek részletessége többé-kevésbé arányban áll a megadományozott társadalmi súlyával,⁶⁰ tehát az arisztokráciáról, azaz – hadtörténetileg nézve – a lovasság legjaváról lehet belőlük a legtöbbet megtudni.

A fenti meglátásokat igazolták a későbbi hadtörténeti vizsgálatok is. A *narratiókat* átható lovagi szemlélet ütközik ki például azon momentumban, hogy ezekben a leírásokban – Veszprémy László megállapítása szerint – a hadi érdemek felsorolásakor a számszeríjat mindig a sértett, sohasem a kezelő szempontjából

⁵³ Lásd: SCHMIDTCHEN 1990, 232. – de minden hivatkozás és az ellenkező vélemények cáfolata nélkül!

⁵⁴ Bár az utókor Delbrücknek éppen az újkori hadtudomány eredményeiből való kiindulását, s így a forrásokkal szembeni túlzott kritikáját szokta szemére vetni (lásd: SPROEMBERG 1959, 33; VERBRUGGEN 1997/1998, 2–3, passim), ő ebben az esetben éppen fordítva érvelt: „Valamiféle közös gyakorlatokról nem hallunk semmit, és ezek bizonyára nem is léteztek.” („*Von irgendwelchen gemeinschaftlichen Übungen hören wir nichts, und sie haben auch sicherlich nicht stattgefunden.*” DELBRÜCK 2003 [1907–1921], III. 684; más kiadásból idézve: SCHAUFELBERGER 1987 [1952], 44.)

⁵⁵ A kérdés rövid historiográfiája: SCHAUFELBERGER 1987 [1952], 43–44.

⁵⁶ SCHAUFELBERGER 1987 [1952], 44–55.

⁵⁷ „*Mars selbst brachte ihnen das Handwerk bei. Statt ihn zu erlernen, erlebten sie den Krieg.*” (Uo. 49.)

⁵⁸ ERBEN 1929, 81.

⁵⁹ A forrás nyújtotta információ ráadásul félrevezető is lehet. Lásd: BOROSY 1987b.

⁶⁰ MÁLYUSZ 1973, 31–37.

említik.⁶¹ Jellemző egyoldalúságra utal ezzel kapcsolatban a szerző:⁶² IV. Béla adományleveléből értesülhetünk arról, hogy az aragóniai eredetű Simon ispán a tatárokkal szemben megvédte az esztergomi várat, de hogy ő ezt nem egyedül vitte végbe, hanem együtt „sok számszerijással, akik emberül védekeztek”,⁶³ arról csak a feljebb említett,⁶⁴ olasz származású s így a *narratió*kban érvényre jutó – ha szabad így mondanunk – csömlátástól mentes Rogerius tudósít.

Még többet árulnak el hazai forrásaink kiegyensúlyozatlanságáról Borosy András – ha nem is teljes körű, de mindenképp reprezentatív – *narratiós* adatgyűjtései.⁶⁵ Futó áttekintésükből is azonnal kiviláglik, hogy teljesen helytálló az a Kristó Gyula által megfigyelt tendencia, miszerint a *narratió*k révén megörökített ni kívántak köre egyre szűkült, egyre exkluzívabbá vált⁶⁶ – ami esetünkben annyit jelent, hogy a feltételezhetően gyalog küzdő harcosok cselekedeteinek említését egyre kisebb eséllyel kereshetjük a XIII–XIV. század éveiben előre haladva.⁶⁷ Ez utóbbi tettek részletei – tehát például az a körülmény, hogy a vitézkedő harcos gyalog vonult csatába – annál is inkább a feledés homályába merültek, mert már a XIII. század folyamán is az igazán részletes érdemleírások az előkelőknek jutottak osztályrészül.⁶⁸ Nem meglepő tehát, hogy – legalábbis Borosynál – a mezei csatában gyalog szerzett érdemeikről is azon lovasok esetében lehet olvasni, akik lovukat a harcban elvesztették, vagy éppen a királynak átadták.⁶⁹ Az eme utóbbi gesztushoz kellő halálmegvető bátorságról – s így közvetve a gyalogosok olykor minimális túlélési esélyeiről is! – fogalmat lehet alkotni például I. Károly 1335. június 22-i, Csőr nembéli Gönyüi Péter fia, Tamás csókakői és gesztesi várnagy⁷⁰ részére kiadott privilégiuma alapján: ennek szövege szerint Tamás mester a szerencsétlen 1330-as havasalföldi hadjárat kritikus pillanataiban vitézségét azzal is kimutatta, hogy valahányszor a király lovát botladozni és fáradni látta, saját lovát kívánta Károly alá adni „nem félvén a biztos halál veszélyét vállalva értünk gyalog hátramaradni”.⁷¹

Mindazonáltal a XI–XIV. századi magyar gyalogság létét és jelentőségét a nagyon előnytelen forrásanyag dacára nem csak spekulatív úton lehet megközelíté

⁶¹ VESZPRÉMY 1993, 16.

⁶² Uo.

⁶³ SRH 1999 [1937–1938], II. 585: „cum multis balistariis, qui se viriliter deffendebant”.

⁶⁴ Lásd a 21. jegyzetet.

⁶⁵ BOROSY 2010 [1985]; BOROSY 2010 [2004]. Csak sajnálni lehet, hogy ezek a hatalmas anyagmennyiség átnézésén alapuló munkák – kisebb mértékben a korábbi, meglehetősen az utóbbi – még a szerző gyűjteményes kötetében is rendezetlenül maradtak az utókorra.

⁶⁶ KRISTÓ 1992, 21–22.

⁶⁷ A korábbi években alacsonyabb társadalmi állású hősök is viszonylag sűrűn fordulnak elő a *narratió*kban (vö. BOROSY 2010 [1985], 64–73, 76, 79.), míg később csak elvétve.

⁶⁸ Vö. BOROSY 2010 [1985], 80–92.

⁶⁹ BOROSY 2010 [1985], 82–83, 88–89.

⁷⁰ Személyéhez: ENGEL 1996, II. 87.

⁷¹ „...inindubitate (így!) mortis periculo pro nobis pedes remanere non formidans”. DL 2673; kiadás alapján hivatkozik az oklevélre Borosy András (BOROSY 2010 [2004], 121, ahol azonban a 206. helyett a 204. jegyzet szövege veendő figyelembe).

ni. Az Anjou-kor vonatkozásában e téren nagy lépést jelentett, hogy Engel Pál 1362-es mozgósítási parancsok alapján, egy konkrét esetből kiindulva, vázolta az ispáni és várnagyi bandériumok összetételét.⁷² Következtetése szerint ezekben a csapatokban – amelyeknek csak létszáma, de nem ütőképessége volt jelentős, és amelyeknek így a királyi haderő elitjéhez semmi közük nem volt – az élőerő zömét az illető honorbirtokosok fennhatósága alatt álló királyi uradalmak paraszti és mezővárosi népessége, illetve az érintett honorhoz tartozó megyék nemessége tette ki. Mind a hadakozó parasztság, mind ennek harcmódja szempontjából lényeges megállapításra jutott Engel: „A gyalogszerrel hadakozók száma még jelentősebb is lehetett a lovasokénál, hiszen a parancs »gyalogosokról és lovasokról« beszél, nem pedig fordítva. Minden jel arra mutat tehát, hogy nem csupán az uradalmak kishatárú, hadakozásra specializált lakójának kellett hadra kelnie, hanem a mezőgazdaságból élő falusi népesség bizonyos, nyilván nem jelentéktelen hányadának is.”⁷³

Ezek a Nagy Lajos korára vonatkozó eredmények a XIV. század egészére érvényesnek tűnnek. Borosy András korábban még egy 1389-es, tehát a telekkatonaságról hozott 1397-es törvényt jóval megelőző időből származó adat alapján, amely szerint egy bizonyos jobbágy királyi hadjáratban volt, azt a következtetést vonta le, hogy „a jobbágyok alkalmilag korábban is teljesítettek katonai szolgálatot”.⁷⁴ A fentiek fényében világos, hogy a parasztság 1397 előtti hadakozása távolról sem nevezhető alkalminak; a rendszeresen hadakozó gyalogság történetébe pedig zökkenőmentesen illeszkedik, hogy Illés fia, István, a szepesi szászok ispánja a Szepességéből „sok embert, mind gyalogosokat, mind fegyveres lovasokat” vezetett az 1312-es rozgonyi csatába I. Károly segítségére.⁷⁵

A korábbi időkre vonatkozóan sem lehet maradéktalanul egyetérteni azzal, hogy az 1224-es goricaai adománylevelél katonaszerelési kötelezettségében álló „tizenöt páncélost és száz hazai gyalogost”⁷⁶ kifejezés lenne „a gyalogosokra vonatkozó első kétségtelen adat”.⁷⁷ Néhány évvel korábbról is vannak már utalások a gyalogságra, melyek ugyan közvetettek, de részben éppen a megfogalmazásukban rejlő absztrakció, részben pedig az, hogy nem az ország egészétől többé-kevésbé eltérő Szlavóniára, hanem tisztán magyar nyelvterületre vonatkoznak, általánosabb érvényt ad a belőlük levonható következtetésnek.

⁷² ENGEL 2001c, főleg 75, 77, 81.

⁷³ ENGEL 2001c, 75. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az itt elemzett „*tam peditibus, quam equitibus*” („mind gyalogosokkal, mind lovasokkal”) sorrend egy másik parancslevelében megfordul: „*cum equitibus et peditibus*” („lovasokkal és gyalogosokkal”: uo. 14. jegyzet) – de ennek a gyalogság szempontjából nincs igazi jelentősége.

⁷⁴ BOROSY 1971, 42.

⁷⁵ I. Károly 1312. augusztus 11-éről keltezett oklevele, DL 63.651: „*quam plures homines, tam pedestres, quam equites armatos*”. (Kiadás alapján ismertette: BOROSY 2010 [2004], 102; hogy az *'equites armati'* mivel és mennyire voltak felfegyverezve, egyéb források híján biztosan nem dönthető el, vö. VESZPRÉMY 1995, különösen 5–7.)

⁷⁶ „*quindecim loricanos, et centum pedites vernaculos*”: DF 230.100; RA I. 570. sz., kiadásokkal.

⁷⁷ BOROSY 1994, ahol az oklevél Béla királyfi helyett II. Andrásnak van tulajdonítva.

II. András 1217-es keltezésű, talán 1218-ban antedatált⁷⁸ és 1222-es⁷⁹ okleveleivel a veszprémi egyháznak adományozta többek közt a zalai *civilisek* név szerint felsorolt öt – a későbbi változatban csak négy – pécselyi *mansióját*, köztük mindkét adománylevélben első helyen említve „Pósát, aki lován jobbágyként tartozik szolgálni”,⁸⁰ illetve aki – kissé másképp írt névvel – 1222-ben a következőképp tűnik fel: „Pós, jobbágyi szolgálatban, aki lovon tartozik szolgálni”.⁸¹ Mindkét oklevél tehát a lovas szolgálatot alapvetően a jobbágyokra tartozónak, annak a várnép részéről való teljesítését pedig kivételként láttatja; mindennek fényében pedig nehéz hinni a várnépbeliek tömeges lovas hadakozásában.⁸²

A várnép gyakori lovas szolgálatának valószínűségét talán még jobban kikezdi a Várad Regestrum egy 1219-es adata.⁸³ E szerint a borsodi vár várnépei (*civiles*) többeket azzal vádoltak meg, hogy velük egy sorból valók, azaz szintén várnépek lennének. Érdekesek a vád visszautasításának szavai: a megvádoltak – végül is sikeresen – tagadtak, és azt mondták, hogy ők „lovas nemzetségből, azaz a király vitézei közül valók” („*se esse de genere equestri scilicet: militum regis*”). Itt tehát nem a várnépek és nyilván nem is a várjobbágyok, hanem a várszervezettől független, szabad birtokosok hadakozási módjáról van szó.⁸⁴ Hogy azonban a várnépektől különböző társadalmi állást a király vitézeinek lovas nemzetségéhez való tartozással lehetett 1219-ben poentírozni, ha közvetetten is, de elég határozottan arra utal, hogy a várnépi elemek aligha vitézkedtek lovasként a királyi hadban.

Ez utóbbi eset kapcsán nehéz nem gondolni Richerus reimsi szerzetes X. század végi, nagy jövő elé néző kifejezésére: „*militēs peditesque*” (katonák és gyalogosok), amely szerint a gyalogos már nem számít teljes értékű harcosnak. Összevág ez azzal, ahogy e szerző találomra használja az „*ordo equestris*” és „*ordo militaris*” („lovas rend”, ill. „katonai rend”) kifejezéseket, a kettő alatt nyilván ugyanazt értve.⁸⁵ – A Várad Regestrum szövege mögött természetesen nem irodalmi hatást, hanem hasonló életérzést kell keresni: a büszke lovag, illetve a lovas nemzetség királyi vitéze áll szemben az alantassal – ám ha ez utóbbi Magyarországon az őt nem sokba vevő harcos mellett lovagolt volna, akkor a király vitéze is másképp fejezte volna ki önnön előkelőbb mivoltát.

Összefoglalásképp megállapíthatjuk, hogy a XI–XIV. századi parasztkatonaság ügyében még több kérdés megoldásra vár, elsősorban az egyházi és világi birtokok

⁷⁸ DF 200.620; vö. RA I. 340. sz.

⁷⁹ DF 200.623; RA I. 383. sz.

⁸⁰ DF 200.620: „*Pousam, qui in equo suo sicut iobaio (így!) servire tenetur*”.

⁸¹ DF 200.623: „*Pous, in servicio iobagonalí, qui debet servire in equo*”.

⁸² Az ügyről – más következtetés levonásával – lásd: MOLNÁR 1959, 241.

⁸³ VR 1903, 194. szám, 224; vö. ERDÉLYI [é. n.] 22; BOROSY 1983, 15.

⁸⁴ A sikertelenül megvádoltakat Erdélyi várjobbágyoknak gondolta, de várszervezeten kívüli állásukat már Borosy is vélelmezte (lásd az előző jegyzetet).

⁸⁵ CONTAMINE 1990 [1984], 31; a „*militēs peditesque*” kifejezéshez bővebben lásd: DELBRÜCK 2003 [1907–1921], III. 279. és uo. 2. jegyzet.

alapvetően mezőgazdasági tevékenységet folytató népeinek hadkötelezettségével, illetve a királyi uradalmak paraszti népességének hadba küldött arányával kapcsolatban. Biztosra vehető viszont, hogy ebben a korban a parasztok a földművelés mellett is nagy létszámban hadakoztak, még hozzá legalábbis nagyrészt gyalogosan, mindenféle szervezett kiképzés nélkül. A legjelesebb harci cselekményeket ugyan nem velük kapcsolatban jegyezték fel, és ez nem csupán a források részrehajlásával magyarázható, hanem azzal is, hogy megfelelő fegyverzet és gyakorlat híján a kimagasló hőstetteket valószínűleg tényleg nem ők hajtották végre – ámde bizonyos, hogy arctalan és nagyrészt névtelen tömegük nemcsak a földdel, hanem az ellen-séggel is megküzdött; nemcsak a békében, hanem a háborúban is nemzetfenntartó erőnek bizonyult.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS FORRÁSOK

AYTON–PRICE 1998 [1995]

Andrew AYTON–J. L. PRICE: Introduction: The Military Revolution from a Medieval Perspective. In: *The Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe*. Edited by Andrew AYTON and J. L. PRICE. London–New York, Tauris, 1998, 1–22. (Copyright: 1995.)

BEELER 1972 [1971]

John BEELER: *Warfare in Feudal Europe 730–1200*. Ithaca–London, Cornell University Press, 1972. (First published: 1971.)

BOLLA 1983

BOLLA Ilona: *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1983.

BOROSY 2010 [1962]

BOROSY András: A XI–XIV. századi magyar lovasságról. In: *Uő: Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2010, 19–59. (Eredetileg: *Hadtörténelmi Közlemények* 9/2 (Új folyam). 1962, 119–174.)

BOROSY 1971

BOROSY András: *A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben*. Budapest, Akadémiai, 1971 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 60).

BOROSY 1972

BOROSY András: A paraszti milíciák a középkori Európa hadseregeiben. *Hadtörténelmi Közlemények* 19/3 (Új folyam). 1972, 462–504.

BOROSY 1982a

BOROSY András: Közrendű és nem szabad eredetű hadakozó népelemek az Árpád-korban. *Hadtörténelmi Közlemények* 29/1 (Új folyam). 1982, 3–25.

BOROSY 1982b

András BOROSY: The Militia Portalis in Hungary before 1526. In: *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. Ed. János M. BAK–Béla K. KIRÁLY. Brooklyn, 1982 (War and Society in Eastern Central Europe, 3), 63–80.

BOROSY 1983

BOROSY András: A királyi várispánságok hadakozó népei Magyarországon a tatárjárás előtt. *Hadtörténelmi Közlemények* 30 (Új folyam). 1983, 3–24.

BOROSY 1985

BOROSY András: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: *Magyarország hadtörténete*. I. 2. kiad. Szerk. BORUS József. Budapest, 1985, 11–56.

- BOROSY 2010 [1985]
 BOROSY András: Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században. In: Uő: *Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2010, 60–93. (Eredetileg: *Hadtörténelmi Közlemények* 32 (Új folyam). 1985, 507–540.)
- BOROSY 1987a
 BOROSY András: Egyház és honvédelem az Árpád-korban. Az egyházak hadakozó népei. *Hadtörténelmi Közlemények* 34/4 (Új folyam). 1987, 607–642.
- BOROSY 1987b
 BOROSY András: Gyalogosokkal vette-e körül Belgrád városát 1071-ben az ostromló magyar hadsereg? *Hadtörténelmi Közlemények* 34 (Új folyam). 1987, 744–745.
- BOROSY 1994
 BOROSY András: Gyalogság. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ Gyula. Budapest, Akadémiai, 1994, 241.
- BOROSY 2001
 BOROSY András: Megjegyzések B. Szabó János: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről című tanulmányához. *Hadtörténelmi Közlemények* 114. 2001, 445–447.
- BOROSY 2010 [2004]
 BOROSY András: Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században. In: Uő: *Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2010, 94–156. (Eredetileg: *Hadtörténelmi Közlemények* 117. 2004, 379–442.)
- CONTAMINE 1990 [1984]
 Philippe CONTAMINE: *War in the Middle Ages*. 6. Ed. Oxford–Cambridge/Massachusetts, Basil Blackwell, 1990. (Eredetileg: *La Guerre au moyen âge*. Paris, Presses Universitaires de France, 1980. Translated by Michael JONES. English translation first published: 1984.)
- DELBRÜCK 2003 [1907–1921]
 Hans DELBRÜCK: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. Sonderausgabe (Hamburg, Nikol, 2003) der Neuausgabe (Berlin, Walter de Gruyter, 2000). (Teil 1: Das Altertum, Neuausgabe des Nachdrucks von 1964 der 3. Auflage 1920; Teil 2: Die Germanen, Neuausg. des Nachdr. von 1966 der 3. Aufl. 1921; Teil 3: Das Mittelalter, Neuausg. des Nachdr. von 1964 der 2. Aufl. 1907; Teil 4: Die Neuzeit, Neuausg. des Nachdr. von 1962 der 1. Aufl. 1920.)
- DF
 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL
 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár.
- ENGEL 1996
 ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996.
- ENGEL 2001a
 ENGEL Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest, 2001.
- ENGEL 2001b
 Pál ENGEL: *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary*. Translated by Tamás PÁLOSFALVI. English edition edited by Andrew AYTON. London, Tauris, 2001.
- ENGEL 2001c
 ENGEL Pál: Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről. In: *Analecta Mediaevalia*. I (Tanulmányok a középkorról). Szerk. NEUMANN Tibor, [h. n.] 2001 (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Medievisztika Tanszékének kiadványsorozata), 73–82.
- ERBEN 1929
 Wilhelm ERBEN: *Kriegsgeschichte des Mittelalters*. München und Berlin, 1929 (Beiheft 16 der Historischen Zeitschrift).
- ERDÉLYI [é. n.]
 ERDÉLYI Gyula: A magyar gyalogság fejlődése a történeti kor kezdetétől az Árpád-ház kihalásáig. In: *A magyar gyalogság: a magyar gyalogos katona története*. Szerk. DOROMBY József–REÉ László. Budapest, [é. n.] 17–24.

GYÖRFFY 1963

GYÖRFFY György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Szerk. KOVACSICS József. Budapest, 1963, 45–62.

KIS 2010

KIS Péter: *A királyi szolgálónépi szervezet a 13–14. században*. Szeged, 2010.

KRISTÓ 1981 [1976]

KRISTÓ Gyula: *Az aranybullák évszázada*. 2. kiad. Budapest, Gondolat, 1981. (Első kiadás: 1976.)

KRISTÓ 1986

KRISTÓ Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986.

KRISTÓ 1988

KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988.

KRISTÓ 1992

Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta KRISTÓ Gyula. Szeged, 1992 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 1).

KRISTÓ 2003

KRISTÓ Gyula: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. [h. n.] [Szeged] 2003.

MÁLYUSZ 1973

MÁLYUSZ Elemér: *Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon*. Budapest, 1973 (Irodalomtörténeti füzetek, 79).

MOLNÁR 1959

MOLNÁR József: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. *Hadtörténelmi Közlemények* 6/2 (Új folyam). 1959, 222–252.

OTTO FRISINGENSIS 1912

OTTONIS et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris. Editio tertia, recensuit G. [Georg] WAITZ, curavit B. [Bernhard] de SIMSON. Hannover–Leipzig, Hahn, 1912 (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi, 46).
www.dmgh.de (2014. április 29).

OTTO FRISINGENSIS/GOMBOS 1913

FREISINGI Ottó: *I. Frigyes császár tettei*. (Otonis episcopi Frisingensis gesta Friderici I. imperatoris.) Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta D^r. GOMBOS F. Albin. Budapest, 1913.

PAULER 1888

PAULER Gyula: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 1. 1888, 501–526.

PAULER 1890

PAULER Gyula: II. Géza orosz–görög háborúi (1148–1156). *Hadtörténelmi Közlemények* 3. 1890, 1–19, 273–285.

RA 1923–1987

Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Szerk. SZENTPÉTERY Imre–BORSA Iván. Budapest, 1923–1987.

RÁZSÓ 1985

RÁZSÓ Gyula: A magyar feudális hadsereg fénykora. In: *Magyarország hadtörténete*. I. 2. kiad. Szerk. BORUS József. Budapest, 1985, 57–132.

RÁZSÓ 1989

RÁZSÓ Gyula: A magyar feudalizmus korának főbb hadtörténeti eseményei. In: *„Tisza” nyári egyetem. Válogatás a nyári egyetemen elhangzott előadásokból*. 1–2. füzet. Válogatta MEKIS Ferenc. Szolnok, 1989, 1. füzet, 20–39. (Idézésben korrigálva az eredeti kiadvány helyesírása.)

SCHAUFELBERGER 1987 [1952]

Walter SCHAUFELBERGER: *Der Alte Schweizer und sein Krieg. Studien zur Kriegführung vornehmlich im 15. Jahrhundert*. 3. Auflage, Frauenfeld, Verlag Huber, 1987. (Első kiadás: Zürich, Europa Verlag, 1952.)

- SCHAUFELBERGER 1986
 Walter SCHAUFELBERGER: *Kriegführung und Kriegertum zur Sempacher Zeit (1385–1389). Eine kleine Gedenkschrift zu einem großen Ereignis*. Zürich, 1986 (Heft Nr. 4 der Schriftenreihe der Gesellschaft für militärhistorische Studienreisen).
- SCHMIDTCHEN 1990
 Volker SCHMIDTCHEN: *Kriegswesen im späten Mittelalter: Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim, VCH, Acta humaniora, 1990.
- SPROEMBERG 1959
 Heinrich SPROEMBERG: Die feudale Kriegskunst. In: Uő: *Beiträge zur belgisch-niederländischen Geschichte*. Berlin[-Ost], 1959, 30–55.
- SRH 1999 [1937–1938]
Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. I–II. Budapest, 1937–1938. (Bővített reprint: Budapest, 1999. Szerk. SZOVÁK Kornél–VESZPRÉMY László.)
- VERBRUGGEN 1998 [1997]
 J. [Jan] F. [Frans] VERBRUGGEN: *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages from the Eighth Century to 1340*. Translated by Sumner WILLARD and Mrs. R. W. SOUTHERN. Woodbridge, The Boydell Press, 1997. (Second edition, revised and enlarged. Reprinted in paperback 1998.)
- VESZPRÉMY 1993
 VESZPRÉMY László: Anonymus Gestájának néhány hadtörténeti vonatkozása. *Hadtörténelmi Közlemények* 106/2. 1993, 3–17. Benne: A ballista előfordulása Anonymusnál. A számszerij használatának kezdetei Magyarországon. 9–17.
- VESZPRÉMY 1995
 VESZPRÉMY László: Páncél és páncélosok említése a krónikákban és oklevelekben. *Hadtörténelmi Közlemények* 108/4. 1995, 3–12.
- VESZPRÉMY 2008
 VESZPRÉMY László: *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai*. Budapest, 2008.
- VR 1903
Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. KARÁCSONYI János és BOROVSKY Samu közreműködésével kiadja a váradi káptalan. Budapest, 1903. <https://ia600304.us.archive.org/13/items/registrumvaradin00nagyuoft/registrumvaradin00nagyuoft.pdf> (2014. április 29).
- ZSOLDOS 2003 [1991]
 ZSOLDOS Attila: A királyi várszervezet és a tatárjárás. In: *Tatárjárás*. Szerk. NAGY Balázs, Budapest, Osiris, 2003, 519–544. (Eredetileg: *Hadtörténelmi Közlemények* 104. 1991, 45–76.)
- ZSOLDOS 1997
 ZSOLDOS Attila: „Elégé nemes férfiak...” A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól. In: *Zalai történeti tanulmányok*. Zalaegerszeg, 1997 (Zalai gyűjtemény, 42), 7–19.
- ZSOLDOS 1999
 ZSOLDOS Attila: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1999.
- ZSOLDOS 2001
 ZSOLDOS Attila: Karászi Sándor bán és utódai. Észrevételek a narratiók eredetéről és szerepéről. *Századok* 135/2. 2001, 385–407.

IRODALMI FORRÁSOK ÚJJÁALKOTÁSA EGY MEGISMÉTEL T POLITIKAI FIKCIÓ RÉSZÉKÉNT: NERVA CSÁSZÁRI HATALMÁNAK ÖRÖKÖSÉHEZ, TRAIANUSHOZ INTÉZETT LEVELE*

SZLÁVIK GÁBOR

A Kr. u. 97-es év belpolitikai történésekkel sűrűn átszótt, viharos eseményekkel teli nyarán egy vezető senatorokból álló küldöttség utazott a birodalmi székvárosból, Rómából a Rajnához, hogy ott átadják a Felső-Germania-i tartomány helytartójának a császár hozzá intézett két levelét.¹

(I.2.) A Germania Superior legatusának, az ifjabb M. Ulpius Traianusnak szóló első iratban, a hivatalos levélben, melyre a címzett már régóta várt, Nerva, a praetorianusok mozgalma következtében elszigetelődött és megalázott agg

* Az itt közölt szöveg a 2005 decemberében Bécsben, az „*Innovationen und Reproduktionen in Kulturen und Gesellschaften*” témakörében rendezett konferencián tartott előadásom magyar nyelvű változata ([IRICS] Wien, 9–11. Dezember 2005). Az eredetileg német nyelven megírt, majd ugyancsak német nyelven elhangzott előadás a következő címet viselte: „*Eine wiederholte politische Fiktion als «Recycling» früherer literarischer Quellen: Der Brief Kaiser Nervas an Trajan*”. Magyarra fordítása során korábbi előadásom szövegének pontos visszaadására törekedtem. Így tudatosan nem alkalmaztam betoldásokat vagy az elérő nyelvi gondolkodástól megkövetelt mértéken már túlmenő stiláris módosításokat. Mindez szükségtelennek látszott, hiszen a témát részletesebben is feldolgoztam a későbbiek során. (L. ehhez lentebb az 1. sz. jegyzet második felét.) A jegyzetapparátus új – ez értelemszerűen nem lehetett előadásom része. Mivel jelen kötet szélesebb körű olvasóközönségnek van szánva, a jegyzetapparátusban szereplő auktorhelyeket magyar fordításban is közlöm. Hasonló eljárást követek az auktorok és műveik esetében. A gyakrabban alkalmazott rövidítések feloldása tanulmányom végén található.

¹ A Kr. u. 96. év őszenek róma városi eseményeihez, ill. a 97-es év második felében Rómában és a Birodalom katonai központjaiban végbement történésekhez, melyek végül az ifjabb M. Ulpius Traianus (PIR¹, V 0575) adoptiójához vezettek, rövid összegzésben újabban I. W. Eck, Traian – Der Weg zum Kaisertum. In: A. Nünnerich-Asmus (szerk.), Traian. Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchzeit?, Mainz am Rhein, 2002; 7–20. Részletesebben, ám érdemi újdonságok nélkül, és nem egyszer hibás vagy elnagyolt megközelítésben, l. még ehhez J. Bennett, Trajan: Optimus Princeps, London–New York 2001² (1997), küln. 27 skk; 42 skk. és 53 skk. A téma korábbi irodalmából két meghatározó jelentőségű tanulmányt emelnék ki itt: K.-H. Schwarte, Trajans Regierungsbeginn und der ‚Agricola‘ des Tacitus, Bonner Jahrbücher etc. 179 (1979), 139–175. és K. Strobel, Zu zeitgeschichtlichen Aspekten im ‚Panegyricus‘ des jüngeren Plinius: Trajan – „Imperator invictus” und „novum ad principatum iter”. In: Zur Deutung von Geschichte in Antike und Mittelalter. Bamberger Hochschulschriften Heft 11; Bamberg 1985; 9–12; 13–25., ill. 26–51. – Anhang I–II: 51–112; küln. 55–67 (*Anhang II: Prosopographie*).

– [2] Az itt kényszerű rövidegességgel, csak vázlatosan ismertetett eseményeket később magam is elemeztem egy – monográfia formáját öltő – munkámban, ahol a 2005 decemberében, Bécsben elhangzott előadásom eredményeit is igyekeztem hasznosítani: Traianus útja a hatalomba. – Egy antik rendszerváltás története, Budapest, 2006. A 338 lap terjedelemben megírt könyv az Új Mandátum Könyvkiadó *Kréné* c. sorozatának 7. köteteként jelent meg [KRÉNÉ = Ókori források – Ókortörténeti tanulmányok]; ISSN 1587-7000 (részletes jegyzetapparátussal, ill. ott további irodalmi hivatkozásokkal). Témája sajátosságai folytán későbbi könyvem nem tartalmazza, vagy csak más összefüggésben veti fel a jelen szövegben felsorolt adatokat, ill. következtetéseket.

uralkodó² formálisan arra szólítja fel a Felső-Germania-i legatust, hogy az – távollétében – fogadja el a számára felkínált adoptiót³. A másik iratban, saját kezűleg írott – állítólagos – magánlevelében pedig Nerva hatalma megoltalmazására hívja fel trónja kijelölt örökösét. Ugyanott azzal a kéréssel is fordul az uralkodói méltóságában mélyen megalázott császári aggastyán az örökbefogadás révén egyben fiává is lett ifjabbik Traianushoz,⁴ hogy álljon bosszút

- ² PIR², C 1227. – A Domitianus meggyilkoltatását követően (Kr. u. 96. szeptember 18-án) a trónra emelt „szelíd [császári] aggastyán” (Plin. Paneg. 6,1: *mitissimus senex*), M. Cocceius Nerva Kr. u. 30-ban született az umbriai Narniában (epit. de Caes. 12,1.). Miként a CIL VI 10050-ből (= ILS 5285) egyértelműen kitűnik, november 8-án. Így a Kr. u. 97-es év nyarán, vagyis az itt megjelenített események időpontjában, az öreg uralkodó már 67. életének derekán járt, s ráadásul sokat betegeskedett. [2] A Tiberis középső szakaszának vidékén fekvő kisvárosból, a mai Narniból származó Nerva alakjához, valamint a rövid hatalmi periódusa során (forrásaink tendenciózus közléseivel ellentétben) tőle nem várt aktivitást kifejtő császári aggastyán uralkodói teljesítményének értékeléséhez máig a legjobb monografikus feldolgozás A. *Garzetti*, Nerva (Studi pubblicati dall’Istituto Italiano per la Storia Antica, Fasc. Settimo), Roma 1950; 31 skk. Vö. még uő., *L’impero da Tiberio agli Antonini*, Bologna 1960; küln. 309–320. A Domitianus örökébe lépő gyermektelen és agg uralkodó az általa megtestesített kormányzatot is sokban meghatározó személyiségvonásaihoz, továbbá a Flavius-, ill. az Antoninus-dinasztiák között egyfajta sajátos átmenetnek is tekinthető nervai principatus időszakához, újabban l. még a *The Cambridge Ancient History* második (átdolgozott) kiadásának vonatkozó részeit: CAH², Vol. XI – *The High Empire A.D. 70 – 192*, Cambridge 2000; 84–96 skk (M. *Griffin*).
- ³ A császár részéről történő *adoptio* (önjogú, azaz *sui iuris* jogállapotú személy esetében valójában *adrogatio*: vö. Gaius, *Institutiones* I,99.) ténye – mint ismeretes – egyidejűleg a következő két dolgot jelentette: (1): Az adoptált személy az örökbefogadás magán-, illetve államjogi aktusa révén felvételt nyert a császári házba, közelebből pedig a szűkebb értelemben vett császári családba. (2): Az adoptált személy ezen az úton az elkövetkezendő uralkodóvá, a császár kijelölt örökösévé vált. Az örökbefogadott így egyidejűleg mintegy megörökölte az örökbefogadó *auctoritas*-át, politikai befolyását és társadalmi kapcsolatait is. Mivel a római magánjog nem tett különbséget a természetes és az adoptált gyermek jogállása között, a császári házba *adoptio* vagy *adrogatio* útján bekerült s a princeps utódként kijelölt személyt mindazon jogok összessége megillette, ami az uralkodó vér szerinti (fiú)gyermekét vagy gyermekeit. Bizonyos értelemben ezt bizonyítja már Nero Claudius részéről történt adoptiója is: Tacitus, *Annales* [’Évkönyvek’] XII,25, vö. Suetonius, *Vita Neronis* [Nero élete] 7,1.
- Az itt követett eljárás egyebekben az ún. *adoptio in absentia* aktusa volt. Egy sokban hasonló kényszerintézkedéshez vö. R. *Syme*, *Consulates in Absence*, *JRS* XLVIII,1–2 (1958), 1–9. = *Roman Papers* (szerk. E. *Badian*), Vol. I, Oxford 1979, 378–392. A Kr. u. 97. október 27-én, a Róma szakrális központjának számító Capitoliumon végbement adoptiós aktus menetéhez mindmáig a legjobb feldolgozás R. *Paribèni* terjedelmében is impozáns könyve: *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell’imperatore Traiano I–II* (Biblioteca storica principato V; VI.), Messina MCMXXXVI (I.); MCMXXXVII (II.); I,131 skk. Rövidebb formában, ám meglehetősen jól jeleníti meg a Traianus örökbefogadásához vezető eseményeket, majd a Capitoliumon végbement adoptiós aktust egy ugyancsak régi, ám ma is haszonnal forgatható munka, a svájci történész, Johannes *Dierauer* monografikus feldolgozása: *Beiträge zu einer kritischen Geschichte Trajans* In: *Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte* Bd. 1. (szerk. M. *Büdingen*), Leipzig 1868; küln. 15–22., ill. 22–25 skk.
- ⁴ A hasonló praenomen viselő idősebb Traianus alakjához és hivatali pályafutásához még mindig alapvető M. *Durry* tanulmánya: *Sur Trajan père*. In: *Les empereurs Romains d’Espagne*. *Colloques du Centre National de la Recherche Scientifique* (Madrid – Italica 31 Mars–6 Avril 1964), Paris 1965;45–54. Itt csak utalni tudok arra, hogy Traianus atyja, az idősebb M. *Ulpius*

az őt a praetorianusok részéről ért sérelmekért, melyeket néhány hónapja végbement felkelésük idején kellett elszenvednie. Kérését Nerva egy Homérosztól vett idézettel fejezte ki.

(I.3.) A későbbi irodalmi hagyomány szerint (ez a Kr. u. III. és IV. század szerzőinél jelenik meg, számunkra pedig leginkább a történetíró Cassius Diónál, illetve Dio epitomátoránál, Xiphilinosnál megfogható⁵) Nerva az *Iliás* egy sorát idézve szólította fel a bosszúra levele címzettjét. Az egykor költőként is tevékenykedő agg uralkodó⁶ ezt a nyomatékos formában kifejezett kérését forrásaink közlése szerint Apollón papjának, a mélyen megbántott Chrysésnek szavaival juttatta kifejezésre, melyeket az (oltalmazó) istenségéhez, Apollónhoz intéz az *Iliás* elején: *tiseian Danaoi ema dakrya soisi belessin* [„könnyeimért az akhájokon állj bosszút nyilaiddal!”] (Cass. Dio /epit. Xiph./, LXVIII 3,4. – Hom. Il. II,42; Devcseri Gábor fordítása)⁷.

Nervának ez kérése, mellyel az öreg császár *magánlevelében* fordult immáron adoptív fiához, már az elkövetkező év (Kr. u. 98) tavaszán ahhoz vezetett, hogy trónjának örököse leszámolt Casperius Aelianus praefectus praetorióval. A Nerva halálát követően egyeduralkodóvá lett Traianus⁸ egyúttal leszámolt azokkal a Casperius bizalmasainak számító testőrtisztekkel is, akik egykor támogatták a testőrpáncsnokot a Nerva ellen is irányuló zendülés során.

(II.1.) A forma, melyet Nerva *magánlevelében* megfogalmazott kérése kifejezésére választott, nem volt idegen a kor irodalmi szokásaitól.

Hogy hatásosan, ám egyben választékos módon jutassák kifejezésre a közlésük tárgyául szolgáló témát, a korszak közzsereplői is gyakorta használtak klasszikus művekből származó idézeteket, melyek eredetileg más gondolati összefüggésben álltak. Különös előszeretettel használták fel itt azokat a költői alkotásokat, melyek

Traianus (egykor Vespasianus trónszerző mozgalmának részese, majd az új császár közeli bizalmasaként a Kr. u. 70. év egyik *consul suffectusa*) kiterjedt politikai kapcsolataival támogatta fia azon törekvését, hogy az Nerva adoptív fia, majd a császár részéről történő örökbefogadás (magán)jogi aktusa révén Nerva trónjának kijelölt örököse legyen.

⁵ Minderről részletesebben is szólok majd a III.3. szakaszban.

⁶ Ifjabb kortársa, Martialis egyenesen „ékesen szólónak” és „szépszavúnak” mondja az egykor költőként is gyakorta fellépő Nervát (VIII 70,1: *facundia* Nervae; IX 26,1: *facundus*). Más helyütt pedig könnyed s vélhetően erotikus tartalmú verseiért (Martial. IX 26,10; vö. Plin. epist. V 3,5.) kora Tibullusának nevezi őt: VIII 70,7.

⁷ A Homérosznak tulajdonított egyik nagy eposzban, a művelt római rétegek körében is meglehetősen jól ismert *Iliás*ban elbeszélte történet szerint Agamemnón, a Tróját ostromló görög sereg vezére megsértette és megharagította Apollón „szent papját” (*arétér* [sc. Apollónos]), Chrysést, aki azért jött táborába, hogy fogságba került lányát kiváltsa a mykénéi királytól. Agamemnón azonban a felkinált tetemes váltságdíj ellenére is megtagadta a lány kiadását. A tárgyalás végén pedig „goromba szavakkal” (*krateron d' epi mython etellen*) kergette el táborából a lányát sirató öreget. Az istenség papja, Chrysés ezután szólította fel bosszúra istenét, Apollónt az őt ért megaláztatásért és sérelemért: I,9 skk.

⁸ A Kr. u. 97. február 27-ét követő napon, azaz 97. február 28-án.

az ifjúság irodalmi képzésének konvencionális részét alkották. Ezekről ugyanis joggal feltételezték, hogy szélesebb körben is ismertek lehettek az akkori társadalom művelt rétegei előtt.

A korábbi korszakok neves költői közül mindenekelőtt Homéros volt az, akire a magasabb műveltség részeseivé lett társadalmi csoportok képviselői gyakorta hivatkoztak. Homérost ugyanis nem csak az emberi lélek legjobb ismerőjének tekintették, de egyben – ahogy egy neves Traianus-kori görög rhétor mondja –, „az erény hírnökének”⁹ is számított. A századok során már csaknem istent megillető vonásokkal felruházott költőt, aki a közvélekedés szerint, a maga sajátos módján, filozófusként is tevékenykedett, mindvégig az ismeretek és az irodalmi példázatok kimeríthetetlen tárházának tartották. Homéros művei egyben jól ismertek is voltak a görög neveltetés és a görög műveltség részesei előtt. A Homérostól származó idézetek felhasználása ezért általánosan elterjedt gyakorlat volt a Kr. u. I–III. század szónokai körében,¹⁰ de a senatori rend számos képviselője, sőt néhány császár is követte ezt a szokást.¹¹

(II.2.) A hatalomgyakorlás jellegéről vallott uralkodói felfogása markáns kifejeződéseként már Caligula, majd később Domitianus is a homérosi *Iliás* második énekének egy híres és gyakorta idézett részletére hivatkozott.¹² Hasonló funkcióban áll majd ez a homérosi passzus az ún. második szofisztika első korszakát előkészítő nagy szónok-nemzedék talán legkiemelkedőbb képviselőjének, Dión Chrysostomosnak első ’királybeszéd’-ében is, ahol a páratlan szónoki kvalitásaiért később „aranszójának” nevezett görög szónok a közösség szolgálatában álló monarchikus hatalom igazi birtokosának, a „jó királynak” alakját és tetteit vázolja fel.¹³ Alig valamivel később,¹⁴ az első *basilikos* legfontosabb

⁹ A később még részletesebben is szóba kerülő Dión Chrysostomos (PIR², D 93) nevezte így Homérost (or. II,18: *kéryx tés aretés*) – nyilván kortársainak hasonló vélekedése nyomán. A görög-ség összetett Homéros-képének egészéhez l. küln. F. *Mehmel*, *Homer und die Griechen*, *Antike und Abendland* 4 (1954), 16–40.

¹⁰ A téma alapos és mindmáig legjobb feldolgozása J. F. *Kindstrand*, *Homer in der Zweiten Sophistik – Studien zu der Homerlektüre und dem Homerbild bei Dion von Prusa, Maximus von Tyros und Ailius Aristeides* (Studia Graeca Upsaliensia VII), Uppsala 1973. A fentiek összefüggésében l. itt küln. 113 skk. (B.1: *Das Homerbild Dions*) és 124 skk. (B.3: *Homer als Philosoph, Lehrer und Rhetor*).

¹¹ A görög irodalom „klasszikus” alkotásainak, közelebről a Homérosnak tulajdonított eposzok a római vezető réteg körében kimutatható ismeretéhez l. H. I. *Marrou*, *Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum*, München 1977 (francia eredeti: 1976³), 483. és S. F. *Bonner*, *Education in Ancient Rome: from the Elder Cato to the Younger Pliny*, Berkeley–Los Angeles 1977, 130; 212 sk; 218; 241 skk. és passim. Mindez persze jóval korábbi időkre, a hellénizmus korára vezethető vissza. Hogy egy ismertebb példával éljünk, Appianos – Polybiosra visszamenő – közlése szerint már Scipio Aemilianus is Homéros egy sorát idézte (II. VI,448 sk.) Karthagó lerombolásakor: Libyké [Libya története], 132 [629 sq.]; vö. Polyb. XXXVIII,21–22.

¹² Hom. II,204–206. – Suetonius, *vita Gai [Caligula élete]* 22,1., ill. uó. *vita Domitiani [Domitianus élete]* 12,3.

¹³ Dión Chrys. or. I,11 (skk.). – Hom. II. II,205 sk.

¹⁴ A dióni életmű mindmáig legjobb ismerőjének számító német kutató, Hans von Arnim megalapozottan tűnő datálása szerint Dión valamikor a Kr. 100-as év nyarán tartotta meg Rómában első

gondolatait bővebb formában is megismétlő harmadik 'királybeszéd'-ben, azután csaknem teljes terjedelmében idézi ezt a két homérosi sort a prusai Dión: *Uk agathon polykoiranié: eis koiranos estó,/eis basileus, hói edóke Kronu pais ankylométeó/ sképtron t' éde themistas, hina sphisi basileuéi*¹⁵. [„Nem jó ám a sok úr kormányzata; egy legyen úr csak/egy a király, kit sarja csavartelméjű Kronosznak/tett fejedelmünké törvényeivel s jogarával”] (Dión Chrys. or. III,46. – II,204–206; Devecseri Gábor fordítása).¹⁶

(II.3.) Hogy verbális formában kifejtett véleményüket plasztikus és egyben hatásosabb formában közölhessék, esetenként pedig közéleti tevékenységük jellemzésére, a kor senatorai is gyakorta hoztak fel költői művekből (a latin irodalom addigra klasszikussá nemesedett alkotásaiból, de mindenekelőtt a homérosi eposzokból) kölcsönzött rövid részleteket.¹⁷ Hogy egy igazán jellemző s egyben már későbbi mondanivalónkat is előkészítő példával éljünk, a domitianusi kormányzat idején jelentős befolyást élvező háromszoros consul, a „nagy tekintélyű”¹⁸ és „bölcös”¹⁹ A. Didius Gallus Fabricius Veiento²⁰ az *Iliás* egy sorát

'királybeszédét', míg a harmadik *basilikos* Kr. u. 103-ban hangzott el; közelebről szeptember 18-án (a Traianus születésének napján rendezett ünnepek alkalmával): *Leben und Werke des Dio von Prusa – mit einer Einleitung: Sophistik, Rhetorik, Philosophie in ihrem Kampf um die Jugendbildung*, Berlin 1898; 325 sk. és 405. Hasonlóképpen vélekedett erről később C. P. Jones is, bár ő kevésbé látszik határozottnak a harmadik *basilikos* datálásával kapcsolatban: *The Roman World of Dio Chrysostom*, Cambridge, Mass–London 1978; 136 („probably later than Or. 1.”).

¹⁵ A homérosi passzust (II. II,204–206) eltérő terjedelemben, de mindkét esetben metrikus formában idézi az „aranyzájú” prusai rhétor. Más esetekben, így az II. II,246 esetében, parafrázis jelleggel idézi Homéroszt Dión. (A további helyekre nézve l. Kindstrand, „Homer”, 19–26.) A szónok ekkor talán csak emlékezetére támaszkodott. Ha áttételesen is, ám mindez újabb bizonyítéknak tekinthető Dión korának, itt közelebről a Kr. u. I–II. század fordulójának Homéros ismeretével kapcsolatban. Vö. ehhez Kindstrand, „Homer”, küln. 13 skk. és 73 skk.

¹⁶ Az „aranyzájú” prusai rhétor más beszédeiben is gyakorta és előszeretettel támaszkodik érvelésében Homérosra. Hol mint *vetustasa* [’régí időkre visszamenő volta’] folytán megcáfolhatatlan tekintélyt említí őt (l. küln. or. I,11–15; küln. 12. és 14; or. II,3 skk; 18 skk; 49 skk; 65; or. IV,36–45. és passim), hol pedig úgy hivatkozik rá, mint olyan alkotóra, akinek műveit mindenki ismeri hallgatói közül (vö. küln. or. XXXVI,9. és 14.).

¹⁷ Ezzel, ill. a fentebb mondottakkal kapcsolatban itt elég, ha csak Suetonius császárelrajzaira utalunk: l. pl. Suet. Aug. 25,4; 40, 5; 65,4; Tib. 21,5. és 6; Cal. 22,1. és 4; 45,2; Claud. 42,1; 49,3; Galb. 20,2; Vesp. 23,1; Dom. 9,1; 12,3; 18,2.

¹⁸ Plin. epist. IX 13,19: *vir clarissimus*. – Veientóval szembeni ellenérzéseitől elvonatkoztatva, Plinius itt minden mellékértelem nélkül, korrekt módon adja vissza ezt, a kor senatorait megillető hivatalos címzést, ill. megszólítást.

¹⁹ Vö. Iuvenalis, *Saturae*, IV,113: *prudens*.

²⁰ PIR², F 91; vö. Garzetti, „Nerva” (1950), 121 sk. (*I^a Lista: Certi*; No. 51.). – A háromszoros consul (*consul suffectus* Kr. u. 74; 80; 83; vö. ILS 1010; továbbá Schol. ad. Iuv. IV,94; frg. ex. Stat. de bello Germanico), a Kr. u. 30 körül született, majd a későbbiek során egy bizonyos A. Didius Gallustól adoptált Fabricius Veiento a Flaviusok közeli bizalmasaként meglehetősen aktivitással vett részt a kor közéletében. Domitianus alatt a császári tanács (*consilium principis*) tagja volt, és számos vezető, a császári házhoz is közel álló senatorhoz baráti vagy baráti jellegű kapcsolat fűzte. Részese lehetett a Nerva levelét Traianushoz vivő senatori küldöttségnek is. Részletesebben l. ehhez W. C. McDermott, Fabricius Veiento, *AJPh* XCI,2 (1970), 129–148., ill. B. W. Jones, Fabricius Veiento again, *AJPh* XCII,3 (1971), 476–478 (ez utóbbi esetben néhány,

idézve ismerte el azt a vereséget, mely már Nerva uralma alatt érte őt egy politikai per során. Az ifjabb Plinius egyik levelében részletesebben is megörökíti ezt az eseményt.²¹ Elbeszéléséből kiderül, hogy a Publicius Certus perében, annak támogatójaként kudarcot vallott, s így magát is fenyegetve érző Fabricius Veiento nem méltatlanul hasonlította a homéroszi Nesztórhoz magát: *ó geron, é mala dé se neoi teirusi machétai* [„Jaj, öreg, ím, fiatal daliák fenyegetnek a harcban”] (Plin. epist. IX 13,19–20. – Hom. II. VIII,102; Devecseri Gábor fordítása).

(III.1.) Talán már a fenti példák is meggyőzően bizonyítják, hogy az ismert irodalmi művekből vett idézetek politikai szempontú felhasználása a korban korántsem volt példa nélkül való. Ha igen, úgy visszatérhetünk ahhoz a magánlevélhez, melyet Róma új császára, az utolsó Flavius-uralkodó örökében trónra lépő M. Cocceius Nerva kijelölt utódához, Felső-Germania akkori legatusához intézett, s melyről szoltunk már az itt tárgyalt téma bevezetése során.

Mint láttuk, a megalázott és végleg reményét vesztett agg uralkodó ebben az állítólagos, saját kezűleg írott levelében kéri fel Traianust, hogy segítse meg őt, s mindezt egy, a homéroszi *Ilias*ból kölcsönzött sor idézésével teszi. Másképpen szólva: Nerva burkolt formában fejezte ki kérését. Eljárása ugyanis, nem kevés joggal, akár így is értelmezhető. Amennyiben pedig Nerva Traianushoz intézett magánleveléről szóló történet igaz,²² miként azt határozottan állítják forrásaink, úgy Nervának bizonyára jó oka lehetett arra, hogy a segítségkérésnek ezt a formáját válassza.

(III.2.) Az öreg császár, aki ekkoriban már sokat betegeskedett, alig néhány hónappal korábban, éppen a praetorianusok fenyegető felkelésének következményeképp lett *obsessus, captus, inclusus* [‘körülzárt, elfogott, bezárt’] (Plin. Paneg. 6,1.) – méghozzá saját palotájában! A Palatinuson, hatalma voltaképpen központjában, ott kényszerítették arra őt, hogy kiszolgáltassa a praetorianusoknak az uralkodói elődje elleni összeesküvés részeseit. A testőrség néhány osztaga behatolt a császári palotába, majd a császár jelenlétében mészárolták le a katonák a hadseregben még mindig különös népszerűséget élvező Domitianus gyilkosait.²³

McDermott korábbi tanulmányát érintő korrekcióval). A téma egészéhez újabban l. még P. *Southern*, *Domitian. Tragic Tyrant*, Routledge, London–New York 1997, 39 sk.

²¹ Plin. epist. IX,13. – A levélhez l. A. N. *Sherwin-White* kommentárját: *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Oxford 1968² (with corrections; 1966¹), 491 skk.

²² Később még részletesebben is kitérek arra, hogy nem csupán feltételezhetjük, de nagy valószínűséggel akár állíthatjuk is, hogy a történet nyilvánvalóan nem igaz. Legalábbis nem ebben a formájában.

²³ Cass. Dio /epit. Xiph./, LXVIII 3,3. és Epit. de Caes. 12,8. Ez utóbbi hely a mészárlás részleteiben is megtervezett voltát valószínűsíti. A vétkesekkel szembeni büntetésként a különböző fokozatú halálbüntetést alkalmazták a Domitianus gyilkosaival végző testőrkatonák.

Hasztalan próbált szembeszegülni Nerva a katonák akaratával, hogy megmentse a praetorianusok bosszújától a Domitianus elleni összeesküvésben, majd merényletben részes embereket,²⁴ akik egyben hatalmas egyedüli támaszai voltak. Engednie kellett az erőszaknak.²⁵ Ezt követően „a szelíd császári aggastyán” (*mitissimus senex* – e nem éppen császárra valló jelzővel illetve Nervát Martialis és az ifjabb Plinius is)²⁶ elveszítette uralkodói tekintélyét. *Imperator, qui reverentiam amiserat* – éppen így, ezekkel a meglehetősen kíméletlen szavakkal jellemzi Nerva helyzetét kortársa, az ifjabb Plinius az akkori eseményeket is megjelenítő művében, a „*Panegyricus*”-ban.²⁷

Röviden összegezve az eddig mondottakat: Nerva nyilván még mindig tartott az irgalmat nem ismerő testőrparancsnok, Casperius Aelianus²⁸ haragjától. Attól az energikus és határozott férfitől, aki a polgárháború veszélyét is előrevetítő Kr. u. 97-es év nyarán egy rövid időre Róma tényleges urává vált.²⁹ Egy császár pedig, aki oly’ kevés uralkodói jellemvonással rendelkezett, mint Nerva, nyilván csak félelmet érezhetett olyasvalakivel szemben, aki a Domitianus gyilkosaival való leszámolás során annyira nyomatékosan mutatta meg kegyetlenséggel párosuló hatalmát – méghozzá a város kellős közepén, magán a Palatinuson. A Casperiuszal szemben érzett félelem miatt választhatta a homérosi idézetet a gyámoltalan aggastyán mint a segítségkérés eszközét. A traianusi propaganda határozott ügyességéről tanúskodik e verzió. Annyira hihetőnek tűnik ugyanis, hogy Nerva éppen így cselekedett.

(III.3.) Hogy az általunk elemzett történet lényegét jobban megérthessük, meg kell vizsgálnunk a keretétől szolgáló időszak más összetevőit is. Először nézzük

²⁴ Vö. Plin. Paneg. 6,1: ... *ablata mitissimo seni servandorum hominum potestas* [‘megfosztották a jámbor öreget attól a lehetőségtől, hogy megoltalmazhassa az embereket’].

²⁵ Vö. Plin. Paneg. 6,3: ... *coactus princeps, quos nolebat, occidere* [‘kényszerítették az uralkodót, hogy megölje azokat, akiket pedig nem akart’]. Mindenesetre Nerva megpróbálkozott az ellenállással. Meghalni is kész volt (vö. Cass. Dio /epit. Xiph./, LXVIII 3,3.). Casperiusnak és embereinek ekként való fellépése ugyanis nem csupán a császárt, a császárság egész intézményét alázta meg. Így látta ezt már az ifjabb Plinius (Paneg. 6,1.), majd később A. *Garzetti* is: „Nerva” (1950), 84.

²⁶ Martialis. XII 6,1 sk. és Plin. Paneg. 6,1.

²⁷ Plin. Paneg. 8,6: *An dubium est, ut dare posset imperium imperator qui reverentiam amiserat auctoritate eius effectum cui dabatur?* [‘Kétkelhetünk-e vajon abban, hogy ha egy tekintélyt vesztett imperator tovább tudja adni imperiumát, akkor ez csak a hatalmat átvevő személy tekintélyének köszönhető?’] – teszi fel a kérdést, kegyetlen igazmondással egyben válaszolva is rá, az ifjabb Plinius.

²⁸ PIR², C 462.; vö. A. *Stein*, RE III (Stuttgart 1899), 1653.has. 44 skk.

²⁹ Az akkor egyedüli testőrparancsnokként fungáló Casperius Aelianus Rómán belül betöltött pozíciójáról hasonlóképpen vélekedett már F. *Grosso* is: La „vita di Apollonio di Tiana” come fonte storica, *Acme* VII (1954), 333–532; 476. – A *praefectus praetorio* tisztségét már Domitianus alatt is betöltő Casperianus Aelianus a Kr. u. 97. év nyarának hatalmi harcaiban játszott kulcsszerepéhez újabban I. még Bennett, „Trajan” (2001), 37; 40 sk. és küln. Eck, „Traian” (2002), 18.

meg közelebről a Nerva ellenében is fellépő praefectus praetorióval, Casperius Aelianusszal³⁰ való leszámolás körülményeit. Ezt követően pedig próbáljuk megtalálni azt a politikai motívumot, mely, ha utólagosan is, a Nerva részéről Traianushoz intézett magánlevél megalkotásának igényét, illetve egy ilyen irat meglétének a szükségességét eredményezte.

A későbbi, ám nyilvánvalóan a traianusi propaganda tudatos hamisításaira visszamenő hagyomány úgy tüntette fel a testőrparancsnokkal való váratlan és alattomos leszámolást, mint a Nerváért való bosszú kései aktusát. E hagyomány szerint, mint láttuk, a megfélemlített császári aggastyán még a Kr. u. 97. év kora őszén, a praetorianusok Palatiumon végbement véres színjátékát követően kérte volna fel Germania Superior legatusát, az ifjabbik M. Ulpius Traianust arra, hogy álljon bosszút az őt uralkodóként ért megaláztatásokért.

Cassius Diónak (illetve műve LXVIII. könyve epitomátorának, Xiphilinosnak) egy közlése alapján tudomással bírunk arról, hogy egyeduralkodóvá válása, tehát Kr. u. 98. január 27-e., illetve 28-a³¹ után, Traianus hamarosan magához rendelte Germaniába Casperius Aelianust más, a Nerva elleni zendülésben tevékeny részt vállalt testőrtisztekkel és katonákkal együtt. Traianus mindezt azzal az ürüggyel tette, hogy ott van szüksége rájuk. Megérkezésük után azonban valamennyiüket kivégeztette: *Ailianon de kai tus doryphorus tus kata Nerua stasiantas, hós kai chrésomenos ti autois, metapempsamenos ekpodón epoiésato. [‘Ailianost és a Nerva elleni lázadásban részes testőröket magához hívatta, mintha valamiben szüksége lenne rájuk, majd valamennyit eltétette láb alól (sic!)’]* (Cass. Dio /epit. Xiph./, LXVIII 5,4.).

Nyilvánvalóan látszik, hogy Traianus azért hívatta Casperius és az egykori lázadásban leginkább vétkes praetorianus tiszteket éppen Germaniába, mivel ott, a hozzá hű legiók körében, különösebb komplikációk nélkül leszámolhatott velük, s nagyobb feltűnést nem keltve megszabadulhatott a praefectus praetoriótól és annak bizalmas embereitől.³²

Hogy a Casperiuszal való leszámolást a 98-as év tavaszára halasztották (az események összefüggése alapján ez az időpont tűnik a leginkább valószínűnek), majd nem éppen nyílt formában hajtották végre azt,³³ mindegyre az adhat magyará

³⁰ PIR², C 462.; vö. A. Stein, RE III (Stuttgart 1899), 1653. has. 44 skk.

³¹ Nerva – miként már mondtuk – Kr. u. 97. február 27-én hunyt el. Hivatalosan az ezt követő nap, Kr. u. 97. február 28-a számít Traianus hatalomra lépése időpontjának (a *dies imperii*-nek). A vitatható legitimitású Nerva társcsászára, majd a hatalomban utódja, tudatosan csak a senatus részéről történt megerősítése után töltötte be – immáron egyeduralkodóként – császári méltóságát.

³² Hasonlóképpen vélekedett erről már K.-H. Schwarte is: Trajans Regierungsbeginn und der ‚Agricola‘ des Tacitus, BJ 179 (1979), 139–175; 154. – Hogy kik lehettek Casperius bizalmi emberei, az őt Nerva elleni fellépése során is támogató tisztek és altisztek vagy esetlegesen a gyilkosságban egykor közvetlenül is részt vevő testőrkatonák, erre vonatkozóan semmiféle forrásközléssel sem rendelkezünk.

³³ Bár Traianust már hatalma első éveiben is „ideális” (senatusi) uralkodóként” dicsőítették (mindennek példaként elég megemlítenünk itt az ifjabb Pliniustól császára magasztalására tartott *Panegyricus*-t), a Domitianus gyilkosaival való leszámolás során a császári hatalom akkori birtokosával, Nervával szemben is fellépő praetorianusokkal végrehajtásában inkább „zsarnokra”,

zatot, hogy akkoriban teljességgel lehetetlen volt a praefectus praetoriót hivatalából eltávolítani. Egy erre irányuló kísérlet előreláthatólag magában hordozta volna egy, a birodalmi székvárosban kirobbanó felkelés veszélyét. Egy olyan felkelését, mely a Casperiushoz hű praetorianusokra támaszkodott.³⁴

Traianus adoptiójára Kr. u. 97. október 27-én került sor a Capitoliumon³⁵ – jöllehet, az adoptált távollétében. Traianus ekkor, immáron Nerva társuralkodójaként, hatalma megszilárdítása érdekében átvette a két germaniai tartomány feletti helytartóságot.³⁶ Ezt követően a praetorianusok egy esetleges felkelése már nem feltétlenül jelentette volna Nerva hatalmának teljes összeomlását. Mindazonáltal a Róma közvetlen közelében állomásozó testőrgárda zendülése akár veszélyessé is válhatott.

A praetorianusok a Kr. u. 98. év késő őszen bekövetkező felkelése ugyanis azt eredményezhette volna, hogy tovább erősödik Syria provincia legatusának, M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternusnak amúgy is jelentős katonai ereje. A testőr csapatok esetleges, most már a traianusi *novus principatus* ellen irányuló lázadása nyilván feltűzelte volna a Syriában állomásozó legiók harci kedvét, tovább erősítve így az itteni csapatok parancsnokának pozícióját. És végleg megszilárdította volna annak a Cornelius Nigrinusnak kétségbevonhatatlan tekintélyét is, aki az akkori Birodalom legtekintélyesebb katonai személyiségének, a kor leginkább elismert *vir militaris*ának³⁷ számított.

A Gárda felkelését, ha a távolból is, a császári Syria provincia legatusa, Cornelius Nigrinus irányította volna. Olyasvalaki, aki bizonyára már a Kr. u. 97. év nyarán is befolyása alatt tartotta a lázongó praetorianusokat.

a rhétoriskolai toposzokat megtestesítő *tyrannosra*, mintsem a későbbi *optimus princeps*re valló volt ez a tett. Mindezt meglehetősen plasztikusan adja vissza a Cassius Diótól (vagy Dio epitomátorától, Xiphilinostól) alkalmazott *ekpodón epoiésato* [‘eltette láb alól’] kifejezés.

³⁴ Vö. Schwarte, BJ 179 (1979), 154.

³⁵ Ezt a dátumot valószínűsítette már R. Paribèni is: „Optimus Princeps” Vol. I, 134; 36. sz. jegyzet.

³⁶ Ti. a Germania Inferior és a Germania Superior feletti, az *imperium maius /proconsulare/-t* is magában foglaló *legatiót*: vö. Gazetti, „Nerva” (1950), 90. Egy Kr. u. 98 februárjában kiállított katonai diploma sem tüntet már fel külön helytartót az Alsó-Germania-i tartományban. In: Eck, „Traian” (2002), 18.

³⁷ Az általunk vizsgált időszakban, a római császárkor első századának végén még nem történt meg a katonai és a közigazgatási posztok (merev) kettéválasztása. Így ekkor még nem kizárólagosan „kiemelkedő katonai személyiséget” értünk a *vir militaris* fogalma alatt. E meghatározás fogalomkörében elsődlegesen egy, korábbi hivatali pályafutása és katonai teljesítménye alapján széles körben elismert senatorra kell gondolnunk, aki – kiváltképp a hadseregen belül – kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett. Közelebbről olyasvalakit kell értenünk ez alatt a meghatározás alatt, aki miután – jobbra kötelezően – betöltötte a legioparancsnok tisztét (*legatus legionis*), egy több legióval rendelkező császári tartomány helytartói megbízatását (*legatus /provinciae/*) is ellátta már. A két Ulpius, az idősebb Traianus és annak Nerva utódjává lett fia maga is a korszak „kiemelkedő katonai személyiségei” közé sorolható.

– A *vir militaris* korabeli fogalmának pontosabb meghatározására újabban B. Campbell tett egyes részleteiben vitatható, ám egészében véve mégis figyelemre méltónak mondható kísérletet: Who were the ‘Viri Militares’, JRS LXV (1975), 11–31.

M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, az ifjabb Pliniustól a félelem finom felhangjaival, ám ugyanakkor kényszerű elismeréssel említett syriai legatust, akit a *'Levelek'* egy idevágó helyén szándékoltan nem nevez meg Plinius minor,³⁸ az újabb kutatásoknak köszönhetően név szerint is ismerjük már.³⁹ Az energikus és kegyetlen testőrparancsnok, Casperius Aelianus támogatójának, ezáltal pedig a császári trónért folytatott küzdelemben Traianus riválisának is számító Cornelius Nigrinus számára, adandó alkalommal, újabb lehetőséget jelenthetett volna a praetorianusok egy ismételt felkelése a hatalom megragadására. A praetorianusok felkelésének veszélye ugyanis még a Kr. u. 98-as év elején is fennállt, miután – elkerülhetetlen lépésként – sor került a syriai legatus posztjáról való eltávolítására. Annak a senatorokból és vezető katonai személyiségekből álló frakciónak, mely az elmúlt csaknem egy év során oly kitartóan támogatta az Ulpusok hatalmi igényeit, mindenesetre számolnia kellett ezzel. Maga a frakció jelöltje, a közben császárra lett ifjabbik M. Ulpus Traianus is tartott egy effajta forgatókönyvtől. Mivel az korántsem tűnt annyira valószínűtlennek, Traianust így elsődlegesen saját biztonságának szempontjai vezérelték a testőrparancsnok elleni fellépése során. Ezért folyamodott ehhez a kényelmes és kézenfekvő megoldáshoz, és ugyancsak ez magyarázza eljárásának meglehetősen alattomos jellegét.⁴⁰

(III.4.) Nervának császári hatalma kijelölt örököséhez, Traianushoz intézett magánlevele nyilvánvalóan egyfajta utólagos politikai konstrukció. Mint ilyen, azt a célt szolgálhatta, hogy utólagos magyarázatot adjon a közvélemény számára Traianus „zsarnoki” eljárásának indítékairól.

Már a kiváló olasz kutató, Albino *Garzetti* is kétségbe vonta Nerva Traianushoz intézett magánlevélnek valódiságát. *Garzetti* úgy véli, hogy az ebben a nyilvánvalóan fiktív levélben Nervától felhasznált homérosi sor valószínűleg utólagos koholmány. Mint ilyen, „abból a tényleges büntetésből származhat, melyet Traianus a makacsul ellenálló prefektusra és bűntársaira mért”. Ezzel együtt

³⁸ Plinius az epist. IX 13,11-ben tesz említést egy, a senatusban befolyásos támogatókkal rendelkező politikai személyiségről, akiről akkoriban sok „jelentős és kétértelmű hír” keringett (*non sine magnis dubiisque rumoribus*). Egy, „akkor a Keleten jelentős és rossz hírű hadsereggel rendelkező tartományi helytartót” említ (*qui tunc ad orientem amplissimum et famosissimum exercitum [...] obtinebat*: loc. cit.), akire, mint esetleges *futurus princeps*re [‘jövendő császárra’] (op. cit. 10. §.) félve tekinthetett a domitianusi múlttól magát élesen elhatárolni kívánó senatori közvélemény.

³⁹ Vö. G. *Alföldy*–H. *Halfmann*, M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, General Domitians und Rivale Trajans, *Chiron* 3 (1973), 331–373. Csak a jegyzetapparátust érintő kiegészítésekkel, utánnymásban ue. in: G. *Alföldy*, Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985 (Tanulmányok és recenziók) = M. P. *Speidel* (szerk.), *Mavors. Roman Army Researches* 3, Amsterdam 1987; 153–202.

⁴⁰ Itt csak utalni tudok arra, hogy Traianusnak ebben a lépésében éppúgy felismerhetjük a későbbi Domitianus-ellenes kampány nyitó akkordját, mint a Nerva emlékeitől való tudatos elhatárolódás első látványos gesztusát. Természetesen mindez nem választható el az új császár aktuális politikai szempontjaitól és hatalma jellegét is érintő távolabbi célkitűzéseitől.

– állítja Garzetti – „mégis meglehetősen világosan tükrözi vissza az eseményekről való korabeli vélekedést”.⁴¹

(III.5.) Az egész történet egyben egy korábbi politikai fikció tudatos megismétlésének is látszik. Olyan »repríznek«, mely meglehetősen nagyszabású formát öltött kivitelezése során.

Úgy tűnik, hogy a Nervától Traianushoz intézett magánlevélben foglaltak ötlete egy, a flaviusi propaganda által egykor hatásosan alkalmazott elemre vezethető vissza. Közelebről a „négy császár évének” egyik tragikus szereplőjévé lett Otho Vespasianushoz intézett állítólagos levele szolgálhatott mintául a Traianushoz intézett nervai magánlevélbe foglalt kérés megkonstruálása során.⁴²

Már Otho levele is nyilvánvalóan fiktív irat volt – erre kitérek még a későbbiekben. Olyan dokumentum, melyet hatalmuk fenyegetettségének kényszere folytán alkottak meg a Flaviusok, hogy eszközként szolgáljon a császári méltóságát erőszakkal megszerzett dinasztiaalapító, Vespasianus több oldalú legitimációjához. Így ezt az iratot nyilván épp úgy felhasználták a vespasianusi „Machtfergreifung” idején, mint később, a dinasztia megszilárdításának viharos éveiben.⁴³

⁴¹ „L’uso fatto da Nerva del verso d’Omero [...] è probabilmente un’invenzione, ricavata dalla punizione effettivamente inflitta da Traiano al prefetto riottoso e ai suoi complici; tuttavia essa rispecchia abbastanza chiaramente l’opinione contemporanea sui fatti”. In: Garzetti, „Nerva” (1950), a 81. oldal 1.sz. jegyzetének második fele.

⁴² L. ehhez Suetonius, *vita Vespasiani* [Vespasianus élete] 6,4. – Az ún. négy császár évéhez, a történelemben gazdag Kr. u. 68–69-es év történetéhez máig a legjobb feldolgozás K. Wellesley, *The Year of the Four Emperors* (Third Edition; With a new introduction by Barbara Levick), London–New York 2000³ (1975). Wellesley munkája részletesebben nem elemzi, csupán megemlíti Otho Vespasianushoz intézett – állítólagos – levelét: i. m. 223.

⁴³ Vespasianus – mint ismeretes – a fegyverek erejére támaszkodva, *usurpatorként* jutott a császári méltósághoz. Bár a senatus később megerősítette a keleti, majd a nyugati legiók választását, az új császár legitimációja vitatható volt. Vespasianusnak így már hatalomra kerülése első éveitől fogva jelentős ellenzékkel kellett számolnia. A szélesebb közvélemény talán még hitelt adhatott állítólagos Otho-levelének, amellyel az, mintegy császári hatalma örököséként, Vespasianus gondjaira bízta az államot. Mindezt azonban aligha hihette el az új princeps dinasztikus törekvéseivel szemben fellépő senatori-filozófusi ellenzék, a most már inkább a principatus hatalmi rendjének egésze ellenében szerveződő, s nem a császár egyes – senatori szempontból negatívnak tartott – személyiségvonásait markáns kritika tárgyává tevő új típusú opposzició: vö. B. Levick, *Vespasian*, London–New York 1999 (1988), küln. 79 skk. (*Ch. 6: The new Emperor and his opponents*).

– [2] Az opposzició nézeteinek ideológiai alátámasztására magáévá tette azt az ebben az időben széles körben ismert és terjesztett kynikus-sztóikus tanítást, mely az „igazi királyság” (vö. Diön Chrys. or. I,67 skk. és 70 skk.) és a tyrannis közötti különbségeket fejtegeti. E tanítás szerint a *basileia* és a *tyrannis* közötti döntő különbség abban áll, hogy az „igazi király” hatalma az istenségtől való, aki mint a legkiválóbbat és a legalkalmasabbat választotta ki, és segítette az uralomra őt, ám az így elnyert hatalom más(ok)ra át nem örökíthető. Ez a teória különösen érzékeny ponton érintette a nyilvánvalóan dinasztikus törekvéseket tápláló Vespasianust, aki – mint Suetonius közli velünk – „annyira bízott mind a maga, mind hozzátartozói jó csillagzatában, hogy a szinte folytonosan tartó összeesküvések idején is nyugodtan jelentette ki a senatusnak: vagy fiai követik őt a hatalomban, vagy senki (*aut filios sibi successuros aut neminem*)”; Kis Ferencné fordítása; Vesp. 25,1. –. Vö. Cass. Dio /epit. Xiph./, LXV [= LXVI],12. [3] A császár e kijelentése ismeretében (mely – mint J. Béranger mondja – „nem leplezte a hatalomról alkotott elképzeléseit”; in:

A szinte kétségbe vonhatatlanul utólagos koholmánynak minősülő császári (magán)levél szerint Otho, aki Galbához, majd Nervához hasonlatosan koros uralkodó volt, belpolitikailag pedig – ebben is hasonlatosan hozzájuk – ugyancsak erősen elszigeteltnek volt mondható, arra kéri fel az akkoriban még a Keleten tartózkodó Vespasianust,⁴⁴ hogy „vegye gondjaiba az államot” (*ut rei p[ublicae] subveniret*).

A széles körben terjesztett levélben, melynek autentikus volta iránt már az iratot parafrázis formájában közlő Suetonius is kifejezte kétségeit, az élettől búcsúzó Otho arra is megkéri az általa áttételesen hatalma örökösévé tett Vespasianust, hogy bosszulja meg halálát.⁴⁵

Az Othónak tulajdonított levelet gyaníthatóan Vespasianus idősebb gyermeke, Titus hamisította, aki – ugyancsak Suetonius közlése szerint⁴⁶ – „*utánzott minden kézírást, amit valaha látott, és gyakran kijelentette, hogy a legügyesebb okmányhamisító lehetett volna belőle*”.⁴⁷ Egy effajta állítás mindenekelőtt a levél politikai jelentőségével, illetve egy effajta tett eltitkolásának szándékával lenne igazolható.

Am ettől eltekintve, nyilvánvalóan tudatos politikai manipulációról volt szó, mely Vespasianus trónra jutása körülményeinek lehetőség szerinti elleplezésére és ártértelezésére törekedett.

(III.5.) Az eset feltehetően jól ismert lehetett az Ulpiusok előtt. Ha másként nem, az idősebb M. Ulpius Traianus révén, aki a iudaeai háborúban Vespasianus legatusa volt, a trón megszerzéséért vívott polgárháború idején pedig Vespasianus egyik közeli bizalmasának számított.⁴⁸

Recherches sur l'aspect idéologique du principat /Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft Heft 6/, Basel 1953; 14.) már korántsem tekinthetjük véletlennek azt, hogy Ioséphos Flavius – aki, mint az meglehetősen ismert, művét az első két Flavius kívánságainak s nem utolsó sorban propagandisztikus célkitűzéseinek megfelelően írta meg – a *Bellum Iudaicum*-ban [„A zsidó háború”] szintén kifejti (még hozzá éppen Vespasianus uralomra jutásának körülményeivel, ill. annak okaival kapcsolatban) a dinasztikus öröklésen alapuló monarchia előnyeit: BJ IV 10,3 sqq. = 4,592 sqq. és külön. 596§§.

⁴⁴ Otho Vespasianushoz intézett levelének fiktív volta mellett foglalt állást újabban B. Levick is: Vespasian, London–New York 1999, 72 (factitious). A keleti legiók befolyásolását célzó irat tartalmát Kr. u. 69 nyarán közzölték a csapatokkal. Mint ismeretes, a hamarosan trónkövetelőként fel lépő Vespasianus ebben az időszakban a zsidó felkelés leverésére összevont nagy létszámú haderő főparancsnoka volt.

⁴⁵ Suet. Vesp. 6,4: [...] *iactatum exemplar epistulae verae sive falsae defuncti Othonis ad Vespasianum extrema obtestatione ultionem mandantis et ut rei p[ublicae] subveniret*. Magyarul: „[...] egy több példányban terjesztett levél, nem tudom, valódi-e vagy hamisítvány, melyet az elhunyt Otho írt Vespasianusnak: könyörgött benne, hogy bosszulja meg halálát, és kéri, hogy vegye gondjaiba az államot” (Kis Ferencné fordítása).

⁴⁶ Suet. Tit. 3,2.

⁴⁷ Kis Ferencné fordítása. Latinul: [...] *imitarique chirgrapha quaecumque vidisset* (sc. Titus), *ac saepe profiteri maximum falsarium esse potuisse*.

⁴⁸ Vö. ehhez B. H. Isaac–I. Roll, A Milestone of A.D. 69 from Judaea. The Elder Trajan and Vespasian, JRS LXVI (1976), 15–19; 18 sk; továbbá B. Levick, Vespasian, London–New York 1999 (1988), 31 skk.

Az idősebb Traianus jól ismerhette, majd „közös” parthus háborújuk idején⁴⁹ – az egykori helyszínen – gyakorta feleleveníthette, s bizonyára aprólékosan közölte is fiával hajdani főparancsnoka, a később császárrá lett Vespasianus hatalomra kerülésének általa ismert, ám a széles közvélemény előtt rejtve maradó előzményeit.

Ezek után pedig joggal fogalmazódhatott meg a kérdés: ha Vespasianusnak sikerült császárrá lennie (részben nehezebb feltételek között, hiszen a dinasztikus principium mindenhatósága épphogy csak megrendült akkoriban), miért ne követhetnék a továbbiakban az Ulpiusok is a *factio Flaviana* egyszer már bevált propagandisztikus módszereit? A kérdés felvetése itt egyben a választ is jelentette talán.

Otho Vespasianushoz intézett fiktív levelének megisméltése, másként: egy korábban sikeresnek bizonyult szöveg újraalkotása, nagy valószínűséggel az idősebb Traianus ötlete volt. Traianus atyja nyilván abból a feltevésből indult ki, hogy ha egy effajta propagandisztikus irat egyszer – a Kr. u. 69. év hatalmi harcai során – már hatásosnak bizonyult, úgy sikerre számíthat egy sokban hasonló szituáció megoldásánál is.⁵⁰ Kr. u. 97–98-ban, a trón megszerzéséért indított küzdelmükben így ezt az propagandisztikus eszközt is felhasználták az Ulpiusok.

Mindaz, amiről eddig szóltunk, nem csupán a Kr. u. 97–98-as év belpolitikai küzdelmeinek kevésbé ismert részét képezi. Nerva Traianushoz intézett állítólagos magánlevele egyben kiemelkedő példája is annak, hogyan használták fel politikai célokra a jól ismert irodalmi idézeteket. Meglehetősen jól világítja meg azt, hogy az eredeti összefüggésükből kiragadott irodalmi idézeteket, manipulatorikus módon, miként állították a hatalmi propaganda szolgálatába.

A GYAKRABBAN ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AJPh – The American Journal of Philology. Baltimore 1880–

CIL – Corpus inscriptionum Latinarum I–XVI sq; Berlin 1863–

Bennett, „Trajan” (2001) – Julian Bennett, Trajan: Optimus Princeps, Routledge, London–New York 2001² (1997).

⁴⁹ Vö. Plin. Paneg. 14,1. – Erre, az ifjabb Pliniustól még a magasztaló beszédek sajátos vonását képező *auxésis* [’túlzó nagyítás’] keretein belül maradón elbeszélte epizódra a Kr. u. 73/74 vagy a Kr. u. 75/76 közötti években került sor, amikor is az ifjabbik M. Ulpius Traianus katonai tribunusként szolgált az apja igazgatása alatt álló Syria provinciában a parthusok részéről fenyegető veszély sikeres elhárításának idején. Részletesebben l. ehhez Paribéni, „Optimus Princeps”, I,63 skk. és 74 sk; továbbá Bennett, „Trajan” (2001), 18. és külön. 22 sk.

⁵⁰ Otho Vespasianushoz intézett leveléről szólva már Suetonius is úgy vélte, hogy az – vélhetően fiktív volta ellenére (*vera sive falsa*: Vesp. 6,4.) – Vespasianus trónra juttatásának egyik leginkább hatékony propagandisztikus eleme volt. Kiemelt céljának megfelelően az iratot, mint fentebb mondtuk, másolatban terjesztették; nyilván a csapatok között: *plurimum coeptis contulerunt iactatum exemplar epistulae [...]* Othonis ad Vespasianum [...] *optantis*; (Suet. Vesp. 6,4.).

- Eck, „Traian” (2002) – Werner *Eck*, Traian – Der Weg zum Kaisertum. In: A. *Nünnerich-Asmus* (szerk.), Traian. Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchzeit?, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern (Sonderbände der antiken Welt/Zaberns Bildbände zur Archäologie), 2002; 7–20.
- Gazetti, „Nerva” (1950) – Albino *Garzetti*, Nerva (Studi pubblicati dall’Istituto Italiano per la Storia Antica, Fasc. Settimo), Roma 1950. Ebből l. küln. *Appendice. Albo senatorio nel regno di Nerva* (settembre 96–gennaio 98); *1^a Lista: Certi*, 103–163; *Ignoti*, 163–164; *2^a Lista: Incerti*; 165–203; *Ignoti*: 203–204.
- ILS – Inscriptiones Latinae selectae I–III, ed. Hermann *Dessau*, Berlin 1892–1916 (változatlan utánnomásban: Berlin 1954–1955).
- JRS – The Journal of Roman Studies. London 1911–
- Kindstrand, „Homer” – Jan Fredrik *Kindstrand*, Homer in der Zweiten Sophistik – Studien zu der Homerlektüre und dem Homerbild bei Dion von Prusa, Maximus von Tyros und Ailios Aristeides (Studia Graeca Upsaliensia VII), KåWe Composer & Fotosats, Uppsala 1973.
- Paribèni, „Optimus Princeps” – Roberto *Paribèni*, Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell’imperatore Traiano I–II (Biblioteca storica principato V; VI.), Messina MCMXXXVI (I.); MCMXXXVII (II.).
- PIR – Prosopographia imperii Romani saeculi I, II, III; pars III P–Z. (Ed. consilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussiae). Szerk. P. von *Rohden*–E. *Klebs* –H. *Dessau* et al., Berlin–Leipzig 1897–1898 (változatlan utánnomásban: 1978).
- PIR² – Prosopographia imperii Romani saec. I–III; Második kiadás. Szerk. E. *Groag*–A. *Stein*–L. *Petersen*–K. *Wachtel* et alii., Berlin–Leipzig ;1933–2006 (pars. I–VII,2; A–S).
- RE – A. F. *Pauly*–G. *Wissowa*–W. *Kroll* et alii (szerk.): Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung, Stuttgart 1890–1978 (66 Halbbände, 15 Supplementbände); 1980: Register(band).
- Schwarte, BJ 179 (1979) – Karl-Heinz *Schwarte*, Trajans Regierungsbeginn und der ‚Agricola’ des Tacitus, Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande (Kevelaer) 179 (1979), 139–175.

RÖVIDÍTETT FORMÁBAN KÖZÖLT ÓKORI SZERZŐK, ILLETVE FORRÁSOK

- epit. de Caes. – Aurelius Victor, Epitome de Caesaribus [az Augustustól Nagy Theodosiusig uralkodó császárok életét és cselekedeteit rövid – kivonatos formában – elbeszélő történelmi munka]
- Cass. Dio /epit. Xiph./ – Cassius Dio: *Rhómaiké historia* [’Római történelem’] című, 80 könyvből álló történelmi művének egy XI. századi bizánci szerzetes, Ioánnés Xiphilinos kivonataiban ránk maradt könyvei. (A 36.-tól a 80.-ig terjedő könyvek)
- Dión Chrys. – Dión Chrysostomos
- Hom. II. – Homérosz, Iliász
- Plin. epist. – Plinius minor: Epistulae [Ifjabb Plinius: Levelek]
- Plin. paneg. – Plinius minor: Panegyricus [Ifjabb Plinius: A Traianus császár magasztalására tartott beszéd]
- Suet. – Suetonius

EGYÉB RÖVIDÍTÉSEK

- or. – oratio [szónoki beszéd]
- sq. – et sequens [és a következő oldal/fejezet/sor; vö. sk.]
- sqq. – et sequentes [és a következő oldalak/fejezetek/sorok; vö. skk.]

**EGY TUDÓS-LELKÉSZ HELYE A VÁROSI POLGÁRI KÖZÖSSÉGBEN:
BÉL MÁTYÁS ÉS A POZSONYI EVANGÉLIKUS TÁRSADALOM
(FORRÁSKÖZLÉS ÉS TANULMÁNY)¹**

TÓTH ÁRPÁD

Az utóbbi évtizedekben jelentősen kiszélesedett a Bél Mátyás tevékenységére irányuló történeti kutatás, ami a pozsonyi polihisztor sokirányú életművével magyarázható; azzal, hogy számos diszciplína – a történet-, a nyelv-, a földrajz- és a néprajztudomány mellett az agrár-, az oktatás-, a sajtó- és a teológiatörténet – saját előzményeit keresve szembesül Bél munkásságával. Szerzteágazó művelődéstörténeti szerepét híuen érzékelteti, hogy Kosáry Domokos monográfiájában a 18. századi magyar szellemi élet szereplői közül csak Kazinczy Ferenc és Révai Miklós nevének említése előzi meg a pozsonyi evangélikus tudósét.²

A Béltre vonatkozó szakirodalom áttekintését néhány éve Tóth Gergely alapos munkával végezte el.³ Az általa összegyűjtött könyvészeti anyagot és az azóta napvilágot látott munkákat alapvetően négy tematikai-műfaji irányba sorolhatjuk. Kutatástörténeti szempontból a forráskorpusz feltárására törekvő munkák a legfontosabbak, amelyek közül Bél kézirat-hagyatékának katalógizálását, levelezésének kiadását, illetve a *Notitia* keletkezési körülményeit és a fennmaradt szövegváltozatokat rendszerező disszertációt emelhetjük ki.⁴ Az életmű megismerése és közzététele szempontjából nagy jelentőségű a számos, elsősorban helytörténeti kiadványokban megjelent részszöveg – köztük Tóth Péter fordításai Gömör vármegyéről és a bányavárosokról.⁵ A Bél tudományos szerepét a különféle tudományágak fejlődésén belül értékelő munkák feldolgozására egy rövid közlemény keretében nem vállalkozhatunk, csupán jelezzük, hogy a szakirodalomból a tudományszervező, az újságalapító, az iskolareformáló, a lelkész és a tudós Bélről igen gazdag kép bontakozik ki.⁶ Végül a Bél életművének hátterét adó közeg – a tudós kapcsolathálója – feltérképezésére törekvő, illetve ehhez forrásanyagot kínáló publikációk emelendők ki, amely kutatási irányhoz jelen tanulmány is csatlakozni igyekszik.

Ez utóbbi kutatási terület azért érdemel különös hangsúlyt, mert Bél esetében kiemelkedően nagy szerepet játszik a vele kapcsolatot tartó pályatársak és az őt és/vagy munkásságát bármely módon támogatók körének tisztázása. A 18. század második negyedében ugyanis páratlan, hogy az ő helyzetében lévő személy egyáltalán vállalkozhatott egy olyan nagyszabású munka elvégzésére, amely az ország

¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az MTA Bolyai János Ösztöndíja támogatásával végeztem. A Pozsonyon kívüli rokoni relációk azonosításához az OTKA 83731. sz. kutatási projektje keretében összegyűjtött és rögzített polgárkönyvi adatbázist használtam fel.

² KOSÁRY 1983.

³ TÓTH G. 2007a, 13–23.

⁴ SZELESTEI 1984; BÉL 1993; TÓTH G. 2006; TÓTH G. 2007a.

⁵ BÉL 1992; TÓTH P. 2004; TÓTH P. 2006.

⁶ Néhány fontos példa: MARKUSOVSKY 1896; SCHRÖDL 1906; ZOMBORI 1984; SZELESTEI 1989; CSEPREGI 2000.

egészének földrajzi–történeti felmérését tűzte ki céljául. Munkaköre – tanári, majd 1719-től 1749-ig viselt lelkészi állása – alapján rendszeresen Pozsonyban kellett tartózkodnia,⁷ miközben az őt érdeklő adatokról országos gyűjtést végző intézmény nem létezett, és az alig néhány évtizede visszafoglalt ország újjászervezése is a kezdeteknél tartott. Másrészt protestáns lelkészként a *Carolina Resolútiók* korában Bél egy háttérbe szorított felekezeti kisebbség tagjaként, sőt annak gyanakvást keltő, hangadó szószólójaként tarthatta számon a katolikus politikai-társadalmi elit, ráadásul a hallei pietizmust közvetítő felfogása még saját egyházában is megosztó személyiséggé tette. A kutatómunkájával szembeni ellenállás nem merő spekuláció, konfliktusairól számos forrás beszámol.⁸ Mindezeket figyelembe véve aligha szorul magyarázatra, hogy a páratlan szellemi életmű sikeres megvalósulása mögött ne csupán egy rendkívüli személyiséget, hanem együttműködő és jóakaró, illetve befolyásos és tekintélyes személyek sorát lássuk.

Kapcsolathálójának amorf alakzatán belül ma már jól látszik három (részben egymással egybeeső) csoport. Egyrészt Kincses Katalin és Tóth Gergely kutatásainak köszönhetően egy sor olyan személyt tudunk azonosítani, akik a *Notitia* összeállításához adatokat szolgáltatottak Bélnak, vagy egyenesen nyers szövegeket küldtek neki. Ebben a körben legnagyobb súllyal protestáns értelmiségiek (lelkészeket, tanárokat) találunk, de akadnak katolikus tudósok, illetve földbirtokosok, megyei tisztviselők is. Az adatszolgáltatókon kívül rálátunk valamelyest azokra a korabeli politikai elit legmagasabb rangú tagjai felé mutató hierarchikus viszonyokra is, amelyeknek révén egyáltalán engedélyt kaphatott munkájára, majd műveinek kinyomtatására.⁹ Másrészt ismerjük Bél besztercebányai, majd pozsonyi diákjainak névsorát, akiknek egy részével végzésük után is kapcsolatot tartott egykori professzoruk – többek közt kutatómunkája kapcsán.¹⁰

A Bél háttérét adó társadalmi hálónak ez azonban csak néhány szelete. Elméleti síkon is felvetődhet a kérdés: a hivatali teendői miatt Pozsonyhoz kötött lelkész vajon milyen kapcsolati csatornák révén férhetett hozzá az ország távoli területeit érintő tudáshoz. Nem vitatva, hogy az anyaggyűjtés tetemes része egykori tanítványainak – költséges, legalább részben általa finanszírozott – utazásaihoz kapcsolódott, amelynek során az utóbbiak felkereshettek ilyen vármegyéket és városokat, és valószínűsítve, hogy a rendi társadalom csúcsán álló, Pozsonyban megismert rangos személyek közvetítése is komoly szerepet játszott, az alábbiakban a legszélesebb értelemben vett rokonság súlyát mérlegelem.

Tanulmányomban azt próbálom meg bizonyítani, hogy Bél mennyire mélyen beágyazott volt korának evangélikus polgári társadalmába. Ez utóbbi ráadásul több irányba is nyitottnak bizonyult: a polgári foglalkozású közösség a – születés szerinti, affinalis és rituális¹¹ – rokoni hálózata révén a rendi elit középső rétegét adó

⁷ Vö. TÓTH G. 2007a, 65.

⁸ TÓTH G. 2007a, 131–133, 146–147.

⁹ Vö. KINCSES 2001; TÓTH G. 2007a, 74–115.

¹⁰ TÓTH G. 2007b; TÓTH G. 2009.

¹¹ A rokoni viszonyok kategóriáiról, típusairól pl. FARAGÓ 2000.

hivatalviselő nemességhez, illetve a protestáns értelmiséghez kapcsolódott.¹² Másrészt Pozsony városfalait átlépve a korszakban meghatározó evangélikus központokra – Sopronra, Győrre, a bányavárosokra, a felső-magyarországi lutheránus közösségekre, továbbá Bécsre – is kiterjedt ez a kapcsolatrendszer.¹³

Az alábbiakban előbb Bél rokonságát vizsgálom meg, majd a házassági tanú szerepvállalásán keresztül rekonstruálom, hogy kik kérték fel ilyen patrónusi szerepre, és kikkel együtt látott el ilyen feladatot. A forrásként felhasznált egyházi anyakönyvekből alapvetően formális kép bontakozik ki, hiszen e viszonyok minősége – intenzitása, funkcionális jellege, szimmetriája, dinamikája – nem állapítható meg. Nem tudunk megalapozott állítást megfogalmazni például arról, hogy Bécsben élő, kereskedő foglalkozású távoli rokonát számon tartotta-e, valaha is megkereste-e bármilyen ügyben (például szívességet kérve) akár személyesen, akár közvetítők révén, és hogy mit gondolt róla. Azt sem tudjuk, hogy a házassági szertartásokon viselt közös tanú szerepből mennyire következtethetünk akár a vőlegény, akár a menyasszony, akár a többi tanú felé közeli kapcsolatra. A tanúk felkérésének rendje jól láthatóan szabályokat követett, Pozsonyban például jellemzően a házassalókkal rokon nemzetségek legrangosabb férfijai (sógorok, nagybácsik) vagy a gyülekezet vezetői közül választották őket. A kapcsolatok jellegére irányuló kérdések megválaszolására személyes források – a kor realitása szerint leginkább a levelek – lehetnének segítségünkre, amelyek azonban véletlenszerűen és gyér számban maradtak ránk. A pietista lelkészértelmiség levelezését bemutató kiadványból kiderül, hogy e levelekben szokás volt rákérdezni a közös ismerősök hogylétére, ami felületesen ugyan, de a kapcsolatháló rekonstruálását segítheti. Ezek az utalások ugyan többnyire a literátus (rendi-foglalkozási) körön belüli személyekre vonatkoznak, ám Pozsony esetében előfordul az is, hogy a líceum orosz földre vándorolt egykori rektora levelében a gyülekezet világi vezetői iránt is érdeklődik, illetve nekik küldi üdvözlését.¹⁴

¹² TÓTH Á. 2012.

¹³ TÓTH Á. 2014b.

¹⁴ A Johann Christian Büttner 1710-ben írott levelében (CSEPREGI 2000, 91–94.) megemlített személyek közül Johann Christoph Burgstaller (?1650–1730), Wolfgang Andreas Rössler (?1749–1714) és – a Csepregi által nem azonosított Dümbacher, teljes nevén: – Johann Christian Dümbacher (?1645–1712) mind a városi tanács evangélikus tagjai voltak már Büttner pozsonyi éveiben is. Közülük Rössler ügyvéd, a másik kettő polgári foglalkozását tekintve kereskedő: Dümbacher 1699-ben alapító tagja a városi kereskedő testületnek, a vaskereskedő Burgstaller pedig 1702-ben csatlakozott (FORBÁT 1930, 345–346.). A gyülekezeti felügyelő tisztséget Rössler 1685–1713, Burgstaller 1713–1716 között viselte. (SCHRÖDL 1906, I. 498.) Itt jegyzem meg, hogy a tanulmányban említett születési, házassági és halálzási adatok saját anyakönyvi kutatás eredményei, és mivel a pozsonyi német evangélikus gyülekezet matrikuláihoz többnyire jó minőségű mutató is készült, csupán az évszámokat közlöm; pontosabb dátumokat csak azokban az esetekben adok meg, amikor nem áll rendelkezésre mutató. A kérdőjellel megjelölt éveknél a halálzási életkorból következtettem vissza a születési dátumra.

Bél Mátyás rokonsága

Bél rokonságáról több mint száz éve nem tettek közzé újabb adatot. Származásáról és egyes leszármazottairól már Johann Samuel Klein közölte az alapvető tényeket 1789-ben, majd Haan Lajos 1879-ben kiadott műve megnevezi feleségét és apósát is, illetve munkája végén, mintegy érdekességképpen felsorolja öt túlélő gyermekeit, és megadja azok társadalmi státusát.¹⁵

Innen tudjuk, hogy Bél Mátyás 1684-ben azonos nevű apja és Cseszneky Erzsébet gyermekeként látta meg Ocsován a napvilágot, ahol apja mészáros mester volt. Származásával kapcsolatban ennél többet nem sikerült kiderítenünk, mint ahogy házasságáról sem, amelyet 1710-ben, tehát még Pozsonyba érkezése előtt kötött Susanna Herrmannal.¹⁶ Az esküvőre nyilván Besztercebányán került sor, tekintve, hogy ebben az időszakban Bél az ottani evangélikus iskola konrektora volt, és apósa, Andreas Herrmann is ott működött polgári jogú patikusként, ám az ottani evangélikus gyülekezet anyakönyve feltehetően elveszett.¹⁷

Figyelemre méltó, hogy házassága révén Bél mennyire értékes rokonsághoz jutott. Sógora az a – szintén a hallei egyetemről érkezett – Andreas Herrmann (1693–1764) orvos, aki Nógrád vármegye tisztí orvosi tisztségét töltötte be, de később Moson vármegye választotta meg erre a tisztségre, nyilván nem függetlenül attól, hogy rendszeresen Pozsonyban tartózkodott.¹⁸ Ez utóbbit látszik igazolni, hogy három gyermekét is Pozsonyban keresztelték meg – mint ahogy a csecsemőként elhunyt gyermekek eltemetésére is itt került sor.¹⁹ A legifjabb gyermek mellett maga a sógor, Bél vállalt keresztapaságot, míg a legidősebbnek a szintén Pozsonyban élő Jeszenák János ügyvéd – Pálffy János nádor későbbi jószágigazgatója – volt a keresztapja,²⁰ a középsőnek pedig Mathias Marth lelkész, illetve Tobias Schneider, az akkor éppen zajló országgyűlésen részt vevő selmecbányai követ.

Nem kevésbé érdekes, hogy az ifjabb Andreas Herrmann későbbi házassága révén kikkel került rokoni kapcsolatba Bél. Herrmann (ismeretlen időpontban) azt a Maria Elisabeth Leidenfrostot vette feleségül, aki az 1724-ben fiatalon elhunyt

¹⁵ KLEIN 1789, 38–39, 42–44; HAAN 1879, 72–73.

¹⁶ A tanulmányban szereplő polgári kötődésű, evangélikus személyeket alapértelmezésben németes névalakot használva említem. Ez a gyakorlat elűt a Magyarországon bevett gyakorlattól, igazodik viszont az utóbbi évtizedekben terjedő felfogáshoz, amely a német polgárságot – annak *Hungarus* identitását kétségbe nem vonva – anyanyelvének megfelelően németnek tekinti, és nem próbálja utólag „elmagyarosítani”. A német névalak használatától az alábbiakban csak a közismertek (köztük Bél), valamint a magyar nemesi közélethez kötődő személyek esetében térek el.

¹⁷ A szakirodalomban inkább a Herrmann névalak terjedt el, ám Bél kézírásával az anyakönyvekben következetesen a Herrmann alakot találhatjuk.

¹⁸ A két Andreas Herrmann életútjához: SZINNYEI 1891–1914, IV. 766–767.

¹⁹ Elisabeth Charlotte (1727–1727), Andreas (1728–1728) és Johann Andreas (1733–1733). Anyjuk, Elisabeth Leidenfrost 1741-ben bekövetkezett halála idején 49 esztendő volt, így hihetőnek tűnik, hogy valóban nem szült több gyermeket 1733 után.

²⁰ A Jeszenák fivérek (Pál és János) a pozsonyi gyülekezetben játszott szerepéről és a Pálffyakhoz fűződő kapcsolatukról lásd: TÓTH Á. 2012, 267, 270, 273, 276.

Johann Andreas Kastenholtz soproni lelkész özvegye volt.²¹ A Kastenholtz–Leidenfrost házasságából származó gyermekek közül kettőnek a további sorsát ismerjük. Egyikük Ehrenreich Wilhelm Kastenholtz (1722–1779), aki Pozsonyban működött orvosként, és 1746-ban az egyik legrangosabb evangélikus jogász, – a Batthyány grófok jogügyeit képviselő és királyi ügyészi tisztséget betöltő – Zsitkovszky István Christina Theresia nevű lányát vette feleségül.²² Ezen az úton olyan fontos családokkal és személyekkel került rokoni kapcsolatba Bél, mint a Pozsonyban négy nemzedéken keresztül városvezető tisztséget betöltő, nemesített polgár rendi státuszú patikus Kochmeister família (Kastenholtz doktor anyósa Georg Kochmeister városi tanácsnok lánya volt), illetve az éppen ekkoriban nemesített Frendel atyafiság. Christina Theresia nővérét ugyanis az a Georg Cornel Frendel pozsonyi ügyvéd – egyben a Zichy grófok *plenipotentarius* – vette feleségül még 1744-ben, akinek apja, Georg Gottlieb Frendel (?1689–1761) még szücsmesterként lett előbb városi kamarás, majd került be 1732 körül a városi tanácsba, és részesült 1741-ben a nemesítés királyi kegyében. A másik Kastenholtz-gyermek, Maria Anna Josepha pedig 1737-ben Pozsonyban ment férjhez egy evangélikus bécsi nagykereskedőhöz, Peter Kutzerhez. Kutzert gazdaságtörténeti szempontból nem tudjuk megítélni, befolyásának súlyára és kötődésére viszont következtethetünk abból, hogy az esküvőn két pozsonyi lelkész (Johann Andreas Rabbacher, valamint a magyar–szláv egyházat vezető Elias Miletz) vállalta a tanúságot. Az is a magas presztízsét bizonyítja, hogy amikor a házaspár fia, Andreas Kutzer 1769-ben megnősült – egyébként elsőfokú unokanővérét, Katharina Theresia Kastenholtzot vette el –, Drozdik János, az evangélikus egyház az Udvari Kancelláriához delegált ágense is a tanúk között szerepelt.²³

A Kastenholtz-rokonság tehát a kezdetektől kedvező háttérrel nyújthatott Bél számára, aki feltehetően kívülállónak számított a pozsonyi közösségben és az evangélikus polgárság csúcán lévő családok szemében, ám az évtizedek multával ezen a vonalon egy sor további rokoni kapcsolata épült ki, amely utat nyitott számára a bécsi és pozsonyi világi elit irányába.

Szintén házassága révén került rokoni kapcsolatba Bél az egyik legtekintélyesebb pozsonyi tőzsérfamíliával. Sógornője, Anna Katherina Herrmann (?1697–1741) 1717-ben ment férjhez Mathias Pauer polgári mészáros mesterhez (1688–

²¹ A soproni evangélikus egyház anyakönyvei (MOL Filmtár, A. 2701. tekercs): Kastenholtz házassága: 1713. jún. 20., halála: 1724. nov. 12. Innen derül ki az is, hogy Kastenholtz apósa Valentin Leidenfrost kőszegi kereskedő volt. Herrmann házasságkötésére nincs adatunk; logikusan az özvegy lakhelyén, Sopronban kellett volna sorra kerülnie az esketésnek, de a helyi anyakönyvben nincs ennek nyoma, mint ahogy Pozsonyban sem. Szóba jöhet még a vőlegény vagy a menyasszony származáshelye (Besztercebánya, ill. Kőszeg), de ezekből a városokból nem maradt fenn ebből az időszakból anyakönyv.

²² Kastenholtz doktor 1751-ben, két évvel Bél halála után nemesi rangemelésben is részesült, ami ritka, ha nem is páratlan királyi kegynek számított evangélikus honoráciorok esetében. (SZINNYEI 1891–1914, V. 1150–1151; vö. *Királyi Könyvek* 42, 239–241.) Zsitkovszkyról lásd: TÓTH Á. 2012, 268, 271–273.

²³ A két Kutzer nősülésére lásd: Pozsonyi ev. ház. akv. 1737, 1769.

1758). Pauer rangjára nem csak abból következtethetünk, hogy utóbb tagja lett a (Pozsonyban 100 tagú) választott polgárságnak, hanem hogy betöltötte a gyülekezet pénzkezeléséért felelős kincstárnoki (*Kirchenvater*, *Curator*) tisztséget is, ráadásul a 18. században egyedüli olyanként, aki egyfolytában egy évtizednél hosszabb ideig – 1740-től legalább 1754-ig, de talán egészen haláláig – viselte ezt a posztot. A gyülekezetben, amelyben számos rangos és vélhetően tehetős személy (nemes ügyvédek, kereskedők, tőzsérek, ötvös mesterek sora) is tag volt, a kincstárnoki poszt nyilván bizalmi pozíciónak számított, így valószínűsíthetjük, hogy Pauer kiemelkedő tekintélyt tudhatott magáénak a német evangélikus közösségben. Egy másik szempontból azt hangsúlyozhatjuk, hogy az 1740-es években a pozsonyi német evangélikus gyülekezetben a legfontosabb vezető tisztségek közül kettőt egymással sógori viszonyban álló személyek – a második, majd 1744 (Rabbacher külföldre távozása) óta első lelkészként esperesi rangú²⁴ Bél és a kincstárnok Pauer – töltötték be. (A harmadik csúcspozíciónak tekinthető felügyelő tisztséget felváltva a városi tanács evangélikus tagjai töltötték be.²⁵) Pauer posztjával kapcsolatban az is említésre méltó, hogy korábban szintén gyülekezeti kurátorként működött azonos nevű apja (1729–1731 körül) is, továbbá Mathias Wagenhüttner választott polgár és tímár mester (1715–1723 között), aki Pauer előző felesége, Maria Barbara Wagenhüttner révén volt közeli rokona.

A Pauer família helyzetének megértéséhez figyelembe kell vennünk, hogy a 18. század legnagyobb részében a marhakereskedelem jelentette az egyik legfontosabb jövedelemforrást Pozsonyban, és hogy ezt a tevékenységet jellemzően társaságokban szerveződött mészárosok folytatták. Ismeretes, hogy a 18. század közepe a magyarországi szarvasmarha nyugati kivitelének további bővülését – egyúttal az exporton belüli vezető szerepének megerősödését – hozta, és hogy ennek bonyolítói jórészt a nyugati határszél térségének kereskedői társulatai voltak.²⁶ E rendszerben a pozsonyiak erős érdekeltségére utal, hogy a mészárosok – minden más polgári foglalkozástól eltérően – két szakmai közösségbe szerveződtek, amelyeket azonban gyakran nem céhként, hanem *Compagnie* néven említenek a források, és amelyeket egymástól „régebbi”, illetve „újabb” (*ältere* és *jüngere*) jelzővel különböztettek meg.²⁷ Noha a dinasztia tagjai már az 1670-es években jelen voltak a városban, igazán a 18. század első felében lehettek a Pauerek a régebbi pozsonyi társulat

²⁴ A pozsonyi evangélikusok két gyülekezetet alkottak: a németet, amelynek egyszerre három és a közös magyar–szlávot, amelynek egy lelkésze volt. Pozsony város a Dunáninneni Evangélikus Egyházkerületen belül önálló esperességet (*senioratus*) képezett, amelynek élén mindig a rangidős német lelkész állt. A líceum monográfusa, Schrödl, amikor Bél Pozsonyba érkezésének körülményeit leírva úgy fogalmaz, hogy „a pozsonyi hívek, hogy őt megtarthassák, azt az ígéretet tették neki, hogy a mint a *legelső* (kiemelés: T. Á.) lelkészi állomás náluk megürül...”, nyilván az időben, nem pedig a rangban első jelentésre gondolt. Bél az esperesi tisztséget csak 60 éves korában, a két előtte hivatalba lépett lelkész – Andreas Rabbacher (1712–1744) és Mathias Marth (1721–1734) – után, 1744-ben nyerte el.

²⁵ Névsorukat lásd: SCHRÖDL 1906, I. 498–499.

²⁶ EMBER 1989, 658–659.

²⁷ SPIESZ 1978, 26–27, 218–228.

meghatározó tagjai. Ekkoriban bizonyos időszakokban egyszerre négy-öt Pauer nevű mészáros mester is működött Pozsonyban, és az említett Mathias Pauer apja egy ideig a városi kamarás tisztségét is betöltötte.²⁸ A tekintélyes bányavárosi patikus Andreas Herrmann egyik veje tehát mészáros mester fia, a másik maga mészáros. Ezt figyelembe véve más hangsúlyt kap Bél származása is: apja talán nem pusztán paraszti sorban élő kézműves mester volt – ahogyan az életrajzokban rendre említik²⁹ –, hanem elképzelhető, hogy a marhahajtás rendszerébe maga is bekapcsolódott.

Különös viszont, hogy a Bél-sógor Mathias Pauer egyenes ági leszármazottai között inkább kereskedő testületi tag vaskereskedőket vagy orvosokat találunk, ami azt sejteti, hogy a marhakereskedelem terének fokozatos beszűkülésével a család igyekezett a státuszának megőrzését jobban szolgáló megélhetés után nézni. A kiterjedt családfán belül éppen ezen az ágon jelennek meg az orvosi végzettséget szerzett családtagok Mathias két fia, Samuel (1720–1759) és Christoph Andreas (1724–1770), valamint az előbbi fia, Christoph Wilhelm (1758–1807) személyében; az ő életútjuk alakulása aligha független a gyógyító foglalkozásokat követő Herrmann-rokonság mintaadó hatásától.³⁰ Mathias Pauer harmadik (felőtt kort megélt) fia, Andreas (1730–1796) viszont kereskedőnek tanult, és a pozsonyi kereskedő testület tagjaként folytatott selyem- és posztó-, később vaskereskedést, és e tevékenysége alapozhatta meg tekintélyét, amely alapján nagyapja és apja után ő is tagja lett a választott polgárságnak.³¹ Bél Mátyás szempontjából azt is érdemes figyelembe venni, hogy Mathias Pauer lányait szintén rangos polgárcsaládokból származó kereskedők vették feleségül. Anna Susanna Pauernek (1718–1800) 1742-ben Mathias Hagen (1715–1767) vaskereskedő (későbbi választott polgár) lett a férje, akinek – eredetileg szintén tőzsér – családját többszörös rokon kötelék fűzte a Pauerekhez, és akiknek családjának egyik ágát 1712-ben nemesi rangra emelte az

²⁸ Az utolsó ilyen vezetéknevű tőzsér, a sulzbachi térségből bevándorolt Johann Pauer (?1720–1792), akit 1753-es pozsonyi nősülése idején *Fleischhacker und Viehhändler* státussal irt le a házassági anyakönyv, első pillantásra nem tűnik rokonnak, noha presztízse (a század második felében ő volt a legnépszerűbb keresztapa az evangélikus közösségben 234 felkéréssel), választott polgári rangja és foglalkozása ezt sugallja. TÓTH Á. 2014a. Bár a Pauer az egyik leggyakoribb név Pozsonyban, figyelemre méltó, mivel talán szintén a rokonság széles dimenzióiról vall, hogy Sopronban is élt egy több nemzedéken át mészáros foglalkozást űző Pauer nemzetség a 18. században, amelynek egyik – történetesen szintén Mathias nevű – tagja Pozsonyban tanúskodott egy oda vándorolt soproni születésű férfi esküvőjén. (HÁZI 1982, I. 72–73. Christoph Gottlieb Schneller esküvője: Pozs. ev. ház. 1771.)

²⁹ Pl.: Tarnai Andor bevezető tanulmánya. Lásd: BÉL 1984a, 10; Wellmann Imre bevezető tanulmányát lásd: BÉL 1984b, 5.

³⁰ Német tanulmányaikra: Samuel Pauer 1741-ben a hallei egyetem orvostanhallgatója lett (TAR 2004, 146.), öccse, Christoph Andreas pedig 1760-ban az erlangeni egyetem szerzett orvosdoktori fokozatot, miután előtte már helmstedti egyetem diákja is volt. (TAR 2004, 76.)

³¹ Forbát szerint Andreas Pauer selyem- és posztókereskedő volt (FORBÁT 1930, 359.), a gyülekezeti matrikulái viszont legkésőbb 1785 óta vaskereskedőként említik. Habár leszármazottairól a kereskedői testület forrásanyagát feldolgozó Forbát nem tud, a házassági anyakönyvek szerint fia (Andreas) és unokája (Andreas Joseph) is polgári címmel rendelkező kereskedőként élt a városban.

uralkodó.³² A kisebbik lány, Maria Katherina (1733–1806) pedig ugyan Johann Adam Habermayer személyében egy nemesített győri tőzsérhez ment férjhez, de az ő fiaik, Daniel Habermayer patikus (?1764–1812) és Mathias Habermayer nagykereskedő (1764–1844) – mindketten pozsonyi választott polgárok – szintén elhagyták a család régi mesterségét.³³

Ha nem is közvetlenül felesége testvérei révén, de egy távolabbi rokoni fokon további fontos pozsonyi személyek voltak Bél rokonai. Vélhetően ehhez a családhoz tartozott ugyanis az a Maria Elisabeth Herrmann, akinek a besztercebányai Johann Karl Tutzenhaler volt a férje, és akinek két lánya is Pozsonyban nősült: Maria Elisabeth Tutzenhaler (?1724–1753) 1748-ban a líceumi subrektorhoz, Johann Christian Rösslerhez ment feleségül, húga, Anna Sophia (?1734–1802) pedig 1766-ban Michael Gottlieb Häusler polgári posztókereskedőhöz.³⁴ Ilyenformán, ha feltételezésünk helyes, újabb, házassági kapcsolattal szentesített szövetség kötöttet a bányavárosi és a régi pozsonyi polgárság között (Rössler apja a választott polgárságba is bekerült lakatos mester volt a koronázó városban). A rokonság vélelmezése mellett fontos érv lehet, hogy az 1748-as esküvőn a menyasszony mellett nem más tanúskodott, mint Bél, valamint Herrmann és Kastenholz orvosok.

Itt kell megemlíteni végül, hogy Bél pozsonyi hivatali ideje alatt több olyan esetet ismerünk, amikor besztercebányai gyökerű személyek megtelepedtek és/vagy megnősültek Pozsonyban. Ezekben az esetekben rokoni viszonyt nem tudunk ugyan bizonyítani, Bél személyes érintettsége mégis valószínűsíthető. Ez nem csak az 1721-ben Pozsonyban esküdt, besztercebányai születésű és illetőségű pékmester, Alexander Hochhauser esetében mondható el, akinek Bél volt az egyik házassági tanúja. A nemesi jogállású selmecbányai (ám Besztercebányán született) kereskedő, Johann Gottfried Kraudy a pozsonyi Georg Mader kereskedő lányával kötött

³² Johann Pauer (?1661–1731) mészáros és Maria Hagen esküvőjére 1689-ben, egy másik – először 1695-ben nősült – Johann Pauer mészáros és Anna Susanna Hagenére 1705-ben, David Pauer (?1690–1759) mészáros és Sophia Hagen esküvőjére 1717-ben került sor. Mathias Hagen és David nevű öccse családjának nemesítésére: *Királyi Könyvek* 29, 396. David Hagen fia, Georg David magásra jutott a rendi hierarchiában: Kassára költözve és ügyvédi végzettséget szerezve Abaúj vármegye ügyészi tisztségét töltötte be. A kassai német ev. egyh. halotti anyakönyve alapján 1791. máj. 4-én halt meg. Esküvőjének adatait nem ismerjük, gyermekeit viszont 1752-ben és 1755-ben ugyanebben az egyházban keresztelték. Az anyakönyv digitalizált változatát lásd: <https://familysearch.org/search/collection/1554443> (2014. október 14).

³³ A Habermayerekről TÓTH Á. 2009, 187–189. Maria Katherina portréja: Uo.: Függelék, 10. kép.

³⁴ A nemes Tutzenhalerek Pozsonyban aranyművesként, Besztercebányán patikusként, Eperjesen kereskedőként, katonatisztként, Kassán kelmefestő mesterként fordulnak elő a 18. században, és emellett Szentgyörgyön és Késmárkon is találunk ilyen nevű rokont. A pozsonyi Rössler polgárcsalád tagja egy Heidelberg térségéből érkező testvérpár, Johann lakatos (a líceumi tanár apja) és Johann Georg asztalos, akik 1719-ben, ill. 1730-ban nősültek a koronázó városban, de gyanítható, hogy az ő rokonuk az a Wolfgang Andreas Rössler ügyvéd, városi tanácsnok és gyülekezeti felügyelő (1685–1713) is, aki az evangélikusok jogvédelme ügyében az 1690-es évektől rendszeresen fellépett a kormányzatnál. (SCHRÖDL 1906, 286–287, 323–324, 498.) A Häusler nemzetség első pozsonyi képviselője, Michael Gottlieb 1728-ban nősült; az ő fia a Hermann-rokon lányt elvevő Michael Gottlieb, ez utóbbi fia pedig, Johann Georg – mindketten testületi kereskedők –, aki szintén Pozsonyban házasodik 1796-ban. (FORBÁT 1930, 350, 358, 376.)

frigye esetében is jutott szerep Bélnek: nem csupán ő esketett, de a vőlegény őt kérte fel egyik tanújának.³⁵ Bár Bél halálát követően történt, a két besztercebányai nemes Breuer fivér 1751-ben Pozsonyban kötött házassága mögött is a lelkészhez (is) kötődő hálózat állhatott, ugyanis közülük az ifjabb, Samuel Breuer (?1726–1769) – Liptó vármegyei tiszti orvosa – tisztsége révén bizonyára kapcsolatban állt a besztercebányai Herrmannokkal.³⁶ Utolsó példaként a Pozsonyban 1771-ben nősült, és ott le is telepedett, nemes Johann Clement kereskedőt szükséges megemlíteni, akinek apja, Johann Selmecebányán volt kereskedő. Az ő esete azért érdekes, mert vélhetőleg rokona Bél egykori mentorának, Martin Clement besztercebányai tanácsnoknak és a szécsényi országgyűlésen városa követének, akinek fiát Bél tanította is ottani rektorsága idején.³⁷

Logikailag talán e távolabbi rokonság elé kíváncozna, kronológiailag azonban értelemszerűen későbbi fejleménynek tekinthető Bél saját gyermekeinek kiházásítása. A tudós a szakirodalomban említett nyolc gyermeke közül az első még Pozsonyba költözése előtt született, feltehetően Besztercebányán, így – az ottani anyakönyv híján – nem tudunk pontos adatot mondani róla. A Pozsonyban született Karl Gottfried (1715. szept. 24.), Karl Andreas (1717. júl. 13.), Maria Elisabeth (1719. aug. 4.), Mathias Ferdinand (1721. dec. 1.), Johann Gottlieb (1723. nov. 16.), Maria Susanna (1725. nov. 4.), Mathias Gottfried (1728. szept. 3.) közül az első négynek Rabbacher lelkész volt a keresztapja. Figyelemre méltó viszont, hogy a keresztanyaságot – szokatlan módon – nem az ő felesége, hanem egy pozsonyi polgár özvegye, Anna Maria Kerntlerin vállalta. Bár az ő pontos viszonyát Bél családjához nem ismerjük, feltételezhető, hogy Georg Kerntler választott polgári és (1700 körül) gyülekezeti kincstárnok tisztségét is betöltő mészáros mesternek lehetett a házastársa. Ez az adat azt sejteti, hogy a frissen Pozsonyba érkezett Bél beilleszkedését a marhakereskedéshez kapcsolódó, tekintélyes mészáros segíthette, ami megerősíti a vélelmet, hogy apja több volt egyszerű falusi mészárosánál.³⁸ A három ifjabb gyermek mellett Jeszenák Pál és felesége vállalta a keresztszülőséget.³⁹

Bél Mátyás gyermekei közül Karl Gottfriedet 1717. máj. 7-én (másfél évesen, öccse születése előtt két hónappal), Mathias Ferdinandot 1721. dec. 4-én (keresztje

³⁵ A Kraudy családról lásd: GYULAI 2013, 7–24. 18. századi szerepükről és súlyukról különösen: 14–17.

³⁶ Samuel és Johann Benjamin Breuer is 1751. május 23-án nősült meg Pozsonyban.

³⁷ BÉL 1984a, 15; HECKENAST 2005, 234; TÓTH G. 2009, 161.

³⁸ Itt jegyezzük meg, hogy legalább a 17. század vége óta élt Pozsonyban egy Herrmann családnevű, polgári jogú, evangélikus mészáros nemzetség. Ennek legkorábbi ismert tagja, Leonhardt már 1701 előtt elhunyt, két fia közül az 1719-ben nősült Mathias (1690–1763) házassága révén erőteljesen a mészárosokhoz kötődött, míg öccsét, az 1723-ban kötött házassága révén a Fehér Rózsához címzett fogadó birtokába került Johann Michaelt (1693–1743) színesebb társadalmi hálózat vette körül. A rendelkezésre álló források alapján nem tudjuk eldönteni, hogy ez a Herrmann család rokona-e Bélnek, egyetlen kapocs köztük, hogy Leonhardt Herrmann Maria Barbara nevű lányának 1701-ben – a már említett Hagen familia egyik tagjával – tartott esküvőjén a menyasszony egyik tanúja Georg Kerntler volt.

³⁹ Ez megfelel egy Tóth Gergely által idézett levél megfogalmazásának, amelyben 1731-ben Bél „komám uramnak” szólította Jeszenákot. (TÓTH G. 2007a, 115.)

lése után 3 nappal, az anyakönyv szerint „26 és $\frac{3}{4}$ óra” hosszúságú életét lezárva), Maria Susannát 1733. júl. 27-én (nyolcadik évében) temették el. Felnőttkort megért fiai közül a lipcsei és a göttingeni egyetemen tanult Mathias Gottfried röviddel apja halála után, 1750. jún. 11-én hunyt el Pozsonyban.⁴⁰ Az életrajzi lexikonok – Szinyeyi nyomán – vele kapcsolatban feltehetően téves adatokat közölnek.⁴¹ Szinyeyi ugyanis két nyomtatásban megjelent munkáját tartja számon. Az *Institutio puerilis* című könyv 1740-ben Pozsonyban jelent meg, amikor szerinte a szerző 15 éves volt – látjuk, a valóságban csupán 12, ami még inkább kételyt ébreszthet. Hasonlóképpen gyanúra adhat okot, hogy megjelenhetett-e 1743-ban a *Dissertatio epistolica de litterarum apud Hungaros praetio* című mű, hiszen a Dissertatio műfaj az egyetemi képzés lezárásához szokott kapcsolódni, amelyre 21 éves korában nem lehetett módja, ráadásul nem világos, hogy a mű miért éppen Bécsben látott napvilágot. Az anyakönyvi bekezdés nem ad fogószót ahhoz, hogy megítélhessük tanulmányainak irányát és helyét.

Önálló egzisztencia és család megalapítására két fia esetében kerülhetett sor. Közülük Karl Andreas 1781-ben öngyilkosság során vesztette életét. Életútjáról a régebbi szakirodalom, illetve a peregrinációs adattár alapján azt tudjuk, hogy az altdorfi (1735–), a strassburgi, a jenai (1736–) és a lipcsei (1741–) egyetemen folytatott tanulmányokat.⁴² Tanulmányútjai során Párizsban is megfordult, de 1740-ben már Pozsonyban tartózkodva részt vett Mária Terézia megkoronázásán. Ezután utazott Lipcsébe, ahol aztán le is telepedett és az egyetem bölcsészettudományi karának professzoraként működött; emellett a szász fejedelmi udvar tanácsnoka volt, a királyi könyvtárat vezette, és egy tudományos lapot szerkesztett. Az ifjabb fiú, Johann Gottlieb előbb apja egykori egyetemére iratkozott be Halléban, majd orvosnak tanult Göttingenben (ott jelent meg 1747-ben disszertációja is), ezután hazatért szülővárosába, de a gyülekezeti anyakönyvben nem sikerült nyomát találni, ami azt valószínűsíti, hogy nem alapított családot, és talán később el is vándorolt Pozsonyból.⁴³ Elmondható tehát, hogy a lelkész mindhárom fia az egykor apjuk által vezetett liceumban elvégzett középszintű tanulmányok után németországi egyetemekre peregrinált, és értelmiségi tevékenységre készült, illetve azzal is foglalkozott. A fentiek alapján valószínűsíthető, habár nem bizonyítható, hogy Bél Mátyásnak nem volt férfiági leszármazottja.

Ha Bél fiai vonatkozásában a pozsonyi matrikulák nem visznek közelebb a lelkész kapcsolatrendszerének feltárásához, két nagyobbik lányának kiházasítása tovább gazdagítja a képet. Euphrosinát 18 évesen Johann Wolfgang Schröck bécsi nagykereskedő vette feleségül, akinek illetősége félrevezető lehet, ugyanis pozsonyi háttérből származott. Bél veje 1696-ben született Pozsonyban, ahol azonos nevű apja polgári cím birtokában a talányos Stadt-Koch tisztséget viselte, amely

⁴⁰ Egyetemi tanulmányait 1745-től Lipcsében, majd 1748-tól Göttingenben folytatta. (TAR 2004, 110, 251.)

⁴¹ SZINYEI 1891–1914, I. 784; HAAN 1876, 72.

⁴² TAR 2004, 55, 204, 250.

⁴³ KLEIN 1789, 43–44; SZINYEI 1891–1914, I. 777–780; TAR 2004, 110, 145.

talán a vendéglátással függhetett össze. Emellett szólhat, hogy gyermekei közül Johann Christoph Schröck (1691–1732) az Arany Rózsához címzett fogadó birtokosa volt, Maria Susanna nevű lánya (1685–?) pedig egy Tübingenből bevándorolt mészáros mester – egyúttal a Fekete Oroszlán fogadó tulajdonosa –, Mathias Krämer felesége lett. Krämernek egyébként már az apja is mészáros volt, ő maga pedig a pozsonyi gyülekezetben az egyik legsűrűbben felkért keresztapa lett, ami tekintélyét és beágyazottságát bizonyítja. Ismerjük továbbá a Schröck család egy másik pozsonyi ágát: a szücsmester és választott polgár Johann becsült életkora alapján talán az idősebb Johann Wolfgang fivére volt, fia, Johann Friedrich (1697–1731) lakatos mester pedig Bél vejének unokatestvére lehetett. A rokonságban azonosított további személyek (apósok, sógorok) szintén rangos foglalkozásokat űző és esetenként a választott polgárságba bekerült pozsonyi polgárok.⁴⁴ A Schröck-rokonság esetében annak is látszik nyoma, hogy Bél tartotta velük a kapcsolatot, legalább a formalitás szintjén. Az említett Mathias Krämer két gyermekének ugyanis a lelkész volt az egyik esküvői tanúja, 1738-ban (Maria Elisabeth férjhez menetelekor) vejével, Wolfgang Schröck nagykereskedővel együtt, 1744-ben (Johann Christoph nőülése alkalmával) pedig sógora, Mathias Pauer oldalán. Schröck tehát Bél rokonságában már a második bécsi evangélikus nagykereskedő, amivel kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy a korabeli császárvárosban lutheránus gyülekezet sem működhetett. Schröck azonban sikeres üzletet vezetett, legalábbis cége még 1781-ben is fennállt, ugyanis egy abból az évből fennmaradt cseh–osztrák kancelláriai készítésű lista a 28 bécsi nagykereskedés (*Niederlage*) között említi a nevét.⁴⁵

Nem kevésbé fontos Bél másik kiházasított lányának, Maria Elisabethnek 1741-ben kötött esküvője révén szerzett rokonság. Ebben az esetben egy pozsonyi kereskedő, Majthányi Dániel (?1707–1787) volt a vő, aki hosszú élete során jelentős városi tisztségeket is szerzett, előbb a választott polgárság tagjaként, később annak választott előljárójaként (*Vormund*), illetve városi kamarásként. A tekintélyes kereskedő a közeli Nagyszombatból vándorolt Pozsonyba, ahol apja, a nemesi jogállású Majthányi Miklós szintén kereskedőként élt meg, de a térség egy másik városában is jelen volt a nemzetség, ugyanis az esküvő alkalmával tanúként feltűnik Majthányi Sámuel bazini városbíró is. Az esztergomi érsek székhelyeként erőteljesen katolikussá vált Nagyszombat esetében meglepőnek tűnhet rangos evangélikus kereskedők jelenléte és polgári joga, ám találunk erre további példát is: a 18. század első felének egyik meghatározó pozsonyi evangélikus városvezető családjára, a Burgstaller szintén onnan érkezett a koronázó városba.⁴⁶ A házassági tanúk össze

⁴⁴ Az ifjabb Johann Wolfgang Schröck házassága: 1732, Mathias Krämer házassága: 1707, a megözvegyült Johann Schröck 1694-ben és 1714-ben nősült újra, Jakob Friedrich Schröck házassága: 1726, húgának házassága Johann Georg Pitropf pozsonyi mészárossal: 1723.

⁴⁵ BEER 1898, 83 (lábjegyzet).

⁴⁶ Az idősebb Johann Christoph Burgstaller (?1650–1730) és azonos nevű fia (?1674–1758) is évtizedeket töltött városi szolgálatban, és nem csupán a városi tanácsnak lettek tagjai, de hosszú időn át a városbíró és polgármester tisztséget is viseltek, valamint a gyülekezet felügyelői posztját is

tételének alább következő elemzésében Burgstalleré az egyik legsűrűbben előforduló név, ám hogy emögött egy esetleges rokonság áll a Burgstallerek és Majthányiak között, vagy egyszerűen a pozsonyi gyülekezeten belüli rang tükröződik a gyakoriságban, ezt lehetetlen eldönteni.

A fentiekben áttekintettük, hogy a házasságok révén és az így szerzett hozzátartozók vérségi kötelékei útján meddig terjedhetett Bél széles értelemben vett rokonsága Pozsonyban. Az így felvázolt kép egyrészt megerősíti azt a korábbi tapasztalatainkat, hogy a pozsonyi evangélikus társadalmi elit foglalkozási szempontból egyáltalán nem homogén: honorácior és polgári foglalkozásúak, a formálisan kereskedőnek tekinthető (a Kereskedelmi Testületben tag) személyek mellett hozzájuk képest – elvben – alacsonyabb presztízsű kézművesek, továbbá nemesi jogállásúak, végül Pozsonyhoz vélhetően csak lazán kötődő (Bécsben aktív, de istentiszteletről Pozsonyba járó) személyek is találhatók köztük.⁴⁷ Ez az összkép eltér attól, amit a rendi társadalomról hagyományos gondolnánk, ahol a városi polgár és az értelmiségi foglalkozású személy között legfeljebb az intergenerációs mobilitás teremt kapcsolatot. Megerősíti viszont azt a nézetet, amely szerint a történeti-jogi jellegű rendi tagolódás mellett hasonlóan fontos strukturáló erő a felekezeti elvű elkülönülés, amely tehát a kisebbségi egyházak közösségein belül sajátos társadalmiszerveződést eredményezett.⁴⁸

Másrészt úgy tűnik, Bél maga is fontos pontja ennek a hálózatnak, amennyiben értelmiségi és polgári foglalkozású férfiak is feltűnnek a rokonságában. Különösen figyelemre méltó, hogy több ponton is mészáros mestereket azonosítottunk a rokon környezetében, ami két összefüggésben is értelmezhető. Egyrészt a kor egyik legjövődélmezőbb megélhetési formájaként a marhahajtás és -vágás vezető képviselőit feltehetően az evangélikus társadalom legfelső rétegébe sorolhatjuk, akik ily módon hasonló szinten lehettek a lelkészekkel. Másrészt talán szükséges lesz újraértékelni, amit Bél származásával kapcsolatban eddig tudtunk: apja társadalmi helyzetét talán nem elsősorban falusi („paraszti”) környezete, hanem a marhakereskedéssel való érintkezése határozta meg.

betöltötték (Lásd: 14. jegyzet.). Rokoni hálójukra lásd: Johann Schumpeter házassága 1704-ben Maria Sophia Burgstallerrel, Torkos András győri lelkész házassága 1708-ban Maria Rosina Burgstallerrel, az ifjabb Johann Christoph Burgstaller házassága 1715-ben Maria Susanna Klobusiczkyvel (akinek apja kereskedő és városi kamarás volt Pozsonyban). Az idősebb Johann Christoph húgai is rangos pozsonyi polgári nemzetségekkel léptek rokoni kapcsolatba. Lásd: Johann Georg Riedel mészáros házassága 1721-ben Maria Elisabeth Stöhrrel, ill. Mathias Samuel Unger kereskedő házassága 1734-ben Maria Magdalena Weissbeckkel (akiknek anyjuk volt Burgstaller-lány). A nagyszombati szárla Johann Burgstaller vaskereskedő 1671-ben az ottani eklézsiánál kötött házasságából következethetünk; ugyanonnan értesülünk, hogy az ő apja, Elias Burgstaller szintén nagyszombati vaskereskedő volt. A kora újkori Nagyszombatról, ill. a protestantizmus ottani (átmeneti) jelenlétéről: GRANASZTÓI 2004.

⁴⁷ TÓTH Á. 2012.

⁴⁸ Vö. KÖVÉR 2001, 35.

Bél Mátyás szerepvállalása keresztapaként és házassági tanúként

A társadalomtörténet-írás művelői körében az utóbbi évtizedekben népszerűvé vált – az egyén társadalmi helyzetét nem önmagukban értelmezhető státuszleíró fogalmakkal megragadó, hanem a mások irányába mutató viszonyok összefüggésében leíró – relacionista szemlélet⁴⁹ képviselői gyakorta hangsúlyozzák, hogy az intézményesült kapcsolatoknak többféle, egyidejűleg működő rendszere létezik. A hagyományos helyi közösség egyik ilyen „másodlagos” – a vérrokonság szerveződési elvét kiegészítő – hálózatát a keresztszülői felkérések jelentik. E társadalomszerveződési jelenség hátterét az adja, hogy – a néprajzi jellegű kutatások megállapításai szerint – a keresztapa (keresztszülők) személye fontos, hosszabb távon is meghatározó helyet kölcsönöz a megkeresztelt gyermeknek a közösségben, hiszen a kiházásitánál (valamint a tanítatásnál, ha ez magasabb szintet elér) befolyást gyakorol az erre a szerepre felkért személy. E mérce szerint nem csupán a közösségen belül mért „népszerűségi rangsort” lehet felállítani, de a különféle rangú rendfoglalkozási csoportok között is segít elhelyezni az egyént. Szükséges azonban leszögezni, hogy a keresztszülői feladatra történő felkérésről túl keveset tudunk – például a protestáns német városi közösségekre csak fenntartással alkalmazhatóak a magyar falu életéről nyert néprajztudományi tapasztalatok, nem ismerjük a felkéréssel kapcsolatos gyakorlatokat, és nincs tudásunk arról sem, hogy ténylegesen mekkora felelősséget vállalt/érezett a keresztapa a keresztgyermekéért. Ilyen vizsgálatra egyébként van már példa a korabeli Magyarország egy-egy városi közösségéről is, amelyek ténylegesen árnyalják a társadalomszervezetről alkotott képet.⁵⁰

Ami Bél Mátyás keresztapái szerepvállalását illeti, pontos képet nem tudunk nyújtani a pozsonyi időszakára eső keresztelések hatalmas – mintegy 6000 esetre rúgó – mennyisége miatt. Ezért mintavételt alkalmaztam: lelkészi működésének elejéről és végéről 3-3 egymást követő év (1723–25 és 1743–45) összes keresztelését vizsgálva kerestem azokat az eseteket, amelyekben Bél volt a keresztapa. A mintaévekben meglepő módon Bél csupán egyetlen alkalommal szerepelt keresztapaként, 1725 decemberében, amikor egy kézműves mester (Michael Brand) lányát tartotta keresztvíz alá. (Brand magyar szabó családját egyébként a későbbiekben is évekig a lelkész patronálta.⁵¹) Szélesebb perspektívába állítva viszont megállapít

⁴⁹ BENDA 2006, 519.

⁵⁰ BENDA 2006; TÓTH Á. 2014a.

⁵¹ 1725. dec. 4.: Maria Susanna Brand keresztelése. Az eset értelmezéséhez azt érdemes tudni, hogy a gyermek szüleinek esküvőjén, 1724. szept. 19-én is Bél volt az egyik tanú, méghozzá az özvegyként oltár elé álló menyasszony oldalán, sőt már a hölgy – a szentgyörgyi születésű Anna Maria Zillwag – első házassága alkalmával, 1723. jan. 12-én is ő tanúskodott. Bélnek tehát valamilyen személyes, még ha nem is feltétlenül hosszú múltra visszatekintő kapcsolata lehetett vele, vagyis számára a(z utólag kivételesnek látszó) keresztapái szerep nem véletlenszerű vállalás. Ráadásul Brandék három következő gyermekének is a Bél házaspár lett a keresztapja. A gyermekeknek adott keresztnevek is megfeleltek a patronálás korabeli gyakorlatának: az első lány a keresztanya, az első fiú a keresztapa nevét kapta. Megjegyzendő még, hogy az 1733 után született gyerekeket már nem Bélék tartják keresztvíz alá, hanem egy molnár mester, akinek kapcsolatát nem ismerjük sem Brandékkal, sem Bélékkel. Ám az 1738-as születésű újabb gyermek mellett a

ható, hogy Bél ritka szereplése a keresztapák között nem rendkívüli: az 1723–25 közti, illetve 1743–45 közti 467, illetve 549 keresztelesek során elsősorban egyes városvezetők és kereskedők fordulnak elő sűrűn, a lelkészek és a városban élő honoráciorok szereplése nem kimagasló.⁵² Brandékon kívül még Bél Mátyásnak két keresztapai viszonyáról tudunk, ezek természete azonban eltér ettől a fajta patronáló kapcsolattól. Az egyik a már említett eset Andreas Herrmann lányával, amely tehát egy közelinek mondható rokon viszonyt erősít meg. A másik viszont Mikoviny Sámuelhez – Bél egykori beszercebányai diákjához, utóbb a műveinek elkészítésénél szerepet vállaló térképészhez – kötődik, akinek két gyermekét is a lelkész tartotta keresztvíz alá.⁵³

Miközben keresztapaként Bél Mátyás nem tűnik a gyülekezeti közösség központi szereplőjének, figyelemreméltóan gyakran találkozhatunk a nevével esküvői tanúként. A Függelékben közölt adatok szerint pozsonyi működése alatt összesen hetvenegy alkalommal találhatjuk meg nevét ilyen minőségben az esketési anyakönyvekben. Ez kifejezetten magas szám a lelkészi időszakára eső összesen mintegy 1200 esküvőhöz képest, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az ilyen alkalmak kisebb részében esett egybe a részvétele az eskető lelkész szerepkörével. (Az anyakönyvben gyakran – de nem minden esetben – a tanúk felsorolásánál az „ich” szócskával jelezték a lelkészek, hogy egyúttal ők végezték a szertartást.)

Az adatok értelmezéséhez tudni kell, hogy a pozsonyi gyülekezet sajátos szokása szerint széles skálán mozgott az esküvői tanúk száma. Általánosságban megfi

már bemutatott Pauer–Herrmann házaspár szerepelt keresztszülőként, vagyis a lelkész sógora és sógornője, akik mintegy folytatták a korábbi viszonyt. Összességében a Bél–Brand viszony megfelel a pozsonyi evangélikusok kereszteleseinél szokványosnak tekinthető relációnak.

⁵² Az 1723–25 közti években az ifjabb Burgstaller volt a „legnépszerűbb” keresztapa (22 felkérés-sel), akit épp akkoriban választottak meg a városi tanács tagjának. Rajta kívül egyes polgári személyek esetében fordult elő, hogy több család gyermekei mellett is keresztapaként szerepeltek (Frendel szücs 11, Schrammel molnár és Stöhr városi sörfőző 10-10, Thier – másként Dürr – és Windisch vaskereskedők 8 esetben). A nagy tekintélyű Jeszenák Pál ügyvéd 5, a Pálffy Miklós nádor személyes orvosaként is működő Karl Rayger 4 esetben fordul elő, a lelkészek közül a városi esperes Johann Mathias Marth 10, Rabbacher második pap viszont Bélhez hasonlóan csak egyszer. A képlet lényegében változatlan húsz évvel később is: Burgstallerre 27, Malik tanácsnokra 9, Wieland tanácsnokra 7, a városvezető dinasztíába született Andreas Kochmeister patikusra 8 felkérés esik, miközben a tekintélyes polgárok közül Teutsch vaskereskedő és Kreplehner fakereskedő 13-13, Matolowitz szappanfőző és Halbwachs tímár 12-12, Klobusiczky kereskedő 9, Prüxner feketepék (egyébként a Lipszky-féle térkép metszőjének apja) és Schildberger szappanfőző 11 alkalommal lesz keresztapa. Az értelmiségi foglalkozású gyülekezeti tagok ennél jóval kisebb súllyal szerepelnek: Serpilus esperes 6, Thomasius gyülekezeti kántor és Herrmann doktor 4, Beer líceumi rektor 3, Rabbacher, Maternus német és Miletz szláv–magyar lelkészek, továbbá Jeszenák Pál 2-2 esetben fordulnak elő keresztapaként.

⁵³ TÖRÖK 2003, 103. Mikoviny Bél keresztapasága mellett keresztelt gyermekei: 1728. ápr. 2.: Samuel Wolfgang, 1730. febr. 15.: Carolus Stanislaus. A további gyerekek keresztapja még Bél-nél is rangosabb személy: Jeszenák Pál ügyvéd, a nádor Pozsonyban élő jószágigazgatója. Érdekes, hogy Bél a Brand és a Mikoviny házaspár esetében hozzávetőleg egy időben lép vissza a keresztapai szerepvállalástól. A Bél-szakirodalom megállapítása szerint a tudós-lelkész és térképésze között megromlott a viszony, ez azonban évekkel későbbre, 1738-ra datálható. (TÓTH G. 2007a, 126.)

gyelhető, hogy a magasabb rangú személyek több tanút vonultattak fel. A közölt listából kitűnik, hogy Johann Karl Schwarz seborvos – egy városi tanácsnok fia – 1735-ben tartott menyegzőjén a vőlegény és a menyasszony oldalán is négy-négy tanú sorakozott fel, míg a rá következő évben Mathias Wenzel vaskereskedőből lett tanácsstag lányának esküvőjén öt-öt férfi tanúskodott. De nem csak olyan esetekben találunk példát ilyen fényes esküvőre, amikor Bél a tanúk közt szerepelt – a Győrből Pozsonyba települt Méhes János kereskedő 1733-ban rendezett kézfogóján is négy-négy tanú tette rangosabbá az eseményt, köztük egy pozsonyi lelkész, Pozsony hat evangélikus tanácsnoka közül négy (így Burgstaller, aki abban az évben éppen városbíró is volt), egy választott polgár és a Pauer mészáros dinasztia egyik tagja. Miközben az esküvők több mint tizedénél legalább három-három tanú hitelesítette az aktust, abban az 56 esetben, amikor a vőlegénynek csak egy tanúja volt, a vőlegény és a menyasszony családja (kevés kivétellel) a városi társadalom alsó rétegéhez tartozott rendi vagy foglalkozási szempontból, vagy idegennek számított, és a tanúk is igen ritkán kerültek ki a gyülekezet elitjéből.

Szintén fontos háttérinformáció az adatok elemzéséhez, hogy a házassági tanúk pontos lejegyzésére nagy gondot fordítottak az adminisztrációt végző lelkészek: elenyésző a hiány, a neveken kívül a státusz (polgári jogállás, foglalkozás), a városi vagy gyülekezeti tisztség (ha volt ilyen), sőt többnyire az úri rangot kifejező titulus is szerepel a matrikulákban, és az is kiderül, hogy az illető a vőlegény vagy a menyasszony mellett tanúskodott. Mindez összességében igen megbízható forrássá teszi a házassági anyakönyvet a kapcsolatrendszer rekonstrukciójánál. Számos vizsgált példa alapján megállapítható, hogy a tanúk gyakran a széles értelemben vett rokonsághoz tartozó nemzetségek legidősebb tagjaiból kerültek ki: nagybácsik, unokatestvérek, mostohaapák, sógorok nevével találkoztunk ezeken a listákon. Természetesen nem minden esetben, de valószínűleg az az alapelv érvényesül, hogy a házasság (illetve az esküvő mint ünnepélyes alkalom) rangját a „patronusok” személye adja meg. Így a gyülekezeti (vagy városi) vezetők, valamint a polgári közösség megbecsülését élvező és a saját rokoni hálózathoz tartozó személyek tanúskodása közös gyökérből ered az olyan esetekkel, amikor kapás vagy szőlőműves mellett tanúskodik valamelyik rangos polgár (aki talán szőlőbirtokosként egyben munkaadója a felkérő házasulónak vagy a családjának).

Bél Mátyás helyzetének értelmezéséhez előbb azokat a házasságokat különítem el, amelyekben könnyen megmagyarázható a tudós lelkész jelenléte. Nyilvánvalóan ilyenek azok az esetek, amelyekben rokonai voltak érintettek. A már említett Krämer-esküvők – amelyeknél láthatóan azután vállalt szerepet, hogy lányának házassága után rokoni kapcsolat létesült Krämerékkal – mellett ilyenek tekinthetőek sógora, Mathias Pauer elsőfokú unokatestvéreihez kapcsolódó kézfogói, illetve unokahúgának menyegzője.⁵⁴ Ide sorolhatóak a Hagen és a Wagenhüttner családokat – mint a Pauerékkal sógori-unokatestvéri viszonyban lévő nemzetségeket –

⁵⁴ 1725. jan. 30.: Mathias Pauer (Michael kalapos fia); 1745. máj. 10. és 1748. máj. 7.: David Pauer mészáros két lányának esküvője; 1742. ápr. 17.: Anna Susanna Pauer és Mathias Hagen esküvője.

érintő házasságok is.⁵⁵ De rokonnak számítható Friedrich Wilhelm Beer (Bél líceumi tanár kollégája és lelkésztársa, valamint segítője a *Nova Posoniensia* szerkesztésében) is, akinek öccse 1716-ban – a többször említett Mathias Pauerrel unokafivéri kapcsolatban lévő – Michael Pauer kalapkészítő lányát vette feleségül; az ő családjá is több olyan esküvőben volt érintett, amelynél Bélnél tanúként vett részt.⁵⁶

Egy másik érintettségi körnek tekinthetők a szakmai kapcsolatok. Bélnél Máttyás szinte minden pozsonyi lelkésztársának és líceumi tanárnak házasságánál feltűnik tanúként, akárcsak ezek lányainak kézfogóin is, sőt olykor a nem pozsonyi gyülekezetek lelképásztoraihoz kapcsolódó eseményeken is.⁵⁷ Miközben némiképp meglepő, hogy kimaradt a tanúk közül az orvosok és patikusok – apósa és veje kollégái – nősülése alkalmával is, sűrűn találkozhatunk a nevével a mészáros mesterekhez kötődő esküvőkön, olyankor is, amikor nem tudunk rokoni kapcsolatról.⁵⁸

Szintén könnyen megmagyarázható, hogy a gyülekezet legrangosabb világi tagjainak családtagjainak kézfogóján Bélnél is felsorolták a tanúk között. Ilyen helyzetben szerepelt már 1719 őszén, amikor – két lelkésztársa, a városbíró és egy további tanácsstag mellett – Johann Schwartz városi tanácsnok lányának esküvőjére került sor, de ezen kívül is hét alkalommal tanúskodott hasonló helyzetben.⁵⁹ Említést

⁵⁵ 1741. jún. 26. és 1746. jún. 14.: Mathias Wagenhüttner tímár és választott polgár két lányának házassága; 1742. ápr. 12.: Mathias Hagen vaskereskedő házassága. Wagenhüttnerék esetében azt is sejthetjük, hogy intenzív kapcsolatot ápoltak Mathias Pauerékkal: Lucas Wagenhüttner választott polgár és tímár mester megárvult lányának 1718. febr. 15-én egy Pauer-fiúval kötött házassága idején a menyasszony az idősebb Mathias Pauer háztartásában élt, nyilván a háztartásfő gyám-lányaként.

⁵⁶ 1719. szept. 12. és 1734. nov. 9.: Friedrich Wilhelm Beer második és harmadik házassága; 1745. jan. 18. és 1747. jan. 6.: Beer első házasságából született két lányának házassága.

⁵⁷ A Beerhez kapcsolódó esküvőn kívül 1719. aug. 15.: Andreas Bartos líceumi tanár; 1720. febr. 6.: Andreas Rabbacher lelkész; 1729. jan. 24.: Mathias Marth lelkész; 1734. nov. 23.: Johann Ferdinand Weissbeck modori lelkész lánya; 1744. nov. 23.: Johann Thomasius (vagy Thomasy) líceumi tanár; 1746. máj. 16.: Johann Demian osztrolukai (Zólyom vm.) lelkész – a falu a Bélnél születés helyéhez legközelebbi artikuláris hely; 1747. aug. 1.: Jonas Palumbiny líceumi tanár; 1747.: máj. 13.: Johann Christian Rössler subrektor. Hivatali szerepéhez kötődhetett Zacharias Stubner gyülekezet-i kántor melletti tanúskodása is. Nem jegyezték viszont fel Bélnél nevét tanúként Andreas Christoph Skaricza modori lelkész 1722. máj. 12-én kötött házasságakor, aki ugyan lehet, hogy szláv gyülekezetnek volt a lelkésze a közeli kisvárosban, tehát a „német” Bélnél ellentétben más *natio* egyházi ügyeit vezette, ám fia volt a Pozsonyban sokáig (legalább 1713 és 1723 között) vezető városi tisztségeket betöltő Skaricza Gábornak, így a tudós-lelkész említésének hiánya meglepő.

⁵⁸ 1727. febr. 11.: Johann Michael Ferber dévényi tőzsér és mészáros házassága (ugyanekkor egy Samuel Ferber nevű mészáros Pozsonyban választott polgár); 1734. júl. 20.: Johann Georg Pitropf mészáros; 1735. szept. 13. és 1748. febr. 13.: Johann Michael Graff mészáros és választott polgár lányának, ill. fiának házassága; 1737. nov. 26.: Tobias Märkel mészáros; 1739. jan. 27.: Christoph Hirsch mészáros; 1741. aug. 28.: Lorenz Habermayer győri tőzsér; 1747. jan. 16.: Johann Michael Kraft mészáros és választott polgár lányának házassága; 1747. jan. 17.: Johann Georg Rothmayer mészáros lányának házassága.

⁵⁹ 1719. szept. 12. és 1735. szept. 13.: Johann Schwartz városi tanácsnok lánya, ill. fia (egy sebész mester); 1723. szept. 2.: Johann Christoph Malik pozsonyi városi aljegyző (későbbi tanácsnok és városbíró); 1734. szept. 7. és 1736. febr. 7.: Mathias Wenzel nemes, városi tanácsnok fia és lánya; 1735. szept. 26.: Johann Mathias Albrecht városi alszámvevő; 1739. okt. 13.: Georg Gottlieb

érdemel, hogy három legkisebb gyermekének keresztapja, a nádori *plenipotentiarius* Jeszenák Pál (1683–1762) ügyvéd és királyi tanácsos lányának 1741. jan. 8-án tartott esküvőjén is a tanúk között találjuk (egyedüli lelkészként, tekintélyes ügyvédek társaként). A legtekintélyesebb polgári foglalkozást űzők körében szerzett tekintélyét bizonyítja, hogy tizennégy alkalommal tanúskodott testületi kereskedők (vagy lányaik) házasságán.⁶⁰ Az ide sorolt esetekben – a gyülekezet társadalmi elitjének tekinthető rétegnél – Bél házassági tanúskodásra szóló felkérése alapvetően a tisztségének szólhatott s hozzá hasonló rangú személyekkel szerepelt együtt, így valószínűleg csekély a jelentősége annak, hogy a vőlegény vagy a menyasszony oldalán tüntették fel.

Az eddig képzett kategóriák összesen 45 esetben magyarázzák Bél felkérését. A fennmaradó esetek kisebb részében a foglalkozási-rendi státusz szempontjából olyan nagy a rangkülönbség a házasulók és Bél között, hogy egyértelműen hierarchikus kapcsolatot kell feltételeznünk. A Brand családdal kapcsolatban már említett két házasság mellett ilyennek tekinthetjük a szőlőműves Kesselbauerékhez kapcsolódó esküvőket (1739-ben és 1748-ban).⁶¹ Hasonló lehetett a helyzet a gyülekezeti sírásó, Paul Albrecht menyegzője esetében, ahol Bél mellett az a Burgstaller tanácsnok is tanúskodást vállalt, aki Albrechtékat már régebb óta patronálta keresztapai minőségben.

A többi esetben viszont a gyülekezet felső rétegéhez tartozó személyek mellett tűnik fel Bél tanúként. Ilyennek minősíthetjük a Mährl nemzetséget, amelynek legalább négy nemzedéken keresztül tudjuk követni a – kézműves szakmák között

Frendel tanácsnok; 1747. aug. 1.: Johann Michael Beigler városi írnok (az egyik több nemzedéken át városvezető tisztséget betöltő dinasztia fiatalon elhunyt tagja) özvegye.

⁶⁰ Ezek közül csak kettőt említve: 1735. jún. 27. a győri származási Thomas Teutsch vaskereskedő, aki egy évtizeddel később már választott polgár, aztán pedig városi kamarás, gyülekezeti kincstárnok és a választott polgárság szószólója lett (TÓTH Á. 2009, 115, 118.); ill. 1747. jún. 6.: Karl Gottlieb Windisch (1725–1793) vaskereskedő (akinek apja második házasságánál is tanúskodott már Bél), a későbbi újságszerkesztő, városi tanácsnok, polgármester.

⁶¹ Az esetet azért érdemes bemutatni, mert azt példázza, hogy milyen sajátos utak vezethettek a patrónusi kapcsolatok kialakulásához és fennmaradásához az evangélikus közösségben. A polgári címet is szerzett Johann Kesselbauer 1739-ben kötött második házasságához meglepően rangos házassági tanúk adták nevüket: Bél Mátyáson és sógorán, Herrmann doktoron kívül Serpilius esperes és egy városi tanácsnok, Caspar Sirmiensis. Ezt a kitüntető kíséretet a házasulók társadalmi rangja vagy származása aligha indokolta; a vőlegény apja az egyik közeli faluból (Csölléről) vándorolt Pozsonyba (1687-ben nősült), és valószínűleg élete végéig nem kapott polgári jogállást. Ám Johann Kesselbauer első házasságánál, 1716-ban már két tekintélyes mészáros mester vállalt tanúskodást: Johann Michael Graff és az idősebb Mathias Pauer, a házassági anyakönyvből pedig az is kiderül, hogy a menyasszony az utóbbi nevelt lánya (*Ziehtochter*) volt és nála is lakott. Bél tehát mintegy megörökölte ezt a pártfogói viszonyt sógorának apjától, és amikor Kesselbauer 1748-ban meghalt, az özvegyasszony (Paul Huszákkal kötött) újabb esküvőjén is ő tanúskodott, egyébként saját vejével, Majthányi Dániel kereskedővel együtt. Megjegyzendő még, hogy Johann Kesselbauer öccseit az idősebb, első házasságából származott fiát pedig az ifjabb Mathias Pauer patronálta hasonló módon; az utóbbi ág pedig el is indult a társadalmi felemelkedés útján, amit a polgári pékmesteri státuszok jeleznek az egymást követő nemzedékekben, legalább a 19. század közepéig. Vö. Tóth Á. 2009, 155–156. A Kesselbauer-fiúk házasságai: 1729 és 1732 (Stephan Kesselbauer kapás), 1730 (Mathias Kesselbauer), 1749 (Johann Georg Kesselbauer feketepék).

előkelőnek számító – szappanfőző mesterségből élő tagjait, amely rokoni kapcsolatai alapján a közösség magjához tartozhatott, és amelynek tagjai mellett Bél két ízben vállalt esküvői tanúskodást.⁶² Egy másik, az evangélikus polgári közösségbe mélyen beágyazott nemzetség, amelynek házasságainál Bél sűrűn (négyyszer is) tanúskodott, a városnak főként szappanfőzőket és posztónyírókat adó Fischereké, akik több választott polgárt, sőt Wilhelm Fischer ügyvéd személyében a Rákóczi-szabadságharc éveiben városi aljegyzőt is adtak. De rajtuk kívül nemes ügyvédet (Leopold Dobner), a polgári és a honorácior rendi állás közötti személyeket (seborvos-borbélyokat), ritka szaktudást képviselő kézműves mestereket (Tübingiából bevándorolt órákészítőt, üvegvágót, aranyverőt) is találunk a listán.

Nem csak a házasulók családjainak társadalmi helyzete alapján feltételezhetjük, hogy Bél Mátyás jó kapcsolatokkal rendelkezett a német evangélikus közösségben. Ha azt tesszük mérlegre, hogy kikkel szerepelt együtt tanúként az esküvőkön, szintén illusztris névsort kapunk. A legsűrűbben Burgstaller tanácsnokkal szerepelt együtt (33 alkalommal), de Segner tanácsnokkal és Rabbacher lelkésszel (14-14), továbbá a Jeszenák testvérek valamelyikével (9) is gyakran tanúskodott együtt. Jellegzetes, hogy sógorai, Mathias Pauer (15 alkalommal, ebből 9 esetben azonos házasuló személy oldalán) és Andreas Herrmann doktor (6) mellett is gyakorta vállalt tanúskodást. Feltételezhető, hogy a legrangosabb személyek menyegzőjén az egyházközség lelkészi és világi vezetése vonult fel, ami megmagyarázná a gyülekezeti kurátor sűrű szereplését, ám a legfontosabb világi testület, a presbitérium összetételének rekonstruálására alkalmas forrásanyag hiánya miatt ezt nem tudjuk bizonyítani.

A Bél Mátyás rokoni kapcsolataiból és házassági tanúi felkéréseiből megrajzolható kép alapján megállapítható, hogy a tudós-lelkész a város polgári közösségének Pozsonyba költözése után hamar központi, tekintélyes, megbecsült tagjává vált. Mindez azért fontos tanulság, mert kiderült: nem csak értelmiségi (főként lelkészi és tanári), illetve nemesi-úri kapcsolatai voltak Bélnek. Ugyan a polgári rend a magyarországi történetírásban régtől kevés figyelmet és súlyát, történeti szerepét illetően (több, itt nem elemzendő okból⁶³) gyenge értékelést kap, jelen összefüggésben a polgárság kapcsolathálójának rekonstruálása és ezen belül Bél elhelyezése nagy jelentőségű. Figyelembe véve számos tagjának iskolázottságát és vagyonos

⁶² Bél 1725. aug. 14-én és 1741. aug. 28-án tanúskodott Johann David Mährl szappanfőző mester és választott polgár egy-egy lánya mellett. Érdemes figyelembe venni, hogy Jeremias nevű fivérük (1709–1747) Bél Mátyás egykori alma materében, a hallei egyetemen szerezte meg orvosi végzettségét, és valószínűsíthetjük, hogy ebben a döntésben is része lehetett a lelkésznek (TAR 2009, 139.). A Mährl nemzetség leszármazásának rekonstruálásához a házassági anyakönyvi bejegyzések: David Mährl házassága 1693 (innen tudható, hogy az ő Jeremias nevű apja is szappanfőzőként pozsonyi polgár volt), Johann Christian Mährl házasságai 1741 és 1752, az elvándorló David Mährl házassága Eperjesen: 1768. nov. 15. Az eperjesi német evangélikus egyház anyakönyvének digitalizált változatát lásd: <https://familysearch.org/search/collection/1554443> (2014. október 14).

⁶³ A régi téma kortárs és szakirodalmi képéhez lásd: BÁCSKAI 2003; CZOCH 2009, különösen 189–196.

ságát, továbbá országos hálózatából fakadó mozgékonyágát,⁶⁴ két feltételezést fogalmazhatunk meg. Egyrészt logikusnak tűnik, hogy a tudós-lelkész ezt a kapcsolatrendszert fel tudta használni az ország olyan területeire vonatkozó adatgyűjtés során, amelyről máskülönben csekély tudással rendelkezett. Másrészt a tehetős polgári közeghez (azon belül is elsősorban a marhakereskedésből meggazdagodott mézszárosokhoz) fűződő kapcsolatai hozzájárulhattak tudományos vállalkozásainak finanszírozásához. E hipotézisek bizonyítására természetesen az itt vizsgált anyakönyvi anyag alkalmatlan, így további források feltárására és elemzésére lesz szükség e vélt összefüggések igazolására.

Függelék

Bél Mátyás házassági tanúi szerepvállalása a pozsonyi német evangélikus gyülekezetben⁶⁵

1719. aug. 15, [V:] Andreas Pertosch, Tertius bey uns. Evangel. Schule; [M:] Anna Elisabeth, [MA:] Mathias Bauer genandt. Bürger Stattfleischhacker allhier; [VT:] Bél⁶⁶, Samuel Hueber Vice-Notarius Jur., Maximilian Geramb Inwohner allhier; [MT:] Georg Ferdinand Gleichgroß Evangel. Prediger⁶⁷, Johann Christoph Burgstaller Senatus Senior⁶⁸, Samuel Ferber Bürg. und Stattfleischhacker allhier

1719. szept. 12, [V:] Fridrich Wilhelm Beer, ahiesiger Evangel. Schule Conrector; [M:] Maria Clara, [MA:] Johann Schwartz Mitglied des Innern Raths allhier auch Chirurgus; [VT:] Johann Andreas Rabbacher hiesiger Evangel. Gemeine Seelsorger, Bél, Joseph Segner der Zeit Judex und Inspector; [MT:] G. F. Gleichgroß hiesiger Evangel. Gemeine Seelsorger und ältester Prediger, J. Chr. Burgstaller Senat. Senior, Johann Heinrich Döhr Genandter Bürg. und Eisler hieselbst

1720. febr. 6, [V:] Johann Andreas Rabbacher Evangel. Prediger allhier; [M:] Anna Eleonora, [MA:] Johann Georg Peltz Genannter Bürger und Apotheker zum

⁶⁴ Az evangélikus polgárság országos hálózatának szerkezetére és jellegzetességeire irányuló kutatásaim eddigi eredményeit lásd: TÓTH Á. 2014b.

⁶⁵ Az adattár nem tartalmazza a forrásban rögzített összes adatot. Mivel Bél kapcsolathálója szempontjából kisebb a jelentőségük, szisztematikusan kihagytam a vőlegény szüleit és a menyasszony anyjára vonatkozó információkat (nevüket, és hogy életben vannak-e még az esketéskor), a házasulók családi állapotát és az összes személy rangját kifejező címzést. A személyneveket és a rendi-foglalkozási státuszra vonatkozó adatokat eredeti alakjukban közlöm. Aláhúzással jelöltem az eskető lelkész nevét, ha a tanúk között is felsorolták; személyére a név elé tett 'ich' szóból lehetett következtetni. A házassági tanúk közül a korábban már szerepelt személyek újabb említésénél a keresztnévet a kezdőbetűvel rövidítem. További rövidítések: [V:] vőlegény, [M:] menyasszony, [MA:] a menyasszony apja, [VT:] a vőlegény tanúi, [MT:] a menyasszony tanúi.

⁶⁶ Bél ekkor még rektor, először a következő alkalomtól írja le a forrás lelkésként.

⁶⁷ A pozsonyi lelkészek életrajzát lásd: MARKUSOVSKY 1906, II. 5–108.

⁶⁸ A *Senatus senior* vagy *Consularis senator* kifejezés pontos jelentése nem világos: valószínűleg a városi tanács rangidősnek számító, korábban már városbírói vagy polgármesteri tisztséget viselt tagjait nevezték így.

- Schwartz. Adler allhier; [VT:] J. Chr. Burgstaller der Zeit Bürgermeister und Inspector des Evangel. Kirchenwesens allhier, S. Hueber Vice-Notarius Juratus, G. F. Gleichgroß Evangel. Prediger allhier; [MT:] Bél, Gabriel Skaritza Senator, Andreas Lambert Peltz Genannter Bürger und Goldschmid
1721. szept. 16, [V:] Alexander Hochhauser, Bürger und Weißbeck in der königl. freyen Bergstadt Neusohl; [M:] Maria Elisabeth, [MA:] Mathias von der Weser Mahler allhier; [VT:] Bél, Hermann Gottlieb Fichtel Bürger u. Weißbeck; [MT:] Johann Georg Peltz Genandter Bürger und Apotheker, Martin Matern
1723. jan. 13, [V:] Johannes Duchon, Bürger und Ungar. Schneider allhier; [M:] Anna Maria, [MA:] Andreas Zillwag Mitwohner in der königl. frey. Stadt St. Georgen; [VT:] Friedrich Wilhelm Beer Scholae Rector, Johann Schumpeter Bürger hieselbst; [MT:] Bél, Andreas Bertach Scholae Conrector
1723. szept. 2, [V:] Johann Christoph Malik Juratus Vice Notarius dieses königl. freyen Stadt Preßburgs; [M:] Maria Catharina, [MA:] Samuel Fischer Genandter Bürg. und Tuchscherer allhier; [VT:] Georg Paluska de Maroth Cardinalis de Saxoniam Bonorum Regens, G. Skaritza der Zeit Stadt Richter und Rei Evang. Inspector, Paul Jeßenak a Palat. R. H. Fiscus et per R. H. Advoc.; [MT:] Bél, Johann Ferdinand Tönninger Goldschlager in Wien, Michael Mikosch Rath's Verwandter allhier
1723. okt. 19, [V:] Gottlieb Mährt Bürger und Sayfensieder allhier; [M:] Eva Rosina, [MA:] Johann Christoph Lenck Bürg. und Tuchmacher in der königl. frey Stadt Ödenburg; [VT:] S. Hueber des Innern Rath's hieselbst, Johann Conrad Störr Stadt Bräuer; [MT:] Bél, Johann Michael Pauer Bürg. und Huter
1724. szept. 9, [V:] Michael Brandt Bürger und ungar. Schneider alhier; [M:] Anna Maria, Johann Duchon Bürgers und ungar. Schneiders alhier Wittwe; [VT:] J. Schumpeter genannter Bürger, Michael Pausackel Bürger u. Schneider alhier; [MT:] Bél, Heinrich Rinck Bürger u. Tischler
1725. jan. 30, [V:] Mathias Baur Fleischhacker; [M:] Eva Maria, [MA:] Georg Mader bürg. Handelsmann allhier; [VT:] Bél, Fr. W. Beer Rector der Evangel. Schule allhier, Mathias Baur Senior⁶⁹ bürg. Stadtfleischhacker und Cammerer; [MT:] M. Mikosch Senator et Judex Posen., Mathias Trost Senator et Consul Poseniens., S. Hueber Senator Poseniensis, Mathias Meidel Senator Posen.
1725. máj. 25, [V:] Christoph Graßmuck Cantor bey dem evangel. Bethause allhier; [M:] Maria Elisabeth, [MA:] Johann Christoph Kärner, Johann Hoffmann Bürg. Weißbeck allhier, Mathias Wagenhüttner Bürg. Lederer allhier, J. A. Rabacher Evangel. Prediger; [VA:] Bél, Mathias Baur Stadt-

⁶⁹ Az 1713–1770 közötti években a gyülekezetben nem kevesebb mint négy (egymással rokon) Mathias Pauer szerepel, ráadásul 1740 és 1744 között mindegyik aktív. A Bél-sógor megkülönböztetését a többitől az teszi lehetővé, hogy már 1742-től választott polgárként és gyülekezeti kincstárnokként is említik. Egyébként az egyidejűségek miatt a másik azonosítási lehetőség a forrásban, hogy 1735 és 1742 között a *der mittlere* vagy a *der anderte*, 1744 után pedig (olykor) a *der ältere* kifejezést használják ugyanerre a személyre.

- Fleischhacker u. Stadt-Cammerer, Geog Joseph Klobuschitzky Bürg. Handelsmann
1725. aug. 14, [V:] Johann Feyerabendt Bürg. u. Seyfensieder; [M:] Maria Susanna, [MA:] Johann David Mährl Bürg. und Seyfensieder allhier; [VT:] M. Mikoss Judex Posen. et Inspect. Ev., Christoph Weller Bürg. Bindter und Kirchvater, Matthias Wagenhütner iunior, Bürg. u. Lederer; [MT:] Bél, Christoph Lang Bürg. Seyfensieder, Johann Christian Riedel Bürg. Stadt-Fleischhacker
1725. okt. 16, [V:] Johann Georg Eckhard Bürg. und Großuhrmacher⁷⁰; [M:] Anna Elisabeth, [MA:] Johann Michael Ziesacher Bürg. und Schmied auf dem königl. Schlossgrund⁷¹; [VT:] Bél, J. Chr. Burgstaller iun. Senat. Posen., Paul Dreßler Bürg. und Tuchmacher; [MT:] J. A. Rabbacher Evang. Prediger hieselbst, Lorentz Glockner Genandter Bürger, Joh. Hieronymus Schlechtsleben Bürg. Stadt-Fleisch.
1725. nov. 26, [V:] Paul Vollrich Bürger und Balbierer allhier; [M:] Maria Elisabeth, Johann Moritz Fabritius Bürgers und Balbierers allhier; [VT:] Bél, J. Chr. Malik Vice Notarius Poseniensis, Christoph Schrammel Bürg. und Müllermeister; [MT:] Matthias Marth deutscher Prediger hieselbst, Mathias Wagenhütner der ältere Bürg. Lederer, Johann Georg Rabenseyffer Senat. Modrensis als der Braut Vater
1726. febr. 5, [V:] Johann Schwartz Apothecker⁷²; [M:] Maria Elisabeth, [MA:] Samuel Fischer Genannter Bürger und Tuchscherer allhier; [VT:] M. Marth Evangel. Prediger allhier, Chr. Weller Kirchenvater, Chr. Malik Vice Notarius; [MT:] Bél, Georg Mader Genannter Bürger und Handelsmann allhier, S. Fischer Bürger und Tuchscherer alhier als d. Braut Vater
1727. jan. 7, [V:] Johann Paul Keller Schneider; [M:] Regina, [MA:] Johann Öhler Mitnachbar in Raggendorf; [VT:] J. A. Rabbacher Evangel. Prediger alhier, J. Chr. Burgstaller Junior Vornehmer des Innern Raths; [MT:] Bél, Andreas Segner Vornehmer des äußern Raths oder Genannter Bürger alhier
1727. febr. 11, [V:] Johann Michael Ferber Ochsen Handler und Fleischhacker in Theben; [M:] Juditha Catharina, [MA:] Ehrenreich Christoph Hönnold; [VT:] J. A. Rabbacher Evangel. deutscher Prediger hieselbst, Paul Jeszenák de Jeßena Excellentissi. R. H. Palatini H. Nicolai Pálffy Regens Plenipotentarius; [MT:] M. Mikoss des Inneren Raths hieselbst; [VT:] Bél, J. Chr. Burgstaller iunior des Inneren Raths, Georg Mader Bürg. Handelsmann, der Zeit Spital-Meister
1729. jan. 24, [V:] Matthias Marth Evangel. deutscher Prediger allhier; [M:] Maria Rosina, [MA:] Melchior Trost genandter Bürger und Handelsmann allhier; [VT:] J. A. Rabbacher deutscher Evangel. Prediger hieselbst, Bél, Andreas

⁷⁰ Illetőségére nincs adat, Eisenach száz hercegi székhelyvárosban született.

⁷¹ A Pozsony szabad királyi várossal nyugat felé határos, Pálffy birtokot képező mezővárosban: Váralján.

⁷² Illetőségére nincs adat, apja a választott polgárság szószólója [Vormund] Eperjesen.

- Herrmann Med. Doctor et Practicus; [MT:] J. Chr. Burgstaller iunior der Zeit Stadt Richter u. Rei Ev. Inspect., M. Mikoss des innern Raths hieselbst
1732. máj. 13, [V:] Georg Gottlieb Fischer Bürger und Tuchscherer Meister alhier; [M:] Maria Catharina, [MA:] Johann Paul Dreßler genannter Bürger und Tuchmacher alhier; [VT:] Bél, M. Meidel Senior Mitglied des Innern Raths; [MT:] J. Chr. Malik Juratus Vice-Notarius, Johann Georg Rößler Bürg. u. Tischler Meister alhier
1732. máj. 26, [V:] Gottfried Schultz Bürger und Balbierer allhier; [M:] Maria Elisabeth, [MA:] Paul Vollriech Bürg. u. Balbierer allhier Wittwe; [VT:] A. Herrmann Med. D. et Practicus huius, J. Chr. Burgstaller p.t. Judex, J. Chr. Malik V. Notarius hieselbst, Bél; [MT:] M. Marth Evangel Prediger, Alexander Kämpf Bürger. Buchbinder, Jakob Hallwachs Bürg. Lederer, Mathias Wagenhütner Bürg. Lederer
1733. máj. 4, [V:] Georg Leopold Dobner von Rentenhof utriusq. fori per Hungariam juratus Advocatus; [M:] Maria Sophia, [MA:] Christoph Gottfried Dürnbacher⁷³; [VT:] Bél, Johannes Jessenack fori utriusq. per Hungariam Advocatus et Illustrissimi Comitis Johannis Pálffy Generalis Campi Mareschalli ac Judicis Curiae causarum Director, Johann Andreas Kochmeister Bürger u. Apotheker allhier; [MT:] J. Chr. Burgstaller p.t. Judex Civit. et Rei Evangelicae Inspector; A. Segner Senator Poson., J. A. Rabbacher d. Zeit ältester Evangel. Prediger
1733. máj. 19, [V:] Simon Hutflöß Bürger und Gastwirth zum Goldenen Metzen allhier; [M:] Anna, [MA:] Johann Ehrenreich Wentzel genandten Bürgers und Handelsmanns allhier Wittib; [VT:] J. Chr. Burgstaller p.t. Judex et Rei Evangel. Inspector, Bél, Georg Christoph Windisch genandter Bürger u. Eisenhändler; [MT:] A. Segner Senator, Georg Friedrich Schumacher Bürger und Chyrurgus allhier, J. A. Rabbacher E. P.
1733. júl. 14, [V:] Johann Christoph Liebich Bürg. u. Glaßschneider allhier; [M:] Eva Barbara, [MA:] Daniel Spah genandter Bürger zu Rust; [VT:] Bél, J. Chr. Burgstaller der zeit Stadt Richter; [MT:] Georg Scharf des Innern Raths in Rust, Georg Gottlieb Fischer bürg. Tuchscherer
1734. máj. 17, [V:] Johann Gottfried Kraudy Kauf- und Handelsmann in der königl. frey Bergstadt Schemnitz; [M:] Maria Rosina, [MA:] Georg Mader genandter Bürg. und Handelsmann allhier; [VT:] J. Chr. Burgstaller Senator et Consul, Johann Michael Wielandt bürg. Eisenhändler, Bél; [MT:] M. Marth Evang. deutsch. Predig., M. Meidel Senator, A. Kämpf bürg. Buchbinder
1734. júl. 20, [V:] Johann Georg Pitroff, Bürger und Stadt-Fleischhackermeister, [M:] Eva Elisabeth, [MA:] Johann Heinrich Rinck Bürger und Tischler allhier; [VT:] Bél, Johann Christoph Danninger Bürg. u. Stadtfleischhacker Meister;

⁷³ Christoph Gottfried Dürnbacher (?1686–1759) kereskedő és választott polgár, apját, Johann Christian Dürnbachert a városi tanácsba is beválasztották.

- [*MT:*] J. Chr. Burgstaller p.t. Consul et Rei Evangelicae Inspector Poson., Georg Gottlieb Frenzel Senator Poson.
1734. szept. 7, [*V:*] Johann Gottlieb Wentzel⁷⁴; [*M:*] Anna Barbara, [*MA:*] Tobias Kaufmanns Wittib; [*VT:*] M. Meidel Senator huias, A. Seegner Senator et Capit. urbic.; [*MT:*] Bél, Michael Graff bürg. Stadt-Fleischh.
1734. nov. 9, [*V:*] Friedrich Willhelm Beer, Rector bey unserer evangelischer Schule allhier; [*M:*] Anna Rosina, verwittibte Sartorin⁷⁵; J. A. Rabbacher ältester Prediger bey der evang. teutschen Gem., A. Herrmann Med. D. u. Practicus, J. Chr. Malik Senator; [*MT:*] J. Chr. Burgstaller h.t. Consul et Rei Evang. Inspector, Casparus Szirmiensis Senator, Bél
1734. nov. 16, [*V:*] Zacharias Stubner, Cantor bey unserer evangel. deutschen Gemeinde allhier; [*M:*] Maria Susanna, [*MA:*] Andreas Pfliegel Bürger und Waldforster; [*VT:*] Bél, J. Chr. Burgstaller h.t. Consul Poson. & Rei Evang. Inspector; [*MT:*] J. A. Rabbacher aeltester evangel. Prediger allhier, Fr. W. Beer Rector der evangel. Schule allhier
1734. nov. 23, [*V:*] Mathias Samuel Unger, Bürger und Handelsmann allhier; [*M:*] Maria Magdalena, [*MA:*] Johann Ferdinand Weissbeck, evangel. Prediger der deutschen Gemeine in Modern.; [*VT:*] Serpilius evangel. deutscher Prediger allhier, Justus Johann Torkos Medicinae D. et Practicus allhier, Georg Joseph Klobutsitsky bürg. Handelsmann allhier; [*MT:*] Bél, J. Chr. Burgstaller p.t. Consul et R.E. Inspector, J. M. Wieland Bürger u. Eisenhandler
1735. máj. 10, [*V:*] Adam Slaby, Bürger und Kuchel-Speiß-Händler; [*M:*] Eva Rosina, [*MA:*] Mathias Schober Bürger in Bösing; [*VT:*] Elias Miletz ungrisch und böhmischer Evangel. Prediger allhier, J. J. Torkos Medicinae Doctor, Mathias Pauer Bürger und Stadtfleischhacker; [*MT:*] Bél, Serpilius evangel. deutscher Prediger allhier, J. M. Wieland genannter Bürger und Eisenhändler, d. Zeit Stadt-Cammerer allhier, G. J. Klobutzitzky genannter Bürger und Handelsmann allhier
1735. máj. 24, [*V:*] Michael Strohriegel, Bürger und Handelsmann allhier; [*M:*] Anna Susanna, [*MA:*] Meister Stephan Schwartzehrl Bürger und Beutler allhier; [*VT:*] Burgstaller h.t. Consul Pos. et R.E. Inspector, J. M. Graff Bürger und Fleischhacker Meister, dermahl. Kirchwater; [*MT:*] Bél, Mathias Bauer, der mittlere, Bürg. und Fleischhacker
1735. jún. 27, [*V:*] Thomas Täutsch, Bürger und Eisenhandler⁷⁶; [*M:*] Anna Rosina, [*MA:*] Christoph Schrammel Bürger und Müller Meister; [*VT:*] Bél, Mathias Pauer, der mittlere, Bürg. Stadt-Fleischhacker hieselbst; [*MT:*] J. Chr. Malik Senator huias, Sigmund Schrammel Bürg. u. Bergmeister
1735. aug. 23. [*V:*] Meister Johann Christian Nettinger, Bürger und deutscher Schumacher; [*M:*] Elisabeth, Andreae Kosch genannten Bürgers und Schuhmachers allhier Wittib; [*VT:*] Burgstaller p.t. Consul et R.E. Inspector,

⁷⁴ Társadalmi állására nincs adat, Mathias Wentzel tanácsnok fia.

⁷⁵ Társadalmi állására nincs adat.

⁷⁶ Vö. TÓTH 2009, 115, 188.

- Johann Michael Henckel, Bürg. u. Handschuhmacher, Paul Kochauf Bürger u. Schuhmacher; [MT:] Bél, G. G. Frendel Senator Pos., Joseph Mohl Bürger u. Stadt-Fleischhacker
1735. szept. 13, [V:] Johann Carl Schwarz Bürger und Chirurgus⁷⁷ allhier; [M:] Maria Rosina, [MA:] Johann Michael Graf genandter Bürger und Stadt-Fleischhacker allhier; [VT:] Burgstaller p.t. Consul et Rei Evangelicae Inspector, Bél, J. Chr. Malick Senator, Fr. W. Beer Scholae Evangelicae Psoniensis Rector; [MT:] A. Segner Senator Poson. et Capitaneus urbis, Mathias Baur d. aelteste genandter Bürger und Stadtfleischhacker, Mathias Baur d. mittelste Bürger und Stadtfleischhacker, J. A. Rabbacher evangel. Prediger
1735. szept. 26, [V:] Johann Mathias Albrecht, Genandter Bürger und Gemeiner Statt Vice-Buchhalter allhier; [M:] Anna Rosina, [MA:] Christian Hayn Bürger und Bürsten-Binder Meister allhier; [VT:] Bél, A. Segner Senat. et Capitan. Urb., J. Chr. Malik Senator Poson.; [MT:] J. A. Rabbacher Aeltester ev. Prediger allhier, J. Chr. Burgstaller h.t. Consul et R.E. Inspector Poson., G. G. Frendel Senat.
1736. febr. 7, [V:] Georg Friedrich Schuhmacher, Bürger und Chirurgus; [M:] Anna Maria, [MA:] Mathias Wentzel, Mitglied des Innern Raths allhier; [VT:] J. Chr. Burgstaller p.t. Consul et Rei Evangelicae Inspector, Fr. W. Beer Scholae Evangel. hujatis Rector, J. Chr. Malick Senator, G. Chr. Windisch genandter Bürger und Eisenhandler allhier, Simon Hutflöss Gastwirth u. Bürger allhier; [MT:] Bél, J. J. Torkos Medicinae Doctor, M. Meidel Senator Psoniensis, A. Segner Senator Psoniensis, Gottlieb Wentzel Bürger allhier
1736. jún. 19, [V:] Christoph Gottlieb Dreßler, Bürger und Tuchmacher Meister allhier; [M:] Maria Susanna, Johann Sixtus Ostritsch Bürgers und Tuchmachers allhier Wittib; [VT:] Bél, Georg Gottlieb Fischer Bürg. u. Tuchscherer; J. Chr. Burgstaller Senator Psoniensis, G. J. Klobutschitzky genannter Bürger und Handelsmann allhier
1737. febr. 12, [V:] Andreas Zechmeister Bürger allhier; [M:] Maria Magdalena, [MT:] Lorentz Thoma Bürger u. Gastwirth beym Weißen Rößl; [VT:] Bél, Jakob Rath Bürg. Stadt-Fleischhacker; [MT:] Samuel Hueber Bürger und Advocat, Friedrich Pauer Bürg. Stadt-Fleischh.
1737. nov. 26, [V:] Tobias Marckel, Bürg. und Geyfleischhacker Meister; [M:] Rosina, des Johann Georg Rothmeyer Bürgers u. Fleischhackers allhier; [VT:] Mathias Baur der mittlere Bürg. Stadt-Fleischhacker, Wolfgang Roth Bürg. Fleischhacker auf dem Schloßberg; [MT:] G. G. Frendel Senator, Bél
1738. jan. 21, [V:] Paul Albrecht, Bürger und Hauer, wie auch Todtengräber bey unserer evangel. Gemeine allhier; [M:] Maria Elisabeth, [MA:] Mathias Remp Bürger und Hauer allhier; [VT:] Bél, Georg Baldauf Bürger und Stattfleischhacker; [MT:] J. Chr. Burgstaller Senator Consularis, Johann Matulovicz Bürg. und Seifensieder

⁷⁷ Vö. TÓTH 2012, 266.

1738. ápr. 22, [V:] Georg Christoph Windisch genannter Bürger und Eisenhandler allhier; [M:] Maria Sophia, Georg Gottlieb Langwiesers Bürgers und Stadt-Fleischhacker Meisters allhier Wittib; [VT:] J. Chr. Malick Senat. Poson., Johannes Kubinsky p. Regn. Hung. Advoc., J. A. Rabbacher p.t. aeltester evangel. Prediger allhier; [MT:] Bél, J. Chr. Danninger Bürger und Stadt-Fleischhacker Meister, Johann Christian Kaltheiß Bürger und Stadt-Fleischhacker Meister
1738. máj. 6., [V:] Johann Christoph Scheuchl, Bürger und Zinngießer allhier; [M:] Maria Elisabeth, Matthias Krämer Bürger und Gastwirth beym Schwarzen Löwen; [VT:] J. A. Rabbacher aeltester ev. Pred., Johann Michael Küneth Bürger und Weißbeck; [MT:] Bél, Johann Wolfgang Schröck, vornehmer Mitglied der kays. befreyten Niederlage in Wien
1739. jan. 27, [V:] Christoph Hirsch Bürger und Fleischhacker allhier; [M:] Maria Susanna, Georg Saalfranck Bürger und Gastwirth bey dem Rothen Ochsen; [VT:] A. Segner der Zeit Bürgermeister, Johann Križan Juratus Civit. Poson. Notarius; [MT:] J. Chr. Burgstaller Senatus Senior, Bél
1739. febr. 3, [V:] Johann Georg Bach, Bürger und Weißbeck allhier; [M:] Maria Magdalena, Erhard Heyling Bürgers und deutschen Schneider Meisters allhier Wittwe; [VT:] J. A. Rabbacher aeltester evangel. Prediger allhier, Chr. Schrammel Bürger und Mühlner; [MT:] Bél, Thomas Theutsch Bürger und Eisenhändler
1739. febr. 9, [V:] Johann Kesselbau'r, Bürger und Hauer allhier; [M:] Susanna, [MA:] Michael Themer Mitnachbar zu Wasar; [VT:] Bél, Serpilus evangel. Prediger allhier; [MT:] Casparus Szulowsky Szirmiensis Senator Posoniensis, A. Heermann M. D.
1739. okt. 13, [V:] Ge. Gottlieb Frenzel Mitglied des Innern Rath's allhier; [M:] Maria Barbara, Georg Salfranck, Bürgers und Gastwirths beym rothen Ochsen Wittwe; [VT:] Paul Jeszenák Excelsae Domus Palffianae Regens et Consulens Plenipotentarius, Johannes Jeszenák Utr. Fori Advoc. celeb., A. Segner h.t. Consul Poson.; [MT:] Bél, J. Chr. Burgstaller Senat. Consularis, J. Chr. Malik Senator et Capitaneus Urbicus
1740. febr. 1, [V:] Johann Feigel Bürger Bürger und Hafnermeister allhier; [M:] Maria Barbara des Adam Bau'rs Bürg's und Hafnermeisters allhier; [VT:] Bél, J. Chr. Burgstaller Senator; [MT:] Johann Georg Riedel, Bürg. u. Stadtfleischhackermeister, Johann Gottlieb Fischer Bürger und Seifensieder
1740. febr. 15, [V:] Adam Czwingger⁷⁸ Eisenhändler in Neustatl an der Waag⁷⁹; [M:] Eva Rosina, [MA:] Joh. Paul Dreßler genandter Bürg. und Tuchmacher; [VT:] Paul Pribiss Advoc. celeb., Thomas Theutsch Bürg. und Eisenhändler; [MT:] Bél, J. M. Wieland genandter Bürger und Eisenhändler allhier
1740. febr. 16, [V:] Johann Jacob Schreiner ein Bierbrauer; [M:] Maria Susanna, Balthasar Huebers Bürgers allhier Wittib; [VT:] Bél, G. G. Frenzel Senator;

⁷⁸ Feltehetően rokona az első írói életrajzi lexikon szerzőjének, a selmecbányai evangélikus Czwingger Dávidnak (1675-79 k.–1743).

⁷⁹ Vágújhely.

- [*MT:*] A. Segner h.t. Consul Posen. et Rei Ev. Insp., J. Chr. Burgstaller Senat. Consularis
1740. okt. 11, [*V:*] Johann Christian Kühn Bürger und Schuhmachermeister allhier; [*M:*] Judith, [*MA:*] Jacob Schreiner Bürger und Csismamachermeister allhier; [*VT:*] Serpilius evangel. deutscher Predig., J. J. Torkos Med. Doct. et Physicus Posen., Michael Kluger Bürg. und Seifensieder; [*MT:*] J. Chr. Burgstaller p.t. Iudex et R.E. Inspector, Bél, G. Chr. Windisch genandter Bürger und Eisenhandler allhier
1741. jan. 18, [*V:*] Emericus Gosztony Illustr. Famil. Palffianae in Dominio Baymocz Fiscalis; [*M:*] Anna Rosina, [*MA:*] Paullus Jeszenák de Eadem Illustr. Fam. Pálffianae Consulens et Bonor. Regens Plenipotentiarius; [*VT:*] Bél, Johannes Jeszenak Advoc. celeb., Stephanus Žitkowsky királyi ügyész Fiscii Regii Advocat.; [*MT:*] Paullus Jeszenák, A. Segner Senat. Posen., Samuel Gillig Nob. Incola Bazingens.
1741. jún. 26, [*V:*] Samuel Kappel Bürger und Lederer zu Somerein in der Schütt; [*M:*] Eva Magdalena, Matthias Wagenhütner Genandter Bürger und Lederer hieselbst;⁸⁰ [*VT:*] Paul Rosner Bürger und Lederer Meister allhier, Johann Frey idem; [*MT:*] Bél, Jacob Hallwachs Bürger und Lederer Meister
1741. aug. 28, [*V:*] Lorentz Habermeyer⁸¹ ein *Ochsenhändler* in Raab; [*M:*] Maria Sophia, [*MA:*] Johann David Mährl Bürger und Seifensieder-Meister allhier; [*VT:*] Johann Habermeyer Mitnachbar u. Fleischhack. in Nicklsdorf, Georg Lehner Bürger in Raab; [*MT:*] Bél, Johann Christian Riedl, Bürg. und Stadt-Fl. hieselbst
1741. nov. 5, [*V:*] Paulus Tullmann bey der königl. Ungarischen National-Troupen assentirter Hauptmann; [*M:*] Elisabeth, [*MA:*] Johannes Solyom genandter Bürger und Goldstücker allhier; [*VT:*] Bél; [*MT:*] Carl Zauner dermahlen bey dem errichtet werdenden Graf Ignatz Forgatschischen Ungarischen Infanterie Regiment assentirter Hauptmann
1742. ápr. 17, [*V:*] Matthias Hagen Bürger und Eisenhändler alhier; [*M:*] Anna Susanna, [*MA:*] Matthias Pauer, der anderte, Genandter Bürger und Stattfleischhacker Meister, auch derzeit Kirchenvater allhier; [*VT:*] J. Chr. Burgstaller h.t. Judex Posen. et Rei Euang. Insp., J. A. Segner Senator Consularis, Johann David Pauer Bürg. Stattfleischhacker Meister; [*MT:*] Bél, J. Chr. Malik Senator, J. M. Graff Bürg. Stattfleischhacker Meister
1743. febr. 25, [*V:*] Paullus Csik Bürger und Gold Sticker alhier; [*M:*] Anna Sophia, [*MA:*] Johann Georg Hießleutner Genandter Bürger und Weißbecker allhier; [*VT:*] Bél, J. Solyom Genandter Bürger und Gold Sticker, Daniel Schmideli Bürg. Kunstmahler; [*MT:*] J. Chr. Malik Senator, Andreas Aßmann Bürger alhier, S. W. Serpilius evang. Prediger

⁸⁰ Kappel Frigyes (1784–1855) pesti nagykereskedő – Lónyay Menyhért miniszterelnök apósa – nagyszülei. Vö. BÁCSKAI 1989, 57–62.

⁸¹ A Habermayer családról lásd: TÓTH 2009, 187–190.

1744. máj. 11, [V:] Joh. Christoph Krämer Bürger und Stadt-Fleischhacker Meister; [M:] Maria Magdalena, [MA:] Joh. Gottlieb Märth genandter Bürger und Seyfensieder Meist. allhier; [VT:] Bél, Matthias Pauer Senior, Genandter Bürger und Stadt-Fleischhacker, Joh. Christoph Scheuchel Bürg. u. Zinngießer hieselbst; J. Chr. Malik Senator p.t. Iudex et Rei Euang. Insp., J. M. Wielandt des Inneren Raths, Zacharias Hagen Bürger und Stadt-Fleischhacker
1744. nov. 23, [V:] Johannes Thomasius bey unserer evangel. deutschen Gemeine alhier Cantor und Collega der VI. Class; [M:] Eva Catharina, [MA:] Matthias Schäfer Bürger und Weißbecker allhier; [VT:] J. Chr. Malik h.t. Iudex et Rei Evang. Inspector, Fr. W. Beer Scholae Evang. Poson. Rector, J. A. Kochmeister Genannter Bürger u. Apotheker zum goldnen Greifen, Serpilius lelkész; Bél (esperes), Chr. Schrammel Bürger und Müller Meister, Michael Kühneth Bürger und Weißbecker, Mathias Schäfer Sponsae Pater
1745. jan. 18, [V:] Georg Roth Kauf- und Handelsmann allhier; [M:] Maria Elisabeth, [MA:] Friedrich Wilhelm Beer Rector unserer Evangel. Schule allhier; [VT:] Johann Jeßenak Ihro Hochfürst. Gnaden Eszterhazy und Ihro Excell. Joh. Pálfi Palatini R.H. Plenipotent., J. Chr. Malik der Zeit Stadt-Richter et Rei Evangelicae Inspector, J. Kubinsky utriusque Fori Advocatus, J. M. Wieland des Inneren Raths hieselbst, J. A. Kochmeister Genandter Bürger und Apothek bey dem guldenen Greif; [MT:] Bél. Paull Jeßenák der Hochgräf. Pallfyschen Familie lineae senioris Plenipotentarius, St. Žitkowszky Advocatus Celeberrimus, Caspar Szirmiensis Senator huia, Joh. Carl Schwartz Genandter Bürg. und Chirurgus
1745. máj. 10, [V:] Johann Ludwig Martinyi, bey Ihro königl. Hoheit dem Hertzogen von Lothringen und Großhertzogen von Toscana, auf beyden Herrschaften Holitsch und Sászczin bestellter Zimmer Meister; [M:] Maria Sophia, [MA:] J. D. Pauer Bürger und Statfleischhacker Meister allhier; [VT:] Bél, Wolfgang Roth Bürger u. Fleischhacker auf dem königl. Schloßgrund, Georg Ferdinand Gröplehner Bürger und Holtzhändler allhier; [MT:] J. Chr. Burgstaller Senator Senior, Matthias Pauer, der aeltere, Bürger und Statfleischhacker und der Zeit evang. Kirchenvater, Zacharias Hagen Bürger und Statfleischhacker Meister
1746. máj. 16, [V:] Johann Demian evangelischer Prediger zu Osztraluka in dem Zolienser Comitatz; [M:] Eva Rosina, [MA:] Joh. Peter Rößler Genandter Bürger und Schlosser Meister allhier; [VT:] Bél, S. W. Serpilius Pastor secundus, Andreas Segner Senator et Consularis; [MT:] Christophorus Mart. Maternus Pastor tertius, Andreas Hermann Med. Doct. et Practicus, Samuel Ferber Genandter Bürger u. Statfleischhacker
1746. jún. 14, [V:] Johannes Hány Eisenhändler in der königl. Freystatt Raab; [M:] Maria Sophia, [MA:] Matthias Wagenhüttner Genannter Bürger und Lederer alhier; [VT:] Adam Matkovich Bürger und Eisenhändler in Raab, J. A. Kochmeister Genannter Bürger und Apotheker zum goldenen Greiffen alhier, Thomas Theutsch Genannter Bürger und Eisenhändler alhier; [MT:] Bél (espe

- res), Matthias Pauer Genannter Bürger und Stattfleischhacker und Evangel. Kirchen Vater alhier; Joh. Carl Fabricius Bürger und Chirurgus allhier
1746. júl. 12, [V:] Johann Herl Bürger und Tischler Meister alhier; [M:] Maria Susanna, [MA:] Michael Reibenwein Bürger und Tischler Meister alhier; [VT:] Bél (esperes), Matthias Pauer Genannter Bürger und Stattfleischhacker, und der Zeit Evangel. Kirchen-Vater alhier; [MT:] J. Chr. Burgstaller Senat. Sen., Ferdinand Jentsch Bürger und Tuchmacher
1746. aug. 16, [V:] Michael Öry Bürger und Handelsmann allhier; [M:] Maria Charlotta, [MA:] Georg Mader Genandter Bürger und Handelsmann allhier; [VT:] Andreas Segner Consularis huius, Daniel Lehotsky Advocatus Fori utriusque, Matthias Pauer medius lanio; [MT:] Bél, J. Chr. Burgstaller Consularis huius, Joh. Méhes Bürger und Handelsmann allhier
1747. jan. 16, [V:] Tobias Bumm Bürger und Specereyhändler alhier; [M:] Maria Barbara, [MA:] Johann Michael Kraft Genannter Bürger und Stattfleischhacker Meister alhier; [VT:] Matthias Samuel Unger Genannter Bürg. u. Handelsmann, J. Méhes Bürger und Handelsmann, S. W. Serpilius Evang. Prediger; [MT:] Bél (esperes), Matthias Pauer, der ältere, Genannter Bürger und Stattfleischhacker, und Evang. Kirchenvater
1747. jan. 17, [V:] Johann Michael Schmidt, Gast Wirth bey dem Weißen Einhorn auf dem königl. Schloßgrund; [M:] Anna Catharina, [MA:] Johann Georg Rothmayer Bürger und Fleischhacker Meister alhier; [VT:] J. A. Kochmeister Genandter Bürger und Apotheker zum Goldnen Greiffen u. der Zeit Statt Kammerer, Johann Christoph Hirsch Bürger und Gastwirth zum Rothen Ochsen, S. W. Serpilius Evangel. Prediger; [MT:] Bél (esperes), G. G. Frendel Senator
1747. jún. 6, [V:] Carl Gottlieb Windisch Bürger und Eisenhändler allhier; [M:] Maria Sophia, [MA:] Friedrich Wilhelm Beer Seelsorger der Evangel. teutschen Gemeine hieselbst; [VT:] S.W. Serpilius Pastor secundus Evangelicor. Posen., Christophorus Segner Lib. Reg. Civitatis St. Györgyensis Senator, J. Kubinszky Advocatus utriusque fori celeberrimus, Georgius Roth Mercator; [MT:] Bél, J. Chr. Malik der Zeit Bürgermeister u. Inspector, Casparus Szirmiensis Senator huius, Carl Schwartz Genandter Bürger und Chirurgus
1747. aug. 1, [V:] Jonas Palumbiny Collega Classis IV. bey unserer Evang. Schule allhier; [M:] Rosina gebohrene Raitsin, Michael Beigler Jurati Cancellistae bey gemeiner Stadt Wittwe; [VT:] Paullus Jacobae Pastor Ev'lae Modernsis Bohem., S.W. Serpilius Eccl. Posen. Germ. Pastor, Joh. Jeszenak Plenipotent. Principis Eszterhazi et Comitum Palfi Palatini, Jonas Krizar Plenipotentarius Rascianor., Joannes Szaszky-Tomka Rector Posen.; [MT:] Bél, J. Chr. Malyk Consul et Inspector, Joh. Torkos Med. Doctor et Physicus Pos., Valent. Vörös Juris Utriusque Advocatus, Michael Lehner Mercator Boarius
1748. febr. 13, [V:] Johann Christoph Graff Bürger und Fleischhacker alhier; [M:] Maria Susanna, [MA:] Sigismund Fritsch Bürger und Gürtler Meister alhier; [VT:] Bél, J. C. Schwartz Bürger und Chirurgus, Matthias Pauer Genannter Bürger und Stattfleischhacker, der Zeit Evang. Kirchvater; [MT:] J. Chr. Malik

- h.t. Consul et R. Ev. Insp., J. Krisán Senator Poson. et Jurat. Notarius, Fr. W. Beer Evangel. Prediger
1748. máj. 7, [V:] Johann Gottlieb Fischer Bürger und Seifensieder alhier; [M:] Maria Susanna, [MA:] J. D. Pauer Bürger und Stattfleischhacker alhier; [VT:] Bél, Johann Georg Baldauf Bürger und Stattfleischhacker, J. Chr. Kalttheiß Genannter Bürger und Stattfleischhacker alhier; [MT:] J. Chr. Burgstaller Senat. Sen., Matthias Pauer, der aeltere, Genannter Bürger und Stattfleischhacker, der Zeit Evang. Kirchenvater, Johann Ludwig Martini kayserl. und königl. Zimmer Meister in Holitsch
1748. máj. 13, [V:] Johann Christian Reßler Subrector bey unserer Evangel. Schule alhier und S. Minist. Candidatus; [M:] Maria Elisabeth, [MA:] Johann Carl Tutzenthaler in Neusohl; [VT:] Joh. Jacob Matern Bürger u. Kunstmahler alhier, Joh. Peter Reßler als Bräutigams Vater, S. W. Serpilius Evgl. Prediger; [MT:] Bél, A. Hermann Med. D. et Pract. et Comit. Mossoniensis Physicus, Ehrenreich Wilhelm Kastenholz Med. Doct. und Pract. alhier
1748. nov. 12, [V:] Paul Hussack Bürger und Weingärtner, auch Gemeiner Statt Übergeher alhier; [M:] Anna Susanna, Johann Keßelbauer Bürgers und Weingärtners Wittwe; [VT:] J. M. Wieland Senator, J. A. Kochmeister Apotheker zum goldnen Greiffen und der Zeit Statt Kammerer; [MT:] Bél, Daniel Maitany Genannter Bürger und Handelsmann

A szövegben előforduló német foglalkozásnevek jegyzéke⁸²

Advocat	ügyvéd
Apotheker	gyógyszerész
Binder	kádár
Bräuer	sörfőző
Chirurgus	seborvos
deutscher Schneider	német szabó
Eisler, Eisenhändler	vaskereskedő
Fleischhacker	mészáros
Gastwirth	fogadós
Goldschläger	aranyverő
Goldschmied	aranyműves, ötvös
Grossuhrmacher	órákészítő
Gürtler	sárgaréz műves
Handelsmann	kereskedő
Handschuhmacher	kesztyűs
Hauer	kapás, szőlőműves
Holzhändler	fakereskedő
Hutterer	kalapkészítő
Kauf- und Handelsmann	kereskedő

⁸² A mesterségnevek magyarra fordításához felhasznált szakkönyvek: NAGY 1973. és BOGDÁN 1984.

Kuchelspeishändler	szatócs
Kunstmahler	festő
Lederer	tímár
Müllner	molnár
Ochsenhändler	tőzsér, ökörkereskedő
Prediger	lelkész, prédikátor
Schlosser	lakatos
Schuhmacher	varga
Seelsorger	lelkész
Seifensieder	szappanfőző
Tischler	asztalos
Tuchmacher	posztókészítő
Tuchscherer	posztónyíró
ungarischer Schneider	magyar szabó
Weingärtner	szőlőműves
Weissbeck	fehérpék
Zimmermeister	ács
Zinngiesser	ónöntő

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

BÁCSKAI 1989

BÁCSKAI Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten.* Budapest, 1989.

BÁCSKAI 2003

BÁCSKAI Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt.* Budapest, 2003.

BEER 1898

Adolf BEER: *Die österreichische Handelspolitik unter Maria Theresia und Josef II.* Wien, 1898 (Archiv für Österreichische Geschichte, 86), 1–204.

https://archive.org/stream/archivfrster86akaduoft/archivfrster86akaduoft_djvu.txt (2014. október 14).

BÉL 1984a

BÉL Mátyás: *Hungariából Magyarország felé.* Vál. TARNAI Andor. Budapest, 1984.

BÉL 1984b

BÉL Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján.* Kiad. WELLMANN Imre. Budapest, 1984.

BÉL 1992

BÉL Mátyás: *Gömör vármegye leírása (1749).* Ford. TÓTH Péter. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 1992.

BÉL 1993

Bél Mátyás levelezése. Kiad. SZELESTEI N. László. Budapest, 1993.

BOGDÁN 1984

BOGDÁN István: *Mestere volt egykor...* Budapest, Magvető, 1984.

CZUCH 2009

CZUCH Gábor: *„A városok szíverei.” Tanulmányok a reformkori városokról és Kassáról.* Pozsony, 2009.

CSEPREGI 2000

CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez.* Budapest, 2000.

- EMBER 1989
EMBER Győző: Külkereskedelem. In: *Magyarország története 1686–1790*. Főszerk. Uő és HECKENAST Gusztáv. Budapest, 1989, 648–669.
- FARAGÓ 2000
FARAGÓ Tamás: Rokonság, rokoni viszonyok a falusi társadalomban a 18–20. században. In: *Magyar Néprajz*. VIII (Társadalom). Szerk. SÁRKÁNY Mihály–SZILÁGYI Miklós. Budapest, 2000, 436–453.
- FORBÁT 1930
Eugen FORBÁT: *Die Geschichte des Handels und des Pressburger Handelsstandes im XVIII. Jahrhundert*. Pressburg, 1930.
- GRANASZTÓI 2004
GRANASZTÓI György: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom, 1579–1711*. Budapest, 2004.
- GYULAI 2013
GYULAI Éva: A besztercebányai Kraudy család öröksége. Egy polgárcsalád a 17–19. században. *Történeti Muzeológiai Szemle* 1. 2013, 7–24.
- HAAN 1879
HAAN Lajos: *Bél Mátyás*. Budapest, 1879.
- HÁZI 1982
HÁZI Jenő: *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848*. I–II. Budapest, 1982.
- HECKENAST 2005
HECKENAST Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*. Budapest, 2005.
- KINCSES 2001
KINCSES Katalin Mária: BéL Mátyás soproni tudóskapcsolatai. In: *Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása*. I. Szerk. KINCSES Katalin Mária. Sopron, 2001, 209–220.
- KLEIN 1789
Johann Samuel KLEIN: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen der Königreichs Ungarn*. Zweyter Band. Leipzig und Ofen, 1789.
- KOSÁRY 1983
KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1983.
- KÖVÉR 2001
KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2001, 11–186.
- MARKUSOVSKY 1896
MARKUSOVSKY Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával*. Pozsony, 1896.
- NAGY 1973
NAGY Lajos: *Kézművesipari mesterségnév szótár magyar–latin–német, latin–magyar–német, német–magyar–latin nyelven*. Veszprém, 1973.
- SCHRÖDL 1906
SCHRÖDL József: *A Pozsonyi Ág. Hitv. Ev. Egyházközség története*. Pozsony, 1906.
- SZELESTEI 1984
SZELESTEI N. László: *Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa*. Budapest, 1984.
- SZELESTEI 1989
SZELESTEI N. László: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*. Budapest, 1989.
- SZINNYEI 1891–1914
SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, 1891–1914.
- ŠPIESZ 1978
Anton ŠPIESZ: *Štatúty bratislavských cechov. Dokumenty*. Bratislava, 1978.

TAR 2004

TAR Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. Budapest, 2004.

TÓTH Á. 2009

TÓTH Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony, Kalligram, 2009.

TÓTH Á. 2012

TÓTH Árpád: Az evangélikus polgárság és nemesség társadalmi kapcsolatai és rokoni hálózatai Pozsonyban a 18. században. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*. VII. 2012, 263–282.

TÓTH Á. 2014a

TÓTH Árpád: Patronátus a késő rendi társadalomban – a városi evangélikus közösség szerkezete a komaság tükrében. In: *Úr és szolga a történettudomány egységében – Társadalomtörténeti tanulmányok. In Memoriam Vári András (1953–2011)*. Szerk. GYULAI Éva. Miskolc, ME BTK TTI, 2014, 78–92.

TÓTH Á. 2014b

TÓTH Árpád: Az evangélikus polgárság házassági piacának alakulása a tiszáninneni kerületben 1750 és 1850 között. In: *Piacok a társadalomban és a történelemben. A Hajnal István Kör 2012. évi konferenciájának kötete*. Szerk. HALMOS Károly–KISS Zsuzsanna–KLEMENT Judit. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2014, 448–462.

TÓTH G. 2006

TÓTH Gergely: *Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus liceum kéziratárában (Katalógus)*. – *Catalogus mancriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*. Budapest, 2006.

TÓTH G. 2007a

TÓTH Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” c. művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*. I–II. Doktori disszertáció, Kézirat, Egyetemi Könyvtár, Budapest, 2007.
<http://doktori.btk.elte.hu/hist/tothgergely/diss.pdf> (2014. október 14).

TÓTH G. 2007b

TÓTH Gergely: Bél Mátyás pozsonyi tanítványai. A pozsonyi evangélikus liceum anyakönyvének vonatkozó részei Bél és utódai megjegyzéseivel. In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. Felelős szerk. KERÉKES Dóra. Budapest, 2007, 179–208.

TÓTH G. 2009

TÓTH Gergely: Bél Mátyás besztercebányai diákjai. A besztercebányai evangélikus gimnázium anyakönyvének vonatkozó része, Bél és utóda megjegyzéseivel. In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. Főszerk. ÚJVÁRY Gábor. Felelős szerk. KERÉKES Dóra. Budapest, 2009, 135–170.

TÓTH P. 2004

Bányavárosok a legkegyelmesebb királyok uralkodása alatt: Válogatás Bél Mátyás leírásaiból. Ford. TÓTH Péter. Sopron, Központi Bányászati Múzeum, 2004.

TÓTH P. 2006

Bányavárosok a legkegyelmesebb királyok uralkodása alatt: Selmecebánya Bél Mátyás leírásában. Ford. TÓTH Péter. Sopron, Központi Bányászati Múzeum, 2006.

TÖRÖK 2003

TÖRÖK Zsolt: *Bél Mátyás, Mikoviny Sámuel és a honismereti iskola*. Budapest, 2003.

ZOMBORI 1984

ZOMBORI István: Bél Mátyás és a Notitia Hungariae. A felvidéki evangélikus értelmiség. In: *Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása*. Kiad. ZOMBORI István. Szeged, 1984, 113–162. (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2. 1980–1981.)

**ANYA- ÉS LEÁNYEGYHÁZAK A TÜRELMI RENDELET
ELŐTT ÉS UTÁN
ADALÉKOK A TISZÁNINENI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET
GYŰLEKEZETEINEK TÖRTÉNETÉHEZ***

UGRAI JÁNOS

II. József türelmi rendelete (1781) jelentősen megnövelte a magyarországi protestánsok mozgásterét. Az egyéni és közösségi szintű vallásgyakorlat mellett az egyházközségek fenntartásában, állításában is új távlatok nyíltak meg előttük. Hiszen ha nem is nyertek el teljes szabadságot, az új szabályok jóval kevésbé korlátozták őket, mint a korábbi évtizedekben. A 18. század közepére jellemző pusztulásuk, visszaszorulásuk véget ért. Annál is inkább, mivel II. József ezt a pátensét nem vonta vissza a halálos ágyán, s mivel az 1791:26. tc. rendi alapon is megerősítette a protestánsok vallás- és tanügyi autonómiáját. Kialakult tehát egyfajta folytonosság, amelyre építhettek a reformátusok, evangélikusok.

Tanulmányunkban először arra teszünk kísérletet, hogy a „pusztulás” és az „újraindulás” nagyságrendjét meghatározzuk. Tesszük ezt azért, mert a szakirodalom nem közöl pontos számadatokat arról, hogy a protestánsok működését, hitéletét szigorú keretek közé záró Carolina Resolutio (1731) és a türelmi rendelet között hány gyülekezet szűnt meg vagy került tetszhalott állapotba.¹ Arról sem rendelkezünk pontos ismeretekkel, hogy a 18. század végi kibontakozás miként hatott az anya- és leányegyházak mennyiségére. Ezek miatt egyelőre indokoltnak érezzük az idézőjeleket. Egyelőre csak feltételezhetjük, hogy a század középső harmadában érzékelhető mennyiségben csökkent, majd pedig nőtt a lelkészségek, illetve a rendszeresen megtartott templomi szertartások helyszínének a száma. Talán a felkutatott adatok érdemben elősegítik e kép árnyalását.

Írásunk második részében pedig a türelmi rendelet utáni negyedszázadban alakult, újjáalakult leányegyházak körül keletkezett iratanyag áttekintésével igyekszünk a számok mögé pillantani, s az egyházkerület szervezeti működési jellemzői, illetve a türelmi rendelet utáni virágzás gyülekezeti szintű tünetei közül néhányat bemutatni.

Gyülekezetek száma az egyházkerületben a 18. század folyamán

A Tiszánineni Református Egyházkerület a történeti Abaúj, Borsod, Gömör, Torna, Ung és Zemplén megyékre terjedt ki. 1799-ig három, majd négy nagyobb egyházmegye alkotta: Borsod-Gömör-Kishont, Abaúj (ideértve a tornai gyülekezeteket is), Zemplén és Ung. Ez utóbbi két senioratus a század közepén vált ketté. Első adataink egyelőre közvetlenül a Carolina Resolutiót – és a Tiszánineni Reformá-

* A tanulmány az OTKA K 100955. sz. projektjének keretében készült. A kutatás témavezetője az ünnepelt, Tóth Péter. (U. J.)

¹ A korszakról: MÁLYUSZ 1939, 3–23; CSOHÁNY 1994, 3–62; BÍRÓ 1995, 177–204.

tus Egyházkerület 1735. évi megalakulását – megelőző időkből, az 1725–1729. évi összeírásokból származnak. A Csáji Pál által közölt adatok szerint ekkoriban összesen 309 mater és 206 filia működött a későbbi egyházkerület területén.

A *Magyarország történeti helységnévtára* sorozat egy nagyobb időegységet vett alapul, s számos forrás adatait integrálta egyetlen adattárba. Ennek megfelelően egy egyetlen mintaévre vonatkozó összeírásnál nagyobb merítésű anyagról van szó. Hogy mennyivel nagyobbról, azt nehéz megmondani, az adatok ugyanis kissé nehezen összevethetők egymással. A helységnévtár például egyben közli Abaúj és Torna településeit, miközben egykorú egyházi adatokat a tornai gyülekezetekre nem találtunk. Ugyanígy gondot okoz, hogy miközben az egyházi iratok együtt kezelik a borsodi és gömöri gyülekezeteket, addig a helységnévtár csak a borsodi adatokat rögzíti. (A gömöri kötet még nem készült el.) Talán a legbiztosabban a zempléni adatokból lehet látni a merítés nagyságából adódó lehetséges torzulás mértékét: a helységnévtárban 81 anyaegyház, 48 filiát és egy társegyházat számolhatunk össze. A pusztán 1776-ra vonatkozó egyházmegyei összeírás pedig 89 materről, 55 filiáról és 3 társegyházzal von mérleget. Ez pedig egyrészt azt jelenti, hogy egyrészt az eredeti feltételezést még cáfolják is az adatok, hiszen a nagyobb időmetszet ellenére nem a helységnévtár közli a több gyülekezetet. Másrészt viszont azt is láthatjuk, hogy a különbségek nem jelentősek, a torzulás nem okoz problémát. A helységnévtár számadatait így legalább tájékoztató céllal nyugodtan feltüntethetjük az alábbi táblázatban. A vonatkozó helységnévtárak összesen 263 anya-, 122 leány- és három társegyházat tüntetnek fel úgy, hogy Gömör vármegye adatait egyelőre nélkülöznünk kell. Ha a többi forrás számadataiból következtetünk a gömöri reformátusság gyülekezeti kiterjedtségére, akkor azt feltételezhetjük, hogy mintegy 300 anya- és 160 leányegyházat találunk az egyházkerület területét feldolgozó kötetekben.

Ezek mellett egy 1776-ban, valamint egy 1782-ben készült egyházközségi listát találtunk meg, amelyek épp a nagy fordulat közvetlen közelének állapotát rekonstruálják. 1776-ban 282 anya- és 102 leányegyház, 1782-ben pedig 270 anya- és 151 leányegyházat jegyeztek fel. Végül az 1799. évi egyházkerületi határmódosítás kapcsán született, az egyházmegyék új beosztását pontosan rögzítő iratokat dolgoztuk fel ebből a szempontból. Ez utóbbi dokumentum születési ideje is szerencsés, hiszen a türelmi rendelet utáni új korszakból már eltelt majdnem két évtized, ami a konszolidációra, egy új egyensúlyi állapot beállítására elegendőnek tűnik. Ekkor már 340 anya-, 166 leány- és két társegyház működött az egyházkerületben.

Gyülekezetek száma az egyházkerület területén (anyaegyházak – leányegyházak, zárójelben a társegyházak száma)

	1725 ²	1773-1808 ³	1776 ⁴	1782 ⁵	1799 ⁶
Összesen	309 – 206	263 – 122 (3)	282 – 102	270 – 151	340 – 166 (2)
Abaúj (Torna)	82 – 48	97 – 54 (1)	–	–	–
Abaúj	–	–	73 – 28	74 – 28	75 – 44
Torna	–	–	–	n.a.	16 – 12
Borsod (Gömör)	140 – 75	–	120 – 29	125 – 68	–
Borsod	–	85 – 20 (1)	–	–	–
Alsó-Borsod	–	–	–	–	41 – 14
Felső-Borsod	–	–	–	–	47 – 4
Gömör	–	–	–	–	42 – 43
Zemplén (Ung)	53 – 35	81 – 48 (1)	–	–	–
Zemplén	–	–	55 – 23	43 – 53	–
Alsó-Zemplén	–	–	–	–	55 – 25 (1)
Felső-Zemplén és Ung	–	–	–	–	64 – 24 (1)
Ung	–	–	34 – 22 (3)	28 – 2	–

Ha az egyházi igazgatásban született számsorokat (1. és 3–5. oszlop) megvizsgáljuk, nem juthatunk különösebben nagyarányú pusztulás nyomaira. A protestáns történetírásban „vértelen ellenreformáció idejeként” jelölt 18. század közepén 10% körüli az anyaegyházak megszűnésének mértéke – abban az esetben is, ha elfogadjuk, hogy a tornai területen valóban nem működött ekkoriban egy gyülekezet sem. (Ti. az 1776. és 1782. évi vizitációk erre a mintegy 30 gyülekezetre nem terjednek ki.) Ha azonban azzal a gyanúval élünk, hogy esetleg valamilyen okból a tornai vizitáció forrásait nem találtuk meg, s mintegy 10–15 anyaegyházat még hozzászámolunk az összesített értékhez, akkor az 1725–1782 közötti különbség kevesebb, mint –5%. A leányegyházak esetében sokkal súlyosabb az elsorvasdás mértéke. Itt 1725–1776 között 50%-os a csökkenés aránya. Igaz, 1782-ben meg 49-cel több filia létezett, mint hat évvel korábban, ami akkor is érdekes jelenség, ha tudjuk, hogy az 1776-ban még anyaegyházként működő gyülekezetek közül 12 hat év múlva már csak leányegyházként tartotta magát. Mindenesetre a számokból kiolvasható, hogy a kevésbé népes, önálló lelkész tartására képtelen filiák jobban ki voltak téve a megszűnés, teljes elsüllyedés veszélyének a 18. századi megpróbáltatások idején.

A türelmi rendeletet követő szűk két évtized látványos gyarapodást hozott a tisztáninneri reformátusok gyülekezetei számára. 1782–1799 között 20% fölötti az anyaegyházak számbeli növekedésének az aránya. Még ha feltételezzük is, hogy az 1782. évi oszlopból hiányoznak a tornai gyülekezetek, bizonyos, hogy 50 körüli az 1780–90-es években materizáló eklézsiák száma. A materizálás ilyen nagy mértéke

² CSÁJI 1958.

³ BARSZ 1991; BARSZ 1998; BARSZ 2004. A gömői helységnévtár még nem készült el, ezért a táblázat ezen oszlopa hiányos adatokat közöl.

⁴ TREKL. A. XVI. 5726–5751. Az abaúji adatok 1777-ből valók: A. XV. 5445.

⁵ TREKL. A. XIX. 6961.

⁶ TREKL. A. XXVIII. 10.366–372.

persze visszavetette a filiák számának növekedését – hiszen a legtöbb új anyaegyház nem a semmiből fejlődött ki, hanem korábbi leányegyházból erősödött meg. Ennek tükrében viszont nem szabad lebecsülni azt, hogy ha csekély mértékben is, de még a leányegyházak száma is magasabb volt, mint 1782-ben. Miközben 1782-ben az északkelet-magyarországi térségben összesen 421 (plusz a tornai kb. 25–30) településén folyt szervezett református gyülekezeti élet, 1799-ben már 508 településről mondható el mindez. A növekmény itt is 20% körüli.

A türelmi rendelet mint fordulópont

Az egyházkerületi iratokat böngészve egyértelműnek tűnik, hogy a türelmi rendelet egy felgyorsuló, a reformátusok szempontjából negatív tendenciát tört meg, s fordított az ellenkező irányba. Az 1770-es évek közepétől ugyanis szó szerint sorjáznak egymás után az egyes filiák életét ellehetetlenítő ügyek. Időnként akár három–öt napos különbséggel születtek iratok arról, hogy református lelkészeket eltiltották a filiába való kijárástól, illetve a tilalom megszegése esetén komoly, akár 180–200 forintos büntetéseket róttak ki rájuk.⁷ 1778-ra eljutottak a felek odáig, hogy a Helytartótanács általános nyomozásra kötelezte Gömör vármegyét, amelynek keretében minden protestáns leányegyházat végig kellett látogatni, hogy vajon nem jár-e ki oda a lelkész.⁸ Az abaúji esperes 1779-ben hat, majd egy másik levélben további két filiát sorolt fel, amelyeket 1773-tól súlyosan veszélyeztettek, netán működésüket teljesen el is lehetetlenítették. Néhány nap múlva újabb két településről érkeztek hasonlóan aggasztó hírek.⁹ Zemplénben Kenézlő és Petrahó szenvedett el ekkor súlyos vallássérelmet.¹⁰ Borsodban kilenc filia került hasonló helyzetbe.¹¹

A kijárási központi beszüntetése egészen lehetetlen és megalázó hétköznapi helyzeteket teremtett. A pálházi filia kiszolgáltatása miatt a füzérkajatai lelkészt beidézték Kassára, a Hernád áradásakor csaknem az életével fizetett az előállításért. Az istentiszteletnek saját házában helyszínt biztosító pálházi lakost pedig tömlöccel fenyegették.¹² A legvisszásabb helyzetek kétségtelenül a temetések és a keresztelesek körül alakultak ki. A kijárni nem merő lelkészhez be kellett vinni a megkeresztelendő újszülöttet, vállalva a csöppséggel a korabeli útviszonyok viszontagságait. Halott esetében pedig vagy bele kellett nyugodni, hogy katolikus plébános temeti el a nem katolikus vallású embert, vagy a szabályos eljárás jegyében el kellett szállítani az anyaegyházba, ahol imát mondhatott érte a pap, majd visszaszállítás után a

⁷ Például: TREKL. A. XVI. 5659; A. XVI. 5663; A. XVI. 5671; A. XVI. 5715; A. XVII. 5990. stb.

⁸ TREKL. A. XVI. 5883.

⁹ A felsorolásban szereplő filiák: Alsócsáj, Alsóregmec, Bogdány, Felsőcsáj, Hernádsadány, Komaróc, Komlós, Matyisháza, Mikóháza, Pálháza. TREKL. A. XVII. 5990; A. XVII. 5994–5995.

¹⁰ TREKL. A. XVII. 5997.

¹¹ Abod, Alsó és Felsőbarcika, Bánfalva, Nagybarca, Nyomár, Örös, Szendrőlád. TREKL. A. XVII. 6000; A. XVII. 6003.

¹² TREKL. A. XVII. 5997.

falubeliek közös erővel helyezhették a sírba.¹³ Utóbbi megoldás fölöttébb költséges volt, és a végtisztességgel szembeni elvárásoknak sem felelt meg.

II. József trónra lépése, majd pedig a kifejezetten a vallássérelmek ügyében rendet teremtő türelmi rendelet tehát meghatározó jelentőségű volt a protestánsok számára a mindennapokban is. Ezt támasztja alá, hogy rögtön megjelentek az igények, Helytartótanáctól való engedélykérések új gyülekezetek létesítésére, illetve affiliáltatásukra (tehát arra, hogy filiaként valamelyik anyaegyházhoz sorolva elismerjék őket). 1783-ban az ősi Királyhelmececs folyamodott nyilvános vallásgyakorlatuk visszaállításáért.¹⁴ Az érdeklődésre jellemző, hogy 1784 szeptemberében a borsodi esperességben már kimutatást készítettek az újonnan alapított filiákról. 27 nemrégiben keletkezett leányegyházat írtak össze, köztük olyan régi, ám időközben elpusztult gyülekezeteket is, mint Bánfalva, Bükkzsérc, Mezőnyárad vagy Felső- és Alsóbarcika.¹⁵ 1789-ben újabb borsodi gyülekezetek sorsáról született központi döntés. Ekkor 14 filia gyülekezethez csatolását engedélyezte a kormányzat. Igaz, közöttük néhány (pl. Négyes, Pusztakálló, Sajólád) olyan is van, amelyik már az előző listában is szerepelt.¹⁶

1787-ben az abaúji Hejce kívánt önálló egyházzá válni. Szerény méretei miatt erre a Helytartótanács nem adott lehetőséget, de a nyilvános vallásgyakorlatot engedélyezte a számára úgy, hogy Vilmány filiájaként élhetett azzal.¹⁷ 1803 tavaszán a hosszú viszontagságok után újjáalakult felső-borsodi Dövény filia Felsőnyáradhoz csatoltatott.¹⁸

Materizálási engedélykérések

A türelmi rendelet után nem csak a filiák megalakulására, hanem a filiák anyaegyházzá válására vonatkozó kérelmek is gyors ütemben szaporodtak. 1782 első napjaiban a zempléni Csarnahó kérte, hogy az eddigi levitát tartó filiából önálló papot fogadó anyaegyház váljon. Erre a 80 év fölötti öregek visszaemlékezése szolgált

¹³ Ezt az ügyrendet javasolta például Kövér József alsóvadászi pap, amikor Homrodon meghalt egy hívő. TREKL. A. XVI. 5670.

¹⁴ TREKL. A. XX. 7194.

¹⁵ A jegyzékben szereplő, újonnan alapított filiák (zárójelben az anyaegyházzal): Sajóőrös (Tiszaszederkény), Nyék (Ládháza), Nagycsécs (Ónod), Sajólád (Alsózsolca), Tibolddaróc (Sály), Bükkzsérc (Noszvaj), Mezőnyárad és Alsóábrány (Bükkábrány), Négyes (Tiszavalk), Harsány (Bükkaranyos), Döbréte és Szentjakab (Rakacaszend), Kurittyán és Jákfalva (Felsőnyárad), Nyomár (Hangács), Szendrölád (Ládbesenyő), Pusztakálló (Disznóshorvát – ma: Izsófalva), Tapolcsány (Dédes), Felső- és Alsóbarcika (Sajókazinc), Nekézseny (Nagyvisnyó), Kondó (Radostyán), Mályi (Ládháza), Bánfalva (Bánhorvát), Abod (Meszes), Dövény (Alsószuha), Szuhogy (Rudabánya). TREKL. A. XX. 7371.

¹⁶ A jegyzékben szereplő, újonnan alapított filiák (zárójelben az anyaegyházzal): Tiszabábolna (Tiszadorogma), Cserépváralja (Cserépfalva), Felsőgyőr (Diósgyőr), Pusztakálló (Disznóshorvát – ma: Izsófalva), Szirmabesenyő (Sajókeresztúr), Sajólád és Sajópetri (Ónod), Sajószöged (Nemesbikk), Kisbarca (Bánhorvát), Arnót (Onga), Múcsony (Edelény), Kács (Sály), Négyes (Tiszavalk), Sáp (Damak). TREKL. A. XXIII. 8524.

¹⁷ TREKL. A. XXII. 7892.

¹⁸ TREKL. A. XXX. 11.282.

ta a jogalapot, miszerint évtizedekkel korábban már szolgált a faluban lelkész. A gyülekezet lesüllyedését szerintük a pestis miatti megfogyatkozás okozta.¹⁹ A kérelmezők ekkor még kudarcra jártak, a kellő pénzügyi erő hiányában még másfél évtizedet kellett várniuk: csak 1797-ben jelent meg itt az első pap.

Néhány hónap múlva Szalay Sámuel szuperintendensnek a gömörhorkai és lekenyei elszakadási kísérlettel akadt dolga. A mater Pelsőc lelkészének hanyagsága miatt tervezték az önállósulást, ám Szalay ellentmondást érzett az írásos kérvény és az azt betérjesztő küldött szóbeli elmondása között. Az emiatti kése delmet a horkaiak rosszul fogadták, s megüzenték Szalaynak, hogy ha nem kapnak a szuperintendenciától lelkészt, akkor a „*felsőges consiliumhoz*” fordulnak. Szalay ezt a fenyegetőzést meglehetősen indulatos levélben kérte ki magának, miközben jelezte, az eredeti kifogást jogosnak találja, s ha a horkaiak Pelsőc mellett maradnak, szigorúan megintí Kökényesdi Pált a filiába való rendszeres kijárársra.²⁰ Horka végül 1791-ben vált materré. Ugyancsak Kökényesdi pelsőci szolgálatát érintette Páskaháza részleges önállósulása. Ide a korábbi kistokaji oskolarector Fejérvári Mihály személyében káplánt állítottak az addigi levita, Hebráncz András helyébe.²¹

Az 1784-ben még Nagyvisnyó leányegyházaként újraalapított Nekézseny (Borsod vm.) szinte rögtön kinyilvánította önállósulási szándékát. Egyes források szerint már 1787-ben, mások szerint 1794-ben járt sikerrel az indítványa.²²

Az abaúji Csenyete és Felsőgagy együttesen kívánt 1788-ban elszakadni Szemerétől. Régi anyaegyházi jogaikra hivatkoztak, s arra, hogy a szemerei lelkész nem bírja erővel a három falu kiszolgáltatását.²³ A következő évben a borsodi Felsőbarcika kérte a nehéz útviszonyok miatt, hogy saját iskolát alapíthasson, s a rector a napi könyörgéseket és a vasárnapi istentiszteletet is elvégezhesse. Így a sajkókazinci lelkésznek hetente csak egyszer, valamint a temetések alkalmával kellett volna kijárnia hozzájuk. 46 család és 30 iskolás gyermek érdekében kérték ezeket. A sajkókazinci főkurátor olvasatában azonban nem volt ilyen békés ez a törekvés: szerinte a barcikaiak önkényesen már csonkították is a kazinci pap és tanító bérét, így kényszerítve ki a számukra pozitív döntést. Nem véletlen, hogy a kazinciak elkeseredetten nyilatkoztak arról, hogy „*rossz fiút nevelgettek*” oly hosszan. Szalay Sámuel 1790-ben Emödi Dánielt rendelte Barcikára oskolamesternek és előkönyörgőnek azzal, hogy az anyaegyház jogai nem csorbulhatnak.²⁴

1789-ben a Torna megyei Jablonca filia Körtvélyestől szeretett volna önállósulni. Ám az abaúj-tornai esperes eleinte csak rector meghívását akarta engedélyezni,

¹⁹ TREKL. A. XVIII. 6464–6466.

²⁰ TREKL. A. XVIII. 6612–6617.

²¹ TREKL. A. XXII. 7890.

²² A lelkészi névtár szerint Némedi István volt a gyülekezet első lelkésze, 1787-től. Ugrai, 2007. Egy 1805-ben kelt egyházmegyei tanúsítvány állítása szerint ezzel szemben csak 1794-ben engedélyezték a materizálást, az első lelkész pedig Emödi Sámuel lett. TREKL. A. XXXII. 12.090. Megeshet, hogy a két forrás közötti ellentmondás azzal oldható fel, miszerint Nekézseny engedély nélkül is tartott papot. Ám ennek eldöntéséhez további források felkutatására lenne szükség.

²³ TREKL. A. XXIII. 8350.

²⁴ TREKL. A. XXIII. 8437; 8460; 8659; 8667.

mondván, az iskolamester approbáltatása után lehet majd pap. Ezzel Jablonca nem elégedett meg, s a püspökhöz, valamint a vármegyei szolgabíróhoz fordulva kiharcolták a helyiek, hogy a következő évtől papot hívhassanak maguknak. Igaz, sikerük nem keltett rokonszenvet Szalayban: „*már nekem is sokszor terhemre voltak többen is azon Torna vármegyei új eklésiák közül a szádelői, áji, becskeházi, vendégi, lenkei és több eklésiák is, akik külömb-külféle nyughatatlanságot okoznak magoknak és a publicumnak is...*”²⁵

Ezzel egyidőben érdekes levelezésre került sor Lónyay László bánfalusi református földesúr és Szalay Sámuel püspök között. Lónyay szíven viselte a felső-borsodi Bánfalva Bánhorvátitól való önállósulási törekvését. Azt szerette volna, ha az uralkodói engedélyt megelőzően papot hívhatott volna Szathmári Paksi Mózes személyében, akit az átmeneti időre a püspök erősített volna meg hivatalában. Szalay óvatosan azt tanácsolta, hogy most már várják meg a felsőbb engedélyt – igaz, egyben egy kibúvó lehetőségét is felcsillantotta: Lónyay addig minden további nélkül, földesúri jogából adódóan meghívhatja a kiszemelt lelkészt udvari káplánnak.²⁶

A gömöri Zádorháza 1791-ben kívánt elszakadni Rimaszécstől. A távolságra, a sokszor 3–6 heti árvizek miatt ellehetetlenülő kapcsolattartásra, s – új elemként – a rimaszécsi pap másik három filiába való kijárására hivatkoztak a gyülekezet előljárói. Ezek miatt fordul elő gyakran, hogy hiába járnak meg a nehéz, veszélyes utat például egy megkeresztelendő újszülöttel, a lelkésszel nem találkoznak. Zádorháza azon kevés eklésia egyike, amelyiknek az e korszakban megfogalmazódó igénye teljesen eredménytelennek bizonyult.²⁷ Szintén ebben az évben – a II. Lipót kegyes rendelkezéséből származó „*arany időt*” kihasználva – döntött a búcsúról a borsodi Sajókápolna és Sajólászlófalva. A tárgyalat esetek közül talán ez volt a leggördülékenyebb materizálás. Mivel mindkét gyülekezet szépen megszorodott, mindkét helyen kívánatosná vált az elválás. A kápolnaiak nem sajnálták a kieső jövedelmet, sőt mivel már egy ideje minden második héten Lászlófalván rendezték a vasárnapi istentiszteletet, az anyaegyház számára is sürgető volt a filia önállósulása.²⁸

A század legvégén az alsó-borsodi Bükkzsérc kérte, hogy a náluk oskolamester Vitányi Gergelyt pappá szentelhessék. Kérelmükben azt írták le, hogy akár a cserépi, akár a noszvaji lelkésszel próbálkoznak, rendre feleslegesen viszik át másik faluba a megkeresztelendő csecsemőket, mert „*tisztelendő uraimék vagy visitálni, vagy gyűlésre, vagy deputatióba menni kötelesek*”. Ez az érv nem volt kellő súlyú, s egyelőre nem is sikerült a gyülekezet materizálása.²⁹

²⁵ TREKL. A. XXIII. 8615; 8681. A szádelői filia Zsarnótól való önállósulására 1788-ban került sor, de az anyagiakon még utólag is összekülönbözött a két gyülekezet. TREKL. A. XXIII. 8482; 8469.

²⁶ TREKL. A. XXIII. 8681.

²⁷ TREKL. A. XXIV. 8799.

²⁸ TREKL. A. XXIV. 8967–8969.

²⁹ TREKL. A. XXVII. 10.181. Bükkzsérc 1820-ban lett anyaegyház.

Közel öt éven át folyt a zempléni lácai eklézsia materizálásának ügye. A perbenyiki anyaegyházzal a gyakori árvíz és jégzajlás miatt akár hónapokra megszakadt Láca kapcsolata, ezért szeretett volna önállóan papot tartani. Ebbe Perbenyik belenyugodott, sőt még örült is a másik gyülekezet virágzásának. Az ottani lelkész, Vályi Mihály ezzel kapcsolatos „*atyafiságos jóindulatát*” külön kiemelték az egyházmegyei előljárók. Ennek ellenére a kérelmet támogató zempléni esperes szélütése és hivatali cselekvőképtelensége miatt alaposan elhúzódott az engedélyezés. A 309 lelket számláló Láca rendelkezett templommal, parókiális házzal, s viszonylag tisztos jövedelmet is fel tudott kínálni. Ily módon végül is célt ért a törekvésük: 1800-ban a rectorukat, Kassai Andrást emelhettké a papi hivatalba.³⁰

Viszályok és önkényeskedések

Nem minden filia törekvése talált azonban egyetértésre s támogatásra. Számos helyen éles konfliktus alakult ki. Közvetlenül a türelmi rendelet után vált tarthatatlanná a gömöri Alsószuha és Zádorfalva viszonya. A korábbi békés együttélés 1782 télutóján bomlott meg végképp. Az ottani szokás, miszerint a konzisztoriális gyűlést felváltva tartják a két faluban Sebők József lelkészsége idején megbicsaklott. Sebők szerint maga a püspök intése nyomán függesztette fel a zádorfalvai gyűlést, s az idő sürgetése miatt már csak Alsószuhán tudta azt pótolni. Ez viszont felbosszantotta a zádoriakat, akik egyébként is többször tapasztalták már, hogy „*ha bátorságból az igazság mellett igazán szólunk, részegeknek, bolondoknak, itallal televelóknak mondattatunk.*” Elmondásuk szerint a sár és a gyakori betegeskedések is akadályozták a közös gyűléseket, s a viszály már az istentisztelet látogatására is rányomta a bélyegét. Ezért aztán amellettt döntöttek, hogy önálló papot hívnak. Szalay Sámuel ezen bejelentésükre azzal reagált, hogy ne hirtelenkedjék el a dolgot, küldjenek követeket a legközelebbi egyházkerületi gyűlésre, s addig is állítsák meg az ideiglenes szakadást.³¹ Az év végén aztán közös megegyezéssel deklarálta a két gyülekezet az elválás szándékát – azzal, hogy ha azt a király nem engedélyezi, megmaradnak békében egymással.³² A viszály tehát elült, s mondhatni, példás együttműködésben törekedtek a felek a kapcsolat rendezésére. Mikor például 1784 közepén Sebők József alsószuhai lelkész a maga részéről olyan elképzelést tett közzé, miszerint Zádorfalvának az elválás után is fizetnie kellene számára a stólat, a szuhai eklézsia előljárói kijelentették, hogy mindenféle követelés nélkül elengedik a filiát, a pap kieső jövedelmét önerőből kipótolják az „*illendőségig*”.³³ Végül 1785-ben Dents József személyében csakugyan saját lelkipásztort kapott Zádorfalva.

³⁰ TREKL. A. XXVIII. 10.488–10.495.

³¹ TREKL. A. XVIII. 6559–6562; 6651; 6658.

³² TREKL. A. XX. 7144.

³³ TREKL. A. XX. 7144; 7248; 7262; 7269.

A zempléni Kolbása filia anyaegyházával, Bistével szemben azt indítványozta 1785-ben, hogy hozzájuk kerüljön át a lelkész és így a rendszeres istentisztelet. A sáros időben előálló közlekedési nehézségek – amelyek persze a cserével nem oldódtak volna meg, csak épp a bisteieket terhelte volna – mellett a bistei körülményekkel indokolták a kérést. Eszerint az ottani parókiális ház olyan, mintha egy szemétdombon állna, ráadásul az is és az egyébként is szűk oratórium gróf Károlynál van elzálogosítva. Továbbá a bistei nemesek kis száma miatt az adózó képesség is alacsony. A kérelem szerint minden tekintetben szerencsésebb lenne, ha felcserélődnének az anya- és leányegyházzal kapcsolatos szerepek.³⁴

Hasonló ellentét alakult ki az Ung megyei Nagykapos és Bés között. Bés híveiben merült fel, hogy hozzájuk kellene telepíteni az iskolát. Támogatásra azonban nem leltek, hiszen Kaposon jóval nagyobb hely volt a tanításra, s Béssel szemben már komoly múltja is volt ott a tanítótartásnak. Ráadásul a kaposiak közül többen tanulnak mindig Sárospatakon, „s inkább tudják a külföldiekkel való bánást”. Végző érveként pedig az hangzik el a bési kérést nem támogató esperes részéről, miszerint Bést mindig is engedetlen hívek lakták.³⁵

1787-ben a gömöri Zubogy papja, Nagy István nyújtott be panaszt az imolai filiára. Előadása szerint az ottani káplán a feje minden háborgásnak, aki önállósulni szeretne. Bár csak 350-en laknak az imolai gyülekezetben, s így a királyi elrendelés szerint messze van a materizálástól, a káplán mindent megtesz annak érdekében, hogy őt ellehetetlenítse a faluban. Gyakorta előfordul, hogy a káplán korábban vagy később harangoztat, amikor kiszáll Imolára, hogy csak a segédje tudja megtartani az istentiszteletet. Több stóladíjhoz sem jutott hozzá, nyilván a káplán tartotta vissza. Felvetette, hogy rendszeresen nem értesül az imolai konzisztórium ülés idejéről, mint ahogyan a káplán házasságáról is csak késve szerzett tudomást. Elődje, Migléczi tiszteletes idején a káplán helyben lakó édesanyja ki is jelentette: „az én fiam teszen könyörgéseket és más kutya veszi a hasznát”. Nagy számára egyértelmű: a „sok méltatlan vegzálás” célja az, hogy elunja azokat és ne járjon ki Imolára. Ő erre egyébként hajlandó is lett volna úgy, hogy az addigi heti két kijárási helyett csak a három nagy sátoros ünnepen jelenik meg a faluban, viszont az Imolából befolyó stólat megtartja. Ezt az ottaniak nem fogadták el, inkább új, ellenséges kurátort választottak maguknak. A lelkész Szalay Sámuel szuperintendens segítségét kérte az ügyben.³⁶

Fizetési ügyben csaptak össze egymással Borsod megyében a ládháziak és a mályiak. Utóbbiak szerint a mater vezetői igaztalanul vádolták őket azzal, hogy nem fizetik tisztességesen a hozzájuk kijáró ládházi papot.³⁷ Hasonló problémák tették feszültté a tornai Bódvalenke és filiái (Becskeháza, Vendégi, Ardó) közötti viszonyt is.³⁸

³⁴ TREKL. A. XXI. 7579.

³⁵ TREKL. A. XXI. 7760.

³⁶ TREKL. A. XXII. 8108.

³⁷ TREKL. A. XXIII. 8485.

³⁸ TREKL. A. XXIII. 8495.

1792-ben Zemplénben Vajdácaska és Alsóberecki viszonya vált tarthatatlanná. A vajdácskaiak önállósulási törekvéseiket azzal nyomatékosították, hogy kijelentették: bár tudnák, de nem akarják fizetni többé a berecki papot. A 280 lelkes filia tagjai árvizek idején – legalábbis az elmondások szerint – az életüket kockáztatva jutottak el istentiszteletre vagy keresztelésre. Nem oly régen két megkeresztelendő újszülött is meghalt a nehéz úton. Ráadásul a berecki pap időnként egészen megkurtítja a vasárnapi áhítatot. A filia annak ellenére építtetett „*sokak bámulására*” új templomot, hogy a bereckiek erőszakkal kicsikarták maguknak, hogy az ő templomukba is hozzájárulást fizessenek. Mindezt a továbbiakban nem vállalják, inkább tisztos jövedelemmel papot kérnek maguknak. Berecki haragosan reagált a felvetésekre. Tagadták, hogy bármilyen erőszakos követeléssel is előálltak volna. Csak önkéntes vállalásokat fogadtak el. Emellett pedig egy új templom nem ok a materizálásra, különösen mert a kicsiny Vajdácaska nem alkalmas egy pap eltartására. Az ő elválásuk számukra is pótolhatatlan veszteséget okozna: „*egy koldusból kettő ne légyen, mivel a józan okosság sem engedi azt meg, hogy egyiknek romlásával a másik épüljön.*” Már két lelkészüknek is tartoznak a vajdácskaiak, így az eddigi buzgóságuk révén sem szolgáltak rá ilyen előrelépésre. Vajdácaska ezzel szemben megyei és földesúri igazolásokat nyújtott be, miszerint kötelezettségeiknek mindenkor rendben eleget tettek.³⁹ Végül Szathmári Paksi Pál személyében csakugyan lelkészhez jutott Vajdácaska.

1794-ben szintén az anyagiakon különbözött össze a borsodi Hejőcsaba és filiája, Mályi. A mályiak 400 forintot követeltek az anyaegyházon, mondván, hogy az örökhagyó Bárczai Bárczy András özvegye azt az ő templomuk javára rendelte fordítani. A vizsgálóbizottság azonban megállapította, hogy mindössze 100 forint erejéig jogos a követelésük, mivel a különbözetet a csabaiak már korábban, három részletben folyósították a számukra.⁴⁰ Közel egy évtizedig húzódott a tornai Perku-pa és leányegyháza, Varbóc között a küzdelem. Előbb a rendszeresen visszatartott dézsma ügyében panaszkodtak a varbóciak, majd pedig amiatt, hogy a perkupai templomot 15 év alatt háromszor kellett újjáépíteniük a tűz pusztítása miatt, amelynek költségeit egyharmad részben ők állták. Ezáltal viszont a saját imaházuk rongyolódott le végzetesen. Ennek dacára a kicsiny Varbóc esetében fel sem merülhetett komolyan az önállósulás ötlete.⁴¹

Szintén hosszú évekig tartott Nagyszeretva és Pályin harca. Mindkét eklézsia hangos volt a pályiniak materizálási szándékától, amelyet végül 1798-ban siker koronázott. Pályin szerint semmi ok a filialitásba kényszerítésre, hiszen minden restanciáját rendben megfizette, s kellően megerősödött ahhoz, hogy önállóan papot tarthasson: „*annak is meggondolásából, hogyha az leány elérvén az férjhez menetel idejét, szülejitől akadályt kéntelenítettik szenyvedni férjhez menetelébe, tilalmas utakon is el szokta érni végét.*” Ezt a hozzáállást persze a szeretvaiak rossz néven vették, s hangoztatták, hogy Pályin tilalmas eszközökkel fenyegeti őket.

³⁹ TREKL. A. XXIV. 8951–8957.

⁴⁰ TREKL. A. XXV. 9275.

⁴¹ TREKL. A. XXV. 9433; A. XXVII. 10.073.

Pályin egyébként meglehetősen előrehaladt a szervezésben. Kiszemelte magának Végső Jánost mint meghívandó lelkészt, s összegyűjtötte azokat a sérelmeket, amelyeket 16 év alatt az eklézsiái rendtartás, illetve a pénzügyek terén elszenvedett. De persze előkerültek a szokásos problémák is: a sáros-vizes időben való közlekedés lehetetlensége, illetve, hogy az anyaegyház tagjai többször kiszorították már őket a templomból: „*még a legkisebb gyermeket is hajtva hajtották*”. Az új pap személye azonban újabb ellenérvet szolgáltatott a szeretvaiaknak: mivel Pályin is tótul tudó papot akar, ezzel nem csak az ő lelkészi fizetését csökkenti a gyülekezet esetleges materizálása, hanem további anyaegyházak pozícióját is rontja. Merthogy közismerten nehéz tót nyelven prédikálni tudó papot találni, ezért az ilyen igények növevése az egész egyházmegyére nézve káros – szolt az újabb ellenvetés. Ráadásul érvényben volt egy 1786-ban kelt királyi parancsolat is, amely elutasította a pályiniak akkori hasonló kérelmét. A pályini törekvés részint a tótul beszélő pap, részint a rossz példa miatt aktív ellenkezést váltott ki a közeli Vámoslucskán is. A lucskaiak attól tartottak, hogy ha Pályin sikerrel jár, akkor az az ő további gyengülésükhöz is elvezet: nem elég, hogy néhány évvel korábban Felsőrevicse (Felsőőröcse) elszakadt tőlük, a pályini példán felbuzdulva Solymostól is el kell búcsúzniuk. Mivel a nevezett gyülekezetek egyike sem elég erős ahhoz, hogy iskolamestert önállóan alkalmazzanak, a lucskaiak arra kérték az egyházkerületet, hogy álljon ellent ennek a materizálási hullámnak. A folyamat szempontjából különösen tanulságos Pálóczy Horváth György ungi tractualis coadjutor curator álláspontja: jóllehet elvi ellensége az eklézsiák szaporításának, Pályin önállósítását támogatja. Mégpedig azért, mert annyira megromlott a pályiniak viszonya a szeretvai nemesekkel, hogy azt egy pap vezetése alatt már nem lehet helyrehozni. A tractus egyházi algondnokának illetően véleménye döntő jelentőségű volt – tekintettel arra a nem elhanyagolható körülményre, hogy Nagyszeretva lelkésze nem más volt, mint Vályi Márton, az akkori ungi esperes. Meglehetősen kuszává váltak tehát az egyházmegyében a szálak azzal, hogy az esperes nem volt képes megakadályozni, hogy a saját gyülekezetétől elszakadjon egy leányegyház.⁴²

A szentjakabi filialis eklézsia azon kevés kérelmező egyike volt ekkoriban, amelyik nem kívánt – nem is tudott volna – anyaegyházzá válni, viszont szerette volna lecserélni anyaegyházát. Az egyre több fizetséget követelő, ugyanakkor mindössze évi 6 filialis istentiszteletet biztosító Rakacaszend helyett Pamlénnyal kívántak a továbbiakban együttműködni. A már három éve gyümölcsöző kapcsolatot az 1799. évi egyházmegyei határmódosítás fenyegette, tekintettel arra, hogy Szentjakab – Rakacaszenddel együtt – a felső-borsodi, Pamlény pedig az abaúji tractusba soroltatott. Mivel Pamlény feleakkora távolságra volt tőlük, mint Szend, s a pamlényiak kevesebben is voltak, mint a rakacaszendiek, s így ők jobban meg is becsülték a leányegyházat, Szentjakab a Pamlényhoz tartozás megerősítését kérte.

⁴² TREKL. A. XXVII. 10.106–10.118.

Célt azonban nem értek. Legalábbis öt év múlva ismét hasonló ügyben fordultak az egyházkerületi elöljárókhoz.⁴³

A pap személye, marasztása okozott meghasonulást Hernádkakban. A zempléni leányegyház ragaszkodott volna Ónodi Szabó József további alkalmazásához, miközben – szerintük szabálytalanul – az anyaegyház Gesztely a távozása mellett voksolt. A gesztelyiek gondnoka, Puky István persze másként látta a helyzetet. Szerinte a gyülekezet kétharmada a sokszoros hivatali mulasztáson s az ágensi persely megbolygatásán ért Ónodi távozását akarja, ám a pap néhány hívó maga mellé állításával összekuszálta a helyi viszonyokat. Most annak lehetnek a tanúi, hogy a filiát fordította szembe a materral. A konkrét konfliktus persze felidézte benne a korábbi nézeteltéréseket is: a filia csak olyankor érzi magát fontosnak, amikor zúgolódní kell, a közjó előmozdításával (például a papi fizetés növelésével) nem siet ennyire. A gesztelyiek álláspontja egyébként valóban teljesen egyértelmű volt, hiszen 60-an szavaztak a három éve náluk szolgáló, magaviseletével még „*a zsidókat is csodálkozásra*” készítő Ónodi távozása, s csak hárman a megmaradása mellett. A kakaik elszakadással fenyegető kiállása végül nem járt eredménnyel.⁴⁴ Ónodit menesztették, a filia pedig egyelőre se önállósodni, se más eklézsiához csatlakozni nem tudott. Igaz, a perpatvar nyomán a gesztelyiek első kiszemeltje, Molnár Sámuel helyett Soós Gábor lett a prédikátor, Kak pedig három év múlva, 1805-ben csakugyan elérte az anyaegyházi státust.⁴⁵

A konfliktusos helyzetek minősített esete alakult ki Kistráskán. A filia ugyanis azt is megkockáztatta, hogy felsőbb engedély híján függetlenedjen az anyaegyházától. 1782-ben Kistráska szakadt el ily módon Nagyráskától. Mivel a nagyráskaiak és az ottani lelkész folyamatosan megalázta őket, tovább nem bírták – írták utólag. Hiába utasította el őket az esperes, meghívták maguk közé az épp hely nélküli papot, Szentmártonyi Istvánt. A kistráskaiak szinte az összes jellemző panaszt egybegyűjtötték lépésük megmagyarázására: az anyaegyház templomában még az idősek sem ülhetnek le, jóllehet maguk is bőségesen kivették a részüket a templom- és parókiaépítésből; a pap több prédikációja is csupa őket ért mocskolódásból állt a kétségtelenül fennálló fizetési viták miatt; előfordult, hogy halottukat papi segédlet nélkül voltak kénytelenek elföldelni; egy alkalommal pedig a nagy sietségben ott-hon felejtett tiszteletdíj miatt nem volt hajlandó – hitelbe – megkeresztelni a pap az egyik újszülöttet. Természetesen ezúttal is megjelenik az okok között a nehezen járható utak okozta probléma, amely az őszi–tavaszi árvizek idején vagy a téli fagyban elszakítja a híveket az istentisztelet lehetőségétől. Végül jelezték a kistráskaiak, hogy állandó a vita a parókialis kötelezettségek megosztása körül.⁴⁶ Kistráska egyébként utólag megkapta az engedélyt, Szentmártonyi egy évtizedig szolgált ezután háborítatlanul náluk.

⁴³ TREKL. A. XXVIII. 10.459; A. XXX. 11.544.

⁴⁴ TREKL. A. XXIX. 11.028–11.057.

⁴⁵ Hernádkak materizálásának ügye: TREKL. A. XXX. 11.399–11.400; 11.545–11.546.

⁴⁶ TREKL. A. XVIII. 6682–6683.

Összegzés

A türelmi rendelet érzékelhető könnyebbséget hozott az északkelet-magyarországi református gyülekezetek életébe. Különösen az 1770-es években erősödtek fel ugyanis azok a központi törekvések, amelyek érvényt kívántak szerezni vallásgyakorlatuk korlátozásának, a leányegyházi vallásos élet megszüntetésének. Ekkorra már jelentősen csökkent is az egyházkerület területén működő gyülekezetek – jellemzően inkább csak a leányegyházak – száma. A türelmi rendelet utáni nekilendülést a számok is tükrözik. Ekkor már elsősorban a papot önállóan is fogadni tudó anyaegyházak száma indult növekedésnek. A leányegyházak száma érdemben nem változott, bár ez a megelőző esztendő pusztulásának tükrében szintén komoly eredménynek számított.

A leányegyházak önállósulási törekvései szinte minden esetben magukon hordozták azt a természetes igényt, hogy saját maguk határozzanak a sorsukról. Emellett rendre panaszolták az anyaegyház híveinek vagy lelkészének velük szemben tanúsított lekezelő magatartását, illetve a mindennapi együttműködés gyötrelmeit (pl. nehéz, a rossz időjárás miatt sokszor ellehetetlenülő közlekedést). Az önállósulási elszántságot többször fűtötték anyagi jellegű összetűzések, illetve a pap személyével kapcsolatos nézeteltérések. Jellemző, hogy az anyaegyházzá válási szándékokat legfeljebb csak késleltetni tudta az egyházkerületi vezetés akkor is, amikor annak feltételei nem voltak garantáltak. Ez előrevetítette azokat a problémákat, amelyek a 19. század elején a papi fizetés folyósítására képtelen gyülekezetekben jelentkeztek.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

TREKL

Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei – Levéltár

FELHASZNÁLT IRODALOM

BARSI 1991

Magyarország történeti helységnévtára. Borsod megye (1773–1808). Szerk. BARSÍ János. Budapest–Miskolc, 1991.

BARSI 1998

Magyarország történeti helységnévtára. Zemplén megye (1773–1808). II. Szerk. BARSÍ János. Budapest, 1998.

BARSI 2004

Magyarország történeti helységnévtára. Abauj és Torna megyék (1773–1808). Szerk. BARSÍ János. Budapest–Miskolc, 2004.

BÍRÓ 1995

BÍRÓ Sándor–BUCSAY Mihály–TÓTH Endre–VARGA Zoltán: *A magyar református egyház története*. Sárospatak, 1995. (Reprint kiadás.)

CSÁJI 1958

CSÁJI Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729. *Egyháztörténet* 1. 1958, 34–74.

CSOHÁNY 1994

CSOHÁNY János: *Magyar protestáns egyháztörténet, 1711–1849*. Debrecen, 1994.

MÁLYUSZ 1939

MÁLYUSZ Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest, 1939.

AZ EREDETISÉG DILEMMÁI – METSZETEK A HAZAI FILOZÓFIA TÖRTÉNETÉBŐL*

VERES ILDIKÓ

*„[...] új és hazánkban született eredmények-
kel ajándékozunk meg a tudomány birodalmát: ez
itt a munka, ez itt a feladat!”¹*

Az eredetiség gyakran nem bizonyítható tudománytörténeti kérdéskörei nem csupán napjainkban állítják a kutatókat nehezen elérhető megoldások elé. A filozófia tudományának térképén a fenti dilemma sokszoros hatvánnyal jelentkezik, hiszen a nyelviség 'börtöne' nem mindig engedi az új megoldások kitörését az adott történeti-kommunikációs világból, nem vagy nem mindig jut nyilvánosságra a kortárs vagy a későbbi európai filozófiai közéletben egy-egy új problémafelvetés és megoldás. Ez a dilemma különös jelentőséggel bír a hazai filozófia történetében.

A Hatvani István által a fenti sorokban kijelölt út több mint száz évvel később Böhm Károly elképzeléseiben is megjelenik, kiegészítve a magyar nyelven létrehozandó filozófiai rendszer tervével és megvalósításával. Önéletírásában figyelemre méltóak következő szavai e vonatkozásban, amelyekben utal arra az elhivatottságra, amellyel elkötelezi magát: „Teljesen a filozófiának szentelem magam. [...] Dolgozni akarok. Legyen Magyarországnak is egy önálló filozófiai rendszere, amelynek eddig még hiányát érzi.”² Mint tudjuk, ez a hat kötetes, monumentális opuszban, *Az ember és világában* összegződik.

Mielőtt néhány összefüggést értelmeznénk az eredetiség vonatkozásában, érintjük azoknak a diskurzusoknak a lényegi elemeit, amelyek a sokat vitatott magyar filozófiatörténet létéről vagy nemlétéről, illetve mibenlétéről folytak/folynak, hiszen ez a dilemma napjaink szakmai-tudományos életében újra és újra feléled. Nem ritka az a feltevés, illetve bizonyítási kísérlet, hogy a hazai bölcséleti munkálgodás többnyire a nyugati filozófia recepciójára terjed ki. Ezt cáfolandó, az alábbiakban kifejezetten csak azokra a problémákra fókuszálunk, amelyekben bizonyítható egy-egy hazai gondolkodó elsőbbsége.

A magyar filozófia kapcsolódási pontjai az európai hagyományokhoz az új elméleti megoldásokat tekintve – úgy vélem – fontosabbak, mint a recepció. Annál is inkább bizonyításra váró ez a feltevés, mert világossá válhat az a tény, hogy Európa e régiójában egyes bölcselők képesek lehettek és képesek voltak olyan

* A tanulmány az MTA–ELTE Hermeneutika kutatás keretén belül készült Tóth Péter születésnapjára köszöntése alkalmából, aki Hatvani István *Introductio ad principia philosophiae. Cui accedit observatio elevationis poli Debrecinensis, in usus auditorum* című könyvét fordította. Lásd: HATVANI 1990.

¹ HATVANI 1990, 1.

² KALJÓS 1913, 78.

összefüggések kimutatására, amelyek később – hangsúlyozom, később – fogalmazódnak meg a nyugati filozófiákban. Az utóbbi két évtizedben néhány, a magyar filozófiával mélyrehatóan foglalkozó kollégával együtt igyekeztünk egyértelművé tenni, hogy a hazai filozófia története nem csupán recepciótörténet. Az ebben kételkedőknek csupán arra a kérdésre kellene választ találni, hogy a mai hazai filozófiai életben saját filozófusi munkásságukat mennyire tartják recepciónak, vagy valami eredendően új hozzájárulásuk is van a bölcelet történetéhez? Ezzel együtt az sem ártana egyes szkeptikus és iróniától sem mentes vélekedőknek, ha a hazai elődök által hagyományozott opuszokat mélyrehatóan tanulmányoznák; talán eközben rájönnének arra, hogy az a kérdés vagy válasz, vagy mindkettő, amelyet keresnek vagy megtalálni véltek, azt már évtizedek előtt leírták, elemezték.

A dilemmák jó részének gyökere a „magyar” jelzőből fakad. Nos, anélkül, hogy etimológiai elemzést végeznék, egy triviális tényről nem kellene megfélekednünk. Nem kell különösebb filozófiai képzettség annak belátására, hogy a gondolkodás, az érzelmek mindig irányulnak valamire, az intencionalitás értelmében mindig valamiről gondolkodom, valamit gondolok, s mindig valakit vagy valamit gyűlölök vagy szeretek. Ez így működik a Földön minden normális ember életfolyamatában, tehát adott esetben a tudományos, a filozófiai tudatfolyamatokban is. Egy adott dolgról, problémáról való elmélkedés, az arra vonatkozó kérdésfeltevés lehet ugyanaz, s az adott válasz is lehet ugyanaz vagy közelítően ugyanaz, térben és időben különböző koordináták között. Ezután közlöm vagy nem közlöm, s ha közlöm szóban vagy írásban a mondandómat, s melyik nyelven; nos, ez döntheti el, hogy milyen jelzöt tehetek a nyelviséget illetően filozófia szó elé.³

De más szemszögből tekintve a kérdést, az 'emberi lényeg' tekintve, Kant *Bewusstsein überhaupt*jának vagy Heidegger *Das Man*jának nincs nemzetisége. Böhm Károly az ember és világának dimenzióit vagy Brandenstein Béla az embert a mindenségben nem nemzeti hovatarozása szerint értelmezte. Mindezekből is következően 'Bábel tornya' felfogásomban nem zűrzavar, hanem olyan szimbólum, amely ugyanannak a léttapasztalatnak számtalan kimondhatóságát teszi lehetővé. S ez nem csak a köznapi nyelvre vonatkozik, hanem a filozófia nyelvére is. Japán, de más, a filozófiában klasszikusnak nem számító nyelvcsaládokhoz tartozó gondolkodók is egyre inkább részt vesznek a nemzetközi filozófiai élet porondján. Kérdésfeltevéseik nyilvánvalóan nem németül, angolul vagy más nyelven fogalmazódnak meg eredendően, nem németül vagy angolul gondolkodnak, ha egyáltalán van a gondolkodásnak nyelve. Mivel a filozófiának a nyelv a kifejezőeszköz-rendszere, természetesen nem lehet olyan egyetemes érvényű, mint egyes művészeteké. A művészi kommunikációs rendszerben beszélhetünk egyetemeségről, de természetesen jelen vannak az egyes nemzetek sajátosságai is. Ha csak az európai stílustörténetet nézzük, a reneszánsz, a barokk,

³ Ezekben a sorokban a *Magyar Tudomány* 2000. évi 8. számában közölt meglátásaimat újragondolva fogalmazom meg.

de a 19–20. század fordulójának impresszionizmusa, naturalizmusa, szecessziója vagy az avantgarde jellemző sajátosságai fellelhetők a francia, német, angol, de ezzel együtt a magyar vagy orosz festészetben, építészetben, zenében a regionális nemzeti sajátosságokkal együtt. Azt senki nem vonhatja kétségbe, hogy létezik például a zene egyetemes kifejezőeszköz-rendszere, amelyet Kodály és Bartók összekapcsolt a magyar „couleur local”-al, és kialakított egy nemzetközi színvonalú zenekultúrát hazánkban. A beszélt vagy az írott nyelv az a kifejezőeszköz-rendszer, amely nem egyetemes ilyen vonatkozásban.

Tovább finomítva a kételkedők dilemmáját, kérdezhetjük azt, hogy a magyar nyelv alkalmas-e a filozófia „magasröptű” gondolatainak kifejezésére, kifejtésére, s ezzel összefüggésben egyáltalán a magyar ember alkalmas-e filozófiai „magasságokban” gondolkodni. E vonatkozásban az egyik figyelemre méltó érvelés Király V. Istváné. Eredendően abból a kérdésből indul ki, illetve azt a kérdést teszi fel, hogy létezik-e magyar filozófia, amelyet értelmezni lehet kultúrtörténetileg, bibliometriailag, etnoantropológiailag is? Ha megtörtént ez az értelmezés, akkor eközben vagy ezután lehet filozófiailag feltenni a kérdést, amelyben a kérdés magyar nyelvre éppolyan lényeges, mint maga a tárgy, amire rákérdeznek. Amellett érvel, amivel csak egyetérteni tudunk, hogy bármely nyelven a kérdésben és a tárggyal való egyetértésben – így abban például, hogy mi is a filozófia – a filozófiának az egyik lehetséges létmódját határozhatom meg, nem pedig az adott nyelvet beszélő népet. Mint mondja, „Egyáltalán nincsen tehát semmi különös vagy különleges abban, ha a filozófia önnön létére és önnön értelmére magyar nyelven kérdez. [...] Akkor van tehát magyar filozófia, amikor a filozófia a magyar nyelven és a magyar nyelvben kérdez – hitelesen – a saját lényegére és a saját értelmére. Hiszen a német, az angol, a francia filozófia sincsen másképpen!”⁴

Hatvani István morális evidencia-elméletének újszerűsége

Hatvani a maga szerénységével⁵ nem törekedett eredetiségre, kevéssé mondható úttörőnek, inkább a korabeli filozófia kritikai szemléletéhez irányítja olvasóit, illetve az oktatói-tanítói célzatot és metodológiát helyezi előtérbe. Kiemelten jelentős munkája a hazai bölcsellettörténetben a latin nyelven íródott *Introductio ad principia philosophiae. Cui accedit observatio elevationis poli Debrecinensis, in usus auditorum* (Debreceni, 1757), amely feltehetően debreceni filozófiai (ontológiai) és nem filozófiai (kozmológiai, kísérleti fizikai, botanikai, orvosi-fiziológiai) előadásainak összegző, kiteljesedett eredménye. Mint írja: „Nem állt szándékomban, hogy tovább szaporítsam a filozófiai kézikönyvek számát, hiszen ezek már csak sokaságuk miatt is olyan teherré kezdenek válni, hogy ha valahol, akkor éppen itt fejezhetjük ki ítéletünket ezzel a horatiusi hellyel: 'Ne hordj ostoba ember módjára fát az erdőbe.' [...] számunkra nem marad más, csak valami

⁴ KIRÁLY 1999, 131.

⁵ HATVANI 1990, 1.

tallóztatás”; ugyanakkor annak is szükségét érzi, hogy „[...] új és hazánkban született eredményekkel ajándékozzuk meg a tudomány birodalmát: ez itt a munka, ez itt a feladat!”⁶ Valójában és elsősorban arra törekedett, hogy az emberi gondolkodás, általában az igazság és a bizonyosság meghatározó jegyeit, állandó és érvényes kritériumait értelmezze az előző munkákra támaszkodva, határozott kritikai attitűddel. Gondolok itt arra, hogy Descartes hatása alatt álló s az azt követő elméleteket, valamint Leibniz filozófiáját metsző élességgel, ellenérvekkel gondolja át az olvasó meggyőzése érdekében.

Hatvani a saját korában érvényesnek és uralkodónak tartott filozófiai tételeket és érveléseket összegzi, kiemelve, hogy mit és miért tart érdemesnek arra, hogy a keze alatt felnövekvő nemzedéknek szilárd filozófiai alapelveket adjon. Hiszen az a meglátása, hogy Descartes⁷ és Leibniz hatása olyan utakra vezette a korabeli ifjú gondolkodókat, hogy csak azokat a tanításokat fogadják el, amelyek az ’ellentmondás’ és az ’elégleges ok’ alapelveinek figyelembevételével határozzák meg az egyes dolgokat, s matematikai módszerekkel igazolni tudják az előfeltevéseiket. Az egyszerű ideákat (pl. fény), de különösképpen a morális evidenciákat Hatvani érvelése szerint nem lehet sem a fenti két alapelvvel, sem matematikailag igazolni. Mint írja: „Arra törekedtem tehát, hogy bebizonyítsam: az érzékelésből, a tanubizonyyságból stb. ugyanolyan biztos és teljes meggyőződés keletkezik bennünk, mint a matematikai evidenciából, és ha egy dolgot a morális evidenciára vezetünk vissza, akkor sem lesz híja ennek a meggyőződésnek; hogy bebizonyítsam: az emberi megismerésnek ez a két módja ugyanazt a kételkedéstől mentes, biztos és teljes meggyőződést hozza létre bennünk.”⁸ Nem vélte úgy, ahogyan maga Descartes sem, hogy a francia bölcselő ideiglenes etikájában leírt evidencia-elmélet, amely több szinten értelmezi a bizonyosságot – az abszolút fundamentális metafizikai és a morális –, kielégítő megoldását adhatja a problémának.

Hatvani morális evidencia-kérdéskörét járjuk körül a továbbiakban, hiszen a hazai filozófiában úgy tűnik, elsőként dolgozta ki az emögött rejlő mélyebb összefüggéseket, de úgy tűnik, hogy az európai bölcséletben sem történtek addig

⁶ HATVANI 1990, 1.

⁷ Descartes több szinten értelmezi a bizonyosság fogalmát; úgy mint metafizikai, amely az abszolút fundamentum, és mint morális, amely az erkölcs szabályozására vonatkozik. Ideiglenes erkölcsstanában néhány vezérelvet határoz meg, amelyek közül az első, hogy engedelmességen házája törvényeinek, szokásainak, s ragaszkodjon állhatatosan ahhoz a valláshoz, amelyre tanították, s a szélsőséges véleményektől tartsa távol magát. A második, hogy a lehető legszilárdabb és legelhatározottabb legyen cselekedeteiben. Harmadik vezérelve, hogy mindig arra törekedjen, hogy inkább saját magát győzze le, mint a sorsot, inkább kívánságait változtassa meg, mint a világ rendjét; egyáltalán ahhoz a hithez szokjon, hogy gondolataink nincsenek egészen hatalmunkban. Végül, hogy az erkölcsant befejezze, áttekintette az emberek különböző foglalkozásait azért, hogy a legjobbat választhassa, s úgy vélekedett, hogy legjobb lesz, ha megmarad a sajátja mellett, azaz ha egész életét értelme kiművelésére fordítja, és tovább halad saját módszere nyomán annyira, amennyire lehet, s előre haladjon az igazság megismerésében. DESCARTES 1992, 35–39.

⁸ HATVANI 1990, 3.

olyan megoldások, amelyeket Hatvani javasol.⁹ Az evidens ismeretek halmazát kiterjeszti a moralitásra oly módon, hogy amikor az etikai igaz természetéről szól, szoros kapcsolatot lát a lélek belső igazsága és a kimondott szavak között, hiszen akkor van jelen a beszédben és a különböző jelekben az igaz, ha azt fejezzük ki vele, amit érzünk. Vagyis az igaz benne van magában a dologban, amely alapja, s az alanyi intellektusban, amelyeket jelekben rögzítve fejezünk ki.

Hatvanira igen nagy hatással volt Locke idea-felfogása, akit kritikai hozzáállásakor elmarasztal azért, mert az erkölcsi ideákat moduszokként kezeli, és azt a következtetést vonja le, hogy ezeknek is bizonyíthatóknak kell lenniük, de mivel kevert moduszok, ezért nem válhattak olyan demonstratív tudomány részeivé, mint a matematika.¹⁰

Hatvani mindezt ismerve s kiegészítve részletes értelmezését adja az ideák keletkezésének, s világosan érvel amellett, hogy értelmünk háromféle módon szerez ideákat. Egyrészt az öntudat révén, amely önmagára, saját működésére figyel, percipiál, másrészt ítélettel és következtetéssel, amelyek más ideák összehasonlításával keletkeznek, harmadrészt érzékelés folyamán, amikor az anyagi dolgok, a rajtunk kívül létező tárgyi világ ideáit nyerjük. Az elme önmagára és működésére való reflexióval képes az ideák megszerzésére. A gondolkodást, az elme működésének képességét Isten adta nekünk, ebben az értelemben beszélhetünk velünk született ideákról. A percepciónak az a két módja, amely az elme által és a testünk révén keletkező ideákat teremti, nem keverhető össze.¹¹

A filozófia célja mindenkor az igazság kutatása, s a logikai és a metafizikai igazság mellett a morális igazság tételét így összegzi: „Amikor szavaink és azok a jelek, amelyekkel a lélek gondolatait kifejezzük, megegyeznek a lélek legbelső érzékleteivel és képzetünkkel: akkor van jelen a beszédben és a jelekben az igaz. Úgy gondoljuk tehát, hogy aki azt, amit lelke mélyén érez, olyan szavakkal, hangokkal és jelekkel írja le, amelyeket általában használunk, az igazat mond, ezzel szemben az, aki mást érez, és mást mond, vagy más jeleket használ a képzetek leírásához, mint amelyeket használunk, hamisat. Ezt az igazságot nevezzük etikai igazságnak.”¹²

Az evidencia az ismeret olyan sajátos módja, amelynek segítségével az ideákat és azok igazságát addig a bizonyosságig vezetjük, ameddig el lehet jutni az akkor és ott adott tudás, ismeretek alapján. De mit is jelent a morális evidencia? Szerzőnk következőképpen fogalmaz: „Mivel pedig a dolgokat vagy bármilyen külső tényező nélkül, vagy külső tényezők segítségével ismerjük meg, ennél fogva az evidencia is kettős: az egyik egyszerű, vagy matematikai, a másik pedig morális. [...] A gondolkodás (tehát) és a gondolkodás percepciója valójában nem különbözik egymástól, s ezeknek az ideáknak a megegyezését közvetlenül percipiálom. Ezzel szemben, ha valamit látok, hallok, ízlelek, szagolok, tapintok

⁹ Erre vonatkozóan az elsők között született munka: GAMBIER 1808.

¹⁰ Lásd erről: FORRAI 2005, 48.

¹¹ HATVANI 1990, 38–39.

¹² HATVANI 1990, 45.

vagy másnak a tanúbizonyosságából megtudok, vagy amikor abból, amit egy dologban megfigyeltem, más, még ismeretlen dologra vonatkoztatok: ismeretem külső tényezők segítségével jött létre. Ezért ha ilyen esetekben az ideákat és azok igazságát a bizonyosságnak addig a fokáig vezetem, ameddig emberi igyekezettel egyáltalán el lehet jutni, morális evidenciával rendelkezem.”¹³ Amellett érvel tehát Hatvani, hogy a morális evidencia a megismerésnek az a módja, amelyhez az érzékelés, a tanúbizonyosság és az analógia segítségével jutunk el.¹⁴

A hermeneutikai komparatviztika lehetőségei a magyar filozófiatörténet-írásban

A komparatviztikus hermeneutika módszere, illetve eszköztára alkalmas lehet arra, hogy az eredetiség kérdését a hazai filozófia néhány Hatvanit követő képviselőjének munkái során is átgondoljuk. Mindenekelőtt utalnunk kell Fehér M. István álláspontjára, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a magyar nyelven keletkezett filozófiai munkákban több olyan értelmezés született, amely nem nélkülözi az eredetiséget sem a kérdésfeltevéseknél, sem a válaszoknál, illetve kiderül, hogy később más filozófiai diskurzusban ugyanazt a konklúziót vonják le jeles európai filozófusok.

Fehér M. István József Attila és Gadamer, valamint Brandenstein Béla és Heidegger, illetve Gadamer egyes gondolatai között párhuzamot vonva rámutat a hazai gondolkodók prioritására egyes vonatkozásokban. Brandenstein és Gadamer esztétika-felfogásáról szólva a következőket bontja ki: ha Brandenstein felfogásában „[...] a jó, az igaz és a szép »mindenoldalú kapcsolatáról« van szó, akkor Gadamer törekvése ezzel teljességgel egybevág. Gadamer nem ért egyet azzal, hogy a „szép” műalkotás szemben áll az „igaz” ismerettel vagy az „igaz” valósággal, hogy tehát valami vagy „szép” vagy „igaz”, hogy e kettő kizárja egymást. A helyesen felfogott „esztétika” Gadamer számára ily módon – mint fő művének utolsó, harmadik része részletesebben is kifejti – a metafizika közelébe kerül, sőt vele azonosul.”¹⁵ Itt jegyzem meg, hogy végső soron a művészetfilozófia Brandenstein filozófiai rendszerében is a metafizika része.

József Attila és a hermeneutika, különösképpen Gadamer gondolatvilágának kapcsolódási pontjait tekintve Fehér részletesen igazolt álláspontja a következőképpen összegződik: „József Attila esztétikai töredékeiben [...] számos olyan gondolatot véltem felfedezni, mely a hermeneutika névvel jelzett filozófiai-esztétikai gondolatkör számára nagyon is releváns: megelőlegezi e gondolatör egyes elemeit, vagy azzal valamilyen más értelemben párhuzamba, összefüggésbe állítható.”¹⁶

¹³ HATVANI 1990, 49.

¹⁴ Hatvani koncepcióját erre vonatkozóan részletesebben egy másik készülő tanulmányban vetem össze Gambrier elméletével, aki 1808-ban megjelent munkájában foglalkozik a morális evidencia kérdéskörével.

¹⁵ FEHÉR M. 2002, 16; GADAMER 1984, 336.

¹⁶ FEHÉR M. 2003, 14.

A továbbiakban Sík Sándor *Esztétikájának* azon részére térek ki, amelyben szintén egyértelmű, hogy Gadamer nézeteivel egybecseng az álláspontja. Amikor az újraalkotás folyamatáról szól Sík, akkor az intuíción pillanatnyiségében *három* mozzanatot vizsgál, amely egyidejűleg van jelen, illetve olyan gyorsan követheti egymást, hogy lehetetlen külön választani őket. Ezek a mozzanatok a következők: az első benyomás, a mű megpillantása, majd a feldolgozás és az újraalkotás, amelynek van passzív és aktív része. Az aktív részben nem a művet alakítom magamhoz, hanem magamat a műhöz – mondja Sík. Ez az aktivitás, a művekben is benne van, valamiféle szilárdan sűrített aktivitás, amely feltételezi az együttműködőt.¹⁷ Ugyanakkor a műnek annyi arca van, ahány befogadója. A mű „belső élete” mindig más és más aktivitást vált ki a befogatótól, hiszen „[...] ez a belső élet végelemzésben független a befogatótól, hiszen más befogadóhoz éppúgy szól; (de) [...] hozzám is másként szól, mint tegnap; holnap többet fog mondani, mint ma. Független bizonyos fokig még alkotójától is, hiszen egészen bizonyos, hogy Aischylos vagy Dante sokban mást, sokkal kevesebbet (más oldalról talán többet is) mondott a XVIII. század emberének, vagy nekünk, de akár kortársai legnagyobb részének is, mint nekik maguknak.”¹⁸ Itt már az *értelmezés*-tudomány, a hermeneutika mezejére pillanthatunk, s észrevehetjük a párhuzamot Sík és Gadamer felfogása között. A múlt század közepén hasonlóképpen merült fel ez a kérdéskör Gadamernél, aki úgy véli, hogy nem csak az a problematikus, amikor a szöveg értelmét a szerző ’valóságos’ gondolatára korlátozzák, hanem az is, amikor a kortársi értelmezésről beszélünk, hiszen nehezen megválaszolható, hogy mit is jelent a kortársi viszony. „A tegnapi és a holnaputáni hallgatók is mindig oda tartoznak azok közé, akikhez mint kortársakhoz szólunk? Hol kell megvonni a holnaputánnak a határát, amely egy olvasót mint megszólítottat kizár? Mik a kortársak és mi a szöveg igazságigénye, ha a tegnapi és a holnaputánnak ezt a keverékét nézzük? Az eredeti olvasó fogalma tele van idealizálással.”¹⁹

A *más-ság*, a nem-ugyanúgy-értés, a másképp-értés Sík szerint nem csak a tartalomra vonatkozik, hanem az esztétikai jelenség egészére, így a nyelviségre is a szépirodalom esetében. Hiszen egy szó, „[...] például Danténak egy félig latin olasz szava nemcsak értelmi árnyalataiban jelent mást az egykori olasznak, aki ugyanazt a szót maga is használta, – a későbbinek, aki ugyanazt más alakban ismerte, – a mainak, aki már egyáltalán nem használja, – a franciának, aki nem ismeri, de megérti, – a művelt magyarnak és németnek, akinek a latin iskolából rokon, – annak, aki sohasem tanult latinul, – és a nem-európaiaknak, akinek nyelvéből az illető szónak talán megfelelője is hiányzik.”²⁰

A nyelviség Síknál és Gadamernél is egy olyan egyetemes közeget jelent, amely a megértés alapja, amelyben, amellyel a megértés, az értelmezés végbemegy. Azonban az világos, hogy Sík a teremtés-elv alapján az újraalkotásban, a mű

¹⁷ Sík 1990, 357. Lásd erről: VERES 2013, 147–160.

¹⁸ Sík 1990, 358.

¹⁹ GADAMER 2003, 438.

²⁰ Sík 1990, 358.

befogadásában a kimondhatatlant is beleérti a nyelviség kérdéskörébe. Vagyis azt, amit az intuíció fogalom-nélkülisége jelent.

A következő igen lényeges tudománytörténeti kérdés, amely szintén az eredetiséget, a prioritást érinti, a filozófiai rendszerelméletre vonatkozik. Mint ismert, Ludwig von Bertalanffy a rendszerfilozófia, a rendszerelmélet és a rendszer-technológia tudományelméleti megalapozásában úttörő szerepet játszott, amellyel a filozófiai rendszerek problémakörében is új utakat nyitott. Azt azonban kevesen tudják, hogy a magyarországi filozófiai gondolkodásban a múlt század első évtizedeiben a korán elhunyt Zalai Béla általános rendszerelméletében már akkor leírta többek között a funkcionális jelleg és a szimbolikusság jelentőségét, ismerve Cassirer felfogását is. Bertalanffy, bár a magyar szellemi kultúra, így Zalai elmélete is ismert lehetett számára, nem utal Zalai elsőbbségére e vonatkozásokban, mint ahogy Cassirerről is azt nyilatkozta, hogy nem olvasta *Die Philosophie der symbolischen Forme* című munkáját. Bertalanffy meglátása szerint abban a szellemi szituációban a különböző tudományok egymástól függetlenül rámutattak a fejlődés legkülönbözőbb területein az „[...] akkoriban uralkodó mechanisztikus világkép hatáira, és új elképzeléseket javasolt(ak), olyanokat, amelyek – mindegyik a maga módján – az „organizált rendszer” fogalmának központi jelentőséget tulajdonítottak”.²¹ Az viszont tény, hogy évtizedekkel később használja a Zalai által leírt rendszerelméleti elemzéseket.

Igen érdekes az egzisztenciálfilozófia vonulatából a kommunisták által meggyilkolt gróf. Révay József és Jean Paul Sartre 'hiány-elméleté'-nek összevetése is. Alapvető lételméleti kérdés mindkettőjük felfogásában: van valami, ami itt és most nincs, ugyanakkor nem semmi. Jelenvaló itt-létemben nincs, de kell, hogy számomra legyen, hiszen adott életvilágomban a teljesség akkor jöhet létre, ha a nincs „vanná” válik. Révay amellet érvel, hogy lényegét tekintve rendszer sincs, legalábbis etikai. Sartre²² az „itt-most-nem-van”-t nem az etikai értelemben vett kell élményére vonatkoztatja, nem elsődlegesen arra, hogy a „nincs” valamiképpen az értékek terebélyesítésébe vonz bennünket, hanem lételméleti alapprobléma a valami és a semmi, illetve a másutt-lét kapcsán. A hiány Sartre értelmezésében „egy totalitás alapján jelenik meg. Az nem is olyan fontos, hogy ez a totalitás eredetileg adott volt-e, és most felbomlott (a milói Vénusz karjai hiányoznak), vagy soha nem is állt fenn („híján van a bátorságnak”). Csak az a fontos, hogy a hiányzó és a létező adódnak, és úgy ragadjuk meg őket, mint amik a hiányolt totalitás egységében semmitik magukat. Az elsődleges feltárlás egységében pedig ez a „valamihez” adódik, ami még nincs vagy már nincs, [...] az emberi valóság értelmét az önmaga-mint-hiányolt-önmagában-lét alkotja.”²³ Ugyanakkor amellet érvel Sartre, hogy a hiány, amely csak az ember valóságával bukkan fel, egy hármasságot feltételez: „[...] azt, ami hiányzik, avagy a hiányzót,

²¹ BERTALANFFY 1991, 12.

²² Lásd erről: SARTRE 2006, 41–45.

²³ SARTRE 2006, 131–132.

azt, akinek hiányzik, ami hiányzik, avagy a létezőt, és egy totalitást [...] aminek híján van.”²⁴

Révay 1940-ben sok vonatkozásban hasonló koncepciót dolgoz ki, természetesen más fogalmi hálót és más metodikát alkalmazva. A kell-élményből mint létbeli szituációból indul ki, s a következőképpen jellemzi: „A kell élményében adott tényállást paradox fordulattal úgy is kifejezhetjük, hogy van valami, ami nincs. Ez persze önellentmondásnak látszik. De az önellentmondás látszata csak a nyelvi kifejezés paradoxonjából ered, ezért könnyen feloldható.”²⁵ A kell élménye a lét alapélménye, a kell evidenciája „itt-létem” meghatározó pontja, mondhatnánk azt is, létezésem alapkérdése, az autentikus lét kulcskérdése. Ugyanakkor: „A kell evidens élménye lényegében a hiányérzés. A kell élményében arra eszmélünk rá, hogy valami, aminek lennie kellene, nincs. A kell élménye arról tanúskodik, hogy valami megvalósítandó. S az, ami megvalósítandó, nyilván nincs.”²⁶ Azt a kitévelt ugyanis, hogy „van” nyilvánvalóan két különböző értelemben alkalmaztuk. Ugyanaz, ami kell, mert nincs, a szó másik értelmében ugyanakkor van is.”²⁷ Ez a kell nem erkölcsi, hanem létbeli! Kiderül, hogy a kell tartalmi nyelvi játékokká alakulnak, miközben az értékelméleti szférába kerülnek a közlés folyamán a valós létből.

Befejezésésképpen az eredetiség paradoxonait tekintve, egy másik tudományágra pillantva utalunk Bólyai János munkásságára, aki a hazai bölcelet történetében kevésbé ismert, kéziratban lévő *Üdvtant* is megalkotta, amelyben a boldog élet rejtelseit értelmezi, s arra törekedett, hogy magyar nyelv gyökszavainak rendszerével egy nemzetközileg is elfogadható logikai nyelvrendszert hozzon létre. Mint ismert, az *Appendix*ben igazolt tételeit később, tőle függetlenül Lobacsevszkij is leírta. Apja, Bólyai Farkas Gaussnak ez ügyben írt első levelére nem kapott választ, egy következőben pedig azt írta, hogy ha dicsérő szavakkal illetné Bólyai János felfedezését, akkor önmagát dicsérné, mivel ő is erre a felfedezésre jutott, de nem volt bátorsága azt leírni, nyilvánossá tenni.²⁸

²⁴ SARTRE 2006, 127.

²⁵ RÉVAY 1940, 7.

²⁶ Mit is mond erről Heidegger és Sartre? Heidegger a *Lét és idő* 48. §-ában így ír a kintlevőségről, a vég és egészvóltról: „Melyik létezőre vonatkozóan beszélhetünk kintlevőségről? A kifejezés arra utal, ami jóllehet „hozzátartozik” egy létezőhöz, de még hiányzik neki.” HEIDEGGER 2001, 282. Fehér M. István interpretálásában: „Az ittlét [...] mindig is úgy egzisztál, hogy „még-nem”-je hozzátartozik. Tekintsük azonban a holdat: az utolsó negyed még hiányzik. Ennek ellenére a hold már mindig megvan, mint egész – legfeljebb nem látható. Az ittlétre jellemző „még-nem” viszont nem csupán saját vagy mások tapasztalata számára való hozzáférhetlenséget jelent, hanem az – a szó legradikálisabb értelmében – még nem „valóságos”.” FEHÉR M. 1984, 87. – Sartre többször visszatér a hiány fogalmának értelmezéséhez. *A lét és a semmi* bevezető soraiban így ír: „Jelenlétként a benyomások – legyenek bár végtelen számúak – a szubjektíven alapulnak, s távollétük az, ami objektív létüket biztosítja. Így viszont a tárgy léte pusztán nem-lét. Hiányként határozódik meg.” SARTRE 2006, 26. Később, a második szintézisében, *A dialektikus ész kritikájában* az embert nem csak mint tevékeny és tudatos, hanem mint hiány-lényt is értelmezi.

²⁷ RÉVAY 1940, 7–8.

²⁸ OSSERMAN 1997.

BIBLIOGRÁFIA

- BERTALANFFY 1991
Ludwig von BERTALANFFY: Az organizmikus felfogás a pszichológiában és a biológiában. In: [...] *ám az emberről semmit sem tudunk*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1991.
- BÖHM 1996
BÖHM Károly: *Mi a filozófia?* Kolozsvár, Diotíma Baráti Társaság, 1996.
- BRANDENSTEIN 1941
BRANDENSTEIN Béla: *Művészetbölcselet*. Budapest, 1941.
- DESCARTES 1992
René DESCARTES: *Értekezés a módszerről*. Budapest, 1992.
- DURANT 1996
Will DURANT: *A gondolat hősei*. Budapest, 1996.
- ERDEI 2000
ERDEI L. Tamás: Kérdező tudomány (Intuáció a tudomány hermeneutikájában és a hermeneutika tudományában). *Polanyiana* 9/1–2. 2000.
- FEHÉR M. 2002
FEHÉR M. István: A hazai filozófia a század első felében és Brandenstein Béla. In: *Brandenstein Béla Emlékkönyv*. Szerk. VERES Ildikó. Miskolc, 2002.
- FEHÉR M. 2003
FEHÉR M. István: *József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája*. Budapest, Pesti Kalligram Kft., 2003.
- FORRAI 2005
FORRAI Gábor: *A jelek tana: Locke ismeretelmélete és metafizikája*. Budapest, L'Harmattan, 2005.
- GADAMER 1984
Hans-Georg GADAMER: *Igazság és módszer*. Ford. BONYHAI Gábor. Budapest, Gondolat, 1984.
- GAMBIER 1808
James Edward GAMBIER: *An introduction to the study of moral evidence*. London, 1808.
- HATVANI 1757
Stephano HATVANI: *Introductio ad principia philosophiae. Cui accedit observatio elevationis poli Debrecinensis, in usus auditorum*. Debrecini, 1757.
- HATVANI 1990
HATVANI István: *Bevezetés a szilárdabb filozófia alapelveibe*. Ford. TÓTH Péter. Budapest, 1990.
- KALJÓS 1913
Dr. Böhm Károly élete és munkássága. I–III. Szerk. KALJÓS [KELLER] Imre. Besztercebánya, Madách Társaság, 1913.
- KIRÁLY 1999
KIRÁLY V. István: *Filozófia és Itt-Lét Tanulmányok*. Kolozsvár, Erdélyi Híradó, 1999.
- OSSERMAN 1997
Robert OSSERMAN: *Geometrie des Universums: von der Göttlichen Komödie zu Riemann und Einstein*. [h. n.] Vieweg Teubner Verlag, 1997.
- RÉVAY 1940
RÉVAY József: *Az erkölcs dialektikája*. Budapest, MTA, 1940.
- SARTRE 2006
Jean-Paul SARTRE: *A lét és a semmi – Egy fenomenológiai ontológia vázlatja*. Ford. SEREGI Tamás. Budapest, L'Harmattan–Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, 2006.
- SÍK 1990
SÍK Sándor: *Esztétika*. Szeged, Universum, 1990.

VERES 2012

VERES Ildikó: *A hiány és a létejlenség fogalomköreinek tematizálása a magyar nyelvű filozófiai gondolkodásban*. Kézirat, 2012, 230.

VERES 2013

VERES Ildikó: „Ha gondolkozni kezdek, akkor nem tudom megcsinálni a lírát” (Ady Endre) – az intuíció fogalmának értelmezései a hazai filozófiában. In: *Filozófiai intuíciók – Filozófusok az intuícióról*. Szerk. FORRAI Gábor. Budapest, L’Harmattan, 2013, 147–160.

